

ՄԵՐ ՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԶԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXI

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

XXI

*This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. - USA*

YEREVAN - 2002

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА**

XXI

ЕРЕВАН – 2002

17A26

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ**

XXI

*Մեկնասուրյամբ
Արմեն և Բերսաբե Շերեճեան Դիմնադրամի - ԱՄՆ*

ԵՐԵՎԱՆ – 2002

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՂՏ 950
ԳՄԳ 63.3(5)
Մ 663

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
Բայրուրդյան Վ.Հ., Հարությունյան Ն.Վ.,
Հովհաննիսյան Ն.Հ. (մախագահ), Չոբանյան Պ.Ա.,
Սաֆրաստյան Ռ.Ա.

Մ 663 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXI)-
Եր., Զանգակ-97, 2002, 408 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի
XXI հատորը ներառում է տարբեր սերունդների պատկանող հայ արևելագետների աշխատությունները: Աշխարհագրական – տարածքային ատումով նրանք ընդգրկում են Արաբական Արևելքը, Իրանը, Թուրքիան, Քրիստոնյա Արևելքը և Գին Արևելքը: Թեմատիկ ատումով ժողովածուի
հոդվածներում արծարծվում են իին շրջանի, միջին դարերի, նոր և նորագույն պատմության, քաղաքականության, միջազգային և տարածաշրջանային հարաբերությունների զրականության, արվեստի, լեզվաբանության և հարակից այլ աղբիական հարցեր:
Նախատեսվում է արևելագետների, միջազգայնագետների, պատմաբանների, մշակույթի հարցերով զբաղվողների ինքախու նաև բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների համար:

Մ 0503030000 2002թ.
0003(01)–2002

ԳՄԳ 63.3(5)

ISBN 99930-2-478-3

© Հեղինակներ, 2002 թ.

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅՔՈՒՐԴՅԱՆ

XX ԴԱՐԻ 20-30-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶՐԴԱԿԱՆ
ԱՊՍԱՍՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹՈՒՐԶ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1923 թ. Լոզանի կոնֆերանսում մեծ տեղաբյուրեղների հավաքական կամքով տասպամաքար դրվեց Սևրի դաշնագրի վրա: Այդ կոնֆերանսը հանդիսացավ ոչ միայն հայկական հարցի զերեզմանումը, որն առաջին աշխարհամարտի տարիներին և հետպատերազմյան քաղաքական սակարկումների շրջանում տևակամորեն չարչրկվում էր վերապայան համակարգի դիվանագիտական ատյաններում, այլև վերջնականապես փակեց քրդական հարցը, որը մույնպես Սևրի դաշնագրի ծնունդ էր, սակայն մեռավ առանց հասակ քաշելու: Միանգամայն իրավացի է Արշակ Սահրաստյանը, երբ դառնությանը գրում է, որ չնայած իրենց տված քազում խոստումներին և Սևրի դաշնագրի տակ դրած ստորագրությանը, դաշնակցային տերությունները Լոզանում «ծախեցին և Քրդստանը և Հայաստանը»¹:

Ի տարբերություն հայկական հարցի, որը չնայած իր ծախողմանը, այնուամենայնիվ քննարկման հարց հանդիսացավ Լոզանում, քրդական հարցը առհասարակ դուրս մնաց քննարկումների օրակարգից, որովհետև դեռևս 1921 թ. դաշնակիցները փաստորեն հրաժարվել էին քրդերի ազգային ինքնորոշման պահանջ առաջադրելուց²: Կոնֆերանսում քրդական հարցը քննարկվեց գլխավորապես որպես Մոսուլի խնդրի քաղկացուցիչ մաս: Ի դեպ, Վերսալի կոնֆերանսում անհաջողության մատնվելով իր տարածքը Իրաքյան Քրդստանի հաշվին ընդարձակելու հավակնությունից, Իրանը Լոզանում կրկնեց իր այդ պահանջը՝ 1922 թ. դեկտեմբերի վերջին դիմելով Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներին, որպեսզի նրանք Թեհրանի նկատմամբ դրսևորեն «քաղաքացկամություն» և իրանա-թուրքական «Քրդստանյան սահմանը» վերանային հօգուտ Իրանի: Որպես իր այդ պահանջի հիմնավորում, իրանական դիվանագիտությունը վկայակոչում էր այն, որ 1919 թ. օգոստոսի 9-ի անգլո-իրանական պայմանագրին համապատասխան, անգ-

լիացիներն իբր 1920 թ. իրենց խոստացել են վերադառնալ հարցում քննա-
տաք գնալ Իրանի ցամաքայիններին:

Մակայն անգլիացիների պատասխանը վերին աստիճանի կոչու
էր, եթե չստանք կոպիտ: Մեծ Թրիտանիայի արտաքին գործերի պետա-
կան քարտուղար լորդ Քերզոնը, որը Լոզանում գլխավորում էր անգլիա-
կան պատվիրակությունը, հայտաբարեց, որ պարսիկներին առհասա-
րակ ոչ մի խոստում չի տրվել, իսկ եթե նրանք վկայակոչում են 1919 թ.
պայմանագիրը, ապա այն այլևս գոյություն չունի: Դրան լորդ Քերզոնն
ավելացրեց, որ «այլևս գոյություն չունի մալ Թուրքիայում քրդական պե-
տության, կամ քրդական ինքնավար մահաբնդի առեղծման հարց» ինչպես
ենթադրվում էր Սերի պայմանագրում³: Նա կտրականապես մերժեց
մալ Իրանի պահանջը՝ բուլլատելու, որ իր մերկայացուցիչը մասնակցի
Լոզանի կոնֆերանսին, քանի որ այնտեղ քննարկվելու էր Մուսուլի հար-
ցը, որտեղ իրանական դիվանագիտության պնդումով «միայն Թուրքիա-
յի հետ ունեց ընդհանուր շահեր»⁴: Այսպիսով լորդ Քերզոնը վրեժ էր լա-
ծում պարսիկներից, որոնց հետևողական պահանջների հետևանքով
1921 թ. Անգլիան սակաված էր իր գործերը դուրս բերել Իրանից:

Եթե Լոզանից հետո քաղաքացիար հայկական հարցը հանվում
էր միջազգային դիվանագիտության բերածրարաններիցև ուղարկվում ար-
խիվ այն պատճառաբանությամբ, որ Արևմտյան Հայաստանը հայա-
բառի է եղել (չկա հայ), հետևաբար չկա մալ հայկական հարց), իսկ Հա-
յաստանի արևելյան հատվածում ստորեմը գտել է լուծում ի դեմս հայ-
կական երկրորդ համըսպետության՝ Խորհրդային Հայաստանի գոյու-
թյան, ապա քրդական հարցին վիճակված էր շարունակել իսողալու քա-
ղաքական մանրադրամի դեք, այս անգամ բուրք մտրահայտ ազգայնա-
կանների՝ միլլի-քեմալականների ձեռքերում, նոր տառապանքներ բերե-
լով քուրդ ժողովրդին:

Դեռևս 1921 թ. քեմալականները լծվել էին ետանդում գործունեու-
թյան, հույս ունենալով քրդերի ազգային ու կրոնական զգացումներն օգ-
տագործել նավթով հարուստ Մուսուլի վիլայեթը անգլո-ֆրանսիական ե-
րախից սղոկելու և «մոր Թուրքիային» միացնելու համար: Այդ կարևոր
գործը գլուխ բերելու համձնարարությունը Մուստաֆա Բեմալը դրել էր
իր մերձավորագույն զինակիցներից մեկի՝ զեմերալ Օզդեմիր փաշայի
փրա, որը քանիցս քնդումակություն էր դրսևորել մալ դիվանագիտության
քնագավատում, գտնելով ծագած հարցերի ոչ սովորական լուծումներ:
Թուրքերին և քրդերին անվանելով «մեկ միասնական կրոնի զավակ-
ներ», զեմերալը կոչ էր անում նրանց միավորվել Անկարայի կառավա-
րության շուրք և արյուն քառիել «հանուն հավատի» ընդդեմ իսլամի ռլա-
քին բշմամբների և առաջին հերթին անգլիացիների⁵: Մյաժամանակ մա
հաջողությամբ շրջանառության մեք էր դնում քեմալականների քաղա-

քական զինամեղի հիմնական զենքը՝ «հակահիմալերիախտական» կարգախոսանքը: Ընդ որում քրդական այն բոլոր առաջնորդները, որոնք հրաժարվում էին ենթարկվել քեմալականների կամքին, պիտակավորվում էին իբրև «հիմալերիախիզմի գործակալներ», «կրոնական ֆանատիկոսներ», «հետադիմականներ» և այլն:

Իրաքի քրդերին իրենց կողմը գրավելու նպատակով, քեմալականները նրանց ազդեցիկ առաջնորդների հետ ստորագրեցին մի պայմանագիր, որով խոստանում էին նպաստել Իրաքյան Քրդատանի անկախության «սուրբ գործին»: Այսպեսով Անկարան իր համաձայնությունն էր տալիս ստեղծելու «անկախ Քրդատան»՝ սակայն Իրաքի հաշվին⁶:

20-ական քվակականների սկզբին քեմալականների սեռտոմ ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում մահ Իրանական Քրդատանը: Այստեղ, որպես պատասխան ինքնագլխության ձգտող ցեղերի հնազանդեցման իրանական կառավարության հետևողական քաղաքականության, 1922 թ. կեսերին բռնկեց քրդական մի հուժկո անջատողական շարժում շեք-բաք ցեղի առաջնորդ Իսմայիլ ադա Սըմկոյի գլխավորությամբ: Ապստամբներն առաջ քաշեցին Իրանի տարածքում անկախ Քրդատանի ստեղծման պահանջ⁷:

Փաստեր կան այն մասին, որ Իրանական Քրդատանի ազատագրմանը ձգտող քրդական ուժերը իրենց ներշնչումն առնում էին բուրքերից ու բոլշևիկներից: Քեմալականներն աշխատում էին պարսկական շրջանները պահել մշտական ապստամբության մեջ, որպեսզի պարսիկները թշնամաման քրդերի հետ և դռանով իսկ բուրքերը ունենան Իրանի գործակցությունը ընդդեմ քրդական շարժման: Բացի այդ, քեմալականները ձգտում էին այդ շարժումներով քրդերի ուշադրությունը շեղել Թուրքիայից և այն կենտրոնացնել Իրանական Քրդատանի վրա⁸: Թուրքական գլխավոր շտաբի վարչության պետ Բասրի-Բեյը 1922 թ. գաղտնի հրահանգ էր իջեցրել Օզդեմիր փաշային, որտեղ ասվում էր, որ Սըմկոյի հաղթանակը և նրա ազդեցության մեծացումը քրդերի շրջանում չի համապատասխանում Թուրքիայի շահերին: «Մակայն, - շարունակվում էր հրահանգում, - ներկա պահին նրա հետ թշնամանալը ևս բնավ մեր օգտին չէ: Ուստի դուք մեծ ծառայություն մատուցած կլինեք հայրենիքին, եթե կարողանաք խնայել ցեղերին և նրանց տրամադրել Սըմկոյի դեմ, օրինակի համար տարածելով լուրեր, որ Սըմկոն այդ հեղափոխությունը բարձրացրել է անգլիացիների փողերով և քրդերի արյունը թափում է ծանայելով անգլիացիներին և բացառապես հանում սեփական շահերի»⁹:

Անկարայում սովետական դեսպան Ս. Արսլովի հետ «անկեղծ գրույցի» ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը «բարեկամ երկրի» դիվանագիտական ներկայացուցչից չէր բացքնում, որ «Ուրմիա լճի շրջակայքում բնակվող քրդերը ցամկություն են հայտնել գործելու Թուրքիայի հետ հա-

մատոդ»: Որ նրանք իրենց տրամադրության տակ ունեն անհրաժեշտ քանակությամբ զենք, դրամ և պատրաստ են հանդես գալու «անգլիական խմայեթիաղիզմի դեմ»: Այնուհետև ղեկնելով քաղաքական խորհրդածությունների գիրկը, «Քուրքերի հայրը» իր գլուցակցին պարզաբանում է. «Քրդական հարցը խնդրված ու քարո խնդիր է: Անգլիան օգտվում է նրանից, որ քրդերը պատկանում են երկու պետության՝ Թուրքիային և Պարսկաստանին և խաղում են դրա վրա: Անգլիան ցանկանում է իր տիրապետության տակ ստեղծել քրդական պետություն և դրանով իսկ հանդես գալ հրամայողի դերում մեր, Պարսկաստանի և Անդրկովկասի նկատմամբ... Այժմ քրդական առաջնորդները բաժանվել են. մի մասը հակված է դեպի Իրանը, մյուսները դեպի Անգլիան, երրորդները դեպի մեզ... Սուլեյմանիեում անգլիացիները շնչյա Մահմուդին ստիպեցին հանդես գալու մեր դեմ... Մենք, Քուրքերս, — քննիծաղով շարունակում է Քեմալը, — նույնպես պարտքի տակ չենք մնում: Բուրջիստանի հարավում մենք օգնեցինք քուրդ Ֆեթհիկին և ուրիշներին ապստամբելու անգլիացիների դեմ»¹⁶:

1922 թ. օգոստոսին Ուզա-խանի գործերը ջախջախեցին Սըմկոյի ապստամբությունը և գրավեցին նրա մատավայրը՝ Չեքիկ-կալեն, դրանով իսկ միառժամանակ վերջ տալով Քուրքերի միջամտությանը Իրանի ներքին գործերին:

Օգոստոսին Վերկակի առանդարտի» քաղաքականություն և Իրանի ու Իրանի քրդերի ազգային խճերի նկատմամբ ընդունելով «անկախության» ջատագովի կեցվածք, քեմալականները Թուրքական Քրդաստանում և Արևմտյան Հայաստանի քրդաբնակ շրջանների նկատմամբ ընդհակառակը, իրականացնում էին ավանդական «արյան ու երկաթի» քաղաքականություն, անխնայ կերպով ճգնելով անկախության որևէ ձգտում և առհասարակ մպառակադրվելով հիմքից վերացնել քրդական հարցը: Տարված լինելով «Թուրքիան Քուրքերի համար» շավինիստական գաղափարներով, քեմալականները ծրագրել էին փայփայում Թուրքիան վերածելու ազգային-էթնիկական առումով համատարր մի պետության: Ուստի նրանք պատրաստվում էին շարունակել երկու-քուրքերի կողմից սկսած Արևմտյան Հայաստանը «խորք տարրերից» սրբի-մարքելու քաղաքականությունը, կազմելու համար միասպաղաղ մի Թուրքիա: Այժմ հերթը հասել էր քրդերին, և Անկարան որոշել էր իր հասկացած ձևով լուծում տալու քրդական հարցին:

Ներկայացնելով այդ հարցում Մոստաֆա Քեմալի քաղաքականության շրջադարձը դեպի «ծանր ճեղքի» մարտավարությունը, քուրդ ազգային գործիչ Քյամուրան Բեդիլխանին նշում էր, որ նրբ քրդերը նրան հիշեցրին իր ժամաանակին իրենց տված առատ խոստումների մասին, նա որպես պատասխան քրդերին ցույց տվեց բնդանոթներ և ավին,

հրամայեց փակել քրոյական դպրոցները, ձերբակալել ազդեցիկ ու հայ-քենասեր գործիչներին և նրանց համձնել տխրահույակ «ամկախության դատարաններին»¹¹: 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին թուրքական Ազգային Անձ ժողովը (ԹԱՄԺ) ընդունեց «ավագակային շարժումները ճնշելու վերաբերյալ» օրենք, որը կառավարությանը հնարավորություն էր տալիս ցանկացած շարժում որակել որպես «ավագակային-քանդիտական» և անողոր դաժանությամբ ճզմել դրանք:

Այսպիսով, հայերի նկատմամբ ադրեմ փորձարկված «տոտալ մաքրագործման» գործելակերպը մտնում էր իր եերթական փուլը: Քրդերը հանդգնեցին, որ հայերի ու հույների կոտորվելուց և քիբա ուժով երկրից քշվելուց հետո, իրենք թուրքիայի մեջ մնացել են մեռակ և այժմ թրքական վտանգը բացառապես կենտրոնացած է իրենց դեմ: Նրանք հասկացան մահ, որ իրենց խղճությունը ազգայնական քեմալականների համար ոչ մի արժեք չի ներկայացնում, ասավել ևս հաշվի չեն առնվում իրենց նախկին օժանդակությունները թուրքական պետությանը: Միաժամանակ նրանք խորապես զոջացել էին, որ «բուրքի մեռած ժամանակ», այսինքն համաշխարհային պատերազմի եզրափակիչ էտապում, երբ պարտված թուրքիան Մուղղուսի զինատաղարով համձնվել էր դաշնակիցների ողորմածությանը, իրենք պահը ձեռքից բաց թողնեցին և շղիմեցին ապստամբության:

Այս ծանր մտայումները քրդերին մղում էին ներքին կազմակերպվածության: Դեռևս 1920 թ. աշմանը մի խումբ ազդեցիկ քրոյական առաջնորդներ՝ ջիրբանի աշիրեբապետ գնդապետ Խալիտը, Բիրիսի երեսփոխան Ալի Ռ-զգան, Քեմալ Ֆեկի Իյլը, շեյխ Սայիդ Նախշրանդին և ուրիշներ ստեղծեցին մի կազմակերպություն, որն ընդամենը հնգամյա աշխատանքներից հետո դարձավ կատարյալ մի ցանց, և արմատ րոնեց թուրքիայի քուրդ բնակչության շրջանում, իսկ ամենակարևորը՝ նամախոհներ գտավ Իրանում, Իրաքում, Սիրիայում և նույնիսկ Սօվիետսում:

1925 թ. փետրվարի կեսերին արևելյան վիլայեթներում բռնկեց քրդերի ապստամբություն շեյխ Սայիդի ղեկավարությամբ: Կարճ ժամանակամիջոցում այն ընդգրկեց 14 վիլայեթ: Ապստամբների թիվը հասավ մոտավորապես 40 հազար մարդու: Նրանց նպատակն էր ձերբազատվել թուրքական լծից և ստեղծել անկախ քրոյական պետություն՝ Դիարբեքի մայրաքաղաքով: Ապստամբության բուն կազմակերպիչը «Ciwata Azadi Kurd» («Քրդերի ազատության միություն») կազմակերպությունն էր¹²:

Թուրքիայի Ժողովրդա-Հանրապետական կոսակցության կառավարությունը շեյխ Սայիդի ապստամբությունը որակեց որպես «հետադիմական», «քրդերի կրոնական մոլեռանդության պայթյուն», որը նպատակ ունի վերականգնել խալիֆարը, սահմանել շարիարական նոր-

մեր, տապալել կատարող «աշխարհիկ-աքիտական» վարչակարգը և խափանել Թուրքիայի նվթարականացումն ու արդիականացումը: Ընդդրում բուրժական մամուլը վարչապետ Ալի Էնթի-բեյի և ներքին գործոց նախարար Ջեմալ-բեյի հրամանով սկսեց բռնի քաղաքային մղել այն առումով, որ քրդերն ապստամբել են օտարերկրյա տերության (յումա՝ անգլիացիների - Վ. Բ.) ստորադրների հետևանքով¹³:

Ի դեպ, ապստամբությունն առիթ ծառայեց Էնթի-բեյի կատարարության փոփոխման համար, որովհետև ԺՀԿ-ն ժայռանել ազգայնականները նրան մեղադրեցին քրդական շարժումը ճնշելու ժամանակ ցուցաբերած անվճռականության մեջ:

Ապստամբության չբջանում Անկարան հետևողականորեն աշխատում էր Խորհրդային Միության ղեկավարներին ևս ներշնչել հակաբուրժական տրամադրություններ, քրդական ազգային շարժումը մերկայացնելով որպես պոռնիսկերիախտական, արևմտամետ, գործակալական: Դեռևս 1921 թ. օգոստոսի 4-ին արտաքին գործերի գծով բուրժական կոմիսար Յուսուֆ Քեմալ-բեյը Գ. Չիչերինին հասցեագրված հուշագրում նշում էր, որ անգլիացիների նվիրական իրձն է պատմել ստեղծել Հնդկաստանը պաշտպանելու և Մուսոլի նավթը ստանալու համար: «Այդ նպատակով, - շարունակում էր նա, - անգլիացիները սլամավորել են Միջագետքի և Սև Օսլի միջև ստեղծել մեկ կամ մի քանի փոքր պետություններ, որոնք պետք է գտնվեն բրիտանական հովանու ներքո. քանի որ Հայաստանի մասին, որը նախատեսված էր այդ նպատակի համար, ներկայումս խոսք անգամ լինել չի կարող, ուստի Անգլիան աշխատում է այդ նույն ծրագրի համար օգտագործել, ի միջի այլոց սպարդում կերպով, սքիկաների կողմից ղեկավարվող քրդական բանդաները»¹⁴:

Դժվար է հավատալ, որ Մոսկվան չէր կուսում քեմալականների այս «ենդափոխական-հակախմբերիախտական» ճամաբուսկությունների քաբմված խմաստը: Սակայն առաջնորդվելով գուտ պրագմատիստական հաշվարկներով, խորհրդային ղեկավարները ոչ միայն ընդունում էին դրանք, այլև տուրք տալիս Անկարայի շովինիստական նկրտումներին, այդ թվում նաև քրդական հարցում:

1925 թ. մարտի 3-ին բուրժական կատարարությունը նորից գլխավորեց Իսմայլ Ինենյում: Այն մշակեց վարչական և քաղաքական միջոցառումներ շեյխ Սայիդի ապստամբությունը ճնշելու համար: Մուստաֆա Քեմալի պաշտոնական խոստովանությամբ, բուրժական կատարարությունը ստիպված էր դոս համար ռազմական դրության մեջ պահել կամոնավոր գործերի ութ-ինը դիվիզիա: Թուրքական գործերի թվական ու տեխնիկական գեորագանցությունը, միասնության քացակայությունը քուրդ առաջնորդների միջև, հասուն քաղաքական կազմակերպության քացակայությունը, որն ունենար գործողությունների հատակ ծրագիր, և

մի շարք այլ պատճառներ կանխորոշեցին քրդական ապստամբության պայտարությունը: Մինչև 1925 թ. ապրիլի կեսերը ապստամբների գլխավոր ուժերը շրջապատվեցին ու ֆախջախվեցին Գեմջույի գոգանվառում: Շեյխ Սալիդը և ապստամբության մյուս ղեկավարները բռնվեցին Մուրադ շայ գետի կամրջի վրա: Հունիսի վերջին նրանք բոլորն էլ «սակախորթյան դատարանի» վճռով կախադան հանվեցին Դիարբեքիում:

Հետագրքիր է նշել, որ այդ ապստամբությանը իրենց եռանդուն մասնակցությունն էին բերել նաև Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերի հայ, ասորի և չերքեզ բնակչությունը, որի մասին մեզ են հասել առանձին կցկտուր տեղեկություններ: Այսպես, 1925 թ. սեպտեմբերի 26-ին Դիարբեքիի «սակախորթյան դատարանը» մահվան դատապարտեց Չնշկածագի բնակիչ դարբին Պողոսին, որը մեղադրվեց քրդական ապստամբությանը եռանդուն մասնակցություն ունենալու և իւրերեղում ապստամբների օգտին լրտեսությամբ զբաղվելու մեջ: Ընդդրում «Հաքիմիեթի միլիթե» բերքը գրում էր, որ հայ և ասորի կամավորները միանում էին ապստամբներին, Բրդատանի հետ միավորված անկախ Հայաստան ստեղծելու համար¹⁷: Տեղական մահամզապեսի ամունով բուրջական բանակի հրամանատարության կողմից իջեցված շրջաբերական մամակում ասվում էր, որ «մերչնչվելով մեր դեմ անզուսպ վրիժառության զգացումներով, հայերն անկասկած սպասում են հարմար առիթի, որպեսզի ոչնչացնեն բոլոր ոչ հայկական տարրերին, այդ թվում նաև քրդերին, որոնց այժմ օգնում են: Մեր տարածքում և մեր մահմեդական ռասայի ոսկորների վրա նրանք ցանկանում են վերականգնել մեր Հայաստան»¹⁸:

Մինչև շարժումը սկսելը, քուրդ ապստամբները ենթադրում էին, որ օտար պետությունները օգնություն չեն ցուցաբերի բուրբերին: Մակայն դա այդպես չեղավ: Սահմանակից տերություններից ոմանք ուղղակի կամ անուղղակի ձևով օժանդակեցին նրանց: Օրինակ, Սիրիայի ֆրանսիական իշխանությունները թույլ տվեցին բուրբերին օգտագործել սիրիական երկաթուղիները ապստամբության շրջանը զորքեր ու սպասազինություն ուղարկելու համար:

Շեյխ Սալիդի ապստամբությունը ճնշելուց հետո բուրջական իշխանությունները քրդերի նկատմամբ սկսեցին կիրառել պետական ահաբեկչության և բնաջնջման քաղաքականություն: Անգլիացի դիտորդ Արմատրոնգը այդ առթիվ գրում էր. «Բրդատանը հրով և սրով ավերածության ենթարկվեց: Տղամարդկանց տամջում և մահապատժի էին ենթարկում, կանանց և երեխաներին տանում էին անհայտ ուղությամբ և սպանում, գյուղերն այրում էին, իսկ դաշտերը ամայացնում: Թուրքերը կազմակերպեցին քրդերի մի այնպիսի կոտորած, որը իր դաժանությամբ չէր զիջում սուլթանության ժամանակ հայերի նկատմամբ կատարված հաշվեհարդարին: Նրանք կոտորում էին ոչ միայն քրդերին, այլև հույն-

րին, հայերին, բուլղարացիներին... Դատարանների որոշմամբ գտնվող փոխարկան արագությունը քրոնիկ կախաղան էին բարձրացնում, սարքում ու քանոնները նետում»¹⁷։

Այդ անագործյան դաժանությունների նպատակն էր սաբոտաժի միջոցով անդամալուծել քուրդ ժողովրդի կամքը։ Ապստամբությունից հետո քուրդերի և քրդերի միջև բացվել էր շատ խորը մի անդունդ։ Հայտության եզր այլևս չէր մնացել։ Ողջ քրդությունը վատված էր ստեղծության և վրեժխնդրության զգացումներով։ Թուրք-քրդական հարաբերությունները ստեղծելի կերպարանք էին ստացել։ Այդ բոլորը հիմնավորապես համազգեցին քրդական զանգվածներին ու նրանց ղեկավարներին, որ չլիճաղջելու դեպքում իրենք դատապարտված են տանելու հայերի ճակատագիրը։ 1925 թ. հունիս-հուլիսին Իզան-խրաքյան սահմանի հարևանությամբ, Հաքյարխում, ապստամբության դրոշ պարզեց «ամկախության դատարանի» որոշմամբ կախաղան բարձրացված անվանի քրդական առաջնորդ Մեյլի Արդու Դադերի որդին՝ Մեյլի Արդուլլահը։ Կանի և Բիթլիսի շրջաններում ծավալվեցին թե՛ մարտեր քրդական ապստամբների ու կառավարական զորքերի միջև։ 1926 թ. աշնանը զեյլալի, հասանան, զիքյան և ճայդարան գեղերը նախանջելով դեպի Արարատ լեռը, բարձրացրին նոր ապստամբություն։ Մեծ և Փոքր Արարատների միջև ընկած թամբաթղը, որը թուրքերն անվանում են Ջիրի, դարձավ քրդական ապստամբական նոր շարժման գլխավոր օջախը և հենակետը։ Այստեղ սկսեցին կենտրոնանալ մեծ թվով քրդական ջոկատներ։ Ողջ 1926-1927 թթ. ընթացքում այդ ջոկատները հանդուգն մարտաշարվեցին էին կազմակերպում նաև դեպի Խնուսի, Վարդոյի, Մուշի, Սոլիմաի, Շապաղզրի, Գեքբանի, Գեմջի, Լիջեի և այլ շրջաններ։

Ապստամբների դեմ հակառակական ռազմական ռժիռ, այդ թվում նաև մեծ քանակությամբ ինքնաթիռներ օգտագործելուց զատ, թուրքական իշխանությունները լայնորեն սկսեցին կիրառել նաև վարչական միջոցառումներ։ Այսպես, 1927 թ. հունիսի 10-ին ԹԱՄԺ-ը ընդունեց • 1097 օրենքը քրդերին երկրի արևելյան վիլայեթներից արևմտյան վիլայեթներ տեղահանելու վերաբերյալ¹⁸։ Այդ օրենքի համաձայն մեկ միլիոն քրդեր աքսորվեցին Արևմտյան Անատոլիա։ Ընդդրում Վ Նիկիտինի արտահայտությամբ, այդ յոթի տարագրությունը իրագործվում էր ճիշտ նույն մեթոդներով, ինչպես հայերի դեպորտացումը ստաջիմ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ¹⁹։

Արարատի շրջանում քրդական ապստամբական շարժումը նախապատրաստել էր «Հոյրուն» («Ամկախություն») ռազմաքաղաքական կոմիտեին, որը ստեղծվել էր 1927 թ. օգոստոսին Միրխայուն և Լիբանանում տեղի ունեցած քրդական կազմակերպությունների համագումարում²⁰։ Այստեղ ձևակերպվեց «Հոյրունի» քաղաքական ուղեգիծը և

մշակվեց նրա կանոնադրությունը: Ըստ էության «Հոլլանդ» վերածվեց քաղաքական կուսակցության: Նրա նպատակն էր հռչակվում Թուրքական Բրդատանի անկախությունը: Կուսակցության յուրաքանչյուր անդամ տալիս էր «եղբայրության ուխտ» կամ երդում պայքարելու համար հանուն անկախ Բրդատանի ստեղծման: Բրդական հարցի վերաբերյալ Թուրքիայի սահմաններից դուրս քաղաքություն ծավալելու նպատակով «Հոլլանդ» արտասահմանում Սիրիայում, Լիբանանում, Եվրոպայի մի շարք երկրներում և ԱՄՆ-ում ստեղծեց կուսակցության մասնաճյուղեր: Կուսակցության ծրագրում հատկապես կարևոր ուշադրություն էր դարձվում «իրանական կառավարության և եղբայրական իրանական ժողովրդի հետ մշտական եղբայրական հարաբերություններ հաստատելու հարցի վրա» (նոդ. 4):

«Հոլլանդի» գործունեությունը հռանդուն աջակցության արժանացավ սկյուռքում գործող Հայ Թեոսոփիական Դաշնակցություն կուսակցության կողմից: Հարկ է նշել, որ դեռևս 1926 թվականից սկսած քուրդ և հայ գործիչները միմյանց հետ սերտ համագործակցությամբ զբաղված էին քուրդ զանգվածների մտքերը պատրաստելով և տարամերժ ուժերը հաշտեցնելով: Առհասարակ Հայաստանի առաջին համադարձության կործանումից հետո, 1921 թվականից սկսած, հայ քաղաքական տարագիրները, մասնավորապես ՀԹԴ ղեկավարները, բոլորում էին վերագնահատության մի շրջան, վերլուծության ենթարկելով անցած և գալիք քաղաքական իրողությունները և կշեռքի վրա դնելով ապագա կարելիությունները: Դեպքերի ընթացքը համոզել էր քրդերին և վտարանդության մեջ գտնվող հայ գործիչներին, որ նախ, եթե պետք է շարունակել պայքարը իրենց ժողովուրդների իրավունքները ոտնահարող Թուրքիայի դեմ, ապա անհրաժեշտ է իրար մոտենալ ու հասկանալ միմյանց և ապա, մեծ տեղությունների տված խտառումների անիրական լինելու պայմաններում ավելի իրական արժեք կարող է ունենալ երկու դրացի ժողովուրդների համագործակցությունը: Անշուշտ այլ հարց է, թե այդ մտանդացունը իմնված էր քաղաքական հեռանկար պարունակող առույգ հաշվարկի վրա, թե ոչ: Սակայն բոլոր դեպքերում վերահիշյալ մտածումը աստիճանաբար տեղ էր գտնում երկու կողմերի ղեկավարության մտքի մեջ, դառնալով «սանհրաժեշտ ազդակ մը երկու ժողովուրդներու ազատագրական շարժման»²¹:

Այսպիսով դաշնակցությունը կրկին հետապնդեց հայ-քրդական հանընդաշխության գործը և թե Թուրքիայում, թե նրանից դուրս կարողացավ գտնել քուրդ ղեկավարներ, որոնք ընթացեցին միասնության խորհույրը ընդդեմ «մեծ թշնամու»: Դեռևս 1924 թ. դաշնակցության և «Բրդատանի անկախության կոմիտեի» միջև կնքվել էր մի նախնական

համաձայնություն, մկատի առնելով Սևրի դաշնագրի սահմաններն ու հիմունքները:

Ըստ այնմ, «Հոյրունի» կանոնադրության մեջ մտցվեց հայերի հետ համագործակցության վերաբերյալ հատուկ կետ, որտեղ ասվում էր. «Երաբեկամություն և գործակցություն հայ ժողովրդի հետ, որպես բախտակից ազգի՝ հանդեպ հասարակաց թշնամին, Հայաստանի և Քուրդիստանի անկախությանց և հուլային ամբողջության փոխադարձ ճանաչումն ընդունելով որպես անվիճելի նախադրյալ»²²:

«Հոյրունը» հանդես եկավ 4 կետից բաղկացած մի հայտարարությամբ, որի 4-րդ կետում ասվում էր. «Համագումարը կը հայտարարեի երասարակալ, որ Հայաստանը ու Քուրդիստանը, որ դարեւոյ ըմակած են այս երկու ժողովուրդները, կը մերժեն ենթարկվիլ որևէ օտար իշխանության, ձգտելով իրենց անկախության: Եվ որ այդ երկու երկրները կը պատկանին միայն հայ և քուրդ ժողովուրդներուն»²³:

1925 թ. շինի Մայիղի ապստամբության շրջանում սիյունցի հայկական մամուլը հայ-քրդական համագործակցությունը գնահատեց որպես երկու դրացի ժողովուրդների քաղաքական ապագայի առումով կարևորագույն խնդիր: Այդ նույն թվականին դաշնակցության քյուրդի նախածնունդությամբ ընկերվարական միջազգայնականի (սոցիմուտերն) Մարտիի համագումարի դաշնակցության պատվիրակները ներկայացրին մի հիշատակագիր, որտեղ գնահատական էր տրվում քրդական ազատագրական շարժմանը: Դրանից հետո ևս դաշնակցության ներկայացուցիչը թե Լոնդոնի և թե Ցյուրիխի մեջ տեղի ունեցած համագումարներում մանրամասն ներկայացրել է քրդական շարժումը, պահանջելով Քուրդստանի ճանաչումը²⁴:

Ինչ հերթին «Հոյրունը» ևս քրդական զանգվածների շրջանում մղում էր հետևողական քարոզչություն հայ-քրդական բարեկամության անհրաժեշտության և կարևորության մասին: 1928 թ. Սուրիյա Բեղիբխանին երասպարակեց մի հայտարարություն, որտեղ ասվում էր. «1927 թ. հոկտեմբերին քուրդ ժողովրդի և հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների ամունից, որոնք համերաշխորեն միավորվել են ընդհանուր թշնամու Քուրդիայի դնմ, «Հոյրունը» իրականացրեց համընդհանուր եաշտեցում: Իմ ժողովրդի ամունից հերոսական հայ ժողովրդի նկատմամբ ես աբուսեայտում եմ իմ խորին համակրանքը և հավաստիացնում մրան, որ մեծագույն հարգանքով եմ վերաբերվում դեսի նրա օրինական ազգային իրձը, որպիսին հանդիսանում է միազյալ անկախ Հայաստանը»²⁵:

Ամրադատմաբով «Հոյրունի» և դաշնակցության միջև ձևավորված համաձայնության դրդապատճառներին, քուրդ ազգային գործիչներից Ջիննար Միլոպին գտնում էր, որ «գոյություն չունի ոչ մի կազմակերպություն և ոչ մի երկիր, որը օգնության ձեռք մեկնեի «Հոյրունին» և դրս-

Լորեր քարհեղանական վերաբերմունք դեպի մա: Ուստի մենք նպատակահարմար համարեցինք քարհեղանուքյուն հաստատել հայերի հետ»: Քրդաստանի և Հայաստանի միջև սահմանների որոշման հարցը, ըստ Միլլուպի, թողնվելու էր «սաբազա ցրդական և հայկական կատավարությունների որոշմանը»: Տեղի էր ունեցել մաս պարտականությունների քաժանում: Հայերը իրենց վրա պարտավորություն էին վերցրել մյութական օգնություն ցուցաբերել «Հոլլանդիան», իրականացնել նրա կապը տարբեր երկրների ցրդական համայնքների հետ, սպառնալի կապը Արաբատի ապստամբների և «Հոլլանդիան» միջև: Միլլուպին հայտնում է մաս, որ Ամերիկայում և Եվրոպայում հրատարակվող քարյացկան հայկական մամուլը մեծ ծառայություններ էր մատուցում ցրդերի վերաբերյալ կանխակալ կարծիքը վերացնելու, ինչպես մաս հակաքրդական քարոզությունը դիմագրավելու առումով²⁶:

Իր հերթին դաշնակցությունը ևս 1929 թ. ապրիլին գումարված իր 11-րդ ընդհանուր ժողովում ընդունեց մի դիմում, որտեղ ասվում էր. «Ժողովը հատկապես ողջունում է ցրդերի ապստամբությունը թուրքերի դեմ: Ժողովը գտնում է, որ այդ շարժումն անհրաժեշտ է հայկական և քրդական հարցերի լուծման համար և հրավիրում է գիտակից հայության ու շաղկոթյունն ու համակրանքը այդ անօրինակ և հերետական պայքարի նկատմամբ»²⁷:

Քրդական շարժման նկատմամբ իր համակիր դիրքորոշումն ու աջակցությունը դաշնակցությունը էիմմավորում էր հետևյալ փաստարկներով. ա) քրդական շարժումը զարգանում էր Թուրքահայաստանի տարածքում, ուստի ամեն մի հայ, որ հետաքրքրված է իր հայրենիքի ճակատագրով, պետք է համակրանքով վերաբերվի քրդական հարցի նկատմամբ. բ) ցրդերի հակաթուրքական պայքարը խոչընդոտ է հանդիսանում Թուրքահայաստանում թուրք-մուհաբիթների տեղավորման համար, որոնք մեծ վտանգ են ներկայացնում հայ ժողովրդի համար. գ) անկախ Քրդաստանի ստեղծումը խափանում է Թուրքիայի պահպանության համար ձգտումների իրագործումը. դ) քրդական շարժումը թուլացնում է Թուրքիան և դրանով իսկ մախադդյալներ ստեղծում «միացյալ անկախ Հայաստանի» համար պայքարի ծավալմանը²⁸:

Ոչազրալ է ներկայացնել հետևյալ փաստը ևս. 20-ական թվականների վերջին դաշնակցության ակամավոր գործիչներից Ռուբեն Տեր-Մինասյանը «Դրոշակ»-ում հանդես եկավ «Արիական ցեղերի միության մասին» մի հոդվածով, որի տակ հեղինակը հասկանում էր հայ-պարսիկ-ցուրդ համերաշխ գործակցություն՝ պատմելու համար թուրքական կատավարությանը: Ոգևորված իր ծրագրի իրագործման հետևանքով, Ռ. Տեր-Մինասյանը մեկնում է Իրան, ամժամբ ղեկավարելու համար իր առաջադրած ծրագրի գործադրությունը և լծվում երանդուն

գործունեության²⁹։ Նրա ծրագրի շրջանակներում, ինչպես նաև 11-րդ ցմիկահատիկի ժողովի որոշմանը համաձայն, դաշնակցության Իրանի կենտրոնը «որոշ համեմատարակամեծությամբ» գործիչներ էր ուղարկում Արաբառի շրջանը, որոնցից չափերը հենց այնտեղ էլ գոկվեցին։ Շահական կառավարությունը Առաջատականի թմուկալ առաջնորդ Նեքոսե արքեպիսկոպոս Մելիք-Թամպյանին և Իրանի դաշնակցական ղեկավարության մի խումբ գործիչների մեղադրեց Արաբառի քրոական խնդրի հետ մասնակցություն ունենալու մեջ և պալատական մախաբար Թեյմուր Թաշի միջոցով նրանց որպես ամբաստանյալների Թավրիզից կանչեց Թեհրան սատելիտ համար³⁰։

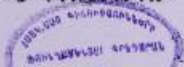
Այս փաստը անշուշտ վկայում է այն մասին, որ Ռեզա շահի կառավարությունը հավանություն չէր տալիս ոչ միայն «Արևական ցեղերի միության» գաղափարին, այլև դաշնակցություն-«Հոյբուն» համագործակցությանը։

Ինչ վերաբերվում է բուրջական կառավարության դիրքորոշմանը հայ-քրդական համագործակցության նկատմամբ, ապա վերջինս ինչպես և սպասելի էր, որոշվեց խիստ բշտամական վերաբերմունք, հանձինս նրա տեսնելով լուրջ սպառնալիք Թուրքիայի ազգային անվտանգության համար։ Քեմալականները «Հոյբուն» կուսակցությանը և նրա անդամներին ինչպես նրա «իմպերիալիզմի գործակալներ»։ Անկարայում լույս տեսավ պաշտոնական «Կոմաչ գիրք» («Հոյբուն-Նաշնակ»), որտեղ զարգացվում էր այն միտքը, որ 1925 թ. շինյա Մայիլի ապստամբությունը ճնշելուց հետո քրդական շարժումը «վերակենդանացավ» շնորհիվ «Հոյբունի» և դաշնակցության համագործակցության։ «Հոյբունի» արտակարգ ռազմական ներկայացուցչի հանգամանքով 1926 թ Արաբառի շրջան ուղարկվեց հայտնի քուրդ գործիչ, բուրջական բանակի նախկին ալա Իհսան Նուրին, որը գլխավորելու էր Արաբառյան շարժումը, որպես «հեղափոխական բանակի հրամանատար»։ Նրանից բացի կային նաև երկու գլխավոր ղեկավարներ, որոնցից մեկը քեդալի ցեղի առաջնորդ Իբրահիմ Հըսոբ Թեյլին էր, իսկ մյուսը Ջիլան քեյը, որի անվան տակ հանդես էր գալիս խնուսի Արտաշես Մուրադյանը։ Վերջինս ապստամբական ղեկավարության մեջ ներկայացնում էր «հայկական թևը»։ Սակայն մինչև ապստամբության պայթելը, Ջիլան քեյը «բուլլիկյան թակարդի մը գոհ գնաց, բանտարկվեցավ և անհայտ մնաց, թե ինչ եղավ իր վախճանը»³¹։ Կազմվեց քաղաքացիական վարչակազմ, որը գլխավորեց Հըսոբ Թեյլին։ Ապստամբները հրատարակում էին «Արդի» թերթը։ 1930 թ. հունվարին Իհսան Նուրին այդ թերթում հրատարակեց մի հոդված, որով բոլոր քրդերին կոչ էր անում ապստամբներին օգնություն ցույց տալ զենքով ու պարենամթերքով։ Քրդական զինված ջակատները Իհսան Նուրին վերակազմակերպեց լեռնային հրոսա-

կային պատերազմ մղելու համար: Միաժամանակ նա կապեր հաստատեց Իրանում շահական վարչակարգի դեմ զինված պայքարը վերսկսած Իսմայիլ-աղա Մըհկոյի հետ: Արաբատի ապստամբական կենտրոնը Իրանի, Թուրքիայի, Իրաքի և Սիլիայի քրդերի շրջանում տարածեց մի դիմում, որտեղ կոչ էր արվում միավորվել բուլղարական լծից ազատագրվելու պայքարում: Դիմումի պատճենն ուղարկվեց Ազգերի Լիգա²²:

1927 թ. գարնան վերջերին մոտ 10. 000-ոց բուլղարական մի քանակ Իզդերի և Ռայազնտի կողմից միաժամանակ հարձակում ձեռնարկեց Արաբատի դեմ: Այսպիսով Արաբատի շրջանում սկսվեց առաջին ապստամբությունը: Ընդհուպ մինչև 1930 թ. հունիսը բուլղարական կառավարական զորքերի և քրդական զոկատների միջև ընթանում էին կատաղի մարտեր, որոնց ընթացքում բուլղարը տվեցին մարդկային և նյութական խոշոր կորուստներ: Զրդերին հաջողվեց նույնիսկ զգեստել 12 ռազմական ինքնաթիռներ²³: 1930 թ սկզբերին Թուրքիայի բոլոր հյուսիս-արևելյան վիլայեթները ըստ էության գտնվում էին քրդերի հսկողության տակ: Այդ պայմաններում բուլղարական կառավարությունը ստիպված էր ճարպկորեն խուսափել: Նա մի կողմից քրդերի դեմ ուժեղացնում էր ռազմական ճնշումը, մյուս կողմից հրատարակում ներում՝ քրդական աշխրթները ձուլորեցնելու և պատակտելու նպատակով: Անկարան որպես ընդհանուր քննիչ Իբրահիմ Թալիին ուղարկեց արևելյան նահանգներ, իրր թե դրանք բարեկարգվելու համար, սակայն իրականում նրա խնդիրն էր ողջ քրդաբնակ շրջաններում հայտարարել ռազմական դրություն, ջարդերը ավելի արագ ու անադճուկ կազմակերպելու համար: Քեմալական այդ գործիչը իսկապես դրսևորեց «ֆայլուն ընդունակություններ» քրդական շարժման դեկավարներին կաշառելու և ծուղակը գցելու արվեստում: Նա նույնիսկ մի հատուկ պատվիրակություն ուղարկեց Իսհան Լուրիի մոտ, առաջարկելով քրդերի համար ընդհանուր ներում, իսկ անձամբ նրա համար մի քարձր պաշտոն կամ Թուրքիայում կամ արտասահմանում: Այդ բոլորի դիմաց ապստամբական բանակի նրամամատարից սրահանջվում էր միայն մեկ բան՝ քրդերին մղել ննազանդության: Կտրականապես մերժելով այդ առաջարկը, Իսհան Լուրին հայտարարում է, որ քրդերը վերջ կտան պայքարին միայն այն դեպքում, երբ բուլղարական զորքերը կպարպեն Քոչոտանը և Թուրքիան կճանաչի նրա անկախությունը²⁴:

1930 թ. հունիսի սկզբներին պայթեց Արաբատի վերջին մեծ ապստամբությունը: Արաբատի շրջանից ապստամբները շարունակում էին ռազմերթ կազմակերպել դեպի Ջիլան, Վան, Բուլանդը-Մանազկերտ, Մուշ, Կաղզվան, Խնուս, Կոդր, Կարս և այլն: Թուրքական կառավարությունը զենքի կոչեց մեծաթիվ պահեստայինների, ռազմական զործողությունների շրջանում կենտրոնացրեց հսկայական քանակությամբ կուկային հզորություններ և ինքնաթիռներ: Արևելք ուղարկվեց բոլոր զորք-

րի գրեթե մեկ երրորդ մասը և ծախսվեց մի քանի տասնյակ միլիոն լիբա: Անցնելով վճռական գործողությունների, կառավարական գործերին հաջողվեց ակիացիայի աջակցությամբ քրոջերին քչել իրանա-բուրքակական սահմանին եղած լեռնային կիրճերը, որտեղից փրկության ճանապարհը մեկն էր՝ անցումը իրանական սահմանը:

Սակայն Ռեզա-չահ Փեհլևի կառավարությունը, որն այդ շրջանում շարունակում էր վարել քրդական շարժումները ճզմելու քաղաքականություն, բայց սովեց, որ բուրքական գործերն անարգել անցնեն իրանական սահմանը և հետագուղեն ապստամբներին մինչև նրանց կատարյալ ոչնչացումը: Բանը նրանում էր, որ դեռևս 1926 թ. ապրիլի 22-ին, Խորհրդային Միության միջնորդությամբ, Թեհրանում Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվել էր քարեկամության և անվտանգության վերաբերյալ պայմանագիր, որի մեջ պարունակվում էին նաև հողվածներ քրդական շարժումները համատեղ ուժերով ճնշելու վերաբերյալ: Պայմանագրի 5-րդ հոդվածի համաձայն, կողմերը պարտավորվում էին բայց չտալ իրենց տարածքներում այնպիսի կազմակերպությունների և խմբավորումների կազմավորումը կամ ներկայությունը, որոնք մշատակ ունենին խախտելու մյուս կողմի խաղաղությունն ու անվտանգությունը, կամ վտիխտության ենթարկելու կառավարման համակարգը, ինչպես նաև այնպիսի անձանց կամ խմբավորումների ներկայությունը, որոնք իրենց առջև մպատակ են դրել իրենց տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով պայքարելու մյուս երկրի դեմ:

Պայմանագրի 6-րդ կետում ասվում էր, որ սահմանամերձ գոտու քնակիչների հանգստությունն ու անվտանգությունն ապահովելու համար, պայմանավորվել կողմերը բոլոր միջոցները կձեռնարկեն, որպեսզի վերջ տան սահմաններին հարակից տարածքներում քնակվող ցեղերի հանցավոր գործողություններին ու սալյուսմներին, որոնք կարող են վնաս հասցնել երկու երկրների խաղաղությանը²⁵:

Թուրք-իրանական սահմանների ճշտված շլինելը երկու երկրների միջև մշտապես առաջացնում էին բյուրիմացություններ: Ուտոի 1929 թ. ապրիլին Անկարայում ստորագրվեց կոնվեցիա սահմանների անվտանգության մասին:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ իրանական և բուրքական գործերի կողմից քրդերի նկատմամբ պատեմիչ գործողություններ իրականացնելու ժամանակ նրանք անարգել անցնում էին սահմանը և փրկություն գտնում մյուս երկրի տարածքում, 1930 թ. Իրանը և Թուրքիան կնքեցին մի նոր կոնվեցիա «սահմանային միջադեպերի կարգավորման գծով համատեղ գործողությունների վերաբերյալ», որը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի համաձայնագիր անհնազանդ քրդական ցեղերի դեմ համատեղ գործողություններ իրագործելու վերաբերյալ²⁶: Առոտասրակ

ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքական պատճառներով թուրքիան և Իրանը երկուսն էլ շահագրգռված էին հնարավորին չափ յուտ վերացնել իրենց գլխացավանք պատճառող քրդական հարցը:

Հենվելով վերոհիշյալ պայմանագրային իրավասությունների վրա, քեմալական պատժիչ զորամասերը Բազիրզայան-Յարլընջայա-Այրնեկ-Ղոնքաթ-Քիրի գծով շարժվելով առաջ, կտրեցին քրդերի տեղաշարժի յուր ուղիները, աշխատելով նրանց վերցնել աքցանի մեջ: Սակայն անակնկալ կերպով Մակույի շրջանից իրանական քրդերը Մրմկույի գլխավորությամբ արագ երթով հասան ապստամբներին օգնության: Շրջապատման փուլանը, ինչպես նաև Բաչկալայի, Մարայի, Բարդիզալայի, Արճնչի, Պատոնոցի, Վանի, Ջիլյանի և մի շարք այլ շրջաններում բռնկած քրդական ապստամբության լուրը ստիպեց բուրջական հրամանատարությանը հապտապ զորքերը դուրս բերել Իրանի տարածքից, դրանք նետելու համար ապստամբական նոր հողեհի դեմ: Ծավալվեցին կատաղի մարտեր, որոնց մասնակցում էին նաև իրանական քրդերի զինված ջոկատները: 1930 հուլիսի 14-ին քրդերի շեշտակի գոռը Արալլիսի մոտ կենտրոնացած բուրջական վաչտի վրա ռմեցավ այն հետևանքը, որ դիմելով մագապուրծ փախուստի, բուրջական այդ զորամասը Ղամաղուռի շրջանում անցավ Խորհրդային Հայաստանի սահմանը և Մեսկ-վայի կարգադրությամբ միաժամանակ մնաց այնտեղ²⁷:

Սակայն յնայած այդ մասնակի հաջողություններին, ապստամբների ուժերը զնալով նվազում էին, մինչդեռ քեմալականները Արարատի շրջանում կենտրոնացնում էին նոր բաթն ուժեր և ավելի լայնորեն էին օգտագործում ռազմական ամրացիան: Միաժամանակ բուրջական եատուկ ծառայություններին հաջողվում էր պատակտել քրդերին և նույնիսկ համոզել առանձին ցեղերի իրենց զինված ջոկատներով հանդես գալու ցեղակիցների դեմ:

Նուրբացած ուժերով մինչև սեպտեմբերի 25-ը շարունակելով դիմադրությունը, Ինսան Նուրին մի քանի այլ առաջնորդների հետ ստիպված եղավ անցնել Իրան: Մինչդեռ Իրքսահիմ Հըսզե թեյլին, հայտնվելով բշմամական շրջապատման մեջ, դաժան ծնեովա պայմաններում շարունակում էր դիմադրությունը: Քանի որ այդև անհնարին էր դառնում ապստամբներին հարած տեղական բնակչության կերակրելը, Հըսզե թեյլին որոշեց «սուրն անցնել յուր կիները, անգոր ծերերը և երիտաները, որով կը մնային հեղափոխական զորամասերը, որոնք իրենց հետևի յուր կամուրջները այրած՝ պետք է կռվեին մինչև վերջին մարդը: Ու Հըսզե թեյլին, հեղափոխական անգբությամբ մը, կը ծեռնարկեր ամեննն առաջ այդ ծրագիրը գործադրել իր ազգականներուն վրա, ահուկի ու հուզիկ շղերդության մը տեսարանը քանալով Արարատի քարձրույններուն վրա»²⁸:

Դաժան մարտերից մեկի ժամանակ Իբրահիմ Հրսզե Թեյլիմ և սպանվեց, իսկ նրա զինակիցները զերի ընկան: Այսպիսով փակվեց քրդերի հակաբուլղարական պայքարի այդ հերոսական էջը ևս, որը տևեց երկու տարի (1927–1931):

Թեև Արարատի ապստամբությունը չընդգրկեց ամբողջ Քրդստանը և զանգվածային մեծ տարրեր հրապարակ չըրեց, սակայն ի տարբերություն քրդական այլ շարժումների, այն այդի ընկավ իր քաղաքական հտուակ ընդունումներով և տոկոմությամբ: Արդարև, այն կարող է համարվել քրդական ազատագրական շարժման մեծագույն դրվագը:

Այդ ապստամբությունը ի յիջ դարձրեց Արևմտյան Հայաստանը «յուրացնելու» ուղղությամբ քննալական կառավարության կողմից նպաստված մի շարք մտահոգումներ: Այսպես, դեռևս 1927 թ. Անկարան որոշել էր 100, 000 քուրդ մոհաջիթմեր սնակեցնել Արևելյան մահազմեղում: Այդ նպատակով ԹԱՄԺ-ը քվեարկել էր հոգուտ մեկ միլիոն ոսկի քուրջերի⁴⁰: Ծրագիրը ամբողջապես տապալվեց:

Պատերազմական ծախսերը Թուրքիայի ֆինանսները հասցրեցին ծայրահեղ լարվածության: Արտաքին փոխառություն հաջողեցնելու ուղղությամբ կատարված փորձերն ավարտվեցին կատարյալ ծախողմամբ, որի հետևեցով Թուրքիան քախվեց ավելի մեծ դժվարությունների: Անկարայում սկսվեց կառավարական ճգնաժամ: Սուր հակասություններ սկսվեցին քուրդական հանրապետության մախսուզան Մուստաֆա Քեմալի և փարչապետ Իսմեթ Ինենյուի միջև: Քեմալի հավանությամբ Ալի Ֆեթհի քեյը ստեղծեց «Ազատ հանրապետական կուսակցությունը», որը խտորեն քննադատեց Ինենյուի քրդական քաղաքականությունը:

Արարատի ապստամբությունը ճնշելուն հետևեց դաժան հաշվեհարդարը ոչ միայն ապստամբների, այլև առհասարակ քրդերի նկատմամբ: Պատժիչ զորամասերը կազմակերպում էին զանգվածային կոտորածներ, տեղահանություններ: «Հոյրումի» տյայգներով սպանված ապստամբների թիվը հասնում էր 10–15 հազար մարդու, ավերվել էին 660 գյուղեր, կրակի ճարակ դարձել 15, 206 բնակավայրեր: Քրդերին լեզուն պաշտոնապես արգելվեց, քրդական հրատարակչությունները քրճագրավվեցին ու այրվեցին: Դասագրքերից իսպառ հանվեց «քուրդ» և «Քրդստան» բառերը: Այսուհետև քրդերը կոչվելու էին «լեռնային բուրքեր»: Վերջապես Քրդստանը մեկուսացվեց մնացած աշխարհից և օտարերկրացիների մուտքն այնտեղ խստիվ արգելվեց⁴¹:

1930 թ. նոյեմբերի 1–ին համդես գալով ԹԱՄԺ-ի բացման ախարատության ժամանակ, Մուստաֆա Քեմալը հայտարարեց, որ Թուրքիայի արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունները «սպառնալիք էին համդիսանում մեր անկախության համար»⁴²: Իսկ վարչապետ Իսմեթ Ինենյուն ի լուր աշխարհի հայտարարեց. «Այս երկրում միայն բուրք ազգը

կարող է պահանջներ ներկայացնել էթնիկական և ռասայական իրավունքների վերաբերյալ: Մնացած տարրերը դրա իրավունքը չունեն: Ավելի զազգելի հայտարարությանը համդեա եկավ արդարադատության նախարար Մահմուդ Էսադ քեյր: «Մենք ապրում ենք Թուրքիայում, աշխարհի աննաազատ երկրում: ... Թուրքը այս երկրի միակ տերն է: Շագունով ոչ մարտը բողոքեղ (իմա՝ քրդերը Վ. Բ.) այս երկրում ունեն միայն մեկ իրավունք. լինել ծառաներ ու ստրուկներ: Այս ճշմարտությունը թող հիշի և՛ բարեկամը, և՛ թշմանիմ, թող այն իմաման նույնիսկ լեռները»: Իսկ «Մլղիներ» քերթը տարագրեց մի նկար. Արաբատ լեռան վրա պատկերված էր մի գերեզման, որի տասպանաբարի վրա գրված էր «այստեղ թաղված է ներառըրյալ Զրդստանը»⁴²:

Նեոաքքեղ է նշել, որ Արաբատի ապստամբության առաջին շրջանում բողոքական մամուլը մեծ թվով նյութեր էր տարագրում հայերի մասնակցության մասին, բայց կտահելով, որ այդ նյութի լայն լուսաբանումը իրենց շահերի օգտին չէ, «վերեն եկած հրամանի մը հետևանքով ալևա բառ մ'իսկ չարտասանեցին, երևի հայ-քրդական միացյալ դատի ծանրութենեն գզուշանալով»⁴³:

Ապստամբության ճնշումից հետո դաշնակցությունը լծվեց եռամյուն գործունեության տեղի ունեցած իրադարձությունների իրական պատկերը ելդուպայի և Անեբիկայի հասարակական կարծիքին հասցնելու համար: Այդ կուսակցության ջանքերով արևմտյան մամուլում տարագրվեցին ցցադո տեղեկություններ բողոքական ամագորտյն դաժանությունների վերաբերյալ: Հայկական սիյուրքում կազմակերպվեցին հանգամակություններ իօգուտ ապստամբների ընտանիքների: Միաժամանակ դաշնակցությունը դիմումներ էր կատարում Մոցիմտերնին, նրան հորդորելով համդեա գալ քրդերի պաշտպանության քայլերով⁴⁴:

Չմայած այն հանգամանցին, որ Արաբատի ապստամբության շրջանում Ռոզա Շահի կատավարությունը պայմանագրային հիմքի վրա աջակցում էր բողոքական կատավարությանը ջախջախելու համար քրդական շարժումները, չբավարարվելով այդ համագործակցության ծավալներից, Անկարան իրանական կատավարությանը մեղադրեց Թուրքիայի նկատմամբ ոչ բարեկամական վերաբերմունքի մեջ: Այսպես, 1930 թ. հուլիսի 8-ին «Հիքիմիեթի միլլիե» պաշտոնաթերթը հանդես եկավ մի կոչու հողվածով, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Թուրքական հասարակական կարծիքը չի կարող հասկանալ, թե ինչպես կարող էին հարևան պետության տարածքում կազմակերպվել բազմաթիվ բանդաներ մեր տարածքի վրա ասպատակ սիոնելու նպատակով և ինչպես կարող էին այդ բանդաները սահմանն անցնելուց հետո կապեր պահպանել իրենց կենտրոնական կազմակերպության հետ»: Իսկ «Ռեպուրիլե» քերթը 1930 թ. հուլիսին էլ ավելի կարոկ տոնով գրեց. «Երե Իրանը

ի վիճակի չէ ինքը դաս տալ բանդիտաներին, որոնք զինվում են նրա տարածքում, սպա մա իրավունք չունի ատարկելու, որ այդ դասը տան ուրիշները»⁴⁵։

Կ. Սասունին հայտնում է այն տեսակետը, որ Արարատի շրջանի ապստամբության ժամանակ գոյություն ունեւ թուրք-բուլղարական համագործակցություն, որն ուղղված էր ոչ միայն քրդերի, այլ Իրանի դեմ։ «Ուստական գործերը, - գրում է նա, - Արաքսը անցան և իրենց աջակցությունը բերին քրդական բարբարոս զորքին՝ խեղդելու քրդական հեղափոխությունը։ Այսպեսով չրավականացան, այլ ռուս-քրդական միացյալ դիվանագիտությունը ճնշումներ բանեցուց պարսկական կառավարության վրա, որպեսզի այս վերջինը համաձայն գտնվի փոքր Արարատը ձգել Թուրքիա և իր զինական ուժով գործակցի Արարատի ճնշման։ Պարսկաստանը երկար ժամանակ ընդիմացավ այս քաղաքական ճնշումներուն։ Ժամանակ մը այնքան լարվեցան Պարսկաստանի և Թուրքիա հարաբերությունները, որ մեծ մտահոգության մատնեցին աշխարհը, թուրք-պարսկական պատերազմի մը հավանականության առջև, որ կրնար միջազգային մեծ բարդություններու դուռ բանալ»⁴⁶։

Իսկուպես Արարատի ապստամբության թե՛ շրջանում թուրքական կառավարությունը դիմել էր Թեհրանին, պահանջելով իրեն զիջել փոքր Արարատի փնջերին գտնվող մի տարածք, պատճառաբանելով, որ այն անհրաժեշտ է Թուրքիային խափանելու համար քրդերի շարժումները Իրանից Թուրքիա և հակառակը, ինչպես նաև վերջնականապես ջախջախելու համար ապստամբներին։ Սակայն առաջնորդվելով ռազմա-տորառեզիական ու քաղաքական նկատառումներով, իրանական կառավարությունը մերժել էր այդ պահանջը։ Թեհրանում մասնավորապես գտնում էին, որ սահմանի այդ հատվածը ռազմավարական առումով տիրապետող է հանդիսանում թուրքալեզու ազերիներով քնակեցված Աուրադատականի համար, որի նկատմամբ Թուրքիայի ղեկավարները փայտիայում էին թաքնված, իսկ երբեմն նաև քաջահայտ պանթուրքիստական հավակնություններ։ Թեհրանի համար մտահոգի էր նաև այն, որ նշված տարածքով Թուրքիան ռոդլը եք կտամար դեպի Լախիջևան, որի նկատմամբ այդ ժամանակ հավակնություններ ունեւ ինքը՝ Իրանը։

Շահական կառավարության մերժմանը Թուրքական մամուլը խոկոյն պատասխանեց սուր քննադատական հոդվածներով, մույնիսկ կասկածի տակ դնելով թուրք-իրանական բարեկամության ու պայմանագրային հարաբերությունների անկեղծությունը։ Իրանի նկատմամբ թուրքական ճնշմանը անմիջապես միացավ նաև Խորհրդային Միությունը։ «Բուլղարիկական կարմիր բանակեն, - գրում է Կ. Սասունին, գորամասեր անցան Աուրադատականի շրջանը և բռնաբարեցին պարսկական հողե-

րը, պատրվակելով, թե Կովկասի մեջ ասպատակութիւն հարուցողները անցած են պարսկական հողը և թուրքական բանակը ստիպված է եղեր զանոնք հետապնդել: Բայց այս բոլոր գործողութիւնները, ինչպես մահ թեհրամաի մեջ բանեցված ճշյունները (թուրքական և քրքական դեսպաններու կողմն) ցույց կուտային, թե բարքերը առիք մը կը փնտրեին իրենց զորքերը մտցնելու Ատրպատական և քրտական շարժման հետ, լուծելու մահ համաքրքական ծրագրի մեկ մասը»⁴⁷:

Սակայն քեմալականների պահանջները չէին սահմանափակվում միայն նրանով, որ բարքական զորամասերը մտնեին Սակուի շրջանը և զտավեին փոքր Արարատը: Նրանք պահանջում էին մահ, որ «պարսկական զորքը գործակցի քրքական բանակին՝ Արարատի գործողութիւններու ընթացքին և այդ սահմաններում վրա գտնված պարսկական զորքերը ենթարկվին քրքական ընդհանուր հրամանատարին»⁴⁸:

Սա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Իրանի պետական ինքնիշխանութիւն կտախտ ոտմահարում: Ուստի Իրանը ինքնապաշտպանութիւն մարտակով զորքեր կենտրոնացրեց Ատրպատականի սահմանների վրա, մահ այդ քայլով մտադիր լինելով արգելել պարսկահպատակ քրդերի անցումները պետական սահմանը, որպեսզի չմասնակցեն Թուրքիայում ընթացող քրդական շարժմանը: Միաժամանակ Թեհրանը հասկացրեց Թուրքիային, որ իրանական զորքերը չի են վճռականութեամբ պաշտպանելու հայրենիքի սահմանները, եթե թուրքերը փորձեին ներխուժել Իրան:

Այս իրադարձութիւնները հուզել էին միջազգային հասարակական կարծիքը, որը համեմատելով Իրանի պաշտպանութեամբ: «Այս համայն կարծիքը և միջազգային միջամտութեամբ մը հավանականութեամբ թուրք-պարսկական պատերազմին կը ստիպեին թուրքերը գործնականի մեջ ջլլալ չափավոր, իսկ խտացի մեջ՝ ծայրահեղ»⁴⁹:

Սակայն կշտադասելով մի շարք կարևոր հանգամանքներ, Իրանը հետզհետե զիջեց իր դիրքերը, գործը ծայրահեղութեամբ շտանելու համար: Նախ դիրքորոշման այդ փոփոխութեամբ մեջ կարևոր դեր խաղաց այն հանգամանքը, որ քրդական ազատագրական շարժումները և առհասարակ «Ազատ Բրդստանի» և քրդական անկախութեամբ գաղափարը մույնքան փտանգավոր էր Իրանի համար, որքան և Թուրքիայի: Այդ գաղափարի իրականացման դեպքում Իրանը կկորցնէր երկրի քրդաբնակ ընդարձակ հողամասերը՝ Իրանական Բրդստանը, որի տարածքում կարող էր ստեղծվել «անկախ Բրդստան» և որ ավելի փտանգավոր էր, այդ տարածքը կարող էր միանալ Թուրքական Բրդստանին, եթե ինտրզի այնտեղ ստեղծվէր քրդական անկախ պետութեամբ: Առհասարակ պետք է նշել, որ քրդական ասպատակութիւնը և անկախ Բրդստանի հարցը վերջին հաշվով իրար մտա թերեց այն պետութիւններին, որոնց տարածքներում քրդական զանգվածներ էին բնակվում և պատմականորեն

քրթական երկրամասեր տնեին իրենց տիրապետության տակ: Ինչպես հայտնի է այդ պետություններն էին Թուրքիան, Իրանը, Իրաքը և Սի-րիան: Մյուս կողմից Իրանի համար մտահոգի էր այն հանգամանքը, որ Խորհրդային Միությունը քրթական հարցում գործակից էր Թուրքիային, նուազուրեմ կերպով չափարկում էր քրթական հարցը և Իրանի նկատմամբ ճնշում գործադրելու նպատակով նույնիսկ չէր խորշում ռազմական մի-ջամտություններից: Թեև Իրանում հիանալի զիտակցում էին նաև, որ բնւ միջազգային հասարակական կարծիքը գործում էր Իրանի օգտին, սա-կայն ճգնաժամի պարագաներում կարող էր սահմանափակվել լուկ բո-ղոքներով:

Վերջապես նշված շրջանում Իրանի ներսում ևս ցեղերի ապս-տամբություններն ընդունել էին սպառնալից բափ: Դեռևս 1929 թ. գնեթի էին դիմել քահարու, ղաշղայի և բախթիարական ցեղերը: Այդ շարժումը աջակցություն գտավ էն—մեջբեֆի և Քարբալայի բարձրագույն շիքթա-կան հոգևորականության կողմից, որը հրապարակեց հատուկ ֆիթվա, որտեղ հավանություն էր տալիս «եերիտիկոս կառավարության» դեմ ցե-ղերի մղած պայքարին: 1929—1933 թթ. ցեղերի զինված ելույթներ էին տե-րի տնեումս նաև Քրդստանում, Լորեսթանում և Բալուջեսթանում:

Այս բոլորը առիպեցին Ռ-րզա շահի կառավարությանը Թուրքիայի նկատմամբ մշակել քաղաքական նոր գիծ՝ այսինքն գործակցել նրա հետ ընդդեմ քրդության: Ընդդրում իրենց երկրների և արտասահմանի հասա-րակական կարծիքը մուշտության մեջ գցելու համար երկուստեք սկսեցին օգտագործել «մանվածապատ դիվանագիտությունը»:

Այդ բոլորի հետևանքով թուրք—իրանական հարաբերությունների զարգացման քափանիլը սկսեց արագորեն պտտվել: 1932 թ. հունվարի 23—ին Թեհրանում ստորագրվեց արժանագրություն սահմանների ճշտման վերաբերյալ, ըստ որի Իրանը Արարատի փեշերին գտնվող Խո-ղի մի նեղ շերտ զիջեց Թուրքիային, որը անմախտաղեպ կերպով ուժե-րացրեց Թուրքիայի ռազմավարական դիրքերը ոչ միայն սահմանի այդ հատվածում, այլև բերև ողջ տարածաշրջանում: Այդ նույն թվականին ստորագրվեց նաև թուրք—իրանական պայմանագիր արքիտրածի և այս-պես կոչված «նաշտեցման ընթացակարգի» վերաբերյալ³⁰: Իսկ 1932 թ. նոյեմբերի 5—ին կնքվեց թուրք—իրանական բարեկամության պայմանա-գիր, որը ռատիֆիկացվեց 1933 թ. դեկտեմբերի 28—ին:

Թուրք—իրանական հարաբերությունների զարգացման համար նոր խթան հանդիսացավ 1934 թ. Ռ-րզա—շահի պաշտոնական այցը Թուրքիա: Ընդհանրապես Իրանի շահը համակրանքով էր վերաբերվում Մուտաֆա Քեմալ Աթաթուրքի իրականացրած բարեփոխումների նկատմամբ և չառ հարցեցում ընդօրինակում էր նրա կառավարման մե-թոդները: Այցի ընթացքում Աթաթուրքը բացառիկ ջերմ վերաբերմունք

դրսւորեց դեպի Իրանի մեծատերը: Նրանք իրար դիմում էին ոչ այլ կերպ, քան «եղբայր» արտահայտությամբ: Այդ այցը սկիզբ դրեց բուրժուարական պայմանագրի ու կոնվեցիաների մի ամբողջ շարքի ստորագրմանը, այդ թվում նաև «քրդական հարցի» լուծման վերաբերյալ մի համաձայնագրի⁵¹, ըստ որի կողմերը համաձայնվում էին փակել իրենց սահմանները քրդերի շարժումները մեկ երկրից մյուսը արգելակելու նպատակով և պայմանավորվում էին քրդական ապստամբությունների լուծման դեպքում իրենց տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով «վերականգնել կարգն ու հանգստությունը»:

1937 թ. հունիսի 8-ին Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և Աֆղանստանի արտգործնախարարները Թեհրանի Սաադաբադյան պալատում կնքեցին քառակողմ մի համաձայնագիր, որը ստացավ Սաադաբադյան պակտ անվանումը: Դա ըստ էության մեքմադդարսևեյան մի խլամական դաշինք էր, որի մեջ իր տեղն էր գտել նաև քրդական հարցը: Նրանում չտալով քրդերի անունը, նշվում էր, որ այդ դաշինքը ստորագրած պետությունները պարտավորվում են համատեղ պայքար մղել իրենց երկրների ազգային անվտանգությանը ապառնացող անջատվողական շարժումների դեմ: Ընդորում Սաադաբադյան պակտի ստորագրումից հետո քրդական հոծ բնակչություն ունեցող վերահիշյալ երեք պետությունները մշտապես «խտրիդակցություններ» էին անցկացնում միմյանց հետ երեքի համար էլ հրատապ ու կարևոր քրդական հարցի կապակցությամբ, մշակելով համատեղ ծրագրեր իրենց երկրներում կամ սահմանակից շրջաններում քրդական ազատագրական շարժումները համատեղ ուժերով հենց սաղմում խեղդելու համար:

VAHAN BAYBURDYAN

THE KURDISH UPRISINGS OF 20-TH CENTURY 20-30-IES AND THE TURKISH-IRANIAN RELATIONS

The convention of Sevr was revised in 1923 during Lozan Conference by the common wish of Great Powers. As a result the problems of Armenia and Kurdistan specified in the articles of the convention were removed from the agenda of international discussions.

Kemalists, the Turkish nationalists carried on the policy of double-dealing standards: they encouraged the struggle of the Kurds of Iran and Iraq against their own governments. Whereas in Turkish Kurdistan guided by the chauvinistic slogan "Turkey is for the Turks" they carried on the policy of State terrorism, national and social oppressions. The Kurdish people answered them with national liberation movements. In particular, the strong revolt of Sheikh Said broke out in 1925. Another great uprising of the Kurds concentrated near Mount Ararat took place in 1927-1931. The Government of Ankara oppressed it with much difficulty. The Kurdish military-

political committee of Hoybun, a political party virtually prepared and led that uprising having the aim to free the Kurds from the Turkish yoke and to form independent Kurdistan in the territory of Turkey. A close cooperation existed between "Hoybun" and the Armenian Revolutionary Dashnaksutyun Party. Correspondingly political agreement was concluded between these two parties, and the basis of that agreement were the articles of Sevr Convention concerning the Independent Armenia and Independent Kurdistan.

The governments of Mustafa Kemal Ataturk and Rza Shah Pehlevi concluded some agreements with the aim of oppressing the Kurdish movements in the their countries, which pre-supposed the joint struggle of the two states of Iran and Turkey against Kurdish movements. The political and military cooperation of those two states made it possible for them to defeat the Kurdish liberation movements in their territories.

ՕԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. A. Safrastian. Kurds and Kurdistan. London, 1948, p. 78.
2. Darvin J. Britain, Egypt and the Middle East. Imperial Policy in the Aftermath of War. 1918-1922. N. Y., 1981, p. 209.
3. Documents on British Foreign Policy. 1919-1939. Vol. XVIII, • 289, p. 405
4. Документы внешней политики СССР, т. 4, М., 1960, с. 154-155. (Այստեղևու ճՅՂ) .
5. Edmonds C. Y. Kurds, Turks and Arabs. Politics, travel and research in North-Eastern Iraq (1919-1925). London, 1957, p. 245-246.
6. Гасратян М. А. Курды Турции в новейшее время. Ереван, 1990, с. 45.
7. Nader Entessar. Kurdish Ethnonationalism. Boulder and London, 1992, p. 12.
8. Վ. Ասատուհի, Քյուրտի ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները, ՊԵՂՂԻՔ, 1989, էջ 285:
9. Сиву Кемаль М. А. Национально-освободительное движение в Иракском (Южном) Курдистане (1918-1932), канд. диссерт. М., 1963.
10. Аралов С. И. Воспоминания советского дипломата (1922-1923), М., 1960, с. 107-108.
11. Tokar M. Seyh Said ve isyanı. Ankara, 1968, s. 22.
12. Robert Olson. The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925 (Austin, T. X: University of Texas Press), 1989, p. 107.
13. Tokar M., նշվ. աշխ., էջ 22:
14. ճՅՂ, տ. 4., с. 405.
15. Гасратян М. А., Курды..., с. 103.
16. Ասատուհի, նշվ. աշխ., էջ 104:
17. Armstrong H. G. Grey Wolf. Mustafa Kemal. London, 1934, p. 26.
18. Kökdemir N. Eski ve yeni toprak, iskan hükümleri ve uygulama klavuzu. Ankara, 1952, s. 28-30.
19. Никитин В. Курды. М., 1964, с. 90.
20. Silopi Z. Doza Kurdistan. 1969, s. 110.
21. Վ. Ասատուհի, նշվ. աշխ., էջ 242:

22. Երկրի տեղում, էջ 262:
23. Երկրի տեղում, էջ 263–264:
24. Երկրի տեղում, էջ 263:
25. Յիսույան էր ըստ Гасратян М. А., Երկ. աշխ., էջ 153:
26. Տիլորի Հ., Երկ. աշխ., էջ 114–116:
27. Акопов А. Курдский вопрос и дашнаки. — „Большевик Закавказья“, * 2, Тифлис, 1931, с. 37.
28. Երկրի տեղում, էջ 38:
29. Հովսեփի Հովհաննիսյան, Հուշեր, մասն ք., Երևան, 1996, էջ 14:
30. Տիլորի Հ., Երկ. աշխ., էջ 114–116:
31. Կ. Սաւունցի, Երկ. աշխ., էջ 284:
32. Arfa H. The Kurds. An historical and political study. New-York-Toronto, 1966, p. 41.
33. August K. Le Pais de Kemal Ataturk. Leipzig, 1938, s. 30.
34. Կ. Սաւունցի, Երկ. աշխ., էջ 280–281:
35. Международная политика новейшего времени в договорах, нотях и декларациях. ч. III., вып. II, М. 1929, с. 304–305.
36. Иран. Очерки новейшей истории. М., 1976, с. 87, 119.
37. Васильева К. Причины и движущие силы курдских восстаний. — „Аграрные проблемы“, М., 1931, кн. 9–10, с. 112.
38. Կ. Սաւունցի, Երկ. աշխ., էջ 293:
39. Երկրի տեղում, էջ 285:
40. Gevan S. S. Kurdistan: divided Nation of the Middle East. London, 1958, p. 26.
41. Atatürk'ün söylev ve demeçleri. Cilt I, İstanbul, 1945, s. 349.
42. Bedirhan C. A. Mektub Türkiye Reisicumhur Çazi Mustafa Pasa hazretlerine, 1933, s. 76.
43. Կ. Սաւունցի, Երկ. աշխ., էջ 285:
44. Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications. — „Bulletin du Centre de d'etudes Kurdes“. Paris, 1948, * 2, s. 18.
45. Տիլորի Гасратян М. А., Курды..., с. 161.
46. Կ. Սաւունցի, Երկ. աշխ., էջ 289:
47. Երկրի տեղում, էջ 290:
48. Երկրի տեղում:
49. Երկրի տեղում, էջ 291:
50. Nader Entessar. Kurdish Ethnonationalism, p. 85.
51. Иран. очерки новейшей истории, с. 141–142.

СУРЕН БАГДАСАРЯН

РОЛЬ АРМИИ В ПРОЦЕССЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ТУРЦИИ В 1960—1990-Х ГОДАХ.

В настоящее время весь мир в той или иной степени испытывает влияние процесса модернизации. В 1960-е годы возникла теория модернизации, связанная с проблемами взаимоотношений стран Запада с вновь созданными развивающимися государствами. Именно в это время в историографии и политологии вводится в оборот термин "модернизация", вытесняющий существовавшие ранее термины "европеизация" и "вестернизация". Термин "модернизация" отражает тенденцию поиска новых путей и моделей развития новых государств. Согласно мнению специалистов, модернизация — это глобальный закономерный процесс, который развивается, однако, неравномерно во временных и пространственных рамках¹.

Турция, как известно является одной из первых стран ближневосточного региона, пережившей и переживающей процесс модернизации. В то же время, было бы неверным оценивать процесс турецкой модернизации только с точки зрения доминирующего сегодня в науке и политике так называемого "западного" подхода, когда события и явления в странах, принадлежащих к ареалам Восточной Европы, Ближнего и Среднего Востока оцениваются и комментируются с позиций западной политической и научной традиции. С этой точки зрения, конкретные причины, влияющие на характер модернизационного процесса в политической и общественной жизни страны, зависят от характера политической системы и политической культуры, сложившейся в обществе. Для Турции в этом контексте в течение последних десятилетий доминирующим был фактор армии в процессе модернизации.

Известно, что армия в истории Турецкой Республики являлась одним из главных факторов политической жизни страны. Господство военных в общественно-политической жизни Турции имеет долгую и сильную традицию, связанная как с характером Османской империи, так и характером процесса рождения и становления Турецкой Республики. Исторически для Турции режим стратократии² является

традиционным. Следует учитывать то обстоятельство, что в политической традиции и культуре Турции особое место придается военной славе турецкого государства, существует даже культ военных побед и национальных героев во главе с основателем Турецкой Республики Кемалем Ататюрком.

Вмешательство армии в политическую жизнь всегда аргументировалось и аргументируется ее миссией защитницы национальных интересов и наследия Ататюрка. Другим важным аспектом влияния армии на политическое развитие Турции является традиция, начало которой было положено еще в период реформ Танзимата и закреплена Ататюрком, которая рассматривает армию как инструмент инновационно-прогрессивной модернизации. Турецкая модернизация традиционно проводилась под покровительством армии: "Военные были, — отмечает американский исследователь Турции Д. Раствоу, — основным фактором модернизации Турции"³.

По нашему мнению, нельзя не согласиться также с определением американского политолога С. Хантингтона, что "в модернизирующихся государствах военные являются наиболее организованным институтом в стране и благодаря этому армия находится на более благоприятной позиции для выражения национальной воли, чем партии и группы интересов"⁴. По традиции образ современности в Турции ассоциируется больше с образом военного, офицера. В отличие от других ближневосточных государств, в Турции существовала и существует вестернизированная военная элита, которая обучалась в светских военных училищах и западных военных академиях. И эта элита взялась за исполнение двух миссий: 1) охрана внешних границ Республики и ее национального суверенитета, и 2) стимулирование политической, социальной и экономической модернизации страны.

После Кемала Ататюрка больше никто не осмеливался открыто выступать за ограничение этой роли. Более того, армия стала хранителем основ и принципов основанного Ататюрком государства. Военные постоянно дают почувствовать свою силу в моменты глубоких политических кризисов и вмешиваются в ход событий, когда, по их оценке, возникает угроза государственному строю, как, например, сепаратизм или религиозный экстремизм. На плечи военных была возложена миссия хранителей Республики, которые выступают как спасительная сила, когда она оказывается перед явной опасностью, после чего они возвращаются в свои казармы. Как пишет армянский исследователь турецкой армии М. Мелконян, "армия выступает как важнейший общественно-политический фактор и держит в своих руках достаточно рычагов воздействия на политическую

жизнь страны¹⁵. Особое место этого фактора обусловлено тем, что армия служит каналом для социальной интеграции, является системой многоступенчатой подготовки и селекции офицерских кадров, т. е. институтом элиты, проходящей здесь, кроме военного обучения, также школу овладения современной техникой, управления и патриотизма. Офицерский корпус стал главной опорой Республики.

Следует отметить, что как в османскую эпоху, так и в кемалистский период в Турции доминировал тип военно-бюрократического государства. Сегодняшняя же Турция уже вышла из рамок кемалистской парадигмы развития, хотя кемалистская концепция остается важной составляющей турецкой общественно-политической жизни, но она уже недостаточный фактор для обеспечения дальнейшего внутреннего развития и лидирующего места в системе международных отношений. Посему для современной Турции в течение последних десятилетий был актуален один вопрос — вопрос основ существования и развития турецкого государства и общества, вопрос, вставший еще в период распада Османской империи — *"Bu devlet nasıl kurtulabilir?"* (*"Как спасти это государство?"*), который и сегодня актуален для Турции в смысле осуществления долгосрочного процесса модернизации. И модернизация в период 1960—1990-х годов должна была наполнить содержанием идеи демократического и правового государства. Но они так и остались формой. Следует признать, что незавершенность процесса модернизации и лежит в основе внутренних кризисов в стране.

В турецкой интеллектуальной элите существует точка зрения¹⁶, что Республика в своем нынешнем виде, когда, с одной стороны, провозглашены принципы демократического, правового государства, а, с другой стороны, это государство имеет явно не демократические черты и сама правящая элита не следует самым простым правилам игры, свойственным демократическому и правовому государству, выгодна прежде всего именно военным.

Разрыв же между действительностью и устремлениями общества растет все больше. Вместе с реформами, осуществленными Ататюрком, в Республике параллельно шел процесс наложения определенных табу, относящихся к толкованию ее определенных основополагающих принципов и догм, как, например, запрет на тезис существования в стране этно-культурного плюрализма и выдвигание постулата о том, что каждый житель Турции — турок, или ислам и исламская культура должны рассматриваться как опасные для страны и общества явления, или же, что в Турции не осуществлялись этнические чистки, и, наконец, военные должны рассматриваться как хранители этих запретов, и их роль в государственной и об-

щественной жизни какому-либо обсуждению и пересмотру не подлежит. Когда же в 1960-х годах развернулось мощное левое движение, подчеркивавшее классовый характер турецкого общества, а за ними в 1970-х и 1980-х подняли свои проблемы исламисты и курды, то военные отвечали усилением своего диктата на общественно-политическую жизнь страны.

Осуществив в мае 1960 г. первый военный переворот в истории Республики, военные спустя год ушли, приняв Конституцию, которая устанавливала парламентскую демократию с системой "сдержек и противовесов". Они по сути не только восстановили свои позиции, которые были ослаблены после смерти Ататюрка и поражения в 1950 г. на первых демократических выборах в Турции кемалистской Народно-Республиканской партии, но и поставили страну на тот путь развития, который более всего соответствовал мировым тенденциям в начале 1960-х: индустриализация общества, технократизация политической власти, отказ от популизма, экономическая автономия.

Однако процесс модернизации в 1960-1970-х годах так и не стал последовательным. Как отмечает турецкий социолог левого толка Чаглар Кейдер, "основы гражданского общества были задушены в зародыше, и вновь государственная власть стала угрожать тем, чтобы стать всемогущей и всеохватывающей"⁷.

Так, в марте 1971 г. начальник Генерального штаба генерал Тагмач выступил в Высшем Военном Совете, заявив, что "существующий в стране строй — детище турецких Вооруженных Сил. Сохранение этого строя и обеспечение будущего демократического режима является нашей первоочередной задачей..."⁸. После этого военное руководство представило меморандум, который не был прямым актом вмешательства. В меморандуме содержалась предупреждение о том, что правительство недееспособно противостоять терроризму и проявлениям экстремизма. Военные вынудили премьер-министра С. Демиреля уйти в отставку, и кабинет в течение двух лет контролировался генералитетом. Тем самым вмешательство военных послужило цели пресечения попыток расширения общественной жизни в стране, когда левые и правые партии попытались заручиться массовой поддержкой своих политических и экономических программ, используя демократические методы (массовые собрания и митинги, пресса). А конец 1970-х стал периодом проявлений террора и политического экстремизма, когда ультралевые и ультраправые вооруженные группировки развернули настоящие уличные бои в городах страны.

По сути, социально-политическая модернизация страны, инициированная в начале 1960-х годов, получившая формы движения за гражданские права и расширение демократии, урбанизации, маркетизации экономики страны, привела в конце 1970-х к общественно-политической фрустрации, которая вылилась в вооруженные столкновения. Она столкнулась с прелюдией в виде неадекватности сложившимся потребностям страны и, как следствие, ослаблением государственной власти, альтернативой которому стали ультра националистическое движение, которое в условиях гангстерских разборок претендовало на то, чтобы выступить как "спасительная сила" нации, защитник "национального величия", стремившаяся продемонстрировать несостоятельность современной парламентской демократии и появиться на сцене как единственная сила, способная установить порядок в стране.

В результате, когда религиозные и политические столкновения на улицах достигли своего пика, а меджлис страны не мог в течение нескольких месяцев избрать очередного президента, военные посчитали своим долгом вмешаться и 12 сентября 1980 г. осуществили второй военный переворот в истории Республики, после чего власть на три года перешла к Совету национальной безопасности.

Военный режим довольно быстро справился с задачей подавления радикалов и запретил заниматься политической деятельностью прежним политическим деятелям. Пропаганда же режима была направлена на то, чтобы укоренить в обществе идею о том, что прежние политические, экономические и законодательные институты и мероприятия повинны в создавшемся кризисе, поставив этим на повестку дня вмешательство военных. А это в свою очередь выдвигало необходимость не восстановления прежней, а строительства новой государственной и политической систем. "Политические дела были оставлены военным, чья программа ссылалась на формулу кемалистской эпохи — "солидарной нации", и намеревалась искоренить анархию и терроризм"¹². Эта формула послужила основой для осуждения демократической практики 1970-х годов и оправдания установленной Конституцией 1982 г. режима ограниченной демократии, опиравшегося на понятия иерархии, порядка, стабильности и национального блага. Военный режим СНБ сразу же дал понять, что возвращения к демократии образца 1960—1970-х не будет. Военные поставили перед собой цель создать "новую Турцию"¹³. Фактически военные лидеры Турции взяли на себя задачу формирования политических институтов в Турции. Тем самым, осуществляя перевороты, армия вынуждена была выполнять "корректирующую акцию": сменя-

лась политическая система, со сцены выводились прежние политические фигуры и приводились новые, после чего армия "возвращалась в казармы" и оттуда внимательно следила за тем, чтобы эти фигуры "вели себя правильно" и соблюдали установленные военными правила игры. То есть, политическая реконструкция осуществлялась в той степени, в которой это было необходимо для бесперебойной и эффективной деятельности политического механизма.

Политическая система сегодняшней Турции до сих пор носит глубокий отпечаток военного переворота 12 сентября 1980 года. Если после переворота 27 мая 1960 г. военные укрепили политическую систему и инициировали процесс политической модернизации, то после переворота 12 сентября 1980 г. армия взяла политическую систему и общественно-политическую жизнь под свой строгий контроль. Конституция 1982 г. была принята под непосредственным давлением военного режима, содержа значительные ограничения демократических свобод. В Турции есть свободные выборы, многопартийная система, парламент, пресса, но реальная власть в этой стране не находится под демократическим контролем. Военные оправдывали и оправдывают свое вмешательство в политическую жизнь мотивами пресечения политического и религиозного экстремизма. Так, в июне 1997 г. генералитет предъявил ультиматум премьер-министру страны, лидеру исламистской партии "Рефах" ("Благодетствие") Неджметтину Эрбахану, требуя прекратить проведение, по их мнению, "происламской" политики и вынудил его этим уйти в отставку, что было похоже на "тихий" военный переворот.

Таким образом, со второй половины 1980-х годов в стране действует такая модель власти военных, которая состоит в том, что даже ограниченного действия со стороны командования Вооруженных Сил в виде направленных политическим властям угрозы или предупреждения бывает достаточно для сохранения ситуации под контролем армии.

Жизнедеятельность турецкого общества в течение последних 40 лет регламентируется турецкой военной элитой, чья система ценностей и модель поведения во многом отлична от системы ценностей и модели поведения масс. Именно это противоречие стало основным препятствием на пути процесса модернизации Турции. Многие граждане Республики вынуждены следовать навязанным сверху взглядам и нормам политического поведения. Другим последствием установления доминанты генералитета в Турции стало отчуждение политических сил от их роли в обществе и функций, поскольку они, придя к власти парламентским путем, не получают ее реальных рычагов и, следовательно, не несут ответственности за

принимавшие политические решения. По сути, главные проблемы страны находятся вне поля влияния политического истеблишмента Республики, будучи переданными в ведение военных. Более того, как в Турции, так и за ее пределами существует мнение, что верхушка Вооруженных Сил Турции — Генеральный штаб — вместе с подчиненной ей Национальной разведывательной организацией (MIT) составляют так называемое "тайное государство" ("Derin Devlet"), являясь институтами, обладающими реальной властью в стране, для которых парламент и правительство служат лишь прикрытием¹¹. Генеральный штаб выступает как наиболее информированный и оперативный орган власти в стране и определяет векторы внутренней и внешней политики Турции, решающим образом воздействуя на принятие политических решений.

Конституция 1982 г. законодательно закрепила роль армии в государстве: ни один орган гражданской власти не осуществляет и не может осуществлять какой-либо контроль над военными¹². По сути, в Турции в отношении армии не действует механизм контроля демократического государства, где командный состав армии ответственен перед министром обороны. Здесь начальник Генерального штаба ВС Турции и все высокопоставленные командиры назначаются решениями не правительства, а, по сути, внутренней иерархии самой армии.

Как отмечает немецкий турколог Уве Штайнбах, военные считают себя продолжателями курса Ататюрка в деле "воспитания" народа, теми, кто указывает народу путь развития, обеспечивая при этом стабильность¹³. Таким образом, армия является той институциональной силой, которая гарантирует управляемость политических процессов в стране, будучи способной быстро решать поставленные перед ней задачи: навести порядок в общественной и политической жизни, нейтрализовать радикальные политические силы и течения, осуществить реструктуризацию государства на всех уровнях. Не случаен тот факт, что и Первая, и Вторая, и Третья республики были основаны военными лидерами. Хотя эти лидеры — Ататюрк, Гюрсел, Эврен, трансформировали свою власть в гражданские формы, но на деле фактического разделения военной и политической сфер так и не произошло.

Модернизация в Турции действительно далека от своего завершения. Кроме проблем в области снятия вышеуказанных запретов, положения с демократическими свободами, признания прав национальных меньшинств, есть также проблема преобразования главного органа политического влияния военных — Совета Национальной Безопасности. СНБ является тем высшим военно-полити-

ческим органом Турции, который решает все важнейшие проблемы внутри-, внешнеполитической и военной сфер государственной политики¹⁴. Его решения и рекомендации лишь формально обсуждаются в правительстве и принимаются к исполнению в первоочередном порядке. В рамках СНБ военной элитой принимаются решения по важнейшим вопросам, которые, согласно Конституции Республики, относятся к ведению верховной политической власти — Великого Национального Собрания Турции и его правительства. Имея в своих руках такой мощный рычаг, как СНБ, турецкий генералитет пользуется полной политической автономией. Кроме того, благодаря последовательным и длительным усилиям военной элиты турецкому обществу была инъенктирована идея о том, что только военное руководство Турции может заниматься "сложной и ответственной задачей" решения проблем национальной безопасности, а вмешательство гражданских лиц и органов лишь усложняет эти решения. Военная элита сосредоточила в своих руках теоретическую разработку всех проблем, касающихся обеспечения внутренней и внешней безопасности страны, и их практическое осуществление. Под контролем генералитета органы планирования и кризисного регулирования при СНБ, которые выходили на первый план во время Войны в Заливе и после террористической атаки на США 11 сентября 2001 г. и развертывания "войны против терроризма" в регионе.

Нельзя не отметить, что армия, последовательно усиливая свою мощь и позиции, неся на себе миссию "модернизатора" страны, стала сегодня для Турции в какой-то степени тормозом на пути политических, социальных и экономических реформ. Заместитель начальника Генштаба ВС Турции, генерал Чорекчи в июне 1995 г. прямо заявил, что "демократия и права человека мешают нашей деятельности, ограничивая борьбу с терроризмом, чего не должно быть"¹⁵. Как полагает, в свою очередь, турецкий публицист Дженгиз Чандар, наследие Ататюрка в руках кемалистской военно-бюрократической элиты, контролирующей власть после его смерти, превратились в закостеневшую ортодоксию, которая стала препятствием для дальнейшего демократического и экономического развития Турции в современном меняющемся мире¹⁶. Чандар также считает, что политика последователей Ататюрка, в особенности военных, трансформировала образ Ататюрка в неприкосновенную национальную икону, а кемализм — в негибкую догму. Тогда как усилия политического руководства страны должны быть сосредоточены на примирении главных противоречий, а его приоритетом стать завершение модернизации, т. е. превращение Турции в демократическую, европейскую, секулярную и мусульманскую страну¹⁷.

Таким образом, можно заключить, что армия в Турции не является частью государства, она идентична государству. Среди военной элиты сегодня нет однозначного видения приоритетов развития Турции. Одна точка зрения считает, что турецкий народ достаточно созрел для того, чтобы справиться с демократическими процессами, и во вмешательстве военных в политическую жизнь нет особой нужды, только в том случае, когда государство оказывается перед явной угрозой. Другая точка зрения полагает, что только динамичное и авторитарное руководство может обеспечить социальную справедливость, массовое образование и экономическое развитие, а поскольку политики не в состоянии гарантировать этого, то это руководство должны осуществить военные. Иными словами, перефразируя Клемансо, генералы считают, что управление государством слишком важное дело, чтобы оставлять его политикам. И не будет преувеличением сказать, что единство государства в Турции без военных окажется под серьезной угрозой. В то же время Турция стоит на перекрестке, где ей предстоит сделать трудный выбор своей современной идентичности и пути развития в XXI веке. В этом плане военное руководство Турции должно адекватно ответить на вызовы глобального, модернизирующегося мира в общей евразийской геополитической и геостратегической системе, напряженность в которой особенно возросла с началом нового столетия.

SUREN BAGHDASARYAN

THE ROLE OF ARMY IN TURKEY'S MODERNIZATION IN 1960-1990S

At present time the whole world feels in either case the influence of modernization process. Still in 1960s there was created the theory of modernization, which was connected with the issues of the relationship between the developed countries of the West and the new-independent developing states. Just at that time in history and political science it has putted in operation a term "modernization", which reflects a trend of searching of new ways and models of development by the modern states.

Turkey is one of the first states in the Middle Eastern region, which went and continues go through this process. On our opinion, the concrete causes, which effect on the nature of the modernization process in the political and social life of any country, depend on the nature of the political system and the established in the given society political culture. For Turkey in this context during the last decades there was prevailing the factor of the army in modernization process.

It is a common knowledge, that the army was one of the head factors in the history of the Turkish Republic. The army performs as most important social-political factor and keeps in its hands the sufficient levers of influence on the political life of

the country. The dominance of the military in the social-political life of Turkey ("stratocracy" regime) has a long and strong tradition, which is connected both with the characteristics of the Ottoman empire, and the nature of the Turkish Republic establishment. This tradition considers the army as a modernization's tool and carrier. Moreover, founder of the modern Turkey Kemal Atatürk charged the army with the role of "driving force" of the country's modernization. That's why the intervention of the army into the political life is always motivated by its mission of the guardian of national interests and Atatürk's legacy. The military elite constantly gives to feel its strength at the moments of deep political crises and meddles with the course of events, when, on its evaluation, it emerges the danger for state order, as, for example, separatism or religious extremism.

In modernizing states the military is most organized institution and due to it the army stand on more profitable position for the expression of national will, than parties and interests groups. The special place of the military in Turkey is conditioned also by the use of the army as a channel for social integration, an institution for elite education, which possesses the modern technique and administration means and rules, and has real feeling of patriotism.

Both in the Ottoman epoch, and in the Kemalist period in Turkey it was dominated the type of the military-bureaucratic state. But today's Turkey already went out of the frameworks of the Kemalist development paradigm, which has become an insufficient factor to maintain the further internal development and the prevailing positions in the modern international system.

The modernization of 1960-1990s was called to fill the Turkish state and political system by new content of the ideas of democratic and lawful state, which, however, remained form. In the Turkish intellectual elite there is an opinion that such a Republic, where, by one side, there are proclaimed the principles of democracy and civic society, and, by another side, this state has evidently no democratic features, and the ruling elite itself does not follow the democracy "game rules", is profitable first of all for the military. In parallel with the Kemalist reforms in 1920-1930s it went also a process of "tabooization", concerning certain fundamental tenets and principles, as, for example, the rejection of the existence of cultural and ethnic diversity in the country, the breaking with the Islamic legacy. And just the military is considered as guardian of these taboos, and its role in the state and the society life was not subjected to any discussion and revision. Every attempt to extend modernization frameworks and conditions in 1960-1990s faced to the military's strict answer by the intervention into the political life. Thus the process of modernization in 1960-1970s was not successive. Moreover, the modernization, which had the forms of movement for civil rights, democracy enlargement, urbanization, and marketization of economics, brought in the fall of 1970s to a social-political frustration and to the expressions of the extremism and political terrorism, when ultra-left and ultra-right groupings arranged the true street fights in the country's towns. The disability of the political forces, their irrelevance to the needs of the country and, as a consequence, the weakening of state power promoted to new appearance of the only effective force in the country on the political stage - the army. When the military and religious clashes on the streets became daily events, and Meclis was not able to elect the new President

of the Republic, the Armed Forces considered their duty to intervene and fulfilled second military revolution in September 1980, after that they have held the power three years.

The military regime quickly coped with the task of the quashing of extremists, as well as prohibited the political activity of the former political actors, having implanted in the social consciousness an idea that the previous political and economic institutions and arrangements were cause of the crisis, and this engendered the necessity of the establishment of new state and political system. Basing on the formula of the Kemalist epoch – “solidarity of nation”, the military power convicted the former parliamentary regime and established by the Constitution of 1982 the regime of limited or tutelary democracy, where there were free elections, multiparty system, parliament, press, but the real power was not under civil democratic control.

Thus, since the 2-nd half of 1980s in Turkey acted such a model of power, where even the limited actions of the Armed Forces commanders corps in the form of the directed to political authorities threats or warnings is enough to keep the situation under the army's control. Fulfilling coups the army was forced to perform “correcting action”: to change the political system, to put out of the stage the former political figures and to bring the new ones, after that the army came back in the barracks and watched carefully from there that these figures “behave themselves correctly” and keep the military's game rules.

This allows to say that the activity of the Turkish society during last 40 years was regulated by the Turkish military elite, whose system of values and behavior model are mostly different from the system of values and the behavior model of the masses. Simultaneously, permanently strengthening its might and positions, carrying the mission of the country's “modernizator”, today the army has become for Turkey in some degree a hamper on the way of political, social and economic reforms.

One can conclude that the army in Turkey is not part of the state, it is identical to state. And without the military control the unity and the stability of the Turkish state would find itself under serious threat. At the same time Turkey is on the crossroad, where it must choose its modern identity and way of development in XXI century. In this context the military elite of Turkey must adequately orient on the role of the country in the regional and common Eurasian geopolitical system, in which the tension is especially risen with the beginning of the new millenium, and the processes of modernization are accelerated.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. О проблеме модернизации и, в частности, ее ходе в Турции подробнее смотри С. Багдасарян, К вопросу об особенностях политической модернизации в Турецкой Республике (1920–1930-е годы). – *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, հ. XIX, Երևան, 2000, և Ս. Բաղդասարյան, *Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920–1930-ական թթ.*, Երևան, 2001:
2. Стратократия (“власть военных”) – термин, обозначающий военный режим.

3. D. Rustow, *The Turkish Military*, in R. Ward and D. A. Rustow (eds.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, 1964, p. 35.
4. S. Huntington, *Political Order in Changing Societies*. New-Haven-London, 1968, p. 85.
5. Մ. Մելքոնյան, *Զինվորականության դերը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում*. – *Զինվոր*, 10–20. 05. 1993:
6. Его выражают находящиеся на Западе турецкие историки, социологи и публицисты, как, например, Танер Акчам, Чаглар Кейдер, Орхан Памук.
7. Ç. Keyder, *State and Ideology in the Middle East and Pakistan*, London, 1988, p. 201.
8. *Milliyet*, 11. 03. 1971.
9. Ç. Keyder, *State and Class in Turkey*, London–New–York, 1987, p. 224.
10. *Informationen zur politischen Bildung, Türkei*, • 223, 1989, S. 19.
11. Эта точка зрения подробно изложена в исследованиях турецких авторов С. Парла и Т. Озкана. См. S. Parla, *Osmani'dan Günümüze Kadar Gizli Devlet*. Istanbul, 1997; T. Özkan, *Bir Gizli Servisin Tarihi*. Istanbul, 1999.
12. Մ. Մելքոնյան, *Զինվորականության դերը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում*. *Զինվոր*, 10–20. 05. 1993:
13. *Informationen zur politischen Bildung, Türkei*, • 223, 1989, S. 20.
14. Согласно статье 118 Конституции, в состав СНБ входят, кроме президента Республики, премьер-министр, начальник генерального штаба Вооруженных Сил Турции, командующие сухопутными, военно-морскими, военно-воздушными и бронетанковыми войсками ВС, министры иностранных дел, внутренних дел и национальной обороны. Сфера деятельности СНБ весьма широка, распространяясь на все области общественно-политической жизни Турции – от утверждения программ в сфере начального образования до утверждения праздничных мероприятий. По сути, из девяти постоянных членов в Совете доминируют пять военных, представляющих высшее военное командование, которое навязывает свою волю политическому руководству страны.
15. *Milliyet*, 1. 07. 1995.
16. C. Çander, *Atatürk's Ambiguous Legacy*. – *The Wilson Quarterly*, Autumn 2000, vol. 24, • 4, p. 89.
17. *Ibid.*, p. 89.

ՈՌԻՔՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՊԱՅՋԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼ ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ՀԱՄԱՐ

Իսրայելի վարչապետ Արիել Շարոնի վարած քաղաքականությունը 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում կատարված դեպքերից հետո, կարելի է հակիրճ քննադատել որպես «թուրքն ունեն իրենց Օսամա Բին Լադենը, մերի ամուսնը՝ Յասիր Արաֆատ է»։ Նյու-Յորքում կատարված անաքելոթյունից անմիջապես հետո Շարոնը հույս վայելալիցով, որ «Կաշիմզոտենը կալաշոտյանի Պաղեստինյան Ինքնավարության» (ՊԻ) դեմ վճռական և լայնածավալ իսրայելյան հարձակումը, շտապ հրաման տվեց քանակին շարժվելու դեպի պաղեստինյան մի քանի ինքնավար քաղաքներ։ Մեկ շաբաթ՝ անց Իսրայելի պաշտպանության նախարար Բինյամին Բեն Բիբեզեղը հայտարարեց. «Մենք սպանեցինք 14 պաղեստինցի, իսկ աշխարհը շարձագանքեց։ Դա իրական աղետ էր Արաֆատի համար»¹։

Սակայն ծայրահեղականների խանդավառությունը երկար չուներ։ «Կաշիմզոտենը ձեռնարահ մնաց Իսրայելի գործողությունները պաշտպանելուց և պահանջեց վերջ դնել հարձակմանը։ Շարոնը ստիպված եղավ դուրս քերել իր ստորաբաժանումները պաղեստինյան քաղաքներից և կասեցնել քարձրատիճան պաղեստինյան գործիչների նպատակադրված սպանությունները, համաձայնել Իսրայելի արտաքին գործերի նախարար Շիմոն Պերեսի և Յասիր Արաֆատի հանդիպմանը, մեքոթություն խնդրել Բուշի հասցեին մինչ այդ արված մեղադրանքի համար, քն, իբր ԱՄՆ նախագահը «զոհարելու է Իսրայելը, ինչպես Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Նեվիլ Չեմբերլենը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ»։ Դրա հետ մեկտեղ Շարոնը խիստ քննադատության էր ենթարկվում իսրայելյան լրատվական միջոցների կողմից։ Անգամ Թիլ Ավիվի օրաթերթերից մեկը գրեց. «Շարոնի գնացըլ դուրս է եկել գծերից»²։

2001 թ. հոկտեմբերի 2-ին Բուշը հայտարարեց, որ մշտապես ԱՄՆ ուշադրության մեքոթ է գտնվել Պաղեստինյան պետության ստեղծման գաղափարը, պայմանով որ կհարգվի Իսրայելի գոյության իրավունքը³։ Որոշ աղբյուրների համաձայն Բուշը մատչիլ էր իրագործել 2000 թ. վերջին Էլիմբոնի կողմից արված հիմնական ստաջարկները՝

- Իսրայելյան ուժերի դուրս քեզում մինչ 1967 թ. հունիսի 4-ը առկա սահմանները, բացառությամբ այն տարածքներից, որոնց անկասկածելու կլինեն իսրայելյան քնակավայրերի քնակչության 80%-ին տեղակայելու համար:

- Իսրայելի հրեական և Պաղեստինի պետության արարական ինքնության ճանաչում:

- Նյուտադեմի բաժանում երկու մասերի⁴:

Իսրայելյան ժայռահեղականների համար լուրջ հարված էր մահ այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ պաշտպանության նախարար Դոնալդ Ռամսֆելդը նույն ամսին շրջագայություն կատարեց արարական երկրներ՝ նշված ժրագիրը կյանքի կոչելու նպատակով, առանց Իսրայելի հետ մախտորոք խորհրդակցելու և նրա կարծիքը հաշվի առնելու:

«Պաղեստինյան էթնոմախնդրի կարգավորումը որոշիչ է, եթե դուք ցանկանում եք ապահովել արարական աշխարհի աջակցությունը ահաբեկչության դեմ պայքարում»,-ասաց Եզիպատտի նախագահ Հոսեֆ Մուբարաքը Եվրոպական Միության պատվիրակության հետ համդիպման ընթացքում:

Սակայն Պաղեստինյան կողմը բույր տվեց լուրջ քաղաքական սխալ, երբ 2001 թ. հոկտեմբերի 17-ին Պաղեստինի Ազատագրության Ժողովրդական Վակառի մարտիկներից մեկը սպանեց Իսրայելի զոտասաչբության նախարար Ռեհավամ Ջիլիլին՝ ի պատասխան իսրայելցիների կողմից Արևմտյան Ափում իրենց ղեկավարի սպանությանը: Այդ վրեժխնդրությունը պատրվակ համդիսացավ Շարոնի համար իրադրությունն էլ ավելի սրելու համար: Մի քանի օրվա ընթացքում իսրայելյան քանակը մուտք գործեց Պաղեստինի Ինքնավարության տարածք, սկիզբ դնելով վերջինիս քոնագավթմանն ու փտանգելով նրա նախագահ՝ Յասիր Արաֆատի անձնական անվտանգությունը: Եվ ինչպես Պերեսը զգուշացրեց. «Երբանից հետո մենք կանցնենք Համասին, Իսլամական Ջիհադին և Հիզբալլահին»⁵: Սկսվեց ՊՄ դեմ Իսրայելի քաղաքականության իրականացման երկրորդ և քերևա ամենավճեռական փուլը:

1991 թ. ափսոց Ջորջ Բուշն արգելեց Իսրայելի վարչապետ Ցիգլասկ Եամիլին պատասխանել Բաղդադի կողմից Իսրայելի վրա արձակված հրթիռներին, խառտանալով անհատույց բազմատեսակ օգնություն Իսրայելի առաջնային կարիքները հոգալու համար: Այն ժամանակ Բուշի խառտումը ոչ միայն ներգործեց, այլև հնարավորություն տվեց Շոքի պատերազմից հետո ապահովել Իսրայելի մասնակցությունը Մադրիդի խաղաղության համաժողովում: Սակայն իսրայելյան քանակի գործողությունների այս փուլում Բուշ-կրտսերը ձեռնպահ մնաց իր դաշնակցին որևէ խառտում տալուց կամ էլ նրա վրա լուրջ ճնշում քանեցնելուց:

Արդյունքում Շարունը շարունակեց պատերազմը ՊԻ դեմ: Հստակ նպատակ ունենալով էլ ավելի զթգոել իսլամիստներին՝ նոյեմբերի 23-ին իսրայելցիները իրականացրեցին Համասի դեկավարներին՝ Արու ալ-Համուլի սպանությունը, քաջ գիտակցելով, որ պատասխանը իրեն սպասել չի տա: Այդպես էլ եղավ՝ դեկտեմբերի առաջին օրերին Երուսաղեմում և Հայֆայում ահաբեկության գոհ դարձավ 30 հրեա: *Իսրայելի հակահարվածը ինչպես միշտ համասարազոր չէր՝* քանակը գնդակոծեց Ռամադախում գտնվող Արաֆատի կենտրոնակայանը, ոստիկանությունը, այրանապարտային և հեռահաղորդակցության միջոցները: Այսպիսով, ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին ՊԻ տարածք:

Միջազգային համությունը դեռևս չի մոռացել 1982 թ. Բեյրութից Արաֆատի և նրա ֆիդայիանների հարկադրված հեռացումը, Սաբրա և Շատիխա պաղեստինցի փախստականների ճամբարում իրականացված սպանող, երբ իսրայելյան բանակը ոչ միայն չմիջամտեց այլև հովանավորեց լիբանանյան ֆալանգիստների միլիցիայի գործողությունները: Կարծես Շարունն այսօր հույս ունի ավարտին հասցնել այն, ինչ սկսել էր դեռևս 20 տարի առաջ:

Շարունն, իհարկե, վստահ է, որ Արաֆատին բողել են իր քնահաճույքին: Այդ իսկ պատճառով, վերհիշելով Լիբանանը, նա այս անգամ փորձելու է զրկել ՊԻ առաջնորդին փախստի ենարավորությունից: Իսրայելի դեկավարը մի կողմից պահանջեց Արաֆատից, որպեսզի վերջինս անհապաղ ձերբակալի և պատասխանատվության կանչի դեկտեմբերին իրականացված սպանության կազմակերպիչներին, մյուս կողմից էլ ստեղծեց այնպիսի իրավիճակ, երբ նման պահանջը գործնականապես և քաղաքականապես անհնար է իրականացնել: Շարունակական ռմբակոծության արդյունքում ոչնչացված արաբստիճյան ոստիկանությունը դժվար թե ի վիճակի լինի կատարել Շարունի պահանջը: Իր ենթին հեղինակագրված ՊԻ իշխանությունը առանց ժողովրդական աջակցության, անտարակույս, կզրկվի նաև ահաբեկչական կազմակերպությունների վրա ազդեցության կարևորագույն լծակից: Բացառված չէ, որ Շարունը Պաղեստինում նաև քաղաքացիական պատերազմ հրահրելու նպատակ է հետապնդում: Միևնույն ժամանակ իսրայելյան վերնախավը փակելով դիվանագիտության դռները, աստիճանաբար ձգտում է արմատավորել այն կարծիքը, որ այլևս խաղաղ կարգավորման բոլոր միջոցները սպառված են:

Յրանսիայի արագորոճմախարար Հուրեր Վեդրինը խիզախությամբ ունեցավ հայտարարելու, որ ՊԻ վրա հարձակումը, վերջինիս բուլացումն ու ոչնչացումը ճակատագրական սխալ կլինի: Նա մտաւախություն հայտնեց, որ ՊԻ վերացումը, ինչը միանգամայն իրական է «կիսանգեցնի» նրան, որ հուսահատ Պաղեստինցիների հոծ զանգվածը

ստիպված կլինի իր բոլոր հույսերը կապել Համասի հետ: Այն ժամանակ Իսրայելի որոշ պաշտոնյաներ մեզ կհայտարարեն. «Տեսնում եք, ամենար է այս մարդկանց հանդուրժել, որ մնաց մրանց հետ բանակցել»⁷:

Վաշինգտոնը մնան որևէ բան ինարկե չասաց: Չնայած երբեմն ԱՄՆ-ի կողմից «Պաղեստինյան պետության» ստեղծման անհրաժեշտության հնչեցմանն ու ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդում ներկայացված փաստաթղթում վերոհիշյալի ամրագրմանը, ինչպես նաև Իսրայելին պաղեստինյան տարածքների բռնազավթումն ու նոր քնակավայրերի ստեղծումը դադարեցնելու վերաբերյալ արված կոչերին⁸, Շաբոն-Պեռես-Բեն Իյիթզեր քվեը կարծես ամենայն վճռակամությամբ լծվել է Ժաբոտինսկու «երկաթի պատ»-ի կառուցման գործին: Ավելին՝ ԱՄՆ կողմից Իսրայելին արված բանավոր նախազգույացումներն ու կոչերը աստիճանաբար փոխվեցին «վաճառ լույսի»՝ Սպիտակ Տան հետևյալ հիմնավորումով. «Իսրայելը իրավունք ունի պաշտպանել իրեն»⁹: Իսրայելյան ղեկավարությունը վստահ է, որ այդ ուղղությամբ կատանա Բուշի վարչակազմի, ամերիկյան Կոնգրեսի և լրատվական միջոցների լիակատար աջակցությունը:

Արաբների և հրեաների միջև բաժանարար պատի կառուցումը լուրջ խնդիր է առաջացրել նաև Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի և Իսրայելի իշխանությունների միջև՝ կապված հիմ քաղաքի Հայկական մասում (Չիթենիների այգով) նշված պատի կառուցման ծրագրի հետ:

18 ամիս լուրջում պահպանելուց հետո, ԱՄՆ նախագահը վերջապես 2002 թ. հունիսի 24-ին պաշտոնապես ելույթ ունեցավ, ներկայացնելով ամերիկյան տեսակետները պաղեստինյան խնդրի կարգավորման ուղիների վերաբերյալ: Ինարկե, ԱՄՆ նախագահի ելույթն ինքնին քաղաքական լուրջ նշանակություն ուներ այն իմաստով, որ Բուշը երկար ժամանակ փորձում էր խուսափել անձնական ներգաղվածությունից պաղեստինյան խնդրի կարգավորման գործընթացում, այդ նպատակով օգտագործելով պետքարտուղար Զոլիմ Փատելին կամ էլ հատուկ բանազմաց գեներալ Էմթոնի Զինիին: Սակայն հունիսի 24-ի ելույթով ԱՄՆ նախագահը առաջին անգամ անմիջակամորեն միջամտեց գործընթացին, ընդգծելով խնդրի հանգուցալուծման ամերիկյան վարչակազմի գոնե բանավոր վճռակամությունը: Բուշն իր ելույթում խաղաղության հաստատման կոչերի և ՄԱԿ-ի հայտնի բանաձևերի վրա հղումներ կատարելու հետ մեկտեղ, հստակ հնչեցրեց ՊԻ ղեկավարության, այսինքն Յ. Արաֆատի փոփոխության անհրաժեշտությունը¹⁰: Հիշակվի, չտեսնված միջամտություն մեկ այլ ժողովրդի ներքին գործերին, հատկապես ՊԻ կայանալիք ընտրություններին առաջ:

Այդ իսկ պատճառով գործնական որևէ նշանակությունից զուրկ է քվում ՄԱԿ-ի և Եվրոպական Միության կամ էլ միջազգային այլ մար-

մինների կողմից Իսրայելի գործողությունների պարբերաբար քննադատության ԱՄՆ-ի ձևական պաշտպանությունը: Իսրայելն իր գոյությունն ապահովում է քաղաքականապես պաշտպանված մթնոլորտում: Բուշի վերոնիշյալ ելույթը մեծ խանդավառությամբ ընդունվեց իսրայելյան ներկայիս վարչակազմի կողմից, որը գտնում է, որ ՊԻ դիկավարությունը կորցրել է ժողովրդի փտահույությունը և գտնվում է կործանման եզրին: Այդ իսկ պատճառով միանգամայն հնարավոր ու անհրաժեշտ է նկատում էլ ավելի կարծիացնել իսրայելյան դիսքրեդիտումը բոլոր ուղղություններով: Հարկ է նաև նշել, որ պաղեստինցիների հետ Շարոնի «կարգավորման» ծրագիրը մույնիսկ չի ընդգրկում Արևմտյան Ափի 88-96%-ը, Ղազան ամբողջությամբ և Արևելյան Երուսաղեմի արվարձանները, այլ միայն Արևմտյան Ափի 42%-ը, Ղազայի հատվածի 60%-ը, որ կենտրոնացված է պաղեստինյան հիմնական բնակչությունը և ոչ մի կտոր Արևելյան Երուսաղեմից: Այսպիսով, ըստ հրեա ժայռահեղակամների «երկաթե պատ»-ի կառուցմանը այնուամենայնիվ խոչընդոտող միակ ուժը դա ՊԻ-ն ու մրս անկազմակերպ զանգվածներն են, որոնց անհրաժեշտ է ուղղակի քննորեն ճնշել¹¹:

Իրադարձությունների հետագա զարգացումը դժվար չէ կանխատեսել և այսօր Իսրայելի պարբերաբար ոչ հավասարազոր հակահարվածները պաղեստինյան դիմադրողական գործողություններին, ինչպես նաև պաղեստինյան տարածքների շարունակական զավթումը, վկայում են այն մասին, որ Իսրայելի դեկավադությունը հետևողականորեն իրականացնում է իր առջև դրված խնդիրը՝ ՊԻ ոչնչացումը և «եղբայր» պատի կառուցումը:

Ի՞նչ է կատարվում Մերձավոր Արևելքում իրականում: Արդյո՞ք Միացյալ Նահանգները մույնպես հասկանում են այն մտքին, որ Արաֆատի քաղաքական կամ անզամ ֆիզիկական հեռացումը ինքնին հնարավորություն կտա վերականգնել խաղաղությունը Պաղեստինում: Արդյո՞ք Պաղեստինում իրավիճակի նման կտրուկ սրումը ձեռնուտ է Վաշինգտոնին հատկապես այն ժամանակ, երբ ամերիկյան վարչակազմը պատրաստվում է նոր պատերազմի, այս անգամ աշտրակամ երկրի՝ Իրաքի դեմ: Միզուցե հենց վերջին եսնզամամբով էլ քացատրվում է ԱՄՆ անկարողությունը կամ ցանկության քացակայությունը կասեցնելու Իսրայելի Պաշտպանության ուժերի գործողություններն ուղղված ՊԻ-ի դեմ: Ինչ էլ որ լինեն պատճառները, այնուամենայնիվ, դրանք որևէ կերպ չեն հանգեցնում ԱՄՆ հեղինակության ամրապնդմանը Արաբական աշխարհում, հատկապես սեպտեմբերի 11-ից հետո: Եթե արաբական երկրները Ալլաամատասնի ոճրակոծումը ինչ որ կերպ մարտեցին, ապա Պաղեստինում իրավիճակի վատթարացումը կամ էլ Արաֆատի հեռացումը իշխանությունից անկանխատեսելի հետևանքներ կարող է ունե-

նալ ոչ միայն Սերժավոր Արևելքի, այլև ողջ աշխարհի համար: Երբ արաբների մեծամասնությունը այնքան էլ անհանգստացած չեն Օսամա բին Լադենի ճակատագրով, սակայն Արաբատը դեռևս Արաբականության հզոր խորհրդանիշ է միլիոնավոր արաբների համար:

Թույլ տալ ՊԻ ոչնչացումը նշանակում է ոչնչացնել գործնականում Պաղեստինի պետության տեղոժման քոլոր հույսերը: Կարծում ենք, որ դասեր քաղելով պատմությունից, Իսրայելի ղեկավարները փորձում են այս անգամ չթուլալորել նոր խաղաղության համաժողովի գումարտմը, ինչպես դա կատարվեց Մոցի պատերազմից հետո: Տրամաբանորեն Աֆղանստանում իրականացված ռազմական գործողություններին պետք է հաջողվեր 2001 թ. Թաքայում ընդհատված պաղեստինա-իսրայելյան բանակցությունների վերակառմը: Ահա այս վերջինի իրականացումն է ամեն կերպ փորձում տապալել Շարոնի ղեկավարած կառավարությունը:

Իսրայելի ղեկավարությանը չի անհանգստացնում նաև այն հարցը թե ինչ կլինի ՊԻ ոչնչացումից հետո, թե ով վերջին հաշվով կփոխարինի Արաբատին: Կարծում ենք Շարոն-Պերես-Բեն Իվիզեր «ազգային քոկի» միակ խնդիրը կայանում է՝ միջազգայնորեն ճանաչված պարտնշորից՝ Յ. Արաբատից ազատվել և որպես հետևանք՝ Պաղեստինի պետության տեղոժման վերաբերյալ բանակցությունների վերականգնումն հնարավորության քաջատունը:

Անկասկած այս ինքնաստիճան քաղաքականությունը նաև Շարոնի սեփական գաղափարախոսության արդյունքն է: Շարոնը կտրականապես դեմ է Պաղեստինյան պետության տեղոժմանը, ինչի մասին նա ստիպված է եղել մի քանի անգամ հայտարարել: Նա նույնպես մտախախտյուն ունի, որ կարող է կորցնել Իսրայելի ժայռահեղ աջակողմյան դաշտը և իր դիրքերը զիջել հակառակորդ Բինյամին Նեթանյահուին: Շարոնի քանակի տարայակույտի ղեկավար Շաուլ Մոֆազը և նրա տեղակալ Մոշե Յաալոնը զարգացնում են իրենց սեփական «սանգիզում գիծը», որը Կենսետի ճախակողմյան դաշինքի անդամներից մեկը Յոսսի Բեյլինը որակեց որպես «կիսահեղաշրջում» (quasi putsch)¹²: Ի դեպ Իսրայելի խորհրդարանում Աշխատանքի կուսակցության ներկայությունը Շարոնի անպատասխանատու քաղաքականության միակ հակակշիռն է: Վերջինս լուրջ մտահոգություն է պատճառում Իսրայելի այն քաղաքացիներին, որոնք կողմ են արտահայտվում հակամարտության շուտափույտ ավարտին և խաղաղության գործընթացի վերականգնմանը¹³:

Բայց ամենից զավեշտականն այնն է, որ միջազգային հանրությունը կանգնած չիմեղով իրական աղետի առջև, երբ Շարոնի ծրագրերը ի կատար ածվեն, շարունակում է պահպանել լուրջյուն, շատ քիչ քացառություններով: Այն երկրները, որոնք միացել էին ԱՄՆ-ին Իրաքի դեմ

պայքարում, ողբումս էին Սերբիայի ոմրակոծումը և աջակցություն էին ցուցաբերում Աֆղանստանի դեմ ծավալված գործողությունների ընթացքում, այսօր բոլը են տալիս, անգամ ոգեշնչում են Սերձավոր Արևելքում ամենահզոր բանակն ունեցող երկրին՝ *ի պատասխան Համասի հարձակումների* ոչնչացնել ՊՌ-ն և նրա ղեկավարներին:

Ստեղծված իրավիճակը չի վերաբերում իսրայելյան ազդեցիկայի միայն հիմնական գոտերին՝ Պաղեստինի ժողովրդին: Հարցականի տակ է դրված Իսրայելի պետության աստվածամ: Միայն Լիկուդի և նրա կրոնական ծայրահեղ աջակողմյա դաշնակիցները կարող են չգիտակցել այն պարզ ճշմարտությունը, որ պաղեստինյան-իսրայելյան հակամարտության մեջ չի լինի վրակատար հաղթանակած մեկ կողմ:

Ժողովրդագետները, ներառյալ իսրայելյան մասնագետ Արմոն Մոֆերը նշում են, որ 2020 թ. պաղեստինցիները կկազմեն մեծամասնություն Հորդանանի և Միջերկրականի միջև ընկած տարածքում, ինչպես նաև Կամաչ Գոտոտ քմակության 32 տոկոսը¹⁴:

Այդ իսկ պատճառով կարծում ենք Իսրայելի հարևանությամբ Պաղեստինյան պետության ստեղծումը միայն կարող է ապագայում ապահովել Իսրայելի կենսունակությունն ու նրա նրեական քնույթի պահպանումը:

Իսրայելի կողմից սանձազերծված պատերազմը ունի նաև իր ներքաղաքական քարոզչությունները: Ներկայումս Իսրայելի աջակողմյան քաղաքական շրջանակները քննադատում են ոչ միայն ՊՌ ապագա գոյության հարցը, այլև խստորեն քննադատում են Եարոնի կառավարության անկարողությունը երկրի տնտեսության մեջ առկա բազմաթիվ խնդիրները լուծելու համար: Այսպես, ենթարկվելով Աշխատանքի և Եաս կուսակցության ու ծայրահեղ կրոնական ուժերի ճնշումներին, Եարոնը ստիպված էր հետաձգել բազմաթիվ բյուջետային կրճատումներին վերաբերող իր որոշումը: Հակասակ դեպքում Եարոնի կառավարության փլուզումն անխտապիելի կլիներ¹⁵:

Այսօր, մշված երկու խնդիրները՝ Պաղեստինի ինքնավարության ճակատագիրը և Իսրայելի տնտեսական ճգնաժամը, սերտորեն փոխկապակցված են: ՊՌ տասպալմանն ողողված ցանկացած քայլ և Պաղեստինի ժողովրդի դեմ պատերազմի շարունակումը անտարակույս առաջին հերթին հարվածի տակ կդնի հենց Իսրայելի տնտեսական աճի հնարավորությունը:

Կարծում ենք վերոնկարյալով էր նաև պայմանավարձված՝ 2002 թ. օգոստոսի 19-ին Թել-Ավիվում ՊՌ ներքին գործերի և Իսրայելի պաշտպանության նախարարների միջև տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ Ղազալի հատվածից իսրայելյան գործերի աստիճանաբար դուրսբերման մասին պայմանավորվածության ձևաբերումը, պայմանով, որ

պաղեստինյան իշխանությունները կձեռնարկեն թուր միջոցները տա-
րածքի «բնականում գործունեությունը ապահովելու և Իսրայելի դեմ ցան-
կացած ունձագություն կանխելու ուղղությամբ»: Այնուամենայնիվ, պետք
է նշել, որ իսրայելյան այս հերթական կիսամիջոցները, նպատակաուղղ-
ված են ոչ թե ավերված ՊՒ տարածքներում իրավիճակի քարելավմանը,
ալ միտված են առաջին հերթին միջազգային հանրության աստիճանա-
բար անող դժգոհությունը նվազեցնելուն: Իսրայելի ղեկավարները քաջ
գիտակցում են, որ ներկա պայմաններում Պաղեստինի իշխանությու-
նները ի վիճակի չեն լիարժեքորեն վերահսկելու տարածքները (ՊՒ հեղի-
նակազրկում, ավերված տնտեսություն, գործուն օստիկանություն, ինչ-
պես նաև ժայռահեղական կազմակերպությունների վրա ներագրելու
լծակների քացակայություն), ուստի և իսրայելյան կողմը կարևորանի
ցանկացած պահին նորից ուժային միջոցների դիմելու և պաղեստինյան
տարածքները գրավելու մշտական հնարավորություն:

Ինչ վերաբերում է պաղեստինցիներին, ապա նրանք անկախ ի-
րենց ղեկավարության ղեկը թողումից, 18 ամիս պայքարի և քաղմաթիվ
զոհարարություններից հետո, կզման կարգավորման՝ ոչ պակաս, քան ա-
զատություն և անկախություն ստանալու ակնկալիքով: Ներկայումս
ակնհայտ է նաև այն, որ Իսրայելի քաղաքական ղեկավարության ողջ
սպեկտրում չկա որևէ մեկը, որը ի վիճակի է հաշվի առնել այդ փաստը:
Առանց վերջինիս խորը գիտակցման իրավիճակը սպառնում է դառնալ
անկանխատեսելի և նոյն լուրջ հետևանքներով:

Վերոհիշյալից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության:

Առաջինը, իսրայելյան Կենսատուժ ներկայացված թուր քաղա-
քական ուժերը կողմ են «երկաթե» պատի կառուցմանը ու հետևաբար
պաղեստինցիների նկատմամբ հետապնդումների և ռազմական գործու-
ղությունների սատակացմանը:

Երկրորդ, եթե նույնիսկ Աշխատանքի կուսակցությունն ունի «եր-
կաթե» պատից էլ հեռու գնացող իր սեփական ծրագիրը, այնուամենայ-
նիվ նա հավանաբար ի վիճակի չի լինի կազմել այնպիսի կառավարու-
թյուն, որն ի զորու կլինի գործակալներին իրականացնել այդ ծրագիրը:
Կարծում ենք միաստիճանակ հետո մենք ականատես կլինենք Իսրայել-
յան Ազգային միասնության կառավարությունների ձևավորմանը՝ թե որ-
քան գործնական կամ զուտ խորձալ ցույց կտա ժամանակը:

Ակնհայտ է, որ պայքարը Պաղեստինի համար թևակոխել է իր
վճռորոշ և միգուցե վերջնական փուլը: Սակայն մեկ բանում պետք է
փտուսի լինենք, որ արդար և շարունակական խաղաղության հաստատ-
ման նախաձեռնությունը երբեք դուրս չի գա Իսրայելից: Միայն միջազ-
գային հանրության վճռական միջամտությունն ու աջակցությունը կա-

յող է փրկել Պաղեստինն ու մրա մարտնչող ժողովուրդը «երկաթե» պատով ջախջախվելու դաժան հեռանկարից:

ROUBEN KARAPETYAN

A NEW STAGE OF THE STRUGGLE FOR PALESTINE

Since the creation of the state of Israel in 1948 the Palestinian problem has become the core of the Arab-Israeli conflict. During almost the half century of wars, hatred and bloodshed between the Arabs and Israel the problem of Palestine is still remained unresolved. The peace process initiated at the beginning of 90's has brought some practical results together with the hope that eventually the Palestinian state will be established alongside with Israel.

This article analyzes the present situation in Palestine and the future prospects of Palestinian Autonomy as well as its leadership. The regional and global background to the current phase of the Israeli-Palestinian conflict is also included at the article. What does the future hold in store for the Palestinian Autonomy? What lies behind the uncompromising policy of A. Sharon and his government? How will be the perspectives of Palestine without Y. Arafat?

The general conclusion is that at this stage the initiative for the establishment of lasting peace will never come from Israel. Only the strong interference of international community and its assistance could help the struggling Palestinian people to avoid the prospect of being smashed by the "iron" wall.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Agence France Presse, Paris, 14 սեպտեմբերի 2001.
2. Maariv, Tel Aviv, 5 հոկտեմբերի 2001.
3. New York Times, 2 հոկտեմբերի 2001.
4. ԱՄՆ մայրապետ Քլինթոնի կողմից ներկայացված առաջարկի համաձայն, այն մասը, որը հրեական է պետք է պատկանի Իսրայելին, իսկ այն մասը, որն արաբական է՝ Պաղեստինի պետությանը, ներառյալ Հարան ալ-Շարիֆ (ալ-Ակսա համալիրը): Արևմտյան Պառզ պետք է մնա Իսրայելի ինքնիշխանության տակ: Այս տարբերակը հաստատում էր Երուսաղեմի արևելյան մասում հրեական բնակավայրերի գոյությունը:
5. Le Figaro, Paris, 28 սեպտեմբերի 2001.
6. Yedioth Aharanot, Tel Aviv, 1 հոկտեմբերի 2001.
7. AFP, 3 դեկտեմբերի 2001.
8. Նույն տեղում; ԱՄՆ պաշտպանության քարտուղար Դ. Ռամսֆելդի մանր առաջիկա 2002 թ. հունիսի 20-ին:
9. AFP, 19 նոյեմբերի 2001.
10. BBC, 24 հունիսի 2002.
11. MERIP, (Middle East Research Information Project), Press Information Note 82, 26 հունվարի 2002.

12. Le Figaro, 16 հոկտեմբերի, 2001.
13. 2001 թ. նոյեմբերի 23-ին իսրայելյան «Մաարիվ» օրաթերթում հրատարակված Գնդաֆի (Gallup) հարցման արդյունքների համաձայն, իսրայելցիների 55%-ը կողմ է հակամարտության վերջնական կարգավորմանը, 20%-ը կողմ է ՊՆ-ն սլատերազմ հայրարելու, 19%-ը՝ ներկա ստատուս-քվոյի պահպանմանը: Համաֆի կողմից իրականացված սահարելյական գործողություններից հետո խաղաղության կողմնակիցների թիվը նվազել է մինչև 32%: (Haaretz, 4 դեկտեմբերի 2001):
14. Newsweek, New York, 13 օգոստոսի 2001.
15. MERIP, Press Information Note 50, "Sharon's National Unity Government: Shoring Up the Iron Wall," by Jeff Halper, 13 մայիսի 2002.

ԱՁԱՏ ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ

ՍՈՒԼԹԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ (1898—1908 թթ.)

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին սուլթանական կառավարությունը հուլանափոքրական քաղաքականություն էր վարում Արևմտյան Հայաստանի մանհեղական բնակչության նկատմամբ: Նա ոչ միայն չէր ոչնչացնում Արևմտյան Հայաստանի բնակչության այդ շերտերին, այլև քաղաքական նկատառումներով ստվարացնում էր դրանք:

Թե ինչ արագությամբ էր բռնակալը առաջ տանում այդ գործը, կարելի է դատել հետևյալ տվյալներից. 1894-1896 թթ. ցարդերից առաջ Այլ քաղի 18 գյուղերում քրդեր բուրբովին չկային: Սակայն 1898 թ. արդեն կային քրդական 108 տնտեսություններ: Համարյա նույն քանը տեղի ունեցավ նաև Արճաշի 20 գյուղերում, որ քուրդ տնտեսությունների քանակը նշված ժամանակամիջոցում 21-ից բարձրացավ 189-ի¹: Բրդական տարրը այդպիսի տեմպերով առաջադիմեց նաև Թիմարում, Հայոց Չոքում, Արճակում, Բերկրիում, Կարճկանում, Մոկսում, Մանճուղիեում, Շատախում, Գավաշում, Բաշկաղեում, Մեմուրեք-յուլ-Համիդիեում, Ալաշկերտում, Մաք-սու գավառակում և այլ վայրերում²: Ամենուրեք քրդերը նվաճում էին հայերի գյուղերը, հաստատվում նրանց հողերի վրա:

Արյուրների և գրակամության մեջ քրդերի բվաքանակի մասին կան իրարամերժ տեղեկություններ: Այսպես Ֆ. Գոյազմովը ենթադրում է, որ 1890-ական բվակամների կեսերին ամբողջ Թուրքիայում քրդերը կազմում էին 1, 5-2 մլդ, որից 1, 5 մլդ. բնակվում են ասիական Թուրքիայում, ավելի ճիշտ էրգրումի, Դիարբեքիի Բիթլիսի, Խարբեքի, Մուսուլի վիլայեթներում և Մուլեյմանե սանջակում³:

Վանի ռուսական փոխնյութատեսը նկատում է, որ 1908 թ. Թուրքիայում ապրում էին շուրջ 1, 5 մլդ. քուրդ, ընդ որում չի նշում, թե դրա ո՞ր մասն էր բնակվում Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներում⁴:

Պ. Ի. Ավերյանովը ցույց էր տալիս, որ 1911 թ. Օսմանյան կայսրության մեջ հաշվվում են 1. 740. 000 քուրդ, որոնք կազմում են

Արևմտյան Հայաստանի բնակչության մոտ կեսը, իսկ մանկեղական բնակչության՝ 2/3-ը⁷: Նույն հեղինակի պնդմամբ, Արևելյան Անատոլիայի որոշ շրջաններում քրդերն ավելի մեծ թիվ են կազմում, հասանելով Քիթլիսի վիլայեթում բնակչության 55%-ի, իսկ Մոսուլի վիլայեթում՝ 64%-ի⁸:

Է. Պելլիի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով, 1912 թ. հայկական վեց վիլայեթներում ապրում են 678 հազ. քուրդ, որից 242 հազ. մոտակայք, 182 հազ. քոչվոր, 140 հազ. ղղզլըքաշ, 77 հազ. զազա և 37 հազ. Նոբի⁹:

Թուրքական կառավարող շրջանները խուսափում էին քրդերի թվաքանակի հրապարակումից, քայք պաշտոնապես հայտարարում էին, որ նրանք հայկական վեց մահանգներում կազմում են մեծամասնություն:

Դժվար չի նկատել, որ այդ հեղինակները քաղաքական նկատառումներով ուռճացնում կամ նվազեցնում էին Արևմտյան Հայաստանի քուրդ ազգաբնակչության թիվը: Ոմանք կարծում էին, որ դրանով կարողանան միջազգային դիվանագիտությունից հայկական հարցը, մյուսները ենթադրում էին հակառակը: Իրերի մեան պայմաններում Արևմտյան Հայաստանի քրդերի թիվը կարելի է որոշել միմիայն մոտավոր ճշտությամբ: Բերած տվյալներից եթե հրականությանն ավելի մոտ համարենք Պ. Ի. Ավերյանովի տեղեկությունները և դրա հետ միասին նկատի ունենանք, որ քրդերի զգալի զանգվածը տակավին գտնվում էր իր հայրենիքում, այսինքն՝ Մոսուլի վիլայեթում, Դիարբեքիի, Քիթլիսի ու Վանի մահանգների հարավային փայրերում, ապա կարելի է համաձայնվել, որ Արևմտյան Հայաստանում քրդերի թվաքանակը պետք է տատանվեր 1 միլիոնի սահմաններում: Թերևս հետագայում հետազոտողները կարողանան ավելի ճշտել քրդերի թիվը, անկասկած է սակայն, որ Արևմտյան Հայաստանում նրանք հայերից քիչ էին և կազմում էին երկրի բնակչության երկրորդ խոշոր զանգվածը:

Արևմտյան Հայաստանում քրդերը բնակվում էին գերազանցապես Վանի, Քիթլիսի ու Դիարբեքիի վիլայեթներում: Այդ մահանգների որոշ շրջաններում նրանք կազմում էին բնակչության նույնիսկ մեծամասնությունը (Հեքյարիի սանջակում, Արսիլայի դաշտում, Խոչարում, Մոտկանում, Նորդուզում, Վարդույում, Խմուսում և այլն¹⁰): Խարբերդի և Էրզրումի վիլայեթներում քրդերի թիվը համեմատաբար քիչ էր, Սկզզի վիլայեթներում ավելի քիչ, հասանելով հազիվ 29. 000-ի¹¹:

Քրդերի ճնշող մեծամասնությունը ապրում էր գյուղերում, իսկ քաղաքներում՝ խիստ աննշան տոկոսը: Գյուղերում նրանք զբաղվում էին անասնապահությամբ ու երկրագործությամբ, իսկ քաղաքներում՝ պաշտոնավարությամբ, մյուլթեզիմությամբ կամ քանսիդարությամբ, օրամշակությամբ և այլն:

Քուրդ գյուղացիության կեսից ավելին վարում էր կիսաքրոջվորական կյանք և ապրում համարյա բացառապես ամասնապահությամբ, իսկ մնացածը՝ զբաղվում էր երկրագործությամբ¹⁰։ Կիսաքրոջվորական քրդերը կոչվում էին աշիրեթական, քամզի դեռ պահպանում էին տոհմացեղային կապերը և ունեին որոշ ինքնուրույնություն, իսկ երկրագործ քրդերը՝ ուսյաներ։ Մրանք արդեն զրկվել էին այդ կապերից և ընկել պետության ու ադաների իշխանության տակ։

Ուսյա-քրդերը ցրված էին Արևմտյան Հայաստանի տարրեր վայրերում, մինչդեռ աշիրեթական-քրդերը ապրում էին որոշակի տարածություններում, հանդիսանալով այդ տարածքների փաստացի տերերը։ Քրդական որոշ աշիրեթներ բազմամարդ էին, իսկ մյուսները՝ սակավամարդ։ Բազմամարդությանը հատկանշվում էին հատկապես ցեղային միություններով ապրող քրդերը, իսկ սակավամարդությանը՝ ատանձին ցեղերով ու հատկապես համայնքներով ապրողները։

Սուլթան Համիդը թեպետև պաշտպանում էր քրդերին հայերի դեմ, սակայն քրդերի նկատմամբ նույնպես վարում էր շովինիստական քաղաքականություն, ենթարկվում ազգային ու սոցիալական ճնշման։ Նա թուլացնում էր քրդերի դիմադրական ուժը, երբ պաշտպանում էր նրանց շահագործող վերնախավի շահերը և ռոմանիալում աշխատավորական զանգվածների կենսական խնդիրները, չեզոքացնում էր քրդերի միավորման փորձերը, երբ սեղմանում էր նրանց առաջնորդների մեջ տևական կռիվներ։ Բռնակալը ուղղակի և անուղղակի միջոցներով արգելակում էր քրդերի ազգային գիտակցության զարգացումը և, պահելով կրոնական մակարդակի վրա, ձգտում էր ձուլել նրանց թուրքերի հետ։

Սուլթան Համիդի կառավարությունը քրդական որոշ զանգվածներին ենթարկում էր մահ կրոնական հալածանքների¹¹։ Նրա հրոսակները հետապնդում էին հատկապես եզդիներին, որոնք լինելով քրդախոս, դավանանքով տակայն մահմեդականներ չէին։ Չտանելով թուրքական իշխանությունների բռնությունները, եզդիները փորձում էին հավատափոխվել, սակայն ձգտում էին ընդունել ոչ այնքան իսլամություն, որքան քրիստոնեություն, մասնավորապես ուղղափառություն, կամենալով անցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ։ Ուշագրասվ է, որ բացի եզդիներից, թուրքական բռնություններից ազատվելու համար դավանափոխության փորձեր էին կատարում նաև քրդական այլ զանգվածներ։ Այսպես 1901 թ. Դերսիմի ղրգըրաչները ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Քիթլիա ու Մուշ, պարզվելու համար այստեղի հայերի ուղղափառությունը և նրանց կարգը։ Եթե իմանային, որ հայերն այդտեղ են ուղղափառներ, ապա իրենք ևս պետք է հետևեին նրանց օրինակին։ Քրդական որոշ զանգվածներ այդպիսի դիրք էին բռնել նաև Վանի վիլայեթում։ Ռուսական փոխխուսադոս Ա. Թումանսկին, անդրադարձնալով քրդերի

այդ տրամադրություններին, 1901 թ. նոյեմբերի 27-ին գրում էր. «Քրեքի վիճակն այդպիսին է նաև Վանի վիլայեթում, որտեղ քրոնրը սպասում են իմ վերադարձին, որ տան մեան խնդրագրեր»¹².

Սուլթան Համիդը քրդերից գառ Արևմտյան Հայաստանը ձգտում էր քնակեցնել նաև թուրքերով: Զգտնելով ուրիշ հնարավորություն, նա զարկ տվեց Բաղկանների արտամղված թուրքերի և ցարիզից դժգոհ Անդրկովկասի մահաձեղականների տեղափոխումներին դեսպի իր կայսրության արևելյան մասերը: Այդ եկվորները, որոնք հայտնի էին մուհաջիրներ (գաղթականներ) անունով, հաստատվում էին Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի զանազան վայրերում: Դեռ 1895 թ. սեպտեմբերի 2-ին «Մշակ»-ը գրում էր. «Բաղկան գաղթականները շրջապատեցին Անատոլիայի հայ գյուղերը և մասամբ անցան դեսպի հարթերը և Դիարբեքի: Աբասուտանի, Արդահանի և Ղուրդիսի ավերի մուսուլմանները և Կաղզվանի քրդերն ու թուրքերը շրջապատեցին Արաշկերտի, Բասնեի, Բայազետի, Մամազկերտի հայերին և մյուս մասը մնաց Թուրքումի, Լաքիմանի, Քիսքիմի և Տրասպիզոնի կողմերում: Իսկ Կարսի նահանգի մոլեռանդ մուսուլմանները քնակվեցին գլխավորապես քաղաքներում, օրինակ՝ Մեքաստիյա, հարթերը, Էրզրում և Երզնկա, իսկ փոքրամասնությունը ցրվեց այդ քաղաքների մոտակա գյուղերում»¹³.

Իշխանությունները եկվորներին քնակեցնում էին ոչ միայն վախած ու տարագրված, այլև տակավին իրենց գյուղերում ապրող հայերի հողերում և այդպիսով առաջին իսկ օրից ստեղծում բշմամական հարսքերություններ մուհաջիրների ու տեղացիների միջև: Հետագա տարիներին սուլթանի սատրապները մուհաջիրների հոսքը դեսպի Արևմտյան Հայաստան ավելի ուժեղացրին: Միայն 1900 թ. այստեղ քերեցին Ռուսաստանից, ավելի ճիշտ՝ Կովկասից 7000 հոգի, իսկ Բաղկաններից՝ Բոսնիայից ու Ռումիլիայից՝ 895 ընտանիք¹⁴:

Կատավարության վարած քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում նկատելի արագությամբ մեծացավ թուրք քնակչության թիվը: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը նշում էր, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի մախադյակին հայկական վեց վիլայեթներում ապրում էր 666. 000 թուրք¹⁵, իսկ Պ. Ի. Ավերյանովը այդ թիվը հասցնում էր մինչև 888. 000-ի, երբ գրում էր, թե հայկական վիլայեթներում 1911 թ. հաշվվում էր 3. 552. 000 մարդ, որի 1/4-ը թուրքեր են¹⁶: Զմայած դրան, Արևմտյան Հայաստանում իրենց քանակով թուրքերը կազմում էին ազգաբնակչության երրորդ խոշոր զանգվածը: Երկրի որոշ շրջաններում նրանք հանդիսանում էին քնակչության մեծամասնությունը (Սվազի վիլայեթում, Էրզրումի, Երզնկայի, Դեղզանի, Բաքերդի և այլ զավատներում¹⁷), իսկ այլ շրջաններում՝ փոքրամասնությունը (Բիթլիսի,

Գիարքեօսի վիպերնեում, Վանի վիպերի մի շարք վայերում¹⁶): Թուրքերի հիմնական զանգվածը հաստատված էր կայսրության այլ շրջաններում, զինավորակապես կենտրոնական ու արևմտյան Անատոլիայում: Բավական է նշել, որ Ասիական Թուրքիայում նրանց թիվը կազմում էր շուրջ 8 միլ¹⁷, իսկ Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես ասվեց այն չէր հասնում նույնիսկ մեկ միլիոնի:

Արևմտյան Հայաստանում թուրքերի մեծ մասը բնակվում էր գյուղերում և զբաղվում երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ, իսկ փոքր մասը՝ քաղաքներում և զբաղվում պետական պաշտոնավարությամբ, զինվորական ծառայությամբ, մյուլթբեզմությամբ, վաճառականությամբ, արհեստներով, օրամշակությամբ և այլն: Երկրի որոշ քաղաքներում թուրքերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը:

Ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի մյուս ժողովուրդների, թուրքերն ազատ էին ազգային ու կրոնական հարաձայնեցման: Մակայն համլոյան դժնյակ պայմաններում նրանք ևս ոչ այն չափով, ինչ քրդերը և մանավանդ հայերը ենթարկվում էին սոցիալական հարստահարումների ու կեղեքումների:

Աբդուլ Համիդի կառավարությունը համեմատաբար մեղմ քաղաքականություն էր վարում շերքեզների նկատմամբ: Մահմեդական այս զանգվածը բախանցեց Թուրքիա և Արևմտյան Հայաստան Դրիմի պատերազմից հետո և մեծ քանակ կազմեց XIX դարի վերջին քառորդում: Կառավարության կողմից շերքեզները տեղավորվեցին Արևմտյան Հայաստանի Մանազկերտ, Բուլանջի, Ախլաք, Մուշ, Գեմեջ, Աղջեազ գավառներում, ինչպես և Խարքերդի, Էրզրումի ու Մլվազի վիպերների մի շարք շրջաններում: Ամենուրեք նրանք ցրված էին քրիստոնյա ու մահմեդական բնակչության մեջ, իսկ հաճախ էլ խցկված նրանց գյուղերում¹⁸: Չերքեզները զբաղվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ, աճեցնում էին հատկապես ընտիր ձիեր:

1890-ական թվականների հայկական կառույցներից հետո թուրքական կառավարությունը շերքեզների նոր ներգաղթ կազմակերպեց դեպի Թուրքիա ու Արևմտյան Հայաստան: Կառավարության կողմից տեղծվել էր հատուկ համեմատողով, որ մտախել Բիբլիսում, եկվորնեյին ուղարկում էր հայաշատ ու տնտեսապես դեռ կայուն գյուղեր, որ դրանց միջոցով կարողանան քանակապես մտքացնել և նյութապես հյուծել բնակիչներին: Այլամատեսը գրում էր. «Դիտմամբ կը փնտրվին հայաշատ ու բարգավաճ գյուղեր հոն հաստատելու համար կովկասահայերու վրեժխնդրությամբ բռնավորված քաքարները: Այլևս գաղտնի չէ, որ թուրք կառավարությունը՝ հայ գյուղերը իսլամ... տարրերու լցնելու քաղաքականությունը ամենին հաջող քայլերին միայն կը նկատե՛ն՝ գտնոց հայերնն պարպելու համար»¹⁹:

Համիդյան պաշտոնյաները տեղավորվում էին մեքագաղթյաներին մաս արևմտահայ ազգային ազատագրական պայքարի օջախներում, մասնավորապես Տարսուզում, որ պատևի առիթով օգտագործեն նրանց հայկական շարժումների դեմ, շահագրգռելով հայերի շարժական ու անշարժ ունեցվածքներով, գյուղերով ու հողերով: 1902 թ. «Դրոշակ»-ը գրում էր. «Մյու դաշտի գյուղերն են լեցված 3 հազարն ավելի գաղթական չեքեզներ», որոնց «օր ավուր կը սպասեն Սասնոյ կոտորածին, որ նրան ու գրավին Սասնոյ և Սին լեռնաշղթային գեղեցիկ լեռնաքնակ հայ գյուղերը. ինչպես ատնցմն քանի մը հազար տուն, 6-10 տարի առաջ, եկան և բռնի քար ու քանդ ընելով Վարդոյի և Խամդերսի (Մյու դաշտի հյուսիսային լեռնաշղթան) լեռնաքնակ հայ գյուղերը, իրենց հաստատվեցան այն տեղերը»²⁷: Բայց քանի դեռ չէր սկսված Սասնի կոտորածը, շարունակում էր թեթրը, պաշտոնյաները հարկադրում էին հայ գյուղացիներին՝ հոգավ չեքեզների «սպրտատի բուրք պիտուլքները»²⁸:

Շարունակելով չեքեզների մեքագաղթը դեպի Թուրքիա, սուլթանի կատավարությունը գործակալներ էր ուղարկում Կովկաս, որոնց համոզում էին լեռնականների՝ բողմել Ռուսաստանը: Եվ վերջիններս խաբվելով նրանց կեղծ խոստումներից ու դժգոհ լինելով ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունից, լքում էին հարազատ՝ վայրերը, մեկնում Թուրքիա:

Ի տարբերություն մախորդ տարիների, երբ ռուսական կատավարող շրջանները քաղաքական ու ռազմական մկատառումներով, արգելակում էին լեռնականների արտագաղթը, 90-ական թվականների վերջերից, այլևս չէին խոչընդոտում նրանց: Այժմ ցարիզմը գտնում էր, որ լեռնականների արտագաղթով մախ՝ կատելոծի ազատ տարածություն, որը կտրամադրվի կայսրության կենտրոնական շրջաններից տեղափոխվող գյուղացիներին, երկրորդ՝ կմարտի իր թիկունքը բշմամական տարրերից և ապագայում Թուրքիայի դեմ պատերազմելիս, կազատվի ավելորդ լարվածությունից: Դիշտ է, ցարական շրջանները չէին անտեսում այն հանգամանքը, որ լեռնականները տեղափոխվելով Թուրքիա, կդառնան իրենց կատաղի բշմամիները և այսպես թե այնպես օգտակար կլինեն հակառակորդին, բայց միաժամանակ գտնում էին, որ թուրքական կողմում նրանք քիչ փոփոխվող կլինեն, քան սեփական թիկունքում:

Ղարազլիսին նրկու բռնակալները՝ Համիդ II-ն ու Նիկոլայ II-ը Կովկասի և Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության տեղաբաշխման հարցում կարծես հասել էին փոխադարձ ըմբռնման: Նրանցից մեկը իր նրկրից արտահղում էր մահմեդականներին, իսկ մյուսը՝ քրիստոնյաներին, կոպիտ կերպով ոտնահարելով այդ ժողովուրդների ազգային շահերը: Ուշագրավ է, որ ռուսական կատավարող շրջանները, երբ տեսան, որ Թուրքիան հայերի արտագաղթը բողաւարում է նրանց նա չվերա-

դատնալու պայմանով, իրենք էլ սկսեցին մայրը կատարել լեռնականների նկատմամբ: Կովկասի գլխավոր կառավարչապետ Գոլիցինի 1898 թ. փետրվարի 6-ի այն զեկուցագրին, թե երկրամասի մահմեդականներից 6000 ընտանիք դիմել են իրեն՝ Թուրքիա գաղթելու խնդրագրերով, Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը պատասխանեց՝ բուլլատրել՝ ետ չվերադառնալու պայմանով²⁴:

Թուրքական կառավարության վարած քաղաքականության հետևանքով տասնյակ հազարավոր չերքեզներ արտագաղթեցին Ռուսաստանից դեպի Օսմանյան կայսրություն: Առաջին համաշխարհային պատերազմի մախոթյակին հայկական վեց վիլայեթներում մրտանց թիվը արդեն հասնում էր 62. 000-ի²⁵:

Չեմբարկելով կրոնական հալածանքների, սուլթանական իշխանությունները սակայն օգտագործում էին չերքեզների դավանանքը և աշխատում էին բուրքացնել նրանց: Այդ պատճառով էլ չերքեզների համար նրանք չէին քացում դպրոցներ և կուլտուր-լուսավորական այլ հաստատություններ, աշխատում էին որքան հնարավոր է հեռու պահել գիր ու գրականությունից, ժամանակի քաղաքակրթությունից: Չինելով չերքեզներին, բուրքական պաշտոնյաները օգտագործում էին նրանց հայերի, մասամբ նաև քրդերի դեմ և այդպիսով ավելի էին բուրքացում ազգամիջյան թշնամությունը:

Սուլթանի կառավարությունը, ի թիվս քրիստոնյա այլ ժողովուրդների, հետապնդում ու հալածում էր նաև հույներին. արգելակում էր նրանց լեզվի ու կուլտուրայի զարգացմանը, ամարգում էր ռոդաֆաա հավատը, պղծում սրբությունները: Չդիմանալով այդ թնճություններին, հույների որոշ մասը՝ մոտ 15. 000 մարդ թողեց պապենական քրիստոնեությունը և ընդունեց մահմեդականություն²⁶: Սակայն հույների մեծամասնությունը դիմագրավեց համիդյան սարսփներին և պահպանեց իր լեզուն ու դավանանքը: Պ. Ի. Ավերյանովը նշում էր, որ 1911-1912 թթ. ամբողջ Թուրքիայում ապրում էր շուրջ 1, 5 միլիոն հույն²⁷, իսկ պատրիարքարանը զույգ էր տալիս, որ հայկական վիլայեթներում նրանց թիվը կազմում էր 42. 000 մարդ²⁸: Հույներն ապրում էին գերազանցապես էրզրումի և Սվազի վիլայեթներում և զբաղվում էին երկրագործությամբ, անասնապահությամբ, հանքանշակությամբ, իսկ որոշ տեղերում նաև արհեստով ու առևտրով:

Սուլթանական կառավարությունը ազգային հալածանքների էր ենթարկում Արևմտյան Հայաստանի նաև մյուս ժողովուրդներին՝ պարսիկներին (13. 000 մարդ), լազերին (10. 000 մարդ), գնչուներին (3. 000 մարդ), երեսներին և այլոց²⁹:

Պարսիկները ապրում էին գերազանցապես Վասպուրականում և մասամբ Տարսուսում ու Բարձր Հայքում, զբաղվում էին առավելապես երկ-

րագործությանը, ինչպես նաև արհեստներով ու առևտրով, լազերը քնակվում էին հիմնականում Տրապիզոնի ու մասամբ Էրզրոմի վիլայեթներում: Նրանք երբեմնի վրացիներ էին, քայք պատմական համագամացիների քերտնով մահմեդականացել էին, թուրքացել, գրադվում էին մեծ մասամբ երկրագործությանը: Հրեաները ապրում էին Վանի վիլայեթի Բաշկալի ու Գեակալ շրջաններում, ինչպես և Արևմտյան Հայաստանի որոշ քաղաքներում³⁰: Նրանք գրադվում էին երկրագործությանը, արհեստներով, առևտրով ու վաշխատությանը: Ակամատեսներից մեկը գրում էր, թե հրեա առևտրականները Վասպուրականի որոշ շրջաններ քաժամել են իրար մեջ և պարտավորվել են լանցմել միմյանց սահման: Նրանք «ամեն առևտրի մեջ անաբզել մուտք են գործում, կան այնպիսիներ, որ ամեն գործ կատարում են»³¹:

Այդպիսով, թուրքական բռնապետությունը Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդներին, հատկապես ոչ թուրքերին սոցիալական հարստահարման հետ մեկտեղ ենթարկում էր նաև ազգային ու կրոնական հալածանքների, սկզբամտում էր նրանց մեջ ազգամիջյան թշնամություն, որ կարողանա հեշտությանը ճնշել ազատագրական նկրտումները, վարում էր ուժացման քաղաքականություն, աշխատում էր պահել խավարի ու սոցիալության մեջ, խոչընդոտելով նրանց նաև հոգևոր աստիճանագրում: Սուլթանի կատավարությունը դաժան քաղաքականություն էր վարում հատկապես հայերի նկատմամբ, դատապարտելով նրանց ֆիզիկական քնաջնջման:

Շնորհիվ նրա այդ քաղաքականության Արևմտյան Հայաստանում XX դ. սկզբին նկատելի արագությամբ մեծացավ մահմեդականների, մասնավորապես թուրքերի թիվը, իսկ հայերինն, ընդհակառակը, նվազեց³², զգալիորեն սրվեցին ժողովուրդների միջև եղած հակասությունները, պահպանվեցին նրանց սոցիալ-տնտեսական և կուլտուրական տարբերությունները³³, կաշկանդվեց նրկրի զարգացումը, շարունակելով մնալ զերազանցապես գյուղացիական³⁴: Ինքնըստիմյացան հասկանալի է, որ այդ ամենը քացասարար էին ազդելու Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդների ազատագրական շարժումների վրա:

AZAT HAMBARYAN

THE NATIONAL POLITICS OF SULTAN GOVERNMENT TOWARD MUSLIM POPULATION OF WESTERN ARMENIA (1898-1908)

Based on unpublished archival materials and other primary sources, author considers some peculiarities of politics of Ottoman sultan Abdül Hamîd II toward the Muslim population of Western Armenia, namely Kurds, Turks, North Caucasians. The Muslims of Ottoman Empire were regarded by the bloody tyrant as the basis of

regime and as allies in the struggle against Armenian national-liberation movement. Author concludes that this politics of oppressive Turkish government was aimed to increase the percentage of Muslim population, in particular Turks, regarding the Armenians.

ՃԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես Ուլախ, ֆ. «Կ. Պոլսի ղեկավարությունը», գ. 1584, քր. 32-34:
2. Տես «Մարմ», 1904, № 4, էջ 25-26, Ս. Հայկունի, Բազըրևանդ, Ջրարաշխ զավառ, Վ. Ա. Էջմիածին, 1894, № 105-106, 125, 149, 270, 304, «Մշակ», 1907, № 134:
3. Ф. Грязнов, Военный обзор передового театра в Азиатской Турции, ч. II, СПб, 1897, стр. 55-56.
4. Վրացական ՄԱՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 521, ցուց. 2, գ. 492, ք. 72:
5. П. И. Азерьянов, Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи, СПб, 1912, стр. 13.
6. Նույն տեղում:
7. Հայկական ՄԱՀ ԿՊՊԱ, ֆ. «Քաղվածքների խոնք», գ. 39, քր. 12-13:
8. Ա.-Ղ. Վանի, Բիրյոնի և Էրզրոմի վիլայեթները, Երևան, 1912 ք.:
9. Վրացական ՄԱՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 118, ք. 183:
10. Տես Մալխաս, Ներկա ստիչ և իր պատճառները, Տրասպոլոն, 1909, էջ 28:
11. Արևմտյան Հայաստանի քրդերը շունհին միասնական կրոն: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը մահմեդականներ էին, առարարաժամկետով սուննի և շիա ուղղությունների, իսկ մյուս մասն էլ՝ դրզդջաշներ և եզդիներ էին: Ըստ Պ. Ի. Ալիբյանովի տեղեկությունների, 1911 թ. Արևելյան Թուրքիայում բնակվող 1. 740. 000 քրդերից 1. 475. 000-ը համարվում էին սուննիներ, 200. 000 դրզդջաշներ, 40. 000 եզդիներ, իսկ 25. 000-ը՝ շիաներ (տես նրա նշված աշխատությունը, էջ 13): Ի տարբերություն սուննիների ու շիաների, որոնք ապրում էին երկրի համադրյա քոյոք շրջաններում, դրզդջաշները ապրում էին գերազանցապես Դերսիմում, իսկ եզդիները՝ Վանի ու Դիարբեքի վիլայեթներում, ինչպես և մասամբ Բիթլիսի վիլայեթում, Ալաշկերտի ու Բայազետի զավառներում:
12. Հայտնի է, որ սուննիզմը իբրև մահմեդականության հիմնական ուղղություն առաջացել է VII-VIII դդ. և ավարտվել IX դ.: Նրա կողմնակիցները դուրանի հետ միասին ճամաչում էին նաև սուննի (այսինքն Մոհամեդի ճառերը կամ նրա մասին եղած պատմվածքները պարունակող գրքերի) սքրությունը: Իսկ շիիզմը իբրև մահմեդականության երկրորդ ուղղություն, առաջանալով նույնպես VII-VIII դդ., պահանջում էր, որ Մոհամեդից հետո առաջին խալիֆը պետք է խաճարել Ալիին՝ Մոհամեդի հորերդուրում և փեսային: Այդ ուղղության կողմնակիցները գտնում էին, որ սուննիներին մարգարեները՝ Աբու Բեքիրը, Օմարը և Օսմանը եղել են սուկ բունատիրոջներ: Մահմեդականության այս երկու ուղղությունների կողմնակիցները կրոնական քողի տակ վարում էին իրար դեմ քաղաքական պայքար, որն օգտագործվում էր հարստանաբող վերնախալի կողմից:

13. Դժգոյրաշարժումը (թուրքերին նշանակում է կարմիր զուխ, ի պատիվ իրենց 12 շիայական իմամների նրանք կրում էին այնպիսի գլխակապ, որն ունենար 12 ծիրանազայն զոլեր) հանդիսանում էր շիիզմի աշխատեականությունը, նրա գլխավոր հենարանը: Պայքարելով սոմենիների դեմ, ղրգըրաշները հաճախ դաշնակցում էին քրիստոնյաների հետ և դրա համար վերջիններիս նկատմամբ չէին ըջված այնպիսի ատելություններ, ինչպես սոմենիները: Դժգոյրաշների մի մասը մահմեդականացած քրիստոնյաներ, ավելի մշտ՝ հայեր էին և շարունակում էին պաշտել մաև պապեմական դավանանքը: Այդ հանգամանքը նույնպես մերժեցնում էր ղրգըրաշներին քրիստոնյաների հետ: 1911 թ. սեպտեմբերին Վանի անգլիական փոխյուզատես կապիտան Սիլլ գրում էր, որ ղրգըրաշները «քրիստոնեությունը համարում են իրենց հաւատքի մոտ, սիրում են քրիստոնյաներին և ետեկապես ատում բուրքերին» (ՌԱՏԱ, ֆ. «Քաղաքխիվ», 1911, ցուց. 482, գ. 719, ք. 118): Համարյա նույն քանն էր հաստատում մաև Սյուրմեյանը, որը 1947 թ. հրատարակած իր հուշերում նշում էր, որ Երզնկայի սանջակում ղրգըրաշները պաշտում էին Ալիին ու Քրիստոսին, գնում էին ուխտի քն իրենց էրքեմաները (տները) և քն քրիստոնյաների վանքերը: Նրանք հայերի հետ միասին և հայերի պես տոնում էին Վարդավառը, Կաղանդը, Ջատիկը և այլն (Սյուրմեյան, Երզնկա, Գանձրի, 1947, էջ 200):
14. Եզդիների կրոնը իր մեջ պարունակում էր հեթանոսական բազմաթիվ տարրեր: Իսկինն նրանց բնութագրում էր իբրև «մարական ցուրի սկզբնական տխուր, մնացած իր մոզական սալորություններով» (տես նրա Երկեր, հ. 4, էջ 408): Իսկ Ս. Ա. Եղիազարյանը, խոսելով եզդիների կրոնի մասին, ենթադրում էր, որ այն եղել է ինքնատիպ: Բայց որովհետև գրի չի առնվել, այլ ավանդել է սերունդից սերունդ, ռասի դարերի ըմբացում առավաղվել է կամ ենթարկվել հարևան ժողովուրդների հավատալիքների ազդեցություններին: Հենց դրանով է մա բացատրում այն փաստը, որ եզդիների կրոնում կան ինչպես զրադաշտական, այնպես էլ քրիստոնեության ու մահմեդականության տարրեր: Եզդիները պաշտում էին հրեշտակ Մելեկ Թաուգին, որին պատկերում էին սփրամարզի տեսքով (ՌԱՏԱ, ֆ. «Քաղաքխիվ», 1912, ցուց. 482, գ. 719, ք. 182-186): Նրանք պաշտում էին մաև քրդական դիցաբանության մեջ «սատվածային առանձնահատկություններով օժտված» իրենց մախառոց՝ Եզդանին, որը իբր քն մախառու բազալներ է երկրի վրա, իսկ հետո բարձրացել երկինք: Եզդիները գտնում էին, որ համդիրձյալ աշխարհում իրենց իռզինեց պետք է անբաժան լինեն Եզդու կամ սուրբան Եզդու իռզուց, իսկ դրա համար պարտավոր են վառ պահել նրա հիշատակը (Ամինն Ավդյալ, Անդրեւովկասի քրդերի կենցաղը, Երևան, 1957, էջ 87):
15. Կային քրդական մաև որիչ գամգամներ, որոնք կանգնած էին տակալին տոտեմիզմի մակարդակի վրա: Նրանց կարծիքով իրենց հարազատների իռզինեց քայի նրկինք բարձրանալուց կամ գետնի մեջ ճոնկեց կարող էին տեղափոխվել մաև քույրերի ու կենդանիների մեջ, փրկել նրանց քնության արհալիքներից, ամենական փորձանքներից ու դժբախտություններից, հետո պահել լաբերից: 1879 թ. «Մշակ» -ի

- բրահմիցը հաղորդում էր, որ Դերսիմում «շատերան մեջ կո՛վ մը, «շխար մը, գառ մը, ձի մը կապած կը սնուցանեմ» երբեք չը բանցմնելով, և իրենց մեծած հայրը, եղբայրը, որդին է կըսեն, զոր իօր թե իրենց կը ճանչնան, որ մտնելին վերջը չեզոքն անոնց կացեր է: Սնկտ մը այսպես պահած ձուռն վազը կը շփեր և երբ ձին իրեն կը քսվեր ա կը խառաք. անավասիկ տեսա՞ր, կըսեր ինձի, որ եղբայրս զիս կը ճանչնա («Մշակ», 1879, No 41):
16. ՌԱԶԱ, ֆ. «Կ. Պոլսի դեսպանությունը», 1901, գ. 1587, ք. 23, ֆ. «Քաղաքիսիպ», 1901, ցուց. 482, գ. 711, ք. 10:
17. «Մշակ», 1895, No 100:
18. Տես «Գրքակ», 1900, No 10, էջ 145-146:
19. Տես Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. «Քաղվածքների ֆոնդ», գ. 39, քք. 12-13:
20. Պ. Ի. Ավերյանով, նշված աշխատությունը, էջ 10:
21. Տես Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 71, գ. 118, ք. 183, Ա-Դո, նշված աշխատությունը, էջ 168, 186, 193, 218:
22. Տես Մալխաս, Ներկա սովը և իր պատճառները, էջ 24:
23. Տես Պ. Ի. Ավերյանով, նշված աշխատությունը, էջ 8:
24. Տես Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 1087, գ. 585, ք. 1, В. Тейлор, Путешествие по Армении, Курдистану и Верхней Мессопотамии в 1866 г., Тифлис, 1873, стр. 65. «Գրքակ», 1902, No 8, էջ 121, Պ. Ի. Ավերյանով, նշված աշխատությունը, էջ 20-22, «Աղբյուրամատ», 1909, No 19:
25. «Գրքակ», 1906, No 11, էջ 166, տես նաև 1907, No 4, էջ 63:
26. «Գրքակ», 1902, No 8, էջ 121:
27. «Գրքակ», 1903, No 2, էջ 25:
28. Տես ՌԱԶԱ, ֆ. «Քաղաքական տեղան (մոր)», գ. 2419, ք. 5:
29. Հայկական ՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. «Քաղվածքների ֆոնդ», գ. 39, քք. 12-13:
30. Տես Պ. Ի. Ավերյանով, նշված աշխատությունը, էջ 16:
31. Տես Հայկական ՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. «Քաղվածքների ֆոնդ», գ. 39, քք. 12-13:
32. Տես Պ. Ի. Ավերյանով, նշված աշխատությունը, էջ 16:
33. Տես Հայկական ՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. «Քաղվածքների ֆոնդ», գ. 39, քք. 12-13:
34. Տես Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 1087, գ. 585, ք. 19:
35. «Աշխատանք», 1912, No 28-75, էջ 7:
36. Ուշագրավ է, որ նրկրի մի շարք շրջաններում գյուղերի հայկական անունները, պահպանվեցին՝ մույմիսկ այն բանից ձուռ, երբ նրանցում արտամղված հայերի փոխարեն հաստատվեցին քուրդեր և այլ մահմեդականներ: Որոշ տեղերում նորեկները փոխեցին հայկական գյուղերի վերջին վանկերը, հարմարեցնելով դրանք իրենց արտասանությանը (տես «Գրքակ», 1903, No 6, էջ 84):
37. Չմայած կատավարության կողմից կիրառվող դաժան հետապնդումներին արևմտաուսայրը, շարունակելով պահպանել ա հնարավորության սայնամներում առաջ մղել իրենց ազգային արժեքները, հոգևոր կուլտուրան, մահ XX դ. սկզբին գտնվում էին հասարակական համեմատաբար քարծր մակարակի վրա և ավելի կարևոր դեր էին խաղում երկրի տնտեսական, քաղաքական ա կուլտուրական զարգացման գործում, քան իրենց հարևանները: Լինլլ նշում էր, որ հայերի «առաջադիմությունը որչա՛ում է ամբողջ երկրի առաջադիմությունը, իսկ արտագաղթը նրան է

բերում երկրի անկում» (Լինո, Армения, Тифлис, 1970, т. II, стр. 348): Հայերը ազդեց ու ներգործում էին հասարակական դեռ ցածր մակարդակի վրա կանգնած մահմեդականների վրա: Դրա հետևանքով Բաքրը Հայքում, Տարսուսում, Վասպուրականում ու Փոքր Հայքում թուրքերն ու քրդերը աշխատում էին ընդօրինակել հայերի կենցաղը, իսկ որոշ տեղերում մուսլիմիկ խոստում ու աղոթում էին հայերին: Մալխասը նշում էր, որ Վանում «թուրքերեն շատերը, մասնավորապես խոսեց քաղերտ բնակիչներին մանր խառնուրդանները, շատիկաններին ոճանք հայերին կը խոսեին, այնքան որ զորավոր էր հայերենի ազդեցությունը քաղաքին մեջ: Հազվադեպ չէին այն պարագանները, երբ ուրախության ժամանակ թուրքերը հայկական երգեր կը երգեին» (Մալխաս, Գամրուս վրա, հ. Ա, էջ 94-95): 1909 թ. Ա-Ղ-ում գրում էր. «Տանիկ ժողովուրդը թե տեմպերամենտով և թե կենցաղով անհամեմատ քարճր է կանգնած մահմեդական մյուս տարրերից, մասնավորապես քրդերից, քայքայ զբախն տիրող տաքր, որը կոչված է իրր առաջ մղելու երկիցը, մտավորապես և տնտեսապես շատ ետ ճնաշած է և կաշտորապես անհամեմատ ավելի ստոր առտիճամի վրա կանգնած, քան հայ ժողովուրդը, չնայած քաղաքական և սոցիալական այն ծանր պայմաններին, որի մեջ գտնվում էր վերջինս: Ընդերիվ այդ նուամնացության, տանիկ ժողովուրդը... հաճախ եղել է գործակից այն վայրագությունների, որ տեղի են ունեցել մահմեդական մյուս տարրերի կողմից» (Ա-Ղ-ը, նշված աշխատությունը, էջ 250):

38. Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը ապրում էր փոքր գյուղերով: Դեռ 80-ական թվականներին ամեն մի հայ գյուղ միջին հաշվով ուներ՝ Բաղուսում՝ 33, 1 տնտեսություն, Քըղիում՝ 26, 2, Չարսանբակում՝ 24, 0, Մուշում՝ 34, 3, Բասնում՝ 27, 7, Նոնուսում՝ 17, 7, Վարդուսում՝ 21, 6, Նարբերդում՝ 40, 9 տնտեսություն և այլն: (տես А. М. Колубакин, Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, Тифлис, 1821, т. III, ч. I, стр. 2-ой, стр. 313): Անշուշտ, կային գյուղեր, որոնց ունեցած տնտեսությունների քանակը անցնում էր 400-500-ից, քայքայ դրանց թիվը փոքր էր: Էլ ավելի փոքր էին քրդական ու ասորական գյուղերը: Ինչ վերաբերում է թուրքերին, ապա նրանց մասին չունենք տեղեկություններ: Օգտվելով գյուղերի սակավամասնությունից, իշխանություններն ու աղաները հեշտությամբ ճնշում էին նրանց բնակիչների նշույթները: Ուստի գյուղերի սակավամասնությունը նույնպես ուներ քաջասակամ նշամակություն ազատագրական շարժումների համար:

АНУШ ОГАНЕСЯН

ИЗ ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (XIX в.)

Появление первых научных обществ в Османской империи было теснейшим образом связано с социально-экономическими и политическими процессами, происходившими в стране в эпоху нового времени.

Смолкнувший под стенами Вены победный клич османского войска (1683 г.) знаменовал начало конца военно-политического могущества Турции. Еще раньше наметился кризис ее феодального строя, приведший к XIX в. к необратимому отставанию страны от передовых государств Западной Европы. Порта, называемая некогда "блистательной", постепенно попадала все в большую зависимость от европейских держав, которые в середине XIX в. начали борьбу за "османское наследство".

Отдельные государственные деятели, видевшие безнадежное отставание своей страны, неоднократно пытались провести ряд реформ, чтобы спасти государство от распада и раздела¹. Однако реформы эти носили верхушечный характер: они не затрагивали основ существующего строя. Проводившие их представители феодального класса видели в этих реформах лишь средство сохранения империи, укрепления своей власти в новых исторических условиях.

Проведение реформ, рост международных связей Османской империи привели к появлению в стране представителей интеллигенции, получивших светское образование, хорошо знакомых с достижениями западной культуры, из среды которых вышли первые турецкие просветители.

Подобно западным мыслителям XVIII в., полагавшим, что достаточно просветить людей, чтобы добиться установления идеального строя, представители турецкой интеллигенции также придавали огромное значение развитию просвещения и культуры. Они считали одной из основных причин отсталости своей страны недостаточное развитие образования и знаний, а основой экономических и культурных успехов Запада — как раз высокий уровень просвещения².

В целях более широкого ознакомления с культурными достижениями Запада в Османской империи еще в годы правления султана Махмуда II появляются первые так называемые "научные кружки". Так, в Стамбуле появилось "Научное общество" ("Cemiyet-i İlmîye"). Это общество, а скорее кружок, было создано группой ученых, собиравшихся на даче одного из них — Исмаила Феррух-эфенди в Ортакее. Цель его: изучать поэзию, прозу, историю и "истинные науки" ("gerçek ilimler")³. Деятельность этого кружка, однако, не оставила заметных следов — он вскоре распался.

Уже на первом этапе проведения танзиматских реформ у турецких государственных деятелей зародилась идея о необходимости создания в Турции научного центра. Учредителями его стали Мустафа Решид-паша и его единомышленники⁴. Этот центр получил название "Encümen-i Daniş" — "Комитет по делам знаний". Открытие "Комитета" было обставлено со всей помпой. На торжественном открытии его 18 июля 1851 г. присутствовал сам султан Абдул-Меджид, Мустафа Решид-паша, были приглашены представители иностранных посольств. Очевидно, такая помпезность объяснялась желанием Порты продемонстрировать перед лицом "просвещенной Европы" свою готовность следовать по пути вестернизации⁵.

"Комитет по делам знаний" был создан по образцу "Французской Академии". В его состав вошли 40 "действительных членов" и 30 "членов корреспондентов". Среди иностранных членов "Комитета" значились такие видные ориенталисты, как историк-австриец Хаммер, лингвист-француз Бианки, англичанин Редхауз⁶. Включение в состав "Комитета" таких государственных деятелей как Мустафа Решид-паша, министр иностранных дел Али-паша должно было продемонстрировать то большое значение, которое Порта придавала этому мероприятию.

Перед "Комитетом" были поставлены правительством задачи: содействовать развитию литературы и науки, подготавливать к изданию труды по турецкому языку, османской истории, переводить книги с иностранных языков.

Первыми трудами "Комитета" были "Грамматика османского языка" ("Kavaid-i Osmanîye"), составленная Ахмедом Джевадет-пашой (историограф) и Фауд-пашой (впоследствии министр иностранных дел) и арабско-персидско-турецкий словарь Редхауза⁷.

В 1854 г. султану Абдул-Меджиду были преподнесены первые три тома "Истории Османской империи", составленные Ахмедом Джевадет-пашой по поручению "Комитета"⁸. Остальные тома, доводившие описание событий до 1826 г. были изданы в 1861—1884 гг. Этот труд включил в себя материалы предшествующих хроник, а

также новые архивные документы: тексты дипломатических договоров, султанские фирманы и т. д. История Джевдета написана в целом в духе традиционной османской историографии: сохранен тот же династийный принцип изложения, больше преобладает описательность событий, чем их оценка и анализ. Однако, для нас интересным является то, что в "Истории Джевдета" впервые в турецкой историографии появляются отголоски пробуждающегося национализма турок. В предисловии он пишет об истории ислама, в которой два "великих миллета" — арабы и турки — сыграли "важную роль". Османская империя, пишет он, возродила силу и мощь ислама, придала ему жизненную силу. Произошло это благодаря некоему "особому национальному характеру турок". Туркам от природы присущи, якобы, такие человеческие достоинства, как храбрость, стойкость, благородство, способность к восприятию достижений культуры и распространению ее среди других народов. Благодаря этим качествам турки смогли создать обширную Османскую империю.

В предисловии к "Kavâid-i Osmaniye" Ахмед Джевдет пишет о том, что "турецкий язык — один из древнейших языков мира". На нем "говорили наши славные предки, создавшие высокие цивилизации в Центральной Азии". Позднее он подвергся значительному арабо-персидскому влиянию. Нужно постараться вернуть ему его прежнюю "чистоту", — считал он.

Ахмед Вефик в своих лекциях знакомил слушателей с трудами европейских ученых, посвященных истории тюркоязычных народов, читал свои переводы с чагатайского. Этот интерес к "своим братьям по языку и крови" (Ахмед Вефик) также был связан с пробуждающимся национализмом турок. Другим фундаментальным трудом стала "История османского государства" Хайрулла-эфенди — вице-президента.

Об истории Хайрулла-эфенди чешский ориенталист Шлехта-Вшерд писал: "Характерный момент, который выгодно отличает этот труд от всех предыдущих османских историй — это дыхание терпимости и относительная беспристрастность... Выражение иронии и слепого презрения к европейским государствам и обычаям, как и вообще к христианству здесь почти полностью отсутствуют. Вместе с тем, постоянные влечения синхронной истории Европы в повествование об османских событиях и важность, которая впервые этому придана, являются неслыханным новшеством, поскольку прежние местные историографы совершенно не удоставляли за границу своим вниманием и даже новые делают это лишь поверхностно и ограниченно"³.

Отметим также, что в этот период было издано несколько исторических сочинений, написанных в отдаленном прошлом, ряд книг по математике, астрономии, географии, физике, медицине.

В основном, это были компиляции или переводы научных книг и учебных пособий, написанных европейскими специалистами. Однако, они требовали от специалистов—турок определенных знаний, выдвигали задачу разработки своей научной и технической терминологии.

В 1862 г. "Encümen-i Daniş" прекратил свое существование, перестав пользоваться финансовой поддержкой государства.

В 60—ые гг. представителями турецкой интеллигенции были основаны общества, деятельность которых была гораздо успешнее. Наиболее значительным из них было "Османское научное общество" — "Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye", созданное в 1861 г. сторонником европеизации Турции Мехмедом Тахиром Мюнифом¹⁰.

Устав общества был определен султанским указом от 3 июня 1861 г. Общество ставило перед собой цели:

1. Заниматься распространением знаний и наук в пределах Османской империи путем издания собственных и переводных сочинений, чтением публичных лекций и т. д.

2. Общество должно выпускать журнал "Mecmu'a-i Fîlüh" — "Журнал наук".

3. Общество должно воздерживаться от обсуждения религиозных проблем и тем, касающихся современной политики¹¹.

Ежемесячный взнос членов общества составлял один меджидие. Эти взносы и ежемесячные отчисления Министерства народного просвещения составляли финансовую основу деятельности общества.

В июле 1862 г. в качестве печатного органа этого общества вышел первый номер ежемесячного журнала "Mecmu'a-i Fîlüh". Он являлся первым научно—популярным журналом Турции, пропагандировавшим науку и культуру Запада, в нем печатались оригинальные и переводные обзоры по истории отдельных стран, статьи по литературе, языкознанию, естественным наукам¹². Любопытна статья об английской культуре, написанная Шеаки, одним из деятельных сотрудников журнала. В ней он указывает на тесную связь движения науки с требованиями времени — преобладание опыта над умозрительными изысканиями. Для проведения своих идей авторы часто прибегали к схоластическим приемам: статья строилась таким образом, что один задавал вопросы, а другой разъяснял его недоумения.

При "Обществе" была создана типография, публичная библиотека, насчитывавшая до 600 томов и читальня при ней¹³. Общест-

во открыло курсы английского и французского языков, а с 1863 г. оно организовало чтение бесплатных публичных лекций. (Стамбульский университет открылся лишь спустя 6 лет). В. А. Гордлевский отмечал, что "эти лекции первого свободного университета в Турции, из которых слушатель узнавал об успехах знания на Западе, сыграли в образовании османского общества большую роль"¹⁴.

31 декабря 1869 г. в здании университета была проведена первая публичная лекция, на которой присутствовали более 300 слушателей, в том числе великий везирь и другие государственные деятели. Это была лекция по физике и химии, прочитанная Дервиш-пашой, получившим образование в Европе¹⁵. Литератор и историк Ахмед-Вефик-эфенди читал лекции по истории, придворный врач Селих-эфенди — естествознанию.

Однако чтение публичных лекций не превратилось в систематические курсы. Многие из лекций, сопровождавшиеся опытами, воспринимались аудиторией как чудеса и фокусы¹⁶. Такое восприятие было естественным результатом уровня подготовки слушателей. И все же эта популяризаторская деятельность "Османского научного общества" была существенным шагом вперед в культурной жизни Турции.

В 60-ые годы в Турции развернулась борьба за создание литературного турецкого языка, понятного народу и освобожденного от чрезмерно многочисленных арабо-персидских лексических и грамматических заимствований. Эта борьба нашла отражение в публицистике "новых османов"¹⁷, а также в попытках реформы алфавита. Первый проект этой реформы был разработан азербайджанским просветителем Мирзой Фатали Ахундовым и в 1863 г. представлен на рассмотрение "Османскому научному обществу"¹⁸. В 1863—1864 гг. в одной из стамбульских школ велось преподавание по текстам, снабженным новыми дополнительными знаками¹⁹.

Конец существованию общества положил большой пожар, во время которого погибла и типография общества (1866 г.).

Таким образом, возникновение в Турции в XIX в. ряда обществ было новым фактором общественной и культурной жизни страны. Эти общества способствовали созданию и распространению книг по османской и зарубежной истории, литературе, пробуждали интерес публики к достижениям культуры на Западе.

Новым явлением в общественной мысли Турции стало распространение таких понятий, как "патриотизм", "отечество", "нация". Эти понятия были отголосками зарождающегося национализма турок. Первые проблески национального самосознания турок отразились в трудах историков, членов научных обществ. Они положили

начало новому явлению в турецкой историографии: именно в это время турецкие историки, писавшие ранее только об истории ислама и Османской империи, начинают изучать историю других народов, главным образом торкочязычных, пытаются отыскать свои этнические корни. Переняв у европейских просветителей идею о том, что история есть философское воспитание опытом прошлого, историки общества пытались найти в собственной истории примеры для подражания. Они приписывали туркам некую "особую роль" во всемирной истории. Эти пока еще нечеткие тенденции развились впоследствии в новых исторических условиях в националистическую концепцию истории, нашедшую отражение в трудах "Турецкого исторического общества".

ANUSH HOVHANISSYAN

FROM THE HISTORY OF ENLIGHTENMENT IN THE OTTOMAN EMPIRE (19TH CENTURY)

The appearance of the first scientific societies in the Ottoman Empire was connected with the reform movement named *Tanzimat*. Reforms covered social-economic sphere, as well as the field of culture and education. On the processes of development in the field of culture and education caused by the interior problems at the same time influenced the penetration of western ideas. That was evoked by the rise of international relations of the Empire and the increasing penetration of the western capital in the Turkish economy.

The ideas of European Enlightenment were widely spread and thanks to the efforts of the Turkish enlighteners in 50-s of the 19th century the first scientific societies appeared in the Ottoman Empire ("Cemiyet-i Ilmiye"). This societies promoted the publication and circulation of books on local and foreign history, and awakening of the interest to the achievements of the western culture.

Using the foreign searches, especially Turkish ones, the article analyzes the history of the appearance of the first scientific societies (cultural and historical) in the Ottoman Empire in the 19th century.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Имеются в виду реформы Салима III, Махмуда II, танзиматские реформы. Вот что писал британский посол в Константинополе Страдфорд Канинг в своем донесении лорду Пальмерстону 7 марта 1832 г.: "Турецкая империя со всей очевидностью идет к своему распаду, и сближение с европейской цивилизацией дает ей единственную возможность удержать ее хоть на какое-то время". См. U. Heyd. The Ottoman "ulema" and westernization in the time of Selim III and

- Mahmud II – "Studies in Islamic history and civilization". Jerusalem, 1961, p. 63–96.
2. Nî. Berkes N. The development of Secularism in Turkey, Montreal, 1964, Gibb H. A. R. and Bowen H., Islamic society and the West. A study of the impact of Western civilization on Muslim Culture. Vol. I, London 1950. Altar C. Onbeşinci yüzyıldan bu yana türk ve batı kültürlerinin karışık ilişkili etkileme güçleri üstünde bir inceleme. Ankara, 1981.
 3. Levend A. Ş. Türk kültürünün gelişmesinde derneklerin ve kurumların rolü – "Türk Dili" – c. XVII, No 198, Ankara, 1968, s. 650.
 4. Karal E. Z. Osmanlı tarihi, VII cilt, Ankara 1977, s. 205.
 5. См. The bigining of modernization in the Middle East. The 19th century Chicago – London, 1968.
 6. См. Aktepe M. – Turkiyede akademik meselesi ve II Abdulhamide dil akademisi hakkında sunulan layiha – Belgelerle TTDergisi, II cilt, 8 sayı, Mayıs, İstanbul, 1968.
 7. См. Смирнов В. Д. Турецкая цивилизация, ее школы, софты, библиотеки, книжное дело. "Вестник Европы", кн. 8–9, 1876, с. 25–27.
 8. Первые три тома охватывали историю Турции от основания Османского государства до 1786 г. См. Tarih-i Cevdet, İstanbul, 1309 (1893)
 9. Цит. по Жалтыков А. Д. Печать в общественно–политической и культурной жизни Турции, М. 1972, с. 54.
 10. См. Levend A. Ş. Türk kültürünün ... s. 651.
 11. İskit S. R. Turkiyede neşriyat hareketleri tarihine bir bakiş . İstanbul, 1939, s. 54–55.
 12. Турецкий исследователь Ш. Мардин, давая обзор журнала за 1862–1863 гг. показывает, что он систематически знакомил турецких читателей с научными идеями Запада. См. Mardin Ş. The genesis of Young Ottoman Thought Princeton. 1962, p. 239–240.
 13. Гордлевский В. А. Очерки по новой османской литературе. Избр. соч., т. II, М. 1961, с. 366–368.
 14. ibid с. 367.
 15. Bilsel C. İstanbul üniversitesi tarihi İst. 1943, s. 13
 16. Karal E. Z., op. cit. с. 205.
 17. См. Петросян Ю. А. Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конец XVIII–начало XXв.), М. 1985, с. 49–77.
 18. Кононов А. Н. Реформа алфавита в Турции (к истории вопроса), УЗ ЛГУ, No 282, вып. II, 1959, с. 158–169.
 19. Рассматривался также вопрос о применении армянской графики взамен арабской. Известно, однако, что реформа алфавита была проведена в Турции лишь в республиканский период.

ԱՐՏԱԿ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ՀԱՐՅՈՒ ՄԱԿ-ՈՒՄ

Արարա-խորայելական, դեռևս վերջնականորեն չկարգավորված հակամարտության խոնի վրա առանձնապես խիստ սրությամբ է դրված Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը: Չնայած կնքված բազմաթիվ համաձայնագրերին և պայմանագրերին¹, Երուսաղեմի շուրջ հակամարտող կողմերը դեռ չեն եկել ընդհանուր հայտարարի: Իսկ դա խստում է այն մասին, թե որքան կարևոր և առանցքային տեղ է զբաղում Երուսաղեմը արաբ և հրեա ժողովուրդների կյանքում և շուրջ 55 տարի տևող արարա-խորայելական հակամարտության մեջ:

Երեք հազար տարի առաջ Հուդայական անապատի ծայրամասում գտնվող Երուսաղեմ քաղաքը նվաճվեց հրեաների քազավոր Դավիդի կողմից, որը այդ քաղաքը դարձրեց ոչ միայն իր քազավորության մայրաքաղաքը, այլև հոգևոր-մշակութային կենտրոնը²: Այդ իրադարձությունը շրջադարձային հանդիսացավ քաղաքի պատմության համար, քաղաք, որը մինչ այդ ոչինչով առավել չէր ավելի հին ու ավելի հայտնի պաղեստինյան քաղաքներից, այնպիսիներից՝ ինչպիսիք էին Մեզլաթն, Երիցովը և Աշքելոնը³: Դավիդի որոշումը՝ Երուսաղեմ տեղափոխել հրեաների գլխավոր առյուծ մասունք հանդիսացող տապանը, որը եետագայում Սողոմոնի կառավարման տարիներին տեղադրվեց «սրբության սրբոց» հանդիսացող տաճարում⁴ խիստ քարճրացրեց Երուսաղեմի նշանակությունը: Հենց այս քաղաքում, համաձայն երեք կրոնների գաղափարախոսության, տեղի են ունեցել համաշխարհային պատմության կարևորագույն իրադարձությունները:

Երուսաղեմը նվաճվել է ավելի քան 80 անգամ, հաճախ է ավերվել և վերականգնվել՝ երբեմն փոխելով իր արտաքին տեսքը⁵: Երուսաղեմի պատմության դրամատիկ զարգացման լավագույն արտացոլում է հանդիսանում տարբեր ժամանակներում քաղաքին տրված տարբեր անվանումները⁶:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1917 թ. դեկտեմբերի 11-ին Պաղեստինյան ճակատում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Ալենբիին փոսով Երուսաղեմ: Զաղաքի իշխանությունը անցավ անգլիական ռազմական արմինխաորացիային:

Քաղաքը կատարելու առաջին իսկ օրերից անգլիացիները մի շարք քայլեր ձեռնարկեցին պատերազմից քայքայված Երուսաղեմում իրավիճակը կարգավորելու նպատակով:

1920 թ. անգլիական կառավարությունը վերացրեց ռազմական կառավարումը քաղաքում և հաստատեց քաղաքացիական վարչակազմ՝ գերագույն կոմիսարի գլխավորությամբ: 1923 թ. Ազգերի Լիգան պաշտոնապես հաստատեց բրիտանական մանդատը Պաղեստինի վրա՝ ընդգծելով հրեական ազգային օջախի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Անգլիացիները Երուսաղեմում ստեղծեցին քաղաքացիական և դատական հաստատությունների կանոնակարգված ցանց: 1924 թ. առաջին անգամ ընտրվեց քաղաքային խորհուրդ, որի կազմի մեջ մտան յոթական ներկայացուցիչներ երեք կրոնական համայնքներից՝ հրեական, քրիստոնեական և մուսուլմանական: Քաղաքապետ նշանակվեց մուսուլմաններից, իսկ նրա տեղակալներ դարձան մեկ հրեա և արաբ քրիստոնյա⁹: Իսկ քաղաքացիական աշխատակազմի ղեկավար նշանակվեց Երուսաղեմի մալսեխի ռազմական նահանգապետ՝ գեղապետ Ռոնալդ Սթրալը, որը ավելի շատ արաբամետ կողմնորոշում ուներ¹⁰: Երուսաղեմի դատնալը Պաղեստինի մանդատային տարածքի վարչական կենտրոն՝ հանգեցրեց տեղի բնակչության շահերը արտահայտող երկու հիմնական խմբավորումների (արաբական և հրեական) միջև լարվածության ուժեղացմանը: Երեւանայնաշին կրոնական հարցերի լուծման նպատակով անգլիացիները թուլատրեցին հրեաներին ստեղծել Գերագույն կրոնական խորհուրդ (Ռաբինատ), իսկ մուսուլմանները ստեղծեցին Գերագույն մուսուլմանական խորհուրդը¹¹: Որպես գործադիր օրգան Երուսաղեմում հրեաների ինքնակառավարման նախադր 1921 թ. ստեղծվել էր Ազգային կոմիտեն (Վասալ Լեոնմբ), իսկ ավելի ուշ այստեղ հաստատվեցին սիոնիստական շարժման գլխավոր կազմակերպությունները՝ Հրեական Գործակալության Գործադիր Կոմիտեն, Հրեական Ազգային Ֆոնդը: Միաժամանակ ուժեղանում էր Երուսաղեմի արաբական երկու հայտնի տոհմերի (Հուսեյնիների և Նաչաշինների) ազդեցությունը Պաղեստինի արաբական բնակչության վրա: Այդ համգամանքը հաշվի առնելով 1921 թ. գերագույն կոմիսարը Երուսաղեմի իսլամ կրոնապետի պաշտոնին նշանակեց Ամին ալ-Հուսեյնին, որը հարցորդ տարի ընտրվեց Գերագույն մուսուլմանական խորհրդի նախագահ: Այսպիսով, Երուսաղեմը դառնում է պաղեստինյան արաբների ազգային շարժման կենտրոն և 1936 թ. այստեղ ստեղծվում է Արաբական Գերագույն Կոմիտեն:

Երուսաղեմի բնակչությունը արագորեն աճում էր և ավելանում էին նոր թաղամասեր, որոնք մեծամասամբ պառիպանում էին կրոնա-համայնքային սկզբունքով կառարված աշխարհագրական բաժանումը

(քրիտանական մանդատի շքանում էրուսաղեմում կառուցվեցին 36 նոր քաղամասեր) ¹²:

Հրեական քաղաքների մնացորդնակ ինտենսիվ աճը էրուսաղեմում չէր կարող չհարուցել արաբների դժգոհությունը, որը ի վերջո հանգեցրեց զինված քախումների արաբների և հրեաների միջև: 1928 թ. սեպտեմբերին վեճ առաջացավ էրուսաղեմի Արևմտյան պատի (լացի պատ) հետ կապված: Հրեաները արգելափակեց տեղադրեցին աղոթք անող կանանց և տղամարդկանց միջև, որը հարուցեց Մուսուլմանական Գերագույն Խորհրդի խիստ դժգոհությունը: Լարվածությունը արագորեն վերանց զինված քախման 1929 թ. օգոստոսին ¹³ հանգեցնելով բազմաթիվ զոհերի ինչպես արաբական, այնպես էլ հրեական բնակչության շրջանում:

1936 թ. իրադրությունը էրուսաղեմում նորից լարվեց՝ կապված Գեթմանիայից դեպի Պաղեստին հրեական մեծ ներգաղթի հետ: Մուսուլմանական Գերագույն Կոմիտեն Ամին ալ-Հուսեյնի գլխավորությամբ հայտարարեց համընդհանուր զործադու սկսելու և հարկերը չվճարելու մասին այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի կասեցվել հրեաների ներգաղթը ¹⁴: Պաղեստին ժամանած քրիտանական կառավարական հասնձնաժողովը Պիլի գլխավորությամբ՝ առաջարկեց Պաղեստինը բաժանել արաբական և հրեական պետությունների, իսկ էրուսաղեմում, Բեթղեհեմում և Նազարեթում հաստատել միջազգային վերահսկողություն կամ մանդատ ¹⁵: Հանձնաժողովը առաջարկեց Բալթայի հռչակագրի ¹⁶ դրույթները յտարածել էրուսաղեմի վրա, և որ քաղաքի բնակիչներն իրենք ընտրեն իրենց քաղաքացիական պատկանելիությունը ¹⁷: Սակայն 1938 թ. նոյեմբերին քրիտանական կառավարությունը այս ծրագրի իրականացումը համարեց պրակտիկորեն անիրականանալի ¹⁸: Ամբողջ 1937-38 թթ. ընթացքում էրուսաղեմում զինված քախումները շարունակվեցին ¹⁹:

Անգլիական իշխանությունները, զինված քախումներին վերջ տալու նպատակով, ասիական Արաբական Գերագույն Կոմիտեին հայտարարեցին օրենքից դուրս, պաշտոնագրկեցին այդ կազմակերպության նախագահ ալ-Հուսեյնին, ինչպես նաև էրուսաղեմի քաղաքացույիս Խալիլին՝ նրա փոխարեն քաղաքացույիս նշանակելով հրեա Դանիել Օտտերին ²⁰: Սակայն սկսած 1939 թ. Անգլիան փոխեց իր վերաբերմունքը արաբների հանդեպ: Բրիտանական կառավարությունը 1939 թ. մայիսի 17-ին հրապարակեց հաշվետվություն Պաղեստինի վերաբերյալ (Սպիտակ զիբբը) ²¹: Սպիտակ զիբբը, ըստ էության, չնայել էր հայտարարում քրիտանական կառավարության խոստումը հրեաներին՝ նպատակ Պաղեստինում հրեական ազգային օջախի ստեղծմանը: Մրաժամանակ Սպիտակ Գիբբը նախատեսում էր դեպի Պաղեստին հրեական ներգաղթի սահմանափակում, հրեաների կողմից հողերի գնման սահմանափակ-

կում, և նույնիսկ անկախ Պաղեստինյան պետության ստեղծում տաս տարի անց²¹։ Հրեաները դիմեցին զանգվածային գործադուլների և սաղրիչ գործողությունների։ Սկսված երկրորդ համաշխարհային պատերազմը միաժամանակ բուլացրեց լարվածությունը Երուսաղեմում։ Մակայն 1944 թ. վերջին պարզ դարձավ, որ Անգլիան չի հրաժարվելու այն քաղաքական կուրսից, որ նախատեսված էր 1939 թ. Սպիտակ գրքում։ Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը մնում էր անհայտ։ Այսպիսի պայմաններում երեական զինված կազմակերպությունները²² սկսեցին ռազմական սաղրիչ գործողություններ ձեռնարկել քրիտամական իշխանությունների դեմ²³։ Բրիտանական իշխանությունները քաղաքի որոշ մասերում մտցրին արտակարգ դրություն և Երուսաղեմի, ինչպես նաև ողջ Պաղեստինի հարցը ստիպված էին տեղափոխել ՄԱԿ²⁴։

ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի արտակարգ նստաչափում, որը տեղի ունեցավ 1947 թ. ապրիլի 28-ից մայիսի 15-ը, ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, Կամադայի, Չիխալովակիայի, Գվատեմալայի, Եթիոպիայի, Պերուի, Եվրոպայի, Ռուսիայի, Հարավսլավիայի, Հնդկաստանի, Իրանի և Ավստրալիայի ներկայացուցիչներից, որը պետք է ներկայացներ ծրագրեր պաղեստինյան հարցի, այդ թվում նաև Երուսաղեմի կարգավիճակի, լուծման վերաբերյալ։ Հատուկ հանձնաժողովը ուղևորվեց Պաղեստին²⁵։ Այս ընթացքում Պաղեստինյան հարցերով ՄԱԿ-ի հատուկ հանձնաժողովը առաջ ցաշեց երկու ծրագիր։ Առաջինը կոչվում էր «մեծամասնության ծրագիր»²⁶ և առաջարկվել էր Կամադայի, Պերուի, Գվատեմալայի, Եթիոպիայի, Չիխալովակիայի և Ռուսիայի, ներկայացուցիչների կողմից։ Այն նախատեսում էր տնտեսական միասնության պահպանման հիմքի վրա Պաղեստինը բաժանել արաբական և հրեական ինքնուրույն պետությունների՝ Երուսաղեմը թողնելով միջազգային նկատման տակ։

Երկրորդ ծրագիրը, որ առաջարկվել էր Հնդկաստանի, Իրանի և Հարավսլավիայի ներկայացուցիչների կողմից և կոչվում էր «փոքրամասնության ծագիր»²⁷, նախատեսում էր ստեղծել միասնական պաղեստինյան պետություն՝ կազմված 2 ինքնավար մասերից, Երուսաղեմ մայրաքաղաքով։ Այս նախագիծը պաշտպանում էին ԽՍՀՄ-ը և արաբական երկրները։ Այս առաջարկությունների ուսումնասիրության համար ստեղծվեցին երկու ենթակոմիտեներ։

Իր հերթին Անգլիան պարտավորվում էր ընդունել և ի կատար ածել ՄԱԿ-ի այն որոշումը, որը միաժամանակ կընդունեին և՛ արաբները, և՛ հրեաները։ Անգլիայի ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ Անգլիան իր գործերը Պաղեստինից դուրս կրերի ամենաուշը մինչև 1948 թ. օգոստոսի 1-ը։ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 2-րդ նստաչափում 1947 թ. սեպ-

տեմբերի 16-նոյեմբերի 29-ը, քախումը այս 2 ծրագրերի շտաբը ավելի ակնառու դարձավ:

Երուսաղեմի կարգավիճակի շտաբը ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեան իր առաջին բանաձևը հրապարակում է 1947 թ. նոյեմբերի 29-ին²⁰: Դա No 181 (II) բանաձևն էր²¹: Համաձայն այդ բանաձևի Երուսաղեմը պետք է ստանար հատուկ միջազգային կարգավիճակ, այսպես կոչված *corpus separatum*, լիներ միասնական և գտնվեր ՄԱԿ-ի վերահսկողության տակ: Անգլիական կառավարությունը հայտարարեց, որ դուրս է բերելու իր զինված ուժերը Պաղեստինից: Երուսաղեմում, որը շարունակում էր իրավաբանորեն մնալ Մեծ Բրիտանիայի իրավասության տակ, սկսվեցին զինված բախումներ: 1948-49 թթ. արաբա-իսրայելական պատերազմը հարցականի տակ դրեց ՄԱԿ-ի կողմից Երուսաղեմին տրված կարգավիճակը²²: Հին քաղաքի հրեական բաղամասերը հայտնվեցին մեկուսացված վիճակում, իսկ Նոր քաղաքը բաժանվեց գոտիների, որոնք վերահսկվում էին կամ արաբների կամ հրեաների կողմից²³: 1948 թ. մայիսի 14-ին քաղաքը բողոքին վերջին քրիստոնեական գործերը: Նույն օրը Աբարական Լեզեոնը՝ կազմված սիրիական, լիբանանյան, իրաքյան, եգիպտական և հոգդանանյան զինված ուժերից, շրջափակեց Երուսաղեմը արևելքից, հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից:

Այսպիսի պայմաններում, ՄԱԿ-ի միջնորդությամբ, 1948 թ. հունիսի 11-ին կնքվեց զինադադար, ըստ որի արևելյան Երուսաղեմը հայտնվեց Հորդանանի, իսկ արևմտյան Երուսաղեմը՝ Իսրայելի վերահսկողության տակ: ՄԱԿ-ում շարունակվում էին Երուսաղեմի կարգավիճակի շտաբ քննարկումները և ՄԱԿ-ի միջնորդ Զալկ Բեռնարդտը, անարդյունավետ համարելով Երուսաղեմի կարգավիճակը որպես *corpus separatum*, առաջարկեց Երուսաղեմը ամբողջովին համձնել Հորդանանին²⁴: Այդ առաջարկությունը խիստ բացասական արձագանք ունեցավ ՄԱԿ-ում, որը հակված էր պահպանել քաղաքի միջազգային կարգավիճակը:

1948 թ. սեպտեմբերի 11-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեան ընդունեց՝ 194-րդ բանաձևը կրկին հաստատելով Երուսաղեմի միջազգային կարգավիճակը²⁵:

1949 թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեան երրորդ անգամ ընդունեց բանաձև Երուսաղեմի կարգավիճակի վերաբերյալ: Քաղաքին դարձյալ տրվում էր միջազգային կարգավիճակ, *corpus separatum*²⁶: Այդ մակագծին կողմ քվեարկեց 38, դեմ՝ 14, ձեռնպահ՝ 7 երկրներ: Այդ ընթացքում քաղաքի կարգավիճակի հարցի շտաբ քննարկումները և իրադարձությունների հետագա զարգացումները համգեցրին նրան, որ և՛ Իսրայելը, և՛ Հորդանանը հրաժարվեցին ՄԱԿ-ի վերտիրալ բանաձևերի իրականացումից:

Դեռ 1948 թ. օգոստոսի 2-ին հրեական զորքերի հրամանատար Դավիդ Բեն Գուրյունը հրապարակել էր □ 12 հուլիսագիրը, ըստ որի արևմտյան երուսաղեմը հայտարարվում էր օկուպացված տարածք, որի վրա տարածվում էր Իսրայելի իրավասությունը: Իսկ 1948 թ. դեկտեմբերի 13-ին Հորդանանի պաշտամունք օրենք ընդունեց արևելյան երուսաղեմի անկախության մասին³⁶:

ՄԱԿ-ի՝ 1949 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունած քանաձևից երկու օր անց, դեկտեմբերի 11-ին, Իսրայելի վարչապետ Դավիդ Բեն Գուրյունը հայտարարեց, որ երուսաղեմը համոզիսանում է Իսրայելի անբաժան մասը և հավերժական մայրաքաղաքը և, որ ՄԱԿ-ի ոչ մի քանաձև չի կատարում փոխել այդ պատմական փաստը: Իսրայելի կառավարությունը որոշում ընդունեց Կենտրոնը (պաշտամունք) արևմտյան երուսաղեմ տեղափոխելու մասին: Իսրայելից հետո, 1950 թ. ապրիլին Հորդանանը արևելյան երուսաղեմը հռչակեց Հաշիմյան թագավորության երկրորդ մայրաքաղաք³⁷:

1950-1967 թթ. ընթացքում երուսաղեմի կարգավիճակի շուրջ ՄԱԿ-ը որևէ արժանազան որոշում կամ քանաձև չընդունեց: Մինչդեռ քաղաքի տարածքը ընդարձակվում էր, իսկ քնակչության թիվը աճում էր³⁸: Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը նորից քննարկման առարկա դարձավ 1967 թ. աղաթա-խրայելական պատերազմից հետո³⁹, նոր ամբողջ երուսաղեմը գտնվում է Իսրայելի վերահսկողության տակ:

Corpus separatum կարգավիճակի փոխարեն ԱՄՆ-ը ՄԱԿ-ում առաջարկեց երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը քննարկելիս, որպես հիմք ընդունել այն, որ քաղաքը պետք է լինի միասնական և մրա հետագա կարգավիճակը պետք է որոշվի հասկանաբար կողմերի առաջարկություններից ելնելով: Միաժամանակ ՄԱԿ-ը առաջարկեց կողմերին խուսափել միակողմանի քայլերից՝ քաղաքի կարգավիճակը որոշելիս:

Սակայն, Իսրայելն արդեն 1967 թ. հունիսի 28-ին փոխեց երուսաղեմի սահմանները ի հաշիվ արվարձանային հրեական քնակավայրերի: Քաղաքի տարածքը երկու անգամ մեծացավ, իսկ քնակչության մեջ մտնող երեք անգամ գերակշռեցին հրեաները: Քաղաքը փաստացիորեն դարձավ միասնական: 1980 թ. հուլիսի 30-ին Իսրայելը պաշտոնապես անկախության ենթարկեց ամբողջ երուսաղեմը՝ քաղաքը հայտարարելով Իսրայելի միակ և անբաժանելի մայրաքաղաքը:

Երուսաղեմի կարգավիճակի շուրջ հետագա քննարկումները արդեն կատարվում էին աղաթա-խրայելական հակամարտության կարգավորման ընդհանուր խնդիր վրա: Ընդ որում երուսաղեմի կարգավիճակը քննարկելիս՝ ավելի շատ խոսվում էր արևելյան երուսաղեմի և ոչ թե ամբողջ երուսաղեմի մասին:

1993 թ. կնքված Օսլո-1, 1995 թ. Օսլո-2, և 1998 թ. Ռայ-Փրան-թելյնի պաղեստինա-իսրայելական համաձայնագրերում⁴⁰ Երուսաղեմի հարցը դիտվում էր սուկ որպես խնդիր, որը պետք է քննարկվի արաբա-իսրայելական հակամարտության կարգավորման վերջնական փուլում: Ընդ որում, մեծանունները չէր արգելում Իսրայելին շարունակել հրեական նոր թաղամասերի կառուցումը արևելյան Երուսաղեմում: Այդ ծանցամասնքը լարվածության յուրք աղբյուր էր, քանզի փոփոխության էր ենթարկվում դեմոկրաֆիական իրավիճակը իսրայելական հրեաների:

Իսրայելա-պաղեստինյան հետագա բանակցությունները և միջնորդությունները ցույց տվեցին, որ, իրոք, հակամարտող կողմերի համար, ամենադժվարը Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցն է: ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլլ Կլինթոնը՝ 2000 թ. հուլիսի 11-14-ը Քեմփ Դևիդում հանդես եկավ Իսրայելի և ՊԱԿ-ի միջև վերջնական պայմանագիր կնքելու շուրջ առաջարկություններով: Քեմփ-Դևիդում Երուսաղեմի կարգավիճակի յուրք քննարկումներ սկսելու ժամանակ կողմերը տարածայնություններ ունեցան այն խնդրի շուրջ, թե համարվում են արդյոք Երուսաղեմին շրջապատող արվարձանները արևմտյան ափի մասը, թե ոչ: Այդ տարածքը կազմում է արևմտյան ափի 7%-ը և պաղեստինցիները, քնակամարար, պնդեցին, որ այդ տարածքները համարվեն արևմտյան ափի անբաժան մասը: Կլինթոնը առաջարկեց Պաղեստինյան ինքնավարությանը հանձնել սկզբում արևմտյան ափի 73%-ը (առանց վերոնիշյալ 7 տոկոսի) իսկ հետագա 10-25 տարվա ընթացքում մինչև 94%-ը (առանց արևելյան Երուսաղեմի)⁴¹: Բանակցող կողմերը կտրուկ կերպով մերժեցին Կլինթոնի առաջարկությունները և Քեմփդեյվիդյան բանակցությունները ավարտվեցին անապշյունք: Բիլլ Կլինթոնը, որը ցանկանում էր մինչև իր նախագահության ժամկետի ավարտը հասնել իսրայելա-պաղեստինյան համաձայնագրի կնքմանը, 2000 թ. դեկտեմբերի 24-ին հանդես եկավ նոր առաջարկությամբ⁴² արևելյան Երուսաղեմը բաժանել մուսուլմանական, հայկական կամ քրիստոնեական և հրեական մասերի:

Պաղեստինցիները ստանալու էին արաբական թաղամասերը, մերսոյալ Հարամ-ա-Շարիֆը, արևելյան Երուսաղեմի 25%-ը և արևելյան Երուսաղեմի արաբական արվարձանները: Իսրայելը պահելու էր հայկական և հրեական թաղամասերը և արևելյան Երուսաղեմի հրեական արվարձանները, մերսոյալ արևմտյան պատը: (Այստեղ քաղ էր մնում հաղորդակցության հարցը): Ինչպես սպասվում էր, մերժվեցին նաև այս առաջարկությունները:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը ՄԱԿ-ի կողմից գրեթե դադարում է քննարկման առարկա լինելուց: Վերջին տասնամյակներում ՄԱԿ-ը Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը քննարկելիս՝ սահմանափակվում է սուկ բանաձևերի ընդունու-

մով, որոնք պարզապես կոչ են անում Իսրայելիմ դադարեցնել Արևելյան Երուսաղեմում երեսկան մեր թաղամասերի շինարարությունը և չեն անդրադարձնում քաղաքի կարգավիճակի կամ պատկանելիության հարցին:

Մեր կարծիքով Երուսաղեմի կարգավիճակի հարցը քննարկելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալ երեք հայտանի իրողությունները՝

1. Երուսաղեմի փաստացի դրությունը, այն է քաղաքի՝ ամբողջովին Իսրայելի վերահսկողության տակ գտնվելը:

2. Արարների պահանջները: Պաղեստինցիները ոչ մի կերպ չեն ուզում հրաժարվել Արևելյան Երուսաղեմից, որը համարում են ապագա պաղեստինյան պետության մայրաքաղաք:

3. ՄԱԿ-ի քանադակները Երուսաղեմի կարգավիճակի վերաբերյալ, որոնք իրավաբանորեն հաստատում են քաղաքի միջազգային կարգավիճակը:

Ինչպես տեսնում ենք վերոհիշյալ երեք դրույթները գրեթե ամբողջովին հակասում են միմյանց: Այդ ստույգով, մեր կարծիքով Երուսաղեմի կարգավիճակի որոշման հարցում լավագույն տարրերակ կարող է լինել ՄԱԿ-ի մախլեին մախազահ Բիլլ Բեինբունի մախսագիծը: Կարծում ենք Երուսաղեմի կարգավիճակի վերջնական որոշումը կնպաստի մաս խորայնա-պաղեստինյան հակամարտության վերջնական կարգավորմանը:

ARTAK H. HOVHANNISYAN

THE STATUS OF THE JERUSALEM IN THE UNO

Jerusalem has emerged as a major point of contention in Israel's negotiations with its Arab neighbors, particularly the Palestinians. Claims of historic, religious and legal rights to the city have been asserted by the various parties to the conflict and, accordingly, these three aspects should be reviewed: The observation that, "Jerusalem is holy to three religions," tends to mislead, since Jerusalem is holy to Jews, Muslims and Christians in fundamentally different ways. Jerusalem contains sites holy to Muslims and Christians, and is one of many locations of religious significance to them. Israel has advanced a coherent case, based upon the precepts of international law, for sovereignty over Jerusalem. The Palestinians, for their part, have failed to offer any legal grounds in support of their claim to the city. Their claim seems to be based solely on their desire to possess it. Throughout history, the Jewish People has maintained a presence in Jerusalem, ever since King David established the city as his capital nearly 3, 000 years ago.

Following the World War I victory of the Allies in the Middle East, Britain occupied Mandatory Palestine, including what is now Jordan, which was separated from the rest of Mandatory Palestine by Colonial Secretary Winston Churchill and

given to the Hashemite family of Arabia in 1921 — assuming military and administrative control for the area.

This situation was endorsed by the international community, and in 1922 Britain was awarded the Mandate for Palestine by the League of Nations which entailed, among other things, the fostering of a Jewish National Home in the territory, as proposed by the Balfour Declaration.

On 29 November 1947, the United Nations General Assembly voted for partition Mandatory Palestine into Jewish and Arab states, and to make Jerusalem a "separate body" (*corpus separatum*) under a special international regime, with "suitable guarantees for the protection of Holy Places."

The Jews accepted the resolution, but the Arabs both those living inside and beyond the territory of the Mandate rejected the partition resolution and the plan to internationalize Jerusalem, thereby nullifying the proposal.

From a legal perspective, the departure of the British in May 1948 left Jerusalem's status undetermined. The end of the 1948–49 Arab-Israeli war found the western part of the city in Israeli hands, and the eastern part (including the Old City) controlled by Jordan. In 1949, Israel and Jordan signed an armistice, dividing Jerusalem into two demarcated zones. These lines, however, were seen by both sides to be temporary until a peace treaty could be concluded; neither party viewed the cease-fire lines as permanent borders.

On 30 July 1980, the Israeli Knesset adopted the Basic Law: declaring Jerusalem, as the Capital of Israel.

Between July 11–24, 2000, U. S. President Clinton, Israeli Prime Minister Ehud Barak and PNA Chairman Yasser Arafat met at Camp David in order to negotiate a final settlement of the Palestine-Israel conflict based on the Oslo accords. The city will be divided along the principle of "Arab sections to the Arabs, Jewish sections to the Jews." The Palestinians will get the Arab neighborhoods of East Jerusalem and the Arab quarter of the Old City, including the Temple Mount (*Haram-as-Sharif*). Israel will keep the Jewish neighborhoods and the Jewish and Armenian quarters of the Old City, including the Western Wall. The issue of how to link up the patchwork of Arab and Jewish neighborhood remains a thorny one. The negotiations ended in failure with a bland communique, since the sides could not agree about the issue of Jerusalem. The Palestinians demanded sovereignty over all of East Jerusalem, including the Haram-As-Sharif (Temple Mount).

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒՅՅՈՒՆՆԵՐ

- 1993 թ. կնքվեց Օսլո 1, 1995 թ.՝ Օսլո 2, 1997 թ.՝ Հերբոնի, 1998 թ.՝ Ուաշ-Փրանքիչի պայմանագրերը, որոնցով պաղեստինցի արաբները ստացան որոշակի տարածքներ և ինքնավարություն Հորդանան գետի արևմտյան ափում և Ղազախի նահանգում:
- Авдиев В. И., История древнего Востока, изд. 3, М. 1970.
- Струве В. В., История древнего Востока, М. 1941.
- Авдиев В. И., История древнего Востока, изд. 3, М. 1970. Ստովածաշում, Գիրք Թագավորաց:

8. Краткая Еврейская Энциклопедия, Иерусалим, изд. Общество по исследованию еврейских общин, т. 2, Иерусалим, 1982.
9. Եզիպտացիները այն անվանել են Ռաշայինում, հրեաները՝ Իզրայում (յապապտորյան քաղաք), իսլամները՝ Երուսղիմա, հոմոսեական կայսր Ադրիանոսը՝ Էն Կապիտոլինա, արաբները՝ Մադինատ Ռալտ ալ Մադնիս (Տաճարի քաղաք) կամ Էլ-Կոթս (Սուրբ):
10. Եզիպտոսից Երուսղեմ ուղարկվեցին անդամներ, իսկ տիֆի և խոլերիայի իտանձարակի դեմ պայքարելու նպատակով ստեղծվեցին պոլիկլինիկաների ցանցեր և ամբուլատոր կետեր: Ընդ որում այդ օգնությունից օգտվեցին 2000 խայր, որոնք փախել էին թուրքական քարոջի:
11. The Balfour Declaration, London, 1961. [Http://www.aziga.com/](http://www.aziga.com/), Mandate For Palestine, Department of State, Washington D. C., 1931.
12. Краткая Еврейская Энциклопедия, Иерусалим, т. 2, Иерусалим, 1982.
13. Там же.
14. Там же.
15. 1925 թ. ապրիլին Լորդ Բալֆուրը ծանդեստեղ կերպով կատարեց Հրեական համալսարանի բացումը: 1929 թ. քաղաքը էքսկորնիկացվեց, 1936 թ. սկսեց գործել «Մարայի ճայն» քաղիսկայանը: Մտաւմանական բաղամասերի կառուցումը կատարվեց եր հիմնականում Հին քաղաքի հյուսիսում, քրիստոնեական բաղամասերը՝ հարավ-արևմուտքում, իսկ հրեական բաղամասերը կառուցվում էին հյուսիս-արևելքում, արևմուտքում, հարավում և արևարմամներում: Краткая Еврейская Энциклопедия, Иерусалим, т. 2, Иерусалим, 1982.
16. Steen V., Holy Land 1929, From Haven To Conquest, Readings in Zionism and The Palestine Problem until 1948, ed. W. Khalidi, The Institute For Palestine Studies, Beirut 1971, pp. 273-301.
17. Simpson J. Hope, On the Employment of Arab Labour, From Haven To Conquest, pp. 303-307.
18. Reid Th., Reservations on the Plans For the Partition of Palestine, From Haven To Conquest, pp. 409-432.
19. Հոլակազիրը նախատեսում էր Պաղեստինում հրեաների համար ստեղծել Ազգային օջախ:
20. Reid Th., Reservations on the Plans For the Partition of Palestine, pp. 409-432.
21. Краткая Еврейская Энциклопедия, т. 2.
22. Barbour N., The Dark Path of Repression 1937-1938, From Haven To Conquest, pp. 335-342.
23. Краткая Еврейская Энциклопедия, т. 2.
24. Barbour N., The White Paper of 1939, From Haven To Conquest, pp. 461-475.
25. Ibid, pp. 461-475.
26. Այդ ժամանակ Պաղեստինում գործում էին Հազանա, Էցե, Լեհի, Իրզուն Յվի Լեուի հրեական զինված կազմակերպությունները: The Zionist Military Organizations, From Haven to Conquest, pp. 595-600.

27. White Paper on Violence 1946, From Haven to Conquest, pp. 601–612. 1946 թ. հունիսի 22-ին Էզնի գրողայինները պայթեցրին «Դավիդ թագավոր» հյուրանոցը՝ սպանելով 82 մարդու:
28. Հովհաննիսյան Ա., ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը խորայնապահստիյան հակամարտության հանդեպ, Երևան 2001, էջ 8:
29. Muhammad Z. KH., Palestine in the UNO, 1948, From Haven to Conquest, pp. 6–23.
30. Report to The General Assembly by the UN Special Committee on Palestine, Official Records of the Second Session of GA, 1947, Supplement No 11.
31. Ibid.
32. Building For Peace in the Middle East: an Israeli–Palestinian Dialogue, UN, 1992.
33. Report to the General Assembly of the UN Special Committee on Palestine, Official Records of the Second Session of GA, Supplement No 11.
34. Glubb J. B., The Battle for The Old City of Jerusalem, From Haven To Conquest, pp. 785–788.
35. Ibid, pp. 785–788.
36. Neff D., Fallen Pillars: US Policy Towards Palestine and Israel since 1945, Washington D. C., 1995, pp. 129–131.
37. Պրինակով Ե. Մ., Սի դավադրության պատմություն, ԱՄՆ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը 70-ական թթ և 80-ական թթ սկզբներին, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1987, էջ 125:
38. United Nations Resolutions, Historical Documents, [Http://ariga.com.peacebiz](http://ariga.com.peacebiz).
39. Neff D., Fallen Pillars: US Policy Towards Palestine and Israel since 1945, p. 132.
40. Ibid, p. 135.
41. Արևելյան Երուսաղեմի հյուսիսային մասում առաջացավ նոր արարական շրջան, իսկ արևմտյան Երուսաղեմի հարավ-արևմուտքում առաջացան հրեական 10 նոր թաղամասեր:
42. Հինգ օրվա ընթացքում Իսրայելը գրավեց Ղազան, Սիմայի թերակղզին, Գոլանները, Հորդանան գետի արևմտյան ափը, արևելյան Երուսաղեմը:
43. The Israeli–Palestinian Agreement: In the Footsteps of Camp David, International Affairs Report, Anti Defamation League, New York, September, 1993. p. 10. The Israeli–Palestinian Agreement on the West Bank and Gaza Strip, Washington, D. C, September 28, 1995 The Wye Memorandum, Historical Documents, Washington D. C. 23.10.1998.

ՆԻԿՈՒԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԼԻԲԱՆԱՆՅԱՆ ՄՈԴԵԼԸ

Աշխարհի երեք մայրցամաքների՝ Ասիայի, Եվրոպայի և Աֆրիկայի վրա տարածված երբեմնի Օսմանյան կայսրությունը էթնիկական առումով միատարր կազմավորում չէր: Նա տարբեր ազգությունների, կլանների և հարանվանությունների, քաղաքակրթությունների կրողների մի խալտաբղետ խառնարան էր: Նրա տարածքնեղյուն թուրքերի հետ միասին բնակվում էին ասորիները, աբաքները, թուրքաբերը, հայերը, երեսները, հունգարացիները, հույները, սերբերը և պալոմակալան այլ ժողովուրդներ, քրդերը և ոչ թուրք էթնիկական այլ խմբեր և կազմավորումներ, որոնք կազմում էին կայսրության բնակչության մեծամասնությունը:

Օսմանյան կայսրության կազմավորման առաջին օրվանից ազգային հարցը հանդիսացել է նրա մեղքադատական կյանքի ամենատար հիմնականդիրքներից մեկը, որը մշտապես ցնցել է այդ պետության գոյության հիմքերը և ի վերջո դարձել է նրա կործանման հիմնական պատճառներից մեկը:

Հայկական հարցը, որպես համաօսմանյան ազգային հարցի օրգանական մաս, ամցել է զարգացման երեք փուլ և յուրաքանչյուր փուլում ունեցել իր ստանձնահատկությունները և քննորչ գծերը, որոնք երբեմն համընկել են Օսմանյան կայսրությունում ազգային ընդհանուր հարցի հետ, իսկ երբեմն էլ՝ էականորեն տարբերվել նրանից:

Նման ընդհանրություն-տարբերությունները տիպական էին ոչ միայն հայկական հարցին, այլև հունական, ասորական, քաղկական, աբաքական և այլ ազգային հարցերին:

Ի հավելումն, պետք է նշել, որ հայկական հարցը յուրաքանչյուր փուլում ունեցել է իր կենդրենտ բովանդակությունը, բովանդակման ձևերն ու մեթոդները:

Առաջին փուլն ընդգրկում է պատմական մի մեծ ժամանակաշրջան, XVII դարից, Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև

Կասրն Երրինի պայմանագրից, որով Արևելյան Հայաստանն անցավ սրբաբնական, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Օսմանյան տիրապետության ներքո, մինչև Բեռլինի 1878 թ. միջազգային կոնգրեսը:

Այս փուլի յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ հայկական հարցը ներքին, ներօսմանյան հարց էր: Հայերը չունեին հատուկ կարգավիճակ: Նրանք իրավական, քաղաքական և քաղաքացիական առումով գտնվում էին նույն վիճակում, ինչ վիճակում գտնվում էին կայսրության մյուս ոչ բուրք, քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները: Դա մի քառով կարելի է բնութագրել որպես իրավագուրկ վիճակ: Նրանք համարվում էին «տայյա»՝ հարկատու, ոչ լիարժեք, տիրապետող բուրք ազգին ստորադաս և նրա հետ համեմատած երկրորդ կարգի ժողովուրդ: Համոն աբդարության հարկ է նշել, որ ծանր վիճակում էին գտնվում նաև ոչ բուրք մահմեդական ժողովուրդները, մասնավորապես մահմեդական առաքները, ինչպես նաև քրդերը:

Օսմանյան կայսրություն տիրում էր սուլթանի՝ փառլիառնի կամքը, իսկ տեղերում տեղ ու տեղօրեն էին վալիները և փաշաները: Գործում էին մահմեդական իրավունքի՝ շարիաթի օրենքներն ու սովորույթային իրավունքի՝ ադաթի նորմերը, որոնք իրավական առումով չէին պաշտպանում հայերի և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների շահերը:

Հայերը, ինչպես և մյուս քրիստոնյաները, զրկված էին զենք կրելու, դատարանում վկայություն տալու, անգամ ձի նստելու իրավունքներից: Դրանից կարող էին օգտվել միայն բուրքերը կամ մահմեդականները, որոնց համոդիպելիս հայերը և մյուս քրիստոնյաները պարտավոր էին նրանց զիջել ճանապարհը: Նման ստորացուցիչ սահմանափակումները և արգելքները շատ ու շատ էին:

Քրիստոնյաները, այդ թվում և հայերը, չունեին անձի և գույքի անձեռնմխելիություն, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում գործող օրենքները, նորմերը և սովորույթները նման երաշխիքներ չէին տալիս:

Կար նաև կրոնի հարցը: Օսմանյան կայսրությունում սովորական երևույթ էր հայերի կրոնական զգացմունքների ոտնահարումը: Կրոնական հարածանքները, բոնի բուրքացման քաղաքականությունը, հայերի ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակի հետ միախորսված, հաճախ ստիպում էին նրանց դավանափոխ լինել: Դիշտ է, դա հայերի մոտ միաժամանակյա զանգվածային բնույթ չկրեց, ինչպես վրացիների մոտ, սակայն այնուհամարձ, դրա փտանգը մշտապես կախված էր նրանց գլխին:

Համանման մղձավանջային վիճակում էին գտնվում առանց քաջատության Օսմանյան կայսրության մյուս բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդները: Անա թե ինչու սբառնագիտական գրականության մեջ ընդունված է Օսմանյան կայսրությունը բնութագրել որպես ժողովուրդների քսնու:

Օսմանյան իշխանությունները, բազի վերոնշյալներից, որոնք կիրառվում էին բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների, մասնավորապես, քրիստոնյաների նկատմամբ, ունեին նաև առանձնահատուկ քաղաքականություն հայերի նկատմամբ: Մինք նկատի ունենք երկու կարևոր համգամամբ:

Առաջին, սուլթանական իշխանությունների քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի վարչատարածքային քաժամման հարցում: Նրանք XVII-XIX դդ. բազմիցս վերսձևում և վերակազմավորվում էին Արևմտյան Հայաստանի մարզերը, մինչև որ գտնվեց այն տարբերակը, որն առավելագույնս էր համապատասխանում նրանց շահերին: Դրա հիմքում դրված էր հայկական շրջանները կոտորակելու, տրոհելու գաղափարը, այն հաշվով, որ դրանք միացվեն թուրքական շրջաններին և այդ ուղիով «փոքրացնեն» բուն հայկական տարածքները և նրա հայ ազգաբնակչության տոկոսային հարաբերակցությունը թուրք, քուրդ և մանհեղական այլ ժողովուրդների համեմատությամբ:

Երկրորդ, սուլթանական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանը զավթելուց հետո ամմիջապես ձեռնամուխ եղավ նրա ժողովրդագրական կազմի շեշտակի փոփոխությանը, նպատակ ունենալով արհեստականորեն նվազեցնել հայերի բժաքանակը նրանց բնօրրանում: Նա խրախուսում և հովանավորում էր ոչ հայկական էթնիկական տարրերի՝ քուրդերի, քրդերի, չերքեզների և այլոց ներթափանցումը կամ վերաբնակեցումը Արևմտյան Հայաստանում: Նրանց ազնագնու ձեռքն էին անցնում հայերին պատկանող հողերը, որտեղ նրանք տեղ ու տնօրեն էին: Նրանց տրվում էին զանազան արտոնություններ, որի հետևանքով հայերը ոչ միայն ամտեսապես, այլև իրավական տեսակետից կախման մեջ էին ընկնում իրենց հայրենիքի տարածքներում նորաստաստար մանհեղական փաշաներից, աղաներից և բեզերից:

Թուրքերի, քրդերի և չերքեզների քնակեցումը հայկական շրջաններում և տեղաբնիկ հայերի պապենական հողերի քոնագրավումը հարցի մի կողմն էր: Հարցի մյուս կողմն այն էր, որ Օսմանյան իշխանություններն անդնդհատ քախումներ և ընդհարումներ էին հրահրում եկվոր մանհեղականների և տեղաբնիկ հայերի միջև, արհեստականորեն նրանց լաքում միմյանց դեմ, պաշտպանելով նորաքնակներին ընդդեմ հայերի: Դեռ ավելին. օսմանյան իշխանությունները շատ հաճախ քրդերի և չերքեզների ձեռքով էին իրականացնում հայերի քաղղերը:

Այսպիսին էր ընդհանուր գծերով սուլթանական կառավարության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ XVII-XIX դարերում:

Այսպիսով, երբ բնութագրելու լինենք հայկական հարցի բովանդակությունն առաջին փուլում հայերի ազգային խնդիրների տեսանկյունից, ապա կարելի է ասել, որ հայերը հետամուտ էին երեք կարևոր նպատակների: Առաջին, պահպանել Արևմտյան Հայաստանի տարածքներն

իրենց ձեռքում և կանխել դրանց բռնագրավումը թուրքերի, քրդերի և շեքեզների կողմից: Հայերի նկատմամբ այս հարցում այն էր, որ տարածքների կորուստն ամխտատափելիորեն կհանգեցնե՞ր հայերի անհետացմանը, քանի որ տարածքն է այն միակ հուսալի հիմքը, որի վրա կարող էր գոյություն ունենալ տվյալ ժողովուրդը, որպես էթնիկական ինքնություն:

Երկրորդ, պահպանել Արևմտյան Հայաստանի հայկական էթնիկական-ազգային և կրոնական դիմապատկերը, դիմազրավել նրա դեմոգրաֆիական կազմը արհեստականորեն փոփոխության ենթարկելու օսմանյան կառավարողների քաղաքականությանը:

Երրորդ, դիմակայել հայերի էթնիկական և կրոնական ձուլման բոլոր փորձերին, որ դրսևորվում էին Օսմանյան կայսրությունում՝ կառավարման բոլոր մակարդակներով:

1870-ական թվականների վերջերքին 1880-ական թվականների սկզբներին հայկական հարցը բևեկոխեց իր զարգացման երկրորդ փուլը: Այս փուլում հայկական հարցը դադարեց ներօսմանյան մերքին հարց լինելուց և վերածվեց միջազգային հարցի, դառնալով միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա և ավելի մեծ՝ Արևելյան հարցի քաղաքացույցի մասը:

Երկրորդ փուլում, որն ընդգրկում է 1878-1914 թթ., առաջ քաշվեցին հայկական հարցի լուծման մի քանի տարբերակներ:

Սկզբնական շրջանում, ընդհուպ մինչև 1908 թ. երկտարաբանական հեղափոխությունը, հայկական հարցի ամենատարածված մոդելը քարեներդումների մոդելն էր, որ պարբերաբար առաջ էր քաշվում եվրոպական մեծ տերությունների, ինչպես նաև զանազան քաղաքական ուժերի կողմից:

Այս մոդելն առաջին անգամ պաշտոնապես առաջ քաշվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, 1878 թ մայսի 3-ին, Ստամբուլի մերձակա Սան Ստեֆանո քննակալարում ստորագրված հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածով¹ և Բալթիկ կոնգրեսի 1878 թ. հուլիսի 13-ին քննարկված տրակտատի 61-րդ հոդվածով: Այդ պայմանագիրը, որն անրազրեց Օսմանյան կայսրության ռազմական պարտությունը և մի շարք տարածքային կորուստներ Բալկաններում և Կովկասում, պարտնակում էր հատուկ հորված Արևմտյան Հայաստանում քարեներդումներ կիրառելու վերաբերյալ: Դա հենց 16-րդ հոդվածն էր, որտեղ արձանագրված էր, որ «Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհպալ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հատուցվող քարեկավումներ և քարեներդություններ, և զերժ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և շեքեզներից»²:

Պայմանագիրը պարտնակում էր ևս մի շատ կարևոր կետ. կողմերը համաձայնվեցին, որ Ասիական Թուրքիայում, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանում, ռուսական զորքերը կմնան վեց ամիս ժամանակով, որի ընթացքում այնտեղ պետք է կիրառվեին քարեփոխումները: Ռուսական զորքերի ներկայությունը քարեփոխումների իրականացման յուրօրինակ երաշխիք էր:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը հայկական հարցի լուծման հետևանքների տեսանկյունից, ընդհանուր առմամբ արժանի է դրական գնահատականի:

Սուլթանը և Օսմանյան կայսրությունն այդ պայմանագրով ընդունում էին հայերի ամասելի ծանր վիճակը, նրանց ամապահով դրությունը և քրդերի ու չեքեզների քաղաքական դերակատարությունն այդ հարցում:

Նրանք պաշտոնապես պարտավորվում էին շտկել դրությունը, հայերի գոյության համար ստեղծել կյանքի նորմալ պայմաններ և սանձել քրդերի ու չեքեզների խժոժությունները:

Եվ այս ամենն ամրագրված էր միջազգային փաստաթղթում, որի տակ դրված էին սուլթանական Թուրքիայի պաշտոնական ներկայացուցիչների ստորագրությունները:

Սան Ստեֆանոյում ստորագրված պայմանագիրն, անշուշտ, ուներ մեկ թերություններ և վրիպումներ: Նրանում խոսք չկար Արևմտյան Հայաստանում վարչական ինչ-որ միավոր ստեղծելու մասին, որը կարող էր ռեֆորմների կիրառումը և այդ անհմաններում հայկական հարցի լուծումը դնել իրավական հիմքի վրա, որն իր հերթին հարցի լուծումն ավելի հուսալի կդարձներ:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը ռուսական դիվանագիտության հարցանակն էր, որը խիստ անհամզատացրեց եվրոպական մրցակից պետություններին: Նրանք փախնում էին, որ Օսմանյան կայսրությունը կընկնի լիակատար կախման մեջ Ռուսաստանից և Արևելյան հարցում գոյություն ունեցող ստրատեգիական հավասարակշռությունը կփոխվի հոգուտ Ռուսական կայսրության, իսկ դա նակատում էր նրանց շահերին և նրանք դա թույլ տալ չէին կարող:

Այդ գործում նաևկապես ակտիվ էին Անգլիան և Ավստրո-Հունգարիան, որոնք վայելում էին Գերմանիայի և նրա կանցլեր Բիսմարկի աջակցությունը: Նրանց հաջողվեց հասնել այն բանին, որ երազիումի հատուկ կոնգրես, որը քաջվեց Բեռլինում 1878 թ. հունիսի 13-ին և տևեց մինչև հուլիսի 13-ը: Կոնգրեսում Անգլիային և Ավստրո-Հունգարիային, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի աջակցությամբ հաջողվեց վերանայել Սան Ստեֆանոյի որոշումները, թուլացնել Ռուսաստանի դեր-

քեր, և ընդհակառակը, ուժեղացնել իրենց դիրքերը և ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության վրա²։

Բեռլինի կոնգրեսը, Սան Ստեֆանոյից հետո, երկրորդ անգամ անդրադարձավ հայկական հարցի լուծման քաղաքականության մոդելին։

Բեռլինի կոնգրեսում ստորագրված տրակտատի 61-րդ հոդվածը ամբողջությամբ նվիրված էր այդ խնդրին, որը, սակայն, սկզբունքային մի շարք հարցերում տարբերվում էր Սան Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածից, և այդ ի վնաս հայերի էր։ Դա է վկայում նրա բովանդակությունը. «Բարձր դուռը համձն է առնում հայաբնակ վայրերում անհասպար իրագործել տեղական կարիքներից բխող քարելավումներ և քարեխիտումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը շերքեզներից ու քրդերից։ Այդ նպատակով ձեռնարկված միջոցառումների մասին Բարձր դուռը պարտավոր է պարբերաբար հաղորդել պետություններին, որոնք պետք է հսկեն դրանց գործադրությունը»³։

Եթե Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով ռեֆորմները պետք է իրագործվեին Արևմտյան Հայաստանում, ուսական գործերի ներկայության պայմաններում, որը, ինչպես նշվեց, որոշակի երաշխյք էր իսկապես դրանց իրագործման համար, ապա ըստ Բեռլինի տրակտատի, ուսական գործերը դուրս էին քերվում և ամեն ինչ բողոքվում էր սուլթանի հայեցողությանը։ Եւ միայն պարտավորվում էր պարբերաբար պետություններին հաղորդել իր ձեռնարկված քայլերի մասին։ Վերջիններս ձեռք էին քերում միայն հսկողական ֆունկցիաներ։

Զավիչտականն այն էր, որ տերությունները սուլթանին էին համձնարարում «ապահովել հայերի անվտանգությունը շերքեզներից ու քրդերից», այն դեպքում, երբ ինքը սուլթանն էր քրդերի ու շերքեզների հակահայկական բոլոր գործողությունների գլխավոր հրահրողը։ Դրա լավագույն օրինակն այն է, որ հենց Բեռլինի կոնգրեսից հետո, 1891 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հրամանով ստեղծվեց քաջասպան քրդերից կազմված և օսմանյան կառավարության հաշվին պահվող հեծելազոր, որը նրա անունով կոչվեց «Համիդիե»։ 30 զնդերից կազմված այդ հեծելազորի գլխավոր նպատակը հայկական ջարդեր կազմակերպելն էր, որը մա «իսայրուն» կերպով դրսևորեց հատկապես 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ։

Հատկանշական է նաև այն, որ Աբդուլ Համիդ II-ի հատուկ հրամանով արգելվեց կայսրության ողջ տարածքում «էրմենիստան»՝ «Հայաստան» անվան օգտագործումը։

Իսկ եթե նկատի առնենք մաև այն հանգամանքը, որ մեծ տերությունների միջև մշտապես գոյություն ունեին տարածայնություններ և հակասություններ, ապա հասկանալի կդառնա, որ այդ տարածայնություններից սուլթանը կարող էր օգտվել և, իրոք, փայլուն կերպով օգտվեց ռե-

Ֆորմները ձևափոխելու և իր զարդարասրահային քաղաքականությունը շարունակելու համար:

Այլ կերպ ասած, Բեռլինի տրակտատով վերացվեց Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների իրականացման համար Սան Ստեֆանոյի ստեղծած մեխանիզմը և դրա փոխարեն իրական ոչինչ չառաջարկվեց: Դժվար է յիմանալանել Մուսա Պրեմսի այն կարծիքի հետ, որ հայկական հարցը Բեռլինի վեհաժողովում ընդունված որոշումների գոհ դարձավ, քանի որ «անգղո-գերմանական մրցակցությունը և բխմարկային մարտավելիզմը բոլոր չովեցին Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի իրագործումը»:

Այդուհանդերձ, հայկական հարցի լուծման քարեմուրագումների մոդելը, որպես առյուծախն, ուներ որոշակի առավելություններ:

Նախ, այդ մոդելի առաջադրումն ինքնին խոստովանություն էր սուլթանի կողմից այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակն իրոք ծանր էր և գոյություն ուներ հայկական հարց, որը լուծում էր պահանջում:

Երկրորդ, այս մոդելը ձևակաճորեն ընդունելի էր հայկական հարցի մեջ ընդգրկված բոլոր երեք կողմերի համար՝ արևմտահայության, եվրոպական պետությունների՝ Անգլիա, Ավստրո-Հունգարիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, և Օսմանյան կայսրության համար:

Երրորդ, մա մշտապես նկատի էր առնում որոշակի տարածք և, քստ էության, ընդգրկում էր Արևմտյան Հայաստանի հիմնական շրջանները՝ Էրզրումի, Խարքեղի, Սվազի, Բիթլիսի, Վանի, Դիարբեքի, իսկ մեկ այլ տարբերակով՝ մաև Տրապիզոնի, վիլայեթները:

Քարեփոխումների մոդելը, աակայն, կատարման և իրագործման մեխանիզմի առումներով, ուներ մաև մի շարք էական բեռություններ: Նա առյուծա էլ չունեցավ իրական և ազդեցիկ լծակներ, որոնք քարեմուրագումների վերաբերյալ ընդունված և միջազգային փաստաթղթերում ամրագրված բազմաթիվ որոշումների իրականացումը դարձնեին պարտադիր, անկասելի և անշրջելի: Եվրոպական պետությունները բավարարվում էին ընդունված որոշումներով և լույզ զանազան հայտարարություններով և հարկ չէին համարում իրենց իսկ ձևակերպումներով ընդունված որոշումների իրագործման համար դիմել գործնական և աղյուսավետ քաղերի:

Ինչ վերաբերում էր Օսմանյան կայսրությանը, ապա նրա կատարաբողմներն աչա հարցում մշտապես վարել են երկդիմի քաղաքականություն: Նրանք մի կողմից հրապարակայնորեն ընդունում էին հայկական շրջաններում քարեփոխումների անհրաժեշտությունը և իրենց ստորագրությունը դնում միջազգային համապատասխան փաստաթղթերի տակ,

իսկ մյուս կողմից մեծ եռանդով և արտակարգ ջանասիրությամբ իրագործում հայկական ջարդեր:

Արդյունքն եղավ այն, որ գործեց ոչ թե քաղցրեմորզումների, այլ հայերի զանգվածային կոտորածների մողելը:

Երկրորդ փուլում երևան եկավ հարցի մեկ այլ տարրերակ՝ Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման մողելը, որն առանձնապես մեծ տարածում գտավ 1908 թ. երխտբուրջական հեղաշրջումից հետո: Դրան նպաստեց այն համգամանքը, որ երխտբուրջերը ասարարեզ իջան XVIII ֆրանսիական հեղափոխության հոյակած «Ազատություն, երջարություն, հավասարություն» լոզունգների մերջո: Կայսրության բոլոր ժողովուրդները ցեմությանը դիմավորեցին սահմանադրությունը վերականգնելու և արյունաբքու սուլթան Ադրուլ Համիդ II-ի դաժան վարչակարգը վերացնելու երխտբուրջերի խստումները: Մաքղիկ կարծում էին, որ նոր դաքաշրջան է սկսվում Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ: Դրանց մեջ էին նաև հայերը:

Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման զաղափարը իր ցեքն կողմնակիցներն ունեցավ կայսրության համարյա բոլոր ժողովուրդների, անգամ բուրքերի քաղաքական առանձին գործիչների մոտ:

Այդ սկզբումքի ցեքն կողմնակից էր սուլթան Ադրուլ Համիդ II-ի գարմիկ, իյխան Մաքահեղղիները, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում երկրում: Նա մտահոգ էր Օսմանյան կայսրության հեռամեացությունը հարքահարելու և այն առաջադեմ ու զարգացած պետության վերածելու հարցով: Կրա կարծիքով դրա համար անհրաժեշտ էր, քացի այլ քայլերից, արմատապես փոխել ազգային քաղաքականությունը ոչ բուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Մաքահեղղիները կողմնակից էր, որ բոլոր ոչ բուրք ժողովուրդներին տրվի լայն ինքնավարություն: Դեռ ավելին, նա գտնում էր, որ ազգային ծայրամասերին կարելի է ինքնավարություն տալ և այդ հիման վրա ստեղծել իքավահավասարազոր պետական կազմավորումների կոնֆեդերացիա:

Սա, անշուշտ, շատ համարձակ տեսակետ էր, և Մաքահեղղիները, փաստողեն իր ժամանակից առաջ էր ընկել: Հեռագայում, ազգային հարցում Մաքահեղղիների հայացքների պաշտպանությամբ հանդես եկավ 1911 թ. ձևավորված «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցությունը, որը հավանություն տալով Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման սկզբումքին, առաջադրեց «Բաղկանյան երկրները՝ քաղկանյան ժողովուրդներին», «Արաքական երկրները՝ արաքաներին», «Հայաստանը՝ հայերին» և «Բրդստանը՝ քրդերին» լոզունգները, որոնք

պետք է դառնային Օսմանյան կայսրության ներքին ինքնավար շրջաններ⁶։

Ապակենտրոնացման սկզբունքն իր եռանդուն պաշտպաններն ունեցավ հատկապես արաբական երկրներում, որոնք դրա մեջ էին տեսնում իրենց բազմաթիվ քաղաքական, տնտեսական, ազգային և մշակութային հարցերի լուծման բանալին։ Արաբների դիրքորոշումը շատ կարևոր էր, քանի որ նրանք Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների շարքում բխարանակալ ամենաշատն էին։ 1912 թ. Կոնիդիում արաբները հիմնեցին Օսմանյան կայսրության վարչական ապակենտրոնացման՝ «Լամարքազիա» կուսակցությունը, որն իր բաժանմունքներն ուներ Սիրիայում, Լիբանանում, Պաղեստինում, Իրաքում և այլուր։ Նրա ղեկավարն էր արաբական հայտնի փիլիսոփա, սոցիոլոգ և երասպարակախոս Ռաֆիկ ալ-Ազմը։

«Լամարքազիայի» ծրագրային սրահանջն էր Օսմանյան կայսրության արաբական և մյուս ոչ քուրդական վիլայեթների վերածումն ինքնավար մահանգների՝ իրենց տեղական կառավարությամբ և մահանգային օրենսդիր ժողովներով։ Նման կարգավիճակ էր նախատեսվում նաև հայկական վիլայեթների համար՝ դիտելով այդ տեղիծված պայմաններում հայկական հարցի լուծման լավագույն տարրերակ։

Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացմանը կողմնակից էին նաև հայերը, պաշտպանելով նրա երկու տարրերակներն էլ՝ Մաքբահեդդինի և «Լամարքազիայի» առաջադրած մոդելները։ Այս հարցում սերտ հարաբերություններ հաստատվեցին հայերի և արաբների միջև, սատար կանգնելով միմյանց։ Դրա լավագույն դրսևորումն եղավ Ալաբական առաջին կոնգրեսը, որը գումարվեց «Լամարքազիայի» նախաձեռնությամբ 1913 թ. հունիսի 18-23-ին Փարիզում։ Նրանում Եզլապտսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի և Պաղեստինի հայրենասիրական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և ազգային-քաղաքական գործիչների հետ միասին մասնակցում էր նաև արևմտահայերի պատվիրակը։ Կոնգրեսը վերստին հավաստեց արաբների դիրքորոշումն Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման հարցում։

Արաբական առաջին կոնգրեսն իր քննարկումների ժամանակ անողորմարժավ հայկական հարցին և նրա լուծման տարրերակին։ Նրա ընդունած բանաձևի 8-րդ կետը հատուկ միջոված էր հայկական հարցին, որտեղ ասված էր. «Կոնգրեսը հավանություն է տալիս և պաշտպանում օսմանյան հայերի պահանջները, որոնք հիմնված են ապակենտրոնացման սկզբունքների վրա և նրանց պատվիրակի միջոցով ռդջույն հղում նրանց»⁷։

Հանդես գալով Արաբական կոնգրեսի բանաձևի վերոնշյալ 8-րդ կետի քվեարկության ժամանակ, կոնգրեսի նախագահ, «Լամարքազիա-

յի» հիմնադիրներից և ղեկավարներից մեկը, արքայական ազգային-ազատագրական շարժման ակամավոր գործիչ Արզնի Համիդ Ջահրալին, որը 1916 թ. կախաղան հանվեց Երիտթուրքական տրիտովիերատի անդամ, հայ և արաբ ժողովուրդների դասի՞ն Ջեմալ փաշայի կրամանով, նախարարեց. «Մեր հայ եղբայրների դրոշյունը նման է մեր դրոշյունը: Նրանք այնպիսի մարդիկ են, ինչպես և մենք, նրանք արտագաղթում են, ինչպես և մենք, նրանք ստածում են այնպես, ինչպես և մենք, նրանք պահանջում են այն, ինչ մենք ենք պահանջում: Եվ մենք ցանկանում ենք հաջողություն մեզ և նրանց, և մենք միասնական ենք ապակենտրոնացման պահանջի մեջ»¹:

Երիտթուրքական կառավարողները, որոնք խիստ կենտրոնացած պետական համակարգի կողմնակիցներ էին և ոչ թուրք ժողովուրդների հանդեպ վարում էին քարոզիկ և բռնի թուրքացման քաղաքականություն, կտրուկ դեմ էին ապակենտրոնացմանը, դա համարելով կործանարար կայսրության գոյության համար: Նրանք հանդես էին գալիս թուրքիզմի՝ կայսրության բոլոր ժողովուրդների ձուլման, բռնի թուրքացման կամ վերացման և այդ ուղիով «մաքուր» թուրքական «ազգի» ձևավորման քաղաքականությամբ: Նրանք ոչ միայն մերժում էին ապակենտրոնացումը, այլև հալածանքներ սկսեցին նրա զատագույնների դեմ, որից չխուսափեց անգամ իշխան Սաբրահեդդինը: Վերջինս ամվելոսպահ տպանությունից խուսափելու համար, փախավ իր հայրենիքից և հանգրվանեց Եվեյցարիայում:

Այժմ անդրադառնանք լիբանանյան կամ ավելի ստույգ «լեռնալիբանանյան մողելի» Երթյան բացահայտմանը և հայկական հարցի լուծման համար նրա կիրառման փորձին:

Լեռնալիբանանում XVIII դարի վերջին և XIX դ. կեսերին քրիստոնյա և մահմեդական տարբեր համայնքների, մասնավորապես մարոնիների և դրուզների միջև, որոնց շատ հաճախ միանում էին նաև սուննի, շիա, ինչպես նաև քրիստոնյա տարբեր համայնքներ, պարբերաբար տեղի էին ունենում արյունալի բախումներ ու ֆարդեր: Նրանք շատ հաճախ հրահրվում էին Ստամբուլի, ինչպես նաև եվրոպական պետությունների, մասնավորապես Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից: Անգլիան սովորաբար հովանավորում էր դրուզներին, իսկ Ֆրանսիան կանգնած էր քրիստոնյա-մարոնի համայնքի քիկունքում: 1845 թ. մայիսին բռնկվեց հերթական բախումը մարոնի և դրուզ համայնքների միջև, որը վերածվեց զանգվածային սպանոյի: Արյունալի բախումների զոհ դարձան տասնյակ հազարավար մարդիկ, հիմնահատակ կործանվեցին տասնյակ գյուղեր և այլն: «Ըստղաղություն հաստատելու» պատրվակով միջամտեցին

բողոքական գործերը, որոնք պատժիչ գործողություններ կիրառեցին «սանհմազանդների» նկատմամբ՝ պատճառելով նոր մարդկային զոհեր:

1860 թ. զարմանը բռնկվեցին դրուգական-մարտնչական նոր քաղաքներ, որոնք վերածվեցին զանգվածային ջարդերի: Մարտիմների և դրուգների զինված խմբերը միմյանց կոտորում էին Քեյրտբում, Պահլեում, Մադրասում, Դեյր ալ-Կամարում: Համարյա ողջ Լիբանանի տարածքում ավերվեց մոտ 60 գյուղ և քնակավայր: Նույն թվականի հուլիս ամսին ջարդեր սկսվեցին Դամասկոսում և նրա շրջակայքում: Այստեղ մահմեդական մուսուլմանները, նրբենն բողոքական զինվորների ուղղակի մասնակցությամբ, կազմակերպեցին քրիստոնյաների լայնածավալ ջարդեր, որի ընթացքում սպանվեց 20. 000 մարդ, ոչնչացվեց 380 քրիստոնեական գյուղ, 540 եկեղեցի, 40 տաճար և այլն: Մեծ էին նաև մահմեդականների և դրուգների զոհերը և կորուստները:

Ստեղծված պայմաններում, 1860 թ. սեպտեմբերի 5-ին, Անգլիան, Ռուսաստանը, Ավստրիան, Պրուսիան և Ֆրանսիան ստեղծեցին միջազգային հանձնաժողով, որին նրանց ճնշման ներքա անդամակցեց նաև Օսմանյան կայսրությունը: Հանձնաժողովի նպատակն էր քացառապես տեղի ունեցած կոտորածների պատճառները և պատժիչ մեղավորներին: Սակայն նրա գլխավոր խնդիրն էր ձեռք առնել այնպիսի միջոցներ, որը կկանխեր նման իրադարձությունների կրկնումը և մշակեր Լիբանանի կառավարման նոր վարչածն կամ նոր կարգավիճակ՝ ստատուս:

1861 թ. հունիսին հանձնաժողովն ավարտեց այդ քաղաքական-իրավական փաստաթղթի մշակումը, որը ստացավ «Լիբանանի օրգանական ստատուս» անվանումը: Նա ստորագրվեց 1861 թ. հունիսի 9-ին, Մտամբուլում, Օսմանյան կայսրության և վերոնշյալ եվրոպական պետությունների միջև որպես կոնվենցիա: Ըստ այդմ, Լեռնալիբանանը դառնում էր ինքնավար մահանգ՝ մութասարիֆիյա, որը ղեկավարում էր քրիստոնյան մահանգապետը՝ մութասարիֆը: Մութասարիֆը նշանակվում էր սուլթանի կողմից: Նա կարող էր լինել միայն քրիստոնյա և նրա թեկնածությունը պետք է հավանության արժանանար եվրոպական պետությունների կողմից: Վերջիններս, համոզես էին զաղխ որպես Լեռնալիբանանի ինքնավարության երաշխավորներ¹⁰:

Լեռնալիբանանի առաջին կառավարիչ-մութասարիֆ հաստատվեց հայազգի Կարապետ Արթին Դաուդյանը, պետական գործչին քննորոշ քարձր հատկամիչներով օժտված և արդարամիտ մի անձնավորություն, որի ջանքերի շնորհիվ խաղաղություն հաստատվեց նրան վտանգված ինքնավարությունում: Նա շատ քարի իշխողություն է բռնել Լիբանանի պատմության մեջ, իսկ նրա գործունեությունը արժանացել այնպիսի հեղինակավոր մասնագետների ղրական գնահատականին, ինչպես Քամալ Մալիքին, Ֆելիպ Հլոթին, Ա. Կրիմսկին և այլն:

Համաձայն Օրգանական ստատուտի, մութասարիֆին կից ստեղծվում էր Վարչական խորհուրդ, կազմված 12 հոգուց՝ երկուական ներկայացուցիչ վեց իմնական կրոնական համայնքներից՝ մարոնիական, դըռզական, սուննի, շիա, ուղղափառ քրիստոնյաների և հունա-ունիթորական: Նրա իրավասությունների մեջ էր մտնում հսկողությունը հարկերի հավաքման, բաժանման և ծախսերի վրա:

Լեռնալիբանանը բաժանվեց 6 շրջանների՝ մուդիրիյա, որոնց գլուխ կանգնեցին մուդիրները, որոնցից երեքը՝ մարոնի, մեկը՝ դըռզ, մեկը՝ ուղղափառ և մեկն էլ՝ ունիթորական: Օրգանական ստատուտը սահմանում էր մաս կաշտունների բաժանման սկզբունքն ըստ կրոնական համայնքների, այն հաշվով, որ նրանց իրավունքները չտուճահարվեն: Լեռնալիբանանը ստանում էր սեփական ռազմականություն և դատական համակարգ ունենալու իրավունք¹¹:

Ահա այսպիսին է ընդհանուր գծերով լիբանանյան մոդելի բովանդակությունը:

Լեռնալիբանանի Օրգանական ստատուտը, որը գոյություն ունեցավ մինչև 1914 թ., իր ժամանակի համառոտաբանական քաղ էր և, կարելի է ասել, ամենախաղիկ երևույթ մի այնպիսի հետաքննարկում, ռազմաֆեոդալական պետությունում, ինչպես Օսմանյան կայսրությունը:

Լեռնալիբանանը, մնալով Օսմանյան կայսրության կազմում, ստացավ իրոք ինքնավարության կարգավիճակ, որը նվազագույնի հասցրեց սուլթանական իշխանության միջամտությունը մութասարիֆության ներքին գործերին: Երկրամասում հաստատվեց խաղաղություն և համագործակցություն տարբեր կրոնական համայնքների միջև և արժանագրեց դրոշակի առաջադիմություն տնտեսական, ազգայական և կրթական-մշակութային մարզերում:

Լեռնալիբանանի մոդելը, որոշ փոփոխություններով, հետագայում, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, կիրառվեց Բուլղարիայի հարցում: 1878 թ. Բեռլինի տրակտատով, Բուլղարիան բաժանվեց երկու մասի: Մի մասում ստեղծվեց բուլղարական ինքնավար պետություն: Նա իրավունք ստացավ ընտրել իր իշխանին, որը, սակայն հաստատվելու էր օսմանյան սուլթանի կողմից՝ եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ: Բուլղարիան ստացավ իր Օրգանական ստատուտը՝ Սահմանադրություն ունենալու իրավունքը:

Բուլղարիայի մյուս մասը՝ Արևելյան Ռումելիան, մնալով անմիջականորեն օսմանյան սուլթանի իշխանության տակ, ստացավ վարչական ինքնավարություն: Վատախաղիկ նշանակում էր սուլթանը, որն անսպասման պետք է լիներ քրիստոնյա, իսկ նրա բնկնածությունն անսպասման պետք է արժանանար եվրոպական պետությունների հավանությանը¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, կառավարման այդ լիբանանյան մոդելը՝ Օսմանյան կայսրության այս կամ այն տարածքում վարչական ինքնավար միավորի ստեղծումը, սուլթանի կողմից նշանակվող քրիստոնյա կառավարիչով և նվազագույն պետությունների ծամածայնությամբ, որոնք միաժամանակ այդ ինքնավարության երաշխավորներն էին, ունեցավ իր նախադեպերը, որը շատ կարևոր հանգամանք էր միջազգային իրավունքի մեջ: Այդ մոդելը սկզբունքորեն ընդունելի էր սուլթանի համար և կիրառվում էր Օսմանյան կայսրության արաբական և քաղկանյան տիրույթներում:

Արևմտահայերը դեմ չէին, որ իրենց տրվեր նույն սկզբունքների վրա խարսխված վարչական ինքնավարություն: «Ոգեչնչված լիբանանյան նախադեպով, — գրում է այս հարցի լավատեսուհուկ Մուսա Պրենսը, — հայերը ցանկանում էին ստանալ մի համեստ վարչական ինքնավարություն պակաս հավակնորդ, քան Լեռնալիբանանի միջազգային ստատուտը»¹³:

Հայկական հարցի լուծման այս տարբերակին կողմ էին հայկական տարրեր քաղաքական և կրոնական գործիչներ, այդ թվում և հայկական շրջաններում մեծ հեղինակություն վայելող Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը: Բեռլինի կոնգրեսին հայ պատվիրակության ներկայացրած Հռչագիրը պարունակում էր Լեռնալիբանանի մոդելի սկզբունքային դրույթները, որը, սակայն, անգամ քննարկման առարկա չդարձավ կոնգրեսում:

Կողմերը այս տարբերակին կրկին վերադարձան 1912–1914 թթ.: Դա կապված էր այն նոր բարենպաստ իրադրության հետ, որ ստեղծվել էր 1912–1913 թթ. քաղկանյան պատերազմների և Թուրքիայի պարտությունների հետ:

Օգտվելով նպաստավոր իրավիճակից, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Հինգերորդը դիմեց ռուսական կառավարությանը՝ վերստին արժարժել հայկական բարենորոգումների հարցը: Ընդատաջելով հայերի հոգևոր առաջնորդի խնդրանքին, ցարական կառավարությունը նշակեց հայկական բարենորոգումների միասագիծ, որի հիմքում դրված էին Լեռնալիբանանի ինքնավարության հիմնադրույթները: Նախագիծը 1913 թ. ներկայացվեց նվազագույն մեծ տեղություններին և քննարկման առարկա դարձավ Ստամբուլում հավատարմագրված նրանց դեսպանների ժողովում նույն տարվա հուլիսի 3–24-ը:

Ո՞րն էր ռուսական առաջարկության բովանդակությունը, որը մեծապես հաշվի էր առել մաս Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի մինչ այդ ներկայացրած նախագծի գլխավոր դրույթները:

Առաջարկվում էր հայկական վեց վիլայեթները՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբեռլի, Սվազի, Վանի և Դիարբեքլիի, միավորել և ստեղծել մեկ

Հայկական մահանգ, որի գլուխ կանգնած էր լինելու մահանգապետը: Նա նշանակվում էր սուլթանի կողմից, Խլրոսպական պետությունների համաձայնությամբ, հինգ տարի ժամկետով, պետք է լինեք օսմանահպատակ քրիստոնյա կամ ելրուպագի: Նահանգապետի ձեռքում էր կենտրոնացված ամբողջ գործադիր իշխանությունը: Նրան կից ստեղծվում էր Վարչական խորհուրդ և վեց խորհրդակազմներ, որոնք քրիստոնյա և երեք մահմեդական, ընտրվում էր նախագահական խորհուրդ, որտեղ քրիստոնյաները և մահմեդականները նույնպես մերկայացված էին հավասար քանակով և այլն:

Նախագիծը պարունակում էր նաև այլ կարևոր առաջարկություններ, որոնցից արժե հիշատակել «համիդիեի» վերացման, հայերի բռնազրկված հողերը նշանց վերադարձնելու կամ փոխհատուցելու, Հայկական մահանգում Բալկաններինց զաղթած մահմեդականների քնակեցման արգելման առաջարկությունները և այլն:

Այս նախագիծը լավագույնի էր այն բոլոր առաջարկություններից, որ մինչ այդ երբևէ մերկայացվել էր հայկական հարցը լուծելու համար:

Ելրուպական տեղությունները տարբեր դիրք գրավեցին ռուսական առաջարկության նկատմամբ:

Անգլիան և Ֆրանսիան սկզբունքորեն ընդունեցին այդ առաջարկությունները: Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, Ավստրո-Հունգարիային և Թուրքիային, ապա նրանք դեմ դուրս եկան դրան: Նրանք հասկապես վճռականորեն դեմ էին վիլայեթների միավորմանը և միասնական Հայկական մահանգ ստեղծելուն, տեղությունների համաձայնությամբ մահանգապետ նշանակելուն, այսպես կոչված մահանգային և տեղական ժողովներում, ինչպես նաև պետական պաշտոններում քրիստոնյաների և մահմեդականների թվական պարիտետի հաստատմանը և այլն:

Գերմանիան իբր դաշմակիցների հետ միասին առաջարկեց որպես բանակցությունների հիմք ընդունել թուրքական նախագիծը, որտեղ քաջակալում էր Հայկական մահանգ ստեղծելու կետը: Դրա փոխարեն առաջարկվում էր վերականգնել վեց վիլայեթների կարգավիճակը: Թուրքիան ըստ էության դեմ էր նաև Ելրուպական վերահսկողության հաստատմանը՝ կապված պաշտոնյաների նշանակման և նախագծի կենսագործման հետ:

Նախատեսված երկու նախագծերի շուրջ սկզվեց դիվանագիտական պայքար, որը տևեց մոտ մեկ տարի: Այդ պայքարում Անգլիան և Ֆրանսիան ակտիվ չէին, հակառակ Գերմանիայի և նրա դաշմակիցների, որոնք ուժեղ ճնշում էին գործադրում Ռուսաստանի վրա: Վերջինս հարկադրված գնաց զիջումների: Սակայն, այդտեղից հեռու, նրան հաջողվեց ստիպել Թուրքիային 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրել համաձայնագիր հայկական քարտեզագրումների վերաբերյալ:

Համաձայնագիրը հիմնական, տեքստորիալ-վարչակառավար-
ման հարցում, մերժելով թե Հայկական միասնական մահաճգի ստեղծ-
ման և թե վեց վիլայեթների մինչ այդ գոյություն ունեցող կարգավիճակի
սրահպանման աստիճանները, ընտրեց նոր տարրերակ:
Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց երկու գոտու: Առաջին գոտու մեջ
միավորվեցին Էրզրումը, Սվազի (Մեքսատիայի), և Տրապիզոնի վիլայեթ-
ները, իսկ երկրորդ գոտու մեջ՝ Բիթլիսի, Վանի, Խաչրեղի և Դիարբեքի-
րի (Տիգրանակերտի) վիլայեթները: Առաջին գոտու կենտրոն էր դառնում
Էրզրումը, իսկ երկրորդ գոտու կենտրոն՝ Վանը: Զուրաբանյուր գոտու
դեկավար էր նշանակվում Ընդիանուր տեսուչը, որը պետք է լիներ օտա-
րերկրացի, այսինքն նա չէր կարող լինել բուլղարահայտակ: Ընդիանուր
տեսուչին նշանակում էր օսմանյան կառավարությունը եվրոպական մեծ
պետությունների երաշխավորությամբ:

Ընդիանուր տեսուչը, լինելով տվյալ գոտու կառավարիչը, ստա-
նում էր գործադիր իշխանությունն իրականացնելու որոշակի լիազոյաթ-
յուններ: Նա իրավասու էր աշխատանքի ընդունել և ազատել պաշտոն-
յաներին, լուծել հողային վեճերը և այլն:

Տեղական խորհուրդների անդամներն ընտրվելու էին քրիստոնյա-
ների և մահմեդականների միջև թվական հավասարության պահպան-
ման սկզբունքով: Այդ նույն սկզբունքով էին նշանակվելու նաև պաշտոն-
յաները: Կողմերը համաձայնության եկան վերացնել «Համիլիհն» և նրա
փոխարեն ստեղծել պահեստային հեծելազոր և այլն¹⁴:

Այս համաձայնագիրը, չնայած մի շարք կարևոր հարցերում մի
քայլ ետ էր համեմատած ռուսական մախսազժի հետ, այնուամենայնիվ,
դա ևս ընդունելի էր հայերի համար: Նա ստեղծում էր որոշակի կարգա-
վիճակ և կառավարման համակարգ հայության համար, որը, չնայած իր
թերություններին, այդուհանդերձ, մվելի մախլըմարելի էր, քան թե Կալս-
րությունում և նրա հայկական շրջաններում տիրող կամայականություն-
ները և անարխիան:

Փաստորեն, լիբանանյան մոյելով հայկական հարցի լուծումը տե-
ղափոխվում էր բոլորովին նոր հարթություն, ստեղծվում էր իրավական
նոր դաշտ՝ անջազրված միջազգային պայմանագրով: Դրվում էին կալս-
րության շրջանակներում հայկական տարածքների ինքնավարության
հիմքերը, նվազագույնի հասցնելով իշխանությունների միջամտությունը:

Թուրքական կառավարությունը եվրոպական տերությունների
համաձայնությամբ Առաջին գոտու Ընդիանուր տեսուչ նշանակեց Հո-
լանդիայի քաղաքացի Վեստենենկին, իսկ երկրորդ գոտու Ընդիանուր
տեսուչ՝ Նորվեգիայի քաղաքացի՝ Հոֆին: Նրանք երկուսն էլ ժամանեցին
Կոնստանդնուպոլիս, պատրաստ մեկնելու իրենց նշանակման վայրը և
անցնելու իրենց պարտականությունների կատարմանը: Հոֆը նույնիսկ

ժամանեց իր նստավայրը՝ Վան։ Ինչ վերաբերում էր Վեստեռնեկին, ապա նա մնաց Կոստանդնուպոլիսում և չհասցրեց մեկնել Էրզրում։ Երկուսն էլ չհասցրեցին անցնել իրենց պարտականությունների կատարմանը։ Շատով սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Թուրքիան ու Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան հայտնվեցին եակադիր, բշմամական խմբավորումներում։ Օգտվելով դրանից, Թուրքիան չեղյալ հայտարարեց հայկական քարեմոլոգումների վերաբերյալ 1914 թ. հունվարյան ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, իսկ Հոֆին և Վեստեռնեկին արտաքսեց երկրից։

Թեև պատմությունը «եթե» չի սիրում և դյուրին է պատմության հետևողներից դատադրություններ անել, սակայն, կարծում ենք, որ սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ հայերը երբեք այդքան մոտ չին եղել իրենց հարաբերությունները օսմանյան իշխանությունների հետ նոր սկզբունքների վրա կառուցելու և սկզբունքային բնույթի նոր քայլ կատարելու հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ, ինչպես 1914 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումից հետո, որը խարսխված էր լիբանանյան մոդելի վրա։ Սա, հավատացած ենք, կարող էր դառնալ շրջադարձային արևմտահայության և ընդհանրապես համայն հայության պատմության մեջ։ Եթե անհաջողության համար հիմք է հանդիսանում այն իրողությունը, որ լիբանանյան մոդելը և Լիբանանին և՛ Բուլղարիային առաջնորդեց դեպի անկախություն։ Երկուսն էլ դարձան անկախ պետություններ։ Իսկ ինչու՞ չէր կարող նույնը պատահել նաև Հայաստանի հետ։

Անվտանգելով, կարող ենք ասել, որ արևմտահայությունը ձգտել է իր հարցը լուծել Օսմանյան կայսրության շրջանակներում։ Նրա համար ընդունելի են եղել և քարեմոլոգումները, չնայած դրա որոշակի ամորֆ լինելուն, և ապակենտրոնացումը, և Լեռնալիբանանի ինքնավար սուսուտուտի տարբերակը։

Դժբախտաբար, զանազան հանգամանքների ընթացքով, այդ տարբերակներից և ոչ մեկը ինսարավոր չեղավ կենսագործել։ Գործադրվեց միայն մի տարբերակ՝ զանգվածային կոտորածների տարբերակը։

Եվ ջարդերի դադանքների մեջքո Հայկական հարցը մտավ իր զարգացման երրորդ և ամենաուղիորդական Ցեղասպանության, վառը¹⁵։

NIKOLAY HOVHANNISYAN

THE LEBANESE MODEL OF SOLUTION OF ARMENIAN QUESTION IN THE OTTOMAN EMPIRE

There were several projects for the solution of the Armenian question in the Ottoman Empire—implementation of reforms in the Armenian regions decentralization of the Empire, etc.

The paper deals with a model, which was used in the Ottoman Empire for solution of national question, known as the "Lebanese model". It was first used in 1861, when the Mount Lebanon received some kind of autonomy under the head of a Christian Governor (Mutasarrif), appointed by the Ottoman Sultan by recommendation of European powers, who were the guarantees of the autonomy.

Later, after the Berlin congress, 1878, this model was used for the solution of the Bulgarian crisis.

So, the Lebanese model could become an universal method for the solution of numerous complicated national questions within Ottoman Empire. The Armenian question was one of them.

When there were failed all attempts to resolve the Armenian question on the principles of administrative reforms or decentralization of the whole Empire, it was made an attempt to reach that aim through implementation of the Lebanese model.

On January 26, 1914, the Russian government, at last succeeded to make the Ottoman Sultan to conclude an Agreement on the principles of reforms in Western Armenia on the base of the Lebanese model.

According to this agreement, Western Armenia was divided into two zones. The first zone consisted of the vilayets of Erzurum, Sivas and Trapezund with the center in Erzurum city, while the second zone included four vilates of Bitlis, Van, Kharberd and Diyarbekir, Van city as its capital. There were appointed Governors or General Inspectors for each zone—Vesteenk, a Dutch citizen, for the second zone, and Hoff, a Norwegian citizen, for the second zone. The General Inspectors were appointed by the Sultan government by recommendation of the European Great powers. It was one of the conditions of the Lebanese model.

The General Inspectors had right to carry out plenipotentiary for executive power in their zones. There were organized Local Councils, whose members were elected from the Christians and Muslims on the principle of the equal representation. This principl was established also for the official employees.

This model was the best model which whenever had been suggested for the solution of the Armenian question. Its implementation could open new page in the history of the Armenian people and in the Armenian-Turkish relations.

But, unfortunately, the Ottoman powers, after the beginning of the First World War, annuled the Russian-Turkish Agreement of January 26, 1914. And instead of the Lebanese model the Ottoman powers for the solution of the Armenian question had organized and implemented the Genocide of the Armenians.

ՃԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Дипломатический словарь, т. III, М., 1964, с. 122—123.
2. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և տնտեսական արտաքին քաղաքականության փոփոխությունում (1828—1923), Երևան, 1972, էջ 92:
3. Дипломатический словарь, т. I, М., 1960, с. 178.
4. Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917 гг., М., 1952, с. 205.

5. Moussa Prince, *Un genocide impuni. L'Armenocide*, Heidelberg Press – Lebanon, 1967, p. 28.
6. Луцкий В. Б., *Новая история арабских стран*, М., 1963, с. 301.
7. Արարական Առաջին կոնգրեսի փաստաթղթերը, 1913, *Բնչտեր*, 1985, էջ 117 (արարեցին), Ն. Հովհաննիսյան, Արարական առաջին կոնգրեսը 1913 թ., Հայկական ծաղկազարդ հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 51:
8. Արարական Առաջին կոնգրեսի փաստաթղթերը, էջ 117:
9. Луцкий В. Б., *Новая история арабских стран*, с. 118–119.
10. Оганесян Н. О., *Арабская историография по новой истории Армении* – в кн. *Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов*, Ереван, 1993, с. 187–188.
11. Նաթանյան Ե. Հ., *Լիբանանը XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին կեսին*, Երևան, 1985, էջ 327–332:
12. *Дипломатический словарь*, т. I, с. 178.
13. Moussa Prince, *Un genocide impuni. L'Armenocide*, p. 28.
14. Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении 26 ноября 1912 года – 10 мая 1914, П., 1915, с. 158–180.
15. Այդ փաստի փանրածան տես. Hovhannisyan N., *The Armenian Genocide. Armenocide*, Yerevan, 2002.

РЕМ КАЗАНДЖЯН

СОВЕТСКО—КЕМАЛИСТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1920 г. И ВОПРОС АРМЕНИИ В СВЕТЕ СЕКРЕТНЫХ ДОКУМЕНТОВ МОСКОВСКИХ АРХИВОВ

История советско—турецких (советско—кемалистских) отношений 1920—1921 гг., являющихся в те годы важным фактором международных отношений на Ближнем Востоке, уже тогда, по ряду причин, искажалась официальной пропагандой России, Турции и Армении, что не могло в последующем не отразиться на историографии вопроса. С другой стороны, строгая засекреченность многих документов того времени, в том числе внутренней переписки партийных и государственных деятелей, не позволяла выявить подлинные мотивы этих отношений.

Абсолютно не претендуя на исчерпывающее освещение рассматриваемой проблемы, автор имеет целью привлечь внимание читателя к выявленным в последние годы новым документам из некогда секретных архивов.

После Октябрьской революции 1920 год явился поворотным во взаимоотношениях между Россией и Турцией, с одной стороны, и Россией и Арменией — с другой, что было обусловлено целым рядом факторов и не в последнюю очередь тем, что с установлением в конце апреля 1920 г. в Азербайджане Советской власти Россия территориально вплотную подошла к Армении, а также Турции, в связи с чем перед ней со всей неизбежностью встал целый ряд вопросов, требующий неотложного решения.

Как прямой результат этого взаимная неприязнь Республики Армения и России, вызванная западной ориентацией первой и большевистским режимом второй, и категорический отказ их признавать друг друга сменились для второй необходимостью признания де-факто Первой республики, как соседнего с советскими странами государства. Тем более, что в тот период Россия, вследствие мировой и гражданской войн, была слишком слаба, чтобы продолжать конфронтацию с образовавшимися в мае 1918 г. закавказскими буржуаз-

ными суверенными государствами, и, кроме того, намеревалась использовать территорию Армении для транзита в Турцию. "Перед нами встанет также вопрос об Армении, — писал народный комиссар иностранных дел РСФСР Г. В. Чичерин В. И. Ленину 28 апреля 1920 г. — Она как раз у нас на пути, и надо будет добиться того, чтобы она хотя бы не мешала нам. (...) Надо будет добиться такого отношения к нам Армении, чтобы она нам не противодействовала. Ей также мы должны будем давать хлеб. Вопрос о договоре с Арменией встанет таким образом очень скоро"¹.

С другой стороны, в лице кемалистов советское руководство видело "прогрессивный и демократический элемент в мусульманстве", а потому считало, что "вовлечение турецких националистов в поток демократических движений на Востоке чрезвычайно усиливает наше (т. е. России — Р. К.) положение" и "сильно продвигает вперед наше разрешение восточных вопросов"², каковы обстоятельства выдвигали кемалистскую Турцию в отдельные периоды чуть ли не на главную роль, как союзника³ большевиков в восточной политике последних. Кроме того, в правительственных кругах считали, и не без оснований, что "... их (кемалистов — Р. К.) гибель может повести к временному, но чрезвычайно сильному развитию самого реакционного панисламизма и фанатизма, с заострением против нас", т. е. России, и что "объявление священной войны с султаном во главе против нас в случае победы этих реакционных элементов над кемалистами, может подвергнуть и Баку (тогда уже советский — Р. К.) и вообще наше положение на юго-востоке новым серьезным испытаниям"⁴. Поэтому, как не раз впоследствии отмечал Чичерин, "наше тогдашнее сближение с национальной Турцией было и для последней и для нас актом самосохранения"⁵. Более того, именно исходя из всех этих соображений Политбюро ЦК РКП (б) в конце июля 1920 г. согласилось с предложением Чичерина, что "советизация Армении (Россией — Р. К.) настоятельно необходима", т. к. "без нее у нас нет настоящего контакта с Турцией", а "гибель кемалистов нанесла бы нам сильнейший удар на Востоке"⁶ (в первой декаде августа того же года данное решение, однако, было отменено⁷).

И тем не менее следует отметить, что в рассматриваемый период советско-турецкие отношения, как явствует из многочисленных архивных документов того времени, не были столь "дружественными и братскими", как считается до сих пор. Еще в марте 1920 года Политбюро ЦК РКП (б) приняло к руководству предложение Чичерина о том, что "ислам, как и всякая церковь, его традиции и его идеология ... враждебны нам в международной области ... Про-

тивоположность большевизма и панисламизма стала уже фактом международным ...", а поэтому "... к панисламизму мы должны относиться, как к враждебной силе, с которой возможны такие же временные сделки, как с какой-нибудь эстонской или польской буржуазией, и не больше"; и далее — "мы не можем рассчитывать на длительный союз с силою, по существу нам враждебною, и мы себя можем только компрометировать попытками таких союзов, при которых мы политически всегда окажемся обманутою стороною и принципиально придадим силы реакционной идеологии", в силу чего "мы должны с большою осторожностью... взвешивать каждый свой шаг, когда мы имеем дело с мусульманским миром и, в частности, панисламизмом"⁸.

Более того, кардинальные взаимоисключающие расхождения позиций большевиков и кемалистов в целом ряде принципиальных вопросов, в том числе относительно Армении, со всей определенностью выявились уже с первых же дней установления советско-турецких отношений, когда в своем первом обращении к В. И. Ленину от 26 апреля 1920 года Кемаль-паша сообщал, что они "... принимают на себя обязательство соединить всю нашу работу и все наши операции с российскими большевиками..." и, в частности, предлагал, что "если советские силы предполагают открыть военные операции против [буржуазной] Грузии... и предпринять изгнание англичан с территории Кавказа", то "Турецкое Правительство берет на себя военные операции против империалистической Армении и обязывается заставить [буржуазную] Азербайджанскую Республику войти в круг советских государств"⁹. Ленин не ответил (!). Вместо него наркоминдел Чичерин в ответном письме констатировал, что РСФСР стоит на точке зрения предоставления "... Турецкой Армении ... права самим определить свою судьбу..." и что "Советское Правительство надеется, что дипломатические переговоры позволят Великому Национальному Собранию [Турции] установить между Турцией, с одной стороны, и Арменией ... — с другой, точные границы, которых требуют справедливость и право народов на самоопределение", — и ни словом о предложении турок своими силами советизировать Армению¹⁰.

О не столь "дружественных и братских" отношениях в рассматриваемый период свидетельствует также письмо Чичерина в Политбюро ЦК РКП (б) от 28 июня 1920 г., из которого явствует, что советская сторона всячески оттягивала выдачу туркам оружия — вплоть до того, что даже стали опасаться, что дальнейшее "... промедление, после данных обещаний, заставит Мустафу Кемалю смотреть на нас (т. е. на Россию и большевиков — Р. К.), как на болту-

нов и обманщиков, а что еще существеннее, революционная Турция может быть раздавлена, между тем как помощь, незначительная, с точки зрения даже наших слабых ресурсов, имела бы и практически и морально большое значение¹¹. В связи с этим 29 июня Политбюро принимает решение поручить заместителю председателя Реввоенсовета Республики Э. М. Склянскому и замнаркома интел РСФСР Л. М. Карахану "достигнуть завтра же соглашения по вопросу о Турции и Афганистане"¹². Однако в тот же день Чичерин обращается к Ленину с новым письмом, которым было приостановлено рассмотрение вопроса об оказании туркам помощи: "По мнению Наркомаиндела для окончательного решения вопроса о передаче туркам оружия, — говорилось в нем, — надо подождать приезда в Ангору тов. Элиа-вы¹³ и получения от него нами первых донесений", и далее — "Только непосредственно через нашего представителя нам возможно будет достаточно выяснить себе положение, чтобы принять решение о том, можем ли мы выполнить наше обещание передачи оружия туркам или же это оружие пойдет прямо или косвенно на борьбу против нас (I — Р. К.)"¹⁴. В том же документе указывается на "... бесконечные проволочки (со стороны РСФСР I — Р. К.) в наших переговорах с турками и постоянные отсрочки отъезда нашего представителя в Ангору" (Анкару)¹⁵, что еще раз подтверждает нашу мысль о не столь "дружественных и братских" отношениях между Россией и Турцией в затрагиваемый период.

Положение не изменилось и в последующем. Лишь 7 августа 1920 г., судя по протоколу совместного заседания представителей наркоматов иностранных дел и внешней торговли РСФСР и Реввоенсовета Республики, с одной стороны, и официальной делегации кемалистов, с другой, в советских руководящих кругах приступили к рассмотрению просьбы турок о помощи, однако в качестве первоочередной задачи постановили не более как "установить" минимум (I — Р. К.) тех военно-технических материалов, без которых в настоящее время Турция абсолютно не может обойтись¹⁶, что скорее было предпринято для отвода глаз, нежели имело целью решение вопроса. По крайней мере, в письме от 12 августа того же года на имя В. И. Ленина Г. В. Чичерин, прося его о приеме "сильно настаивающей на том" турецкой правительственной делегации и "не оскорбить их отказом" (I), отмечал, что "в других отношениях мы очень плохо идем им навстречу" и в случае отказа в приеме данное обстоятельство "окончательно убедило бы (кемалистов — Р. К.) в крайней холодности нашего отношения к ним"¹⁷.

¹¹ Здесь и ниже все подчеркивания произведены нами.

Правда, после приема делегации Лениным (14 августа 1920 г.) в вопросе об оказании помощи туркам наметился некоторый прогресс, но ненадолго и не в объеме запрашиваемого ими, в связи с чем Чичерин в письме Ленину от 28 сентября того же года обращал внимание последнего на "замечающееся разочарование кемалистов (имеется в виду турецкое руководство вообще — Р. К.), вызванное недостаточностью и запоздалостью нашей помощи"¹⁹. Днем позже, 29 сентября, еще не зная²⁰ о начале турецкого наступления на Армению²⁰, пленум ЦК РКП (б), в работе которого участвовали В. И. Ленин, Н. И. Бухарин, Г. Е. Зиновьев, Л. Б. Каменев, К. Б. Радек, А. И. Рыков, Л. Д. Троцкий и др., постановил "оказать фактическую помощь деньгами и оружием кемалистам", а относительно ассигнования золота — "в принципе одобрить, о деталях и размере поручить сговориться с т. Крестинским (секретарем ЦК РКП (б) — Р. К.)"²¹.

Из приведенных документов, таким образом, следует, что первая, незначительная партия оружия была послана правительством РСФСР Турции в период между серединой августа и концом сентября 1920 г.²². Причем заранее было оговорено, что оно предназначается "для западного фронта" кемалистов²³, т. е. не должно было быть направлено против армян. Вторая такая партия должна была быть предоставлена в первой половине октября того же года, когда в Москве ошибочно еще полагали, что турки "ограничатся линией Сарыкамыш — Шахтахты" (подробно о последнем см. ниже). Однако по получении сведений о крупномасштабных военных действиях Турции против Армении эта партия оружия была приостановлена в пути²⁴ и выдана им только в середине декабря, когда прекратилась турецко-армянская война и Армении со стороны турок уж более ничто не угрожало²⁵, о чем еще в начале ноября 1920 г. указывалось в советских директивах: "Нашу будущую помощь туркам ставим в зависимость от приостановки их наступления на Армению", "мы продолжаем давать туркам оружие только в том случае, если они, первое, прекратят наступление", заключат "перемирие с Арменией"²⁶. Впрочем, даже после того, как Армении уже ничто не угрожало со стороны Турции, в российских правительственных кругах полагали, что "возобновление отпуска (туркам оружия — Р. К.) не очень желательно"²⁷. Что же касается золота, то оно было передано министру иностранных дел Турции Бекиру Самю в Москве лишь в середине ноября 1920 г., но затем в пути также отобрано и "постепенно" возвращено начиная с середины декабря, по прекращении военных действий турок²⁸.

Справедливости ради следует, однако, отметить, что в те годы, отчасти вследствие недостаточности развития коммуникаций,

многие вопросы, параллельно с действиями Центра, решались на местах, в соответствии со сложившейся обстановкой и зачастую без ведома и даже вопреки планам правительства²⁹. К числу последних относится также факт передачи Турции руководством дислоцированных в Закавказье российских частей летом 1920 г., в ответ на обращение к ним турецкого командования, оружия и золота из собственных запасов и без ведома Москвы: "Мы рассматриваем XI армию, — говорится в донесении ее командования Центру в конце июня — начале июля 1920 г., — как основной стратегический резерв революционного движения на Востоке", а потому сочли необходимым "по собственной инициативе" и "без соответствующих директив" оказать Турции помощь³⁰. На то же указывает также телеграмма полномочного представителя РСФСР в Армении Б. В. Леграна от 7 августа 1920 г. на имя Г. В. Чичерина, в которой, в частности, говорится, что "армейское командование (российских войск в Закавказье — Р. К.) вместо выполнения прямых указаний полученной директивы³¹ выступает с самостоятельной политикой, противоречащей нашей (т. е. РСФСР — Р. К.) общей политической линии"³².

Впоследствии российское руководство, поставленное перед свершившимся фактом, засчитало предоставленное советским командованием оружие и золото в общий итог оказанной Турции помощи, что и породило ложное мнение о передаче правительством РСФСР последней летом 1920 г. большой партии оружия и золота.

Другим аспектом рассматриваемой проблемы, характеризующим тогдашнее состояние советско-турецких отношений, является позиция правительства РСФСР в вопросе армяно-турецких отношений, когда одна из сторон выступает как союзница Антанты, а другая — в качестве приверженца России.

Выше мы уже говорили, что РСФСР считала себя в определенном смысле правопреемницей бывшей Российской империи, в силу чего не должна была и не могла оставаться равнодушной к экспансионистской политике кемалистской Турции по отношению к Армении. Тем более, что после майских событий 1920 г. в Армении и Грузии было очевидно, что ситуация в этих государствах может повториться, и в таком случае круг советских республик, несомненно, расширится, что в свою очередь неминуемо приведет к усилению советского строя как в целом, так и в каждой отдельной стране.

В соответствии с данной концепцией правительство РСФСР в июле 1920 г. обязало кемалистское руководство отказаться от плана нападения на Армению³³. "Мы надеемся, — телеграфировал в том же месяце Чичерин Г. К. Орджоникидзе, — что и в дальней-

шен нам удастся предотвратить проданжение турок в пределы Армении. Наша миссия в Турции ставит своей задачей энергично потребовать у турецкого правительства отказа от каких-либо военных действий на бывших русско-турецких границах³⁴. Более того, когда летом того же года кемалисты предложили РСФСР начать совместные военные действия против Республики Армении в районе Нахичевана, им дали понять, что "не дело турок ... определять, куда и в каком количестве мы должны идти"³⁵.

Такой же позиции российское руководство придерживалось и на первой московской советско-турецкой конференции в июле-августе 1920 г., когда потребовало передать буржуазной Армении часть территории Турецкой Армении³⁶; тогда из-за отказа Турции удовлетворить это требование Россия не согласилась подписывать с нею договор о дружбе и братстве³⁷. (Кстати, в этот период, как и в последующем, на второй московской советско-турецкой конференции в феврале-марте 1921 г., правительство РСФСР, по свидетельству Чичерина, "тщательно избегало слова «союз»" и "систематически отказывалось" ввести его в заголовок русско-турецкого договора, на чем упорно настаивали кемалисты³⁸).

Однако во второй половине августа 1920 г., когда, с одной стороны, подписанное РСФСР с Арменией Соглашение от 10 августа, по определению Чичерина, "герметически отделяло" первую от Турции и "делало невозможным" "всякий контакт" с нею³⁹, а с другой стороны — армянское правительство категорически отказывалось предоставить России транзит в Турцию, чем создавалась определенная угроза существованию кемалистов, а стало быть и дополнительные трудности для советского государства, находящегося в состоянии войны с Антантой, — в этих условиях российское руководство, в целях открытия коридора между обеими странами, столь жизненно необходимого в тот период для них, согласилось с предложением турок временно занять последними полосу Сарыкамыш — Шахтахты, имея в виду, что "оно может сделать дашнаков вообще более сговорчивыми" в вопросе транзита⁴⁰. При этом в советских кругах полагали, что линия Сарыкамыш — Шахтахты есть "приблизительно пограничная" и "не угрожает (! — Р. К.) независимости Армении"⁴¹, равно как, что, возможно, "турки бравировать и ничего не займут, а если займут и начнется резня, вмешаемся мы и прекратим"⁴². Впрочем, вскоре, когда Турция еще не начала военные действия против Армении, в Москве от этого плана отказались, о чем поставили в известность кемалистов: "Предложения Карабекира в данный момент несвоевременны, — говорилось в срочной телеграмме Г. В. Чичерина Б. В. Лягану от 17 сентября 1920 г., —

обстановка не благоприятствует, пусть он в настоящее время воздерживается от таких действий⁴³.

Начавшееся 28 сентября 1920 г.⁴⁴ турецкое наступление на Армению, о котором в Москве стало известно лишь в первых числах октября, в российских правительственных кругах, вследствие недостаточности информации⁴⁵, поначалу восприняли как осуществление кемалистами упомянутого выше плана занятия полосы Сарыкамыш — Шахтахты. Тем не менее часть российского руководства была склонна считать, что во избежание ответных действий Залада необходимо "передать туркам решительное предостережение против продвижения внутрь Армении, ибо это вызовет вмешательство Антанты"⁴⁶. В противовес данной точке зрения И. В. Сталин считал такой подход к вопросу "неподходящим". "Полагаю, — писал он И. В. Ленину, — что продвижение турок льет воду на нашу мельницу"⁴⁷. Однако возобладала первая точка зрения. "По поводу турецкого наступления, — говорилось в директивах советского правительства от 5 октября представителю РСФСР в Закавказье Г. К. Орджоникидзе, — прежде всего имейте в виду, [что] мы... ни в коем случае не должны быть вовлекаемы в военные действия. Связитесь возможно скорее с кемалистами, укажите — мы считаем несвоевременными и опасными операции, которые могли бы спровоцировать правительства Антанты. Употребите все усилия, чтобы предотвратить возможность таких столкновений. Убедите кемалистов воздержаться от военных операций, простирающихся дальше предусмотренных ранее (имеется в виду полоса Сарыкамыш — Шахтахты — Р. К.). Считайтесь с невозможностью в настоящее время военного вмешательства в Армении... Будьте крайне осторожны в ваших сношениях как с кемалистами, так и с армянами и грузинами, чтобы не дать вовлечь нас в активные действия. Систематически проводите мирную политику, чтобы не допустить серьезного кризиса в Закавказье"⁴⁸.

Аналогичной позиции несогласия с действиями Турции в отношении Армении правительство РСФСР придерживалось и в последующем. "Мы должны исходить из того, что... всякий кризис в Закавказье для нас абсолютно нежелателен. Мы должны выступать абсолютно как миротворцы для успокоения борющихся элементов и для предотвращения кризисов. Турецкое наступление может сыграть провокационную роль по отношению к Антанте. (...) Вообще все, что может служить успокоением, должно быть нами поддерживаемо. При Ваших сношениях с дашнаками отвечайте им категорически, что мы вовсе не желаем, чтобы Армении был на-

несен какой-либо ущерб. Мы готовы поэтому, если дашнаки пожелают, выступить в качестве посредников», — писал Чичерин полномочному представителю РСФСР в Армении Б. В. Леграну 9 октября⁴⁸. То же он повторил и в телеграммах Леграну от 12 октября⁴⁹ и в Тифлис Л. Н. Старку от 14 октября для сообщения Леграну: «Чичерин просит передать Вам следующее: по поводу турецкого наступления имейте в виду, что мы ни в коем случае не должны быть вовлечены в военные действия. Связитесь с кемалистами, укажите им — мы считаем несвоевременными, опасными военные операции, которые могут провоцировать Антанту. Будьте крайне осторожны в сношениях с кемалистами, также армянами, чтобы не дать возможность вовлечь нас в активные действия. Систематически проводите мирную политику, чтобы не допустить серьезного кризиса в Закавказье. Укажите армянам [на] нашу готовность быть посредниками между ними и кемалистами»⁵¹.

Днем раньше Чичерин вновь связывается с Орджоникидзе: «Надо указать кемалистам, что с их стороны крайне неосторожно давать повод Антанте для десанта в этих местностях, ибо Антанта может [по]желать ухватиться за такой случай. Надо по мере возможности устранять кризисы на Кавказе»⁵².

На основании этих директив Орджоникидзе 14 октября дает указание ответработникам посольства РСФСР в Грузии Л. Н. Старку и С. И. Кавтарадзе: «Если есть какой-нибудь возможность, сообщите командованию кемалистов, что Чичерин настаивает на том, чтобы кемалисты не двигались вперед»⁵³. Ступив два дня от последних был получен ответ, что «они имели в виду только занятие территории от Карса до Ардагана (?! — Р. К.), населенной мусульманами», и «дальше идти не собираются, если армяне не будут проявлять активность»⁵⁴, однако такое объяснение не удовлетворило советское руководство. «Если имеете контакт с турками, — телеграфировал Чичерин российским представителям в крае, — указывайте, что их наступление на Карс и Ардаган и их приближение к Батуму играет провокационную роль, создавая повод для наступательных действий Англии и для захвата [ею] Батума»⁵⁵.

19 октября Чичерин вновь телеграфирует Орджоникидзе: «Продолжение турецкого наступления [на Армению] крайне нецелесообразно. Постарайтесь убедить их не делать этого. Они сами наносят этим вред, ибо только провоцируют вмешательство Антанты, создавая повод. Имеются сведения о попытках Антанты втянуть Грузию и Армению против нас в связи с планом наступления на Баку. Продвижение турок вглубь Армении создает для этого поч-

ву³⁶. При этом глава внешнеполитического ведомства России не исключал, что, может быть, "турки вряд ли пойдут дальше", но на всякий случай считал необходимым рекомендовать "об этом не делать никаких заявлений, чтобы не ошибиться (I — Р. К.)"³⁷.

Весьма характерна также позиция правительства РСФСР в этот период в отношении Армении, что особенно ярко проявилось в директивах Г. В. Чичерина советскому представителю в Армении Б. В. Лиграну от 26 и 29 октября 1920 г.: "Иностранные радио сообщают, — говорилось в первом из них, — будто бы Вы представили Армении ультиматум. Мы не должны выступать с угрозами. Это противоречит нашей линии. Мы должны выступать как миротворцы. Нынешнее состояние наших сил в Закавказье также не позволяет нам выступать угрожающе. Подчеркивайте, что мы миротворцы, заявляйте правительству (Армении — Р. К.) и в печати, что мы не угрожаем. Подчеркивайте, что у нас нет союза с турками (I — Р. К.), но что мы желаем воспользоваться нашим влиянием в целях умиротворения. Исходя из этого, мы предлагали и продолжаем предлагать посредничество. Одновременно требуем от Армении прекращения союза с Антантой, но не в форме ультиматума или угрозы. Это есть условие для каких бы то ни было дружественных актов с нашей стороны. На таких же основаниях требуем свободного транзита через Армению для товаров в запечатанных вагонах, но речь идет именно о товарах, а не о войсках. Невозможно требовать свободного прохождения наших войск через Армению, да это и бесцельно при нынешнем состоянии наших сил в Закавказье. Ноту Армянскому правительству представьте именно в таком духе. Мирное предложение услуг, а не угрозы. Требование транзита и разрыва с Антантой свяжите с нашими мирными услугами, не вводя никаких угроз или ультиматумов"³⁸. О том же говорилось и во втором документе: "Как общеполитические соображения, так и наше стратегическое положение и состояние наших военных сил заставляют нас вести в Закавказье осторожную политику миротворцев, стараться улаживать и устранять всякие конфликты и кризисы и воздерживаться от слишком резкого обострения вопросов. (...) Нам не следует выступать с ультиматумами, т. е. с угрозами. Это не соответствует нашему военному положению на Кавказе и это противоречит жизненным требованиям нашей политики вообще, как и в местном масштабе. Наша политическая физиономия не должна искажаться грозными ультимативными выступлениями. (...) Как раз в период турецкого продвижения вперед нам еще важнее (I —

Р. К.) воздерживаться от такого рода воинственных выступлений, чтобы не могло казаться, будто бы мы в союзе с ними открываем военные действия. Лучше тянуть со всеми текущими вопросами в Армении, чем вызывать там кризис в отношениях с ней. Конечно, нам очень важно достигнуть транзита через Армению и очень важно оторвать ее от Антанты, но нельзя пытаться достигнуть этой цели грозными воинственными выступлениями. Наше требование транзита и изменения ориентации Армении надо повторять постоянно, но в форме дружелюбной. Предлагая посредничество между Арменией и Турцией, вполне целесообразно его обуславливать изменением ориентации Армении и предоставлением нам права транзита. (...) Если такая более мягкая постановка вопроса поведет к более затяжному положению, это все-таки лучше, чем выступление в грозной форме перед общественным мнением всех стран⁵⁹.

Судя по письму Чичерина Лиграну от 5 ноября 1920 г., за отсутствием достаточных и достоверных сведений⁶⁰ российскому руководству "в данный момент ... еще не ясно, наступают ли турки на почве советской ориентации с целью приближения к нам или же они наступают на почве перемены своей политики и закулисного соглашения с Антантой, для того, чтобы начать завоевательную политику на Кавказе по образцу 1918 г. в качестве компенсации за потери на Западе". "Эта неясность, — пишет далее Чичерин, — заставляет нас быть сугубо осмотрительными. В то же время эта опасность (I — Р. К.) заставляет нас серьезно считаться с возможной ролью Армении и Грузии, как барьера против наступательной политики турок"⁶¹.

На первых порах не внесло ясности в данный вопрос и прибытие 1 ноября И. В. Сталина в Баку, командированного по решению пленума ЦК РКП (б) с целью "упорядочить всю нашу (т. е. России и большевиков — Р. К.) политику на Кавказе и на Востоке"⁶². По крайней мере 3 ноября, не разобравшись в обстановке, он телеграфировал Чичерину: "Об угрозах (со стороны Турции — Р. К.) по отношению к Армении и Грузии не слышал", и далее — "Предупреждаю, во-первых, что слухи о размерах наступления турок преувеличиваются агентами Антанты преднамеренно, почему к слухам следует относиться спокойно"⁶³. 5 ноября в телеграмме из Баку на имя В. И. Ленина и Г. В. Чичерина Сталин и Г. К. Орджоникидзе подтверждали "отсутствие какой бы то ни было связи с правительством Кемала" и что из находящихся в Баку ответработников "ни Элиава (полпред РСФСР в Турции — Р. К.), ни Комитет действия (имеется в виду образованный в сентябре 1920 г. на съезде народов Востока Коми-

тет пропаганды и действия — Р. К.) не сумели добиться установления связи с Турцией, представители Кемалю, сидящие в Баку, тоже оторваны от Кемалю, посланные в Турцию лица "до сих пор не удовлетворяют требованиям связи, между тем как ясно, что оставаться в неведении о делах Турции в настоящее время, когда позиция Кемалю может измениться в невыгодном для нас направлении, нельзя"⁵⁴. Они также констатировали, что кроме как сообщений грузинской миссии в Баку и "армянских источников", "других источников, заслуживающих полного доверия, у нас нет", и рекомендовали, как "абсолютно необходимый" шаг, "немедленную отправку в Турцию полномочных лиц с целью рекогносцировки и информирования Москвы в срочном порядке"⁵⁵. В тот же день Сталин направил Ленину новую телеграмму, в которой обращал его внимание на то, что "положение в Турции не ясно, оно может стать опасным, если состоится соглашение Кемалю с Антантой, ибо нейтрализация Кемалю облегчит поход Антанты на Баку", одновременно подчеркивая необходимость "тщательной разведки и выяснения положения в Турции"⁵⁶.

В этой сложной обстановке и условиях неведения, равно как противоречивости поступающих в Москву сведений и в силу ряда других причин, правительство РСФСР в первый период турецко-армянской войны 1920 г. не предпринимало никаких активных действий к приостановлению турецкого наступления, разве что во избежание обострения обстановки на Кавказе и, в частности, по отношению к Армении, пыталось морально воздействовать на Турцию в целях прекращения ею военных действий. Еще "не решено, — писал Чичерин Лиграну 5 ноября, — как далеко идти в наших требованиях, если мы возьмем на себя посредничество, и как далеко идти в ответственности, которую мы можем на себя взять. Тут примешиваются и политические и специальные военные соображения. Надо выяснить, насколько мы сильны, и надо выяснить, насколько наша общая политика и роль в ней турецких националистов может осложниться решительным выступлением против последних (I — Р. К.) в случае принятия Арменией наших требований"⁵⁷.

Однако уже 6 ноября 1920 г., по мере того, как правительству РСФСР становилось ясно об истинных мотивах турецкого наступления, в его политике по отношению к Армении происходит резкий поворот в сторону последней. "Турки заявляют, что хотят — де освободить Армению от дашнаков. Это жульничество (I — Р. К.). Надо приостановить передачу им оружия"⁵⁸, пока не заключат перемирия" с Арменией, — говорилось в записке Чичерина Лиграну от 7 ноября⁵⁹. Тогда же в разговоре по прямому про-

воду с Леграном Чичерин вновь подтвердил точку зрения правительства на развивающиеся события: "Турки выпустили воззвание о том, что освобождают Армению от дашнаков. Итак, они намереваются захватить всю Армению. Чтобы этому помешать (I — P. K.) комиссия Мдивани⁷² должна ехать к туркам немедленно (I — P. K.) ... Поэтому мы послали комиссии Мдивани телеграфный мандат и письменные мандаты дошли курьером"⁷¹.

Впрочем, такой поворот дела не исключался еще в начале турецкого наступления: "Пока турки не продвигаются вглубь Армении, пока турки остаются на линии Сарыкамыш — Шахтахты, нет особенного [повода] для вмешательства, — говорилось в телеграмме Чичерина Леграну от 5 октября, — но если они пойдут дальше, придется что-нибудь сделать", и далее — "Армения за последнее время все больше превращается в орудие наступательной политики Антанты, но мы не можем позволить ее раздавить"⁷². Представитель Центра в Закавказье Г. К. Орджоникидзе, в свою очередь, также поднимал в этот период вопрос о необходимости "обеспечить Армении нашими войсками неприкосновенность со стороны Турции"⁷³.

В начале ноября, в соответствии с новым курсом, российским руководством были намечены два пути решения проблемы. "... Надо вопрос решить политически, — телеграфировал Чичерин Сталину в Баку 6 ноября 1920 г., — мы считаем, что Вам надо решить вопрос на месте. Есть две возможности, максимальная, спасти Армению ценой ее советизации... другая возможность минимальная, требовать за наше посредничество транзита и откола Армении от Антанты, аннулирования ее договора (имеется в виду Севрский договор⁷⁴ — P. K.). Обе возможности базируются на принятых эвентуально постановлениях⁷⁵. Полагаем, что Вам надо принять решение немедленно. Посредничество, значит посылать войска, ибо если не будет войска, будут посылать любезные ответы, но делать по-своему, а если будет хоть один красноармеец, турки его не тронут. Надо быстро действовать, пока Антанта не влезла"⁷⁶.

8 ноября Чичерин вновь обращает внимание Сталина на то, что "нельзя терять ни минуты, ввиду напряженности положения"⁷⁷. Днем позже Сталин отвечает, что "основная слабость — отсутствие связи и проверенных сведений" и что "если Александрополь будет взят⁷⁸, наиболее вероятной считаю комбинацию о максимальных требованиях", т. е. советизацию Армении. "Во всяком случае, — продолжал в той же телеграмме Сталин, — придется действовать по обстановке... Одно несомненно: нужно немедля двинуть воинские части к границам Армении и при необходимости войти с

ними в Эривань⁸⁹. На это Москва ответила, что "завлечение Эривани или даже всей Армении может, конечно, оказаться необходимым, и эта возможность предусматривалась ... Также и для предотвращения поголовной резни оно может оказаться необходимым. Действовать придется может быть быстро. (...) В данный момент главное иметь наготове некоторые силы у границ Армении, чтобы моментально их давить, если понадобится"⁹⁰. Однако известие о падении Александрополя заставило представителей Центра в Закавказье принять меры еще до того, как был получен ответ Москвы. "В связи с наступлением Кемалья на Армению вероятнее всего, что нам придется вмешаться для спасения Армении (I — Р. К.), — телеграфировал Орджоникидзе члену Реввоенсовета Кавказского фронта В. А. Трифонову. — Может быть придется советизировать [Армению] ... Такой приказ фронт может получить от Главкома через несколько дней. Поговори с Гиттисом (командующий Кавказским фронтом — Р. К.) и сообщи, что можно перекинуть. Жду ответа"⁹¹.

Тем не менее, как свидетельствуют архивные документы, правительство РСФСР в этот период старалось в качестве первой своей задачи использовать вариант переговоров с Турцией. 11 ноября, в связи с обращением к нему Армении с просьбой о помощи, оно срочно известило по радио руководство Турции, что "принимает на себя посредничество и с этой целью отправляет в район военных действий полномочного представителя", подчеркнув при этом, что "рассчитывает, что дальнейшие военные действия будут приостановлены"⁹². "Когда турки останутся, — разъяснял Чичерин в разговоре по прямому проводу с Лиграном, — остальное будем обсуждать исподволь"⁹³. Тогда же в телеграмме главы российского внешнеполитического ведомства Сталину сообщалось, что "в наших (т. е. РСФСР — Р. К.) условиях посредничества надо предлагать временное занятие турками тех местностей, которые они заняли, окончательное же установление государственной границы между Турцией и Арменией должно быть поручено той же смешанной комиссии с нашим участием, которая должна будет определить территорию Турецкой Армении"⁹⁴, из чего следует, что в рассматриваемый период правительство РСФСР намеревалось потребовать от Турции не только освобождения территории первой Армянской Республики, но и, по крайней мере, части Турецкой Армении.

Одновременно были приняты меры к вооруженной защите Армении от дальнейшего посягательства турок. "... Сталин и Орджоникидзе настаивают на немедленной отдаче директивы XI армии о сосредоточении частей армии в районе Казаха для движения на Эривань, — сообщал член РВС Кавфронта Трифонов главкому воо-

ружанных сил России С. С. Каменеву и заместителю председателя РВС Республики Э. М. Складскому в ночь на 11 ноября. — Такая поспешность объясняется взятием турками Александрополя. Приказ армии о сосредоточении частей, по их мнению, должен быть отдан не позже завтрашнего II/XI утра⁸⁵. В ответ главноком в тот же день были даны указания Сталину: "По политическим соображениям весьма возможна необходимость занять нашими частями Эривань, для чего теперь же должна быть принята соответственная группировка 11 армии с целью сосредоточить ударную группу в районе Казаха. Дабы быть готовыми [к] этой операции, приказываю теперь же отдать соответственные распоряжения"⁸⁶. Но пока это были всего лишь подготовительные работы: "О дальнейших действиях последует особая директива, без которой ничего фронту предпринимать нельзя", — предупреждал главноком⁸⁷.

Имея в виду, что "перемирие между турками и армянами не состоялось и военные действия возобновились", Чичерин 15 ноября телеграфировал Сталину: "убедительно просим сообщить нам точно о положении и вообще нас информировать непосредственно. Положение серьезно, нужен ежедневный контакт. (...) Когда мы получили известие о заключении перемирия, я сообщал Вам, что в результате мы должны влиять уже на заключение окончательного мира между Турцией и Арменией и что мы должны настаивать на транзите для нас через Армению, на предоставление установления окончательной турецко-армянской границы смешанной комиссии с нашим участием. Но повидимому перемирие не состоялось, и мы должны опять прилагать усилия к прекращению военных действий"⁸⁸. В тот же день Сталин и Орджоникидзе сообщают Мдивани, что по всей вероятности "англичанам не удалось еще приручить кемалистов", и хотя "этот вывод нужно тщательно проверить на месте", советуют пока не ссориться с Кемалем и не требовать немедленного отвода турецких войск к границе 1914 г., а "ограничиться созданием смешанной комиссии с нашим большинством по вопросу об отводе турецких войск"; одновременно запрашивают, "не согласятся ли турки отвести войска при условии советизации Армении и предоставления им Батумского округа с тем, чтобы Батум был открыт для нас и для туток вместе?"⁸⁹.

Продвижение туток аглубь Армении привело советское руководство еще к одному, важному для него выводу: создавалась угроза захвата ими советского Баку — не только столицы союзной России республики и важного в те времена стратегического пункта на Востоке, но и богатого нефтеносного района. Выше мы уже говорили, что в создававшейся ситуации Москва рассматривала Армению и

Грузию "как барьер против возобновления наступательной политики турок" по образцу 1918 г. То же подтвердил и Сталин в телеграмме Ленину от 16 ноября по ознакомлении на месте с положением дел: "Опасность может угрожать Баку с трех сторон. (...) Вторая опасность: опасность со стороны Турции, если Турция утвердится в Армении и получит общую границу с Азербайджаном (!! — Р. К.). Для предотвращения этой опасности, — советовал Сталин, — нужно использовать нынешнюю ситуацию, советизировать Армению, нужно вклиниться армянским советским клином между Турцией и Азербайджаном"⁹⁰. 23 ноября в разговоре по прямому проводу с Лениным Сталин еще раз подчеркнул, что приближение кемалистской Турции к границам советского Азербайджана "особенно опасно" и "угроза со стороны турок Азербайджану растет изо дня в день", и "турки при желании могут занять всю Армению без труда"⁹¹. Представитель Москвы в Закавказье Г. К. Орджоникидзе, в свою очередь, также подтверждал, что в связи с продвижением турок вглубь Армении "обстановка становится довольно сложной" и грозит "большой кавказской войной", что требует от РСФСР во что бы то ни стало "сейчас же врезаться клином" между Турцией и Азербайджаном, т. к. "эти трудности ... могут еще более ухудшиться, если Дилижан будет занят турками"⁹² (в те дни турецкие войска уже были на подступах к Карахлису).

Таким образом, сохранение Армении становилось для российского руководства, помимо прочего, важной стратегической задачей. Тем более, что в этот период стал более явственной проявляться отход Турции от "дружественного и братского союза" с Россией — так, что 30 ноября В. И. Ленин и И. В. Сталин по поручению Политбюро ЦК РКП (б) даже запрашивали своего спецпредставителя в Турции Буду Мдивани (П. Г. Мдивани), "можно ли считать, что кемалисты пока еще не отошли от нас к Антанте", дав директиву "разоблачать двуличие кемалистов"⁹³.

В соответствии с указанными исходными положениями и ввиду крайней срочности и важности вопроса, советское правительство еще 7 ноября 1920 г., т. е. до официального извещения о принятии обязанностей посредника, уполномочило Буду Мдивани, Дж. Коркмасова и Б. Шахтахинского "вести переговоры и заключить соглашение с представителями турецкого национального правительства по вопросу о приостановки военных действий между Турцией и Арменией"⁹⁴. 11 ноября оно вновь телеграфно подтвердило полномочия первого из них по данному вопросу⁹⁵. 25 ноября, в связи с несколько изменившимися обстоятельствами, были подтверждены полномочия остальных "на ведение переговоров с Правительством Армянс-

кой Демократической Республики и Большого⁹⁵ Национального Собрания Турции по вопросам, вытекающим из современного военно-политического положения между обоними Государствами, а равно принимать по соглашению с уполномоченными этих последних правительств меры, могущие повести к восстановлению мирных взаимоотношений между Армениею и Турциею⁹⁷. Командированный на Кавказ член Политбюро ЦК РКП (б) и представитель РВС Республики Сталин, в свою очередь, торопил Мдивани "выехать в Карс немедленно, не дожидаясь возвращения" и доклада ранее посланного в Турцию делегата, и обязывал его "в день раз по крайней мере сообщать сведения ... о делах в Турции, Армении"⁹⁸. При этом, как явствует из телеграммы Г. В. Чичерина Г. К. Орджоникидзе от 26 ноября, для советского правительства "особенно важным" оставалось требование, "чтобы армяно-турецкое разграничение было передано смешанной комиссии при нашем участии"⁹⁹.

Однако тем временем события в Армении стали развиваться по совершенно другому сценарию, крайне затруднившему Мдивани связь с Баку и Москвой: по требованию турецкой стороны армяно-турецкие переговоры были начаты в Александрополе¹⁰⁰. В связи с этим 24 ноября в 5 ч. утра Мдивани, изменив маршрут, был уже в Александрополе, в 11 ч. встретился с главой турецкой делегации, командующим Восточным фронтом Карабекиром, от которого узнал, что его не допускают к переговорам: "Он (Карабекир — Р. К.) сообщил, — телеграфировал Мдивани в тот же день Сталину и Орджоникидзе, — что Ангорское правительство считает наше (т. е. российское — Р. К.) посредничество излишним, так как армяне приняли все условия турок", и что "он получил предписание из Ангоры вести переговоры непосредственно только с армянами"¹⁰¹. Вследствие этого Мдивани не мог быть в курсе дел относительно хода александропольских армяно-турецких переговоров и влиять на них¹⁰² и уже 28 ноября телеграфировал своему руководству: "Все, что можно [было] сделать здесь в Александрополе, мною сделано. Дальнейшее мое пребывание здесь считаю излишним...", хотя и предупреждал при этом, что "столь назревшие вопросы не позволяют дальше ждать"¹⁰³.

В сложившейся обстановке и имея в виду крайне тяжелые требования, предъявляемые Турцией Армении на Александропольских переговорах, советскому руководству ничего иного не оставалось, как идти на ее советизацию, оговорив последнее условиями, что "внутренняя советизация Армении не [по]требует присутствия русских войск в Армении" (телеграмма В. И. Ленина и И. В. Сталина от 30 ноября 1920 г. по поручению Политбюро ЦК РКП (б)

на имя Г. К. Орджоникидзе и П. Г. Мдивани)¹⁰⁴. В тот же день Чичерин обратился в Политбюро ЦК РКП (б) с письмом, в котором предлагал послать Мдивани директивы "удерживать их (турок — Р. К.) от завоевания оставшейся еще незанятой части Армении". "После того, как мы пошлем тов. Мдивани эти директивы, — продолжал в том же письме Чичерин, — нам нужно будет выработать те предложения, которые мы сделаем туркам. (...) Мы полагаем, что в договоре с турками надо будет гарантировать независимость Грузии и Армении, причем границы последней будут определены смешанной комиссией с нашим участием, включая и необходимую часть турецкой Армении"¹⁰⁵. Спустя несколько дней, 3 декабря, Чичерин дополняет свое обращение в Политбюро новым письмом: "Турки от нас ожидают дальнейшей помощи вооружением и золотом, и мы, таким образом, имеем еще могущественный способ воздействия на них. (...) Мы могли бы обещать туркам возобновление нашей помощи, если они удалятся из Армении. Надо иметь в виду, что Карс есть ключ к Баку ... Независимость некоторой части Турецкой Армении следует по-прежнему добиваться, но не ультимативно, чтобы это не было камнем преткновения для дружественных отношений с турками"¹⁰⁶.

Из всего сказанного со всей неоспоримостью, таким образом, следует, что со стороны правительства РСФСР, при всех ошибках и просчетах, ни разу не было совместных с Турцией действий против первой Армянской республики и попыток уничтожить последнюю как государство и что с самого начала оно было против турецкого наступления и экспансии армянских земель. "Никаких наступательных операций с нашей стороны против Армении не было и нет", — подтверждал Г. К. Орджоникидзе в депеше на имя советника советского диппредставительства в Эривани О. И. Силына от 17 ноября 1920 г.¹⁰⁷

В то же время не исключаем, что есть доля правды и в словах полпреда РСФСР в Армении Б. В. Леграна, высказанных в его телеграмме Г. В. Чичерину от 28 ноября 1920 г.: "У нас нет ничего похожего на определенную линию в армяно-турецком вопросе и мы плетемся в хвосте событий"¹⁰⁸, что требует дальнейшего исследования.

THE SOVIET-KEMALIST RELATIONS IN 1920 AND THE QUESTION OF ARMENIA UNDER THE LIGHT OF SECRET DOCUMENTS IN MOSCOW ARCHIVES

On the basis of many documents, in general then top secret archives of the former USSR, the most part of which circulates first time, in a given paper there are opened formerly the unknown pages of the Soviet-Turkish relations, which reject being till today myths about the "friendship and brotherhood" relations between Soviet Russia and Kemalist Turkey and their so called common actions against bourgeoisie Armenia as an Entente's ally.

Elucidating in the paper documents testify about extremely negative attitude of the Russian government to the Kemalists' expansionist policy and intervention in Armenia in 1920, as well as the practic steps of the Soviet leadership on the defense of Armenia against the Turks and hindering of them to the boundaries of Soviet Azerbaijan as a threat of the capture of Baku by the Turks.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Центральный государственный архив документов общественных и политических организаций Республики Армения (ЦГАДОПО РА), ф. ЦК КПСС, д. 44-3/3-а, л. 7. Справедливости ради, однако, следует признать, что до подписания с Армянской тифлиского соглашения от 10 августа 1920 г. этот принцип зачастую нарушался, что, видимо, было обусловлено также тем, что правительство РСФСР, по всей вероятности, рассматривало Закавказье в качестве территории бывшей Российской империи, на которую распространяется ее юрисдикция как правопреемницы.
2. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, лл. 126, 145; ф. 5, оп. 2, д. 315, лл. 252-253.
3. Согласно доктрине большевиков, "победить более могущественного противника можно только при величайшем напряжении сил и при обязательном, самом тщательном, заботливом, осторожном, умелом использовании как всякой, хотя бы малейшей, "трещины" между врагами, всякой противоположности интересов между буржуазией разных стран, между разными группами или видами буржуазии внутри отдельных стран, — так и всякой, хотя бы малейшей, возможности получить себе массового союзника, пусть даже временного, шаткого, непрочно-го, ненадежного, условного" (В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 41, с. 55). В этой связи см. также РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2054, л. 5; ф. 17, оп. 3, д. 64, л. 1.
4. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 145.
5. Цит. по: Документы внешней политики СССР. Т. IX. М., 1964, с. 116. То же было заявлено Г. В. Чичериним также и на XIV съезде ВКП (б)

- (1925 г.), впервые опубликованном в 1991 г. — ж. "Кентавр", М., 1991, октябрь—декабрь, с. 122—123.
6. Архив внешней политики Российской Федерации МИД РФ (АВП РФ), ф. 04, оп. 51, п. 321^а, д. 54875, л. 33; РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 99, л. 1.
 7. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 25, л. 140; ф. 85, оп. 109, д. 15, л. 97.
 8. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2054, л. 5 (то же: оп. 2, д. 314, л. 2); ф. 17, оп. 3, д. 64, л. 1. Полный текст док. опубл.: *Մեծ Պիպիսերան, Բարձրագույնը և երկրորդը*, Ереван, 1998, с. 15—17.
 9. АВП РФ, ф. 132, оп. 3, п. 2, д. 1, л. 11 (Цит. по: А. Н. Хейфец. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны. М., 1964, с. 107. То же: Г. Б. Гарибджанян, Е. К. Саркисян. К вопросу о характере национально-освободительной войны в Турции в 1919—1920 г. — ж. "Вестник архивов Армении", 1982, № 3, с. 163). Официальная публикация письма Кемалья-пашы В. И. Ленину от 26 апреля 1920 г. осуществлена без данного абзаца — ж. "Международная жизнь", М., 1963, № 11, с. 147—148, публикация Г. С. Шишмаревой.
 10. Цит. по: *Документы внешней политики СССР*. Т. II. М., 1958, с. 554—555. Другие публикации документа содержат стилистические различия в его тексте: газ. "Правда", 1920, 9 июня; Ю. В. Ключевский и А. Сабанян, *Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях*. Ч. III. Вып. I, М., 1928, с. 26—27; *Мустафа Кемаль, Путь новой Турции*. Т. III, М., 1934, с. 299—300; *Внешняя политика СССР*. Сб. док. Т. I, М., 1944, с. 455—456; ж. "Международная жизнь". М., 1958, № 2, с. 152.
 11. РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 314, с. 12.
 12. РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 92, л. 8.
 13. Ш. З. Элиава (1883—1937) — партийный и государственный деятель. 8 июня 1920 года постановлением Политбюро ЦК РКП (б) был назначен полпредом РСФСР в Турции, однако в течение целого года по разным причинам ни разу не был в стране аккредитации, а посольство прибыло в Анкару только в ноябре 1920 г., что также свидетельствует о состоянии советско-турецких отношений тех лет (РГАСПИ, ф. 2, оп. 2, д. 361, л. 9; ф. 5, оп. 2, д. 315, лл. 20—21; ф. 17, оп. 3, д. 86, л. 4; д. 101, л. 1; д. 141, л. 1 и др.).
 14. РГАСПИ, ф. 2, оп. 2, д. 332, л. 3.
 15. Там же, л. 1.
 16. АВП РФ, ф. 0132, оп. 3^а, п. 102, д. 1, л. 6.
 17. РГАСПИ, ф. 2, оп. 1, д. 15016, л. 1.
 18. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 20.
 19. Как действует из многочисленных документов того времени, связь между Москвой и Закавказьем и, в частности, Арменией, находилась в крайне неудовлетворительном состоянии. Еще в конце июля 1920 г. в телеграмме С. М. Кирову (Тифлис) для Б. В. Лиграна Г. В. Чичерин признавался: "Нас сейчас очень затрудняет недостаток связей с Вами. Тщетно пытаемся наладить ... телеграфную связь". В сентябре—октябре он вновь сетует на плохую связь: "Мы страшно оторваны и от Тиф-

лиса и от Эривани, телеграф действует отаратительно, телеграммы задерживаются по неделям и часто совсем не доходят. Радио послать прямо в Тифлис мы не можем, приходится посылать окружным путем, через Саратов, и мы не уверены в их дохождении и передаче нашему представительству. Сношения с Эриванью по радио совсем не налажены", "контакт с Вами очень плох, не знаю, как быть с Вами, если не будут приезжать от Вас специальные послынные во Владикавказ", "информация от Вас получается отрывочная, по большей части искаженная так, что нам далеко не все ясно" и т. д., и т. п. (РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, лл. 24, 173, 283, 316 и др.). Я уж не говорю о том, что по свидетельству Чичерина в Москве получали диаметрально противоположную информацию: "Наш кратковременный опыт на Кавказе, — писал глава внешнеполитического ведомства 10 августа, — отличается тем, что мы по одному и тому же вопросу получаем диаметрально противоположные версии", "вообще нет вопроса, по которому не было бы диаметрально противоположных версий" (там же, лл. 312—313).

20. Судя по всему, о начале турецкого наступления на Армению в Москве стало известно не раньше 4—5 октября 1920 г. (см. РГАСПИ, ф. 2, оп. 1, д. 15621; ф. 17, оп. 3, д. 111, л. 1).
21. РГАСПИ, ф. 17, оп. 2, д. 36, лл. 1—2, 4.
22. Расчеты произведены по: Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 109, оп. 3, д. 72, л. 425; ф. 33988, оп. 2, д. 290, л. 212; АВП РФ, ф. 0132, оп. 3^а, л. 102, д. 1, л. 6; ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 42; РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 2002, л. 1; д. 5578, л. 2; ф. 64, оп. 1, д. 21, 209, 211, 212, 278 и др.
23. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 221.
24. См. также ссылку 88.
25. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, л. 232, д. 53001, л. 6; РГВА, ф. 33988, оп. 2, д. 290, лл. 192; РГАСПИ, ф. 2, оп. 2, д. 459, л. 1; ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278; ф. 558, оп. 2, д. 1, лл. 1—2; Документы внешней политики СССР. Т. III, М., 1959, с. 374, 380. Признавая "важность для нашей общей политики наших отношений с турецкими националистами", РСФСР, тем не менее, даже после прекращения турецко-армянской войны (2 декабря 1920 г.) и установления в Армении Советской власти продолжала еще некоторое время отказывать Турции в выдаче оружия, что, согласно записки И. В. Сталина в Политбюро ЦК РКП (б) от 10 декабря 1920 г., привело к "раздражению турок и порче отношений с ними" и послужило, как явствует из резолюции Л. Д. Троцкого, причиной снятия запрета (РГАСПИ, ф. 2, оп. 1, д. 15016, л. 1; ф. 558, оп. 1, д. 2018, л. 1; РГВА ф. 33988, оп. 2, д. 290, лл. 192, 199).
26. АВП РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 42; РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, лл. 209, 211, 212; ф. 558, оп. 1, д. 2002, л. 1.
27. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 49, л. 18.
28. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278; ф. 558, оп. 1, д. 1992, л. 1; Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 374.

29. На эту особенность указывает такое известное английское историк Алан Буллок в своем исследовании "Гитлер и Сталин": "После Гражданской войны во многих обширных районах России местные ... власти взяли в привычку действовать по собственному усмотрению" (А. Буллок. Гитлер и Сталин. Пер. с англ. Т. I. Смоленск. 1998, с. 168). Применительно к закавказской действительности в этом плане представляют интерес сборник документов "Большевистское руководство. Переписка. 1912—1927". (М.: РОССПЭН. 1996. С. 134—135 и др.); исследование акад. Г. А. Аветисяна (см. Г. А. Аветисян, Э. Л. Даниелян, А. А. Мелконян. История Армении, Ереван, 1999, с. 211—212); труды проф. М. А. Персида "Застенчивая интервенция. О советском вторжении в Иран и Бухару в 1920—1921 гг." (М., 1999, с. 130—151 и др.), известного московского ученого Н. Ю. Ульченко (С. Ф. Орешкова, Н. Ю. Ульченко. Россия и Турция. Проблемы формирования границ. М., 1999, с. 93—134) и ряд других.
30. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 25, л. 162. В этой же докладной отмечается, что с их стороны "помощь (турецкому командованию в ответ на их обращение — Р. К.) не могла быть полной, ибо ресурсы армии ограничены и с трудом покрывают свои потребности".
31. По всей вероятности, имеется в виду утвержденная на заседании Политбюро ЦК РКП (б) 7 июля 1920 года "Инструкция членам РВС Кавказского фронта и нашим дипломатическим представителям в Грузии, Армении и Турции" (РГАСПИ, ф. 17, оп. 163, д. 78, лл. 9—12. Оpubл. по тексту оригинала: Рем Казанджян. К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха. М., 1996, с. 35—38).
32. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 61—62. Ср. "Большевистское руководство. Переписка. 1912—1927." М., 1996, с. 134—135, 141; "Независимая газета", 2000, 27 декабря, статья С. В. Константинова.
33. Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления. Пер. с турецк. М., 1996, с. 100.
34. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 17, лл. 56—63.
35. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2099, л. 1.
36. РГАСПИ, ф. 2, оп. 2, д. 526, л. 1; ф. 5, оп. 2, д. 314, л. 88; ф. 85, оп. 14, д. 26, л. 6.
37. Документы внешней политики СССР. Т. II, с. 726—727; т. III, с. 667.
38. РГАСПИ, ф. 2, оп. 2, д. 526, лл. 1—3; ф. 5, оп. 1, д. 2117, лл. 1—2.
39. РГВА, ф. 33988, оп. 2, д. 290, л. 195; РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 25, л. 72.
40. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 158.
41. Там же, лл. 158, 173—174.
42. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 25, л. 244.
43. АВП РФ, ф. 04, оп. 51, п. 321*, д. 54875, л. 28.
44. В литературе и периодической печати указываются разные сроки начала турецко-армянской войны 1920 г. (подробно см. Է. Ա. Զանգրաշի, Մանվելիանի Ուսմանաներ և նախ-ընդհանրական հարաբերությունները, Ереван, 1979, с. 160—162). В нашей статье за основу начала войны взята

дата, указанная в ноте правительства Армении на имя Г. В. Чинерина от 30 сентября 1920 г., согласно которой "турецкие национальные силы перешли в общее наступление" против Первой республики "с 28 текущего сентября" (Центральный государственный исторический архив Республики Армения (ЦГИА РА), ф. 200, оп. 1, д. 486, ч. II, л. 270; АВП РФ, ф. 148, оп. 3, п. 2, д. 6, л. 34), что подтверждается также рядом других документов того времени (ЦГАДПО РА, ф. 4047, оп. 1, д. 670, лл. 2, 3; д. 671, лл. 1, 2; д. 673, л. 1; ЦГИА РА, ф. 200, оп. 1, д. 602, лл. 2, 400; АВП РФ, ф. 148, оп. 3, п. 2, д. 9, л. 4; РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 149; ф. 85, оп. 14, д. 18, лл. 3-4 и др.). То же подтверждают также и турецкие источники (напр.: Cemal Kızılay, Karabekir Ertemenianî nasıl yok etti? "Tanîh Kopyayıcı", İstanbul, 1956, s. 38-39 – цит. по: Հանրապետության շարժմանը 1920 թվականին. Երևան, 2002, с. 172). Более того, в документах правительства РА за 23-27 сентября 1920 г., в отличие от последующего периода, ни разу не упоминается о турецкой агрессии, из чего, на наш взгляд, следует заключить, что отдельные случаи вооруженных конфликтов на границе с Арменией в период до 28 сентября рассматривались правительством последней не более как пограничные стычки (инциденты), что имеет принципиальное значение для правильного понимания и оценки событий и документов того времени.

45. "Наши сношения с Лиграном крайне затруднительны, — телеграфировал Чинерин 26 октября 1920 г. полномочному представителю РСФСР в Грузии А. Л. Шейнману. — Многое не доходит. Из полученной только что от него курьерской экспедиции видно, что ряд депеш от него к нам и от нас к нему не дошли. (...) Сообщите, как нам лучше всего сношиться с Зриванью. Можно ли мы посылать Вам наши депеши для передачи в Зривань Лиграну. Укажите Лиграну лучший путь для его депеш к нам" (АВП РФ, ф. 04, оп. 51, п. 321*, д. 54875, л. 18). (См. также ссылку № 19 настоящих Примечаний).
46. Цит. по: С. Тарасов, А. Чечевичников. Одиссея младотурка. //г. "Век", М., 1999, № 12, 26 марта — 1 апреля.
47. Там же.
48. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 15, л. 2.
49. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, лл. 173-174.
50. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2099, л. 2.
51. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 179.
52. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 15, л. 3.
53. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 18, л. 1.
54. АВП РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 68.
55. АВП РФ, ф. 04, оп. 51, п. 321*, д. 54875, л. 19. То же: РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2099, л. 4.
56. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 15, л. 5.
57. АВП РФ, ф. 04, оп. 51, п. 321*, д. 54875, л. 20. То же: РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2099, л. 3.

58. АВР РФ, ф. 04, оп. 51, п. 321*, д. 54875, л. 19. То же: РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2099, л. 4.
59. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, п. 21, лл. 192—193.
60. См. ссылки №№ 19 и 45 настоящих Примечаний.
61. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 200. См. также там же, ф. 558, оп. 1, д. 2004, л. 8; оп. 2, д. 25, лл. 1—2.
62. РГАСПИ, ф. 17, оп. 2, д. 34, л. 3; оп. 3, д. 111, л. 1; ф. 85, оп. 15, д. 40, лл. 1—2.
63. АВР РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 71.
64. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 5575, лл. 1—11. То же: д. 5224, лл. 1—2.
65. Там же.
66. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 1987, л. 1.
67. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 199.
68. К этому времени выдача туркам оружия была приостановлена, о чем Чичерин, видимо, не знал, т. к. операция производилась по линии другого ведомства. По крайней мере в телеграмме от 6 ноября 1920 г. командующий Кавказским фронтом В. М. Гитлис и член РВС того же фронта В. А. Трифонов докладывали заместителю председателя РВС Республики Э. М. Складанскому: "Ко времени получения Вашей телеграммы (т. е. не позже 6 ноября, а стало быть раньше 7-го — Р. К.) одна партия артгруза, предназначенная для турецкой миссии, прибыла уже в Туалсе и приказано было ее вернуть обратно" (РГАСПИ, ф. 64. Документ предоставлен нам С. А. Абрамяном, которому выражаем нашу благодарность).
69. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 209.
70. Речь идет о П. Г. Мдивани (Буду Мдивани) (1877—1937), которого Чичерин в письме члену Политбюро, секретарю ЦК РКП (б) Н. Н. Крестинскому характеризовал следующим образом: "Он не обладает мировым политическим кругозором, это деятель кавказский, но Ближний Восток он знает великолепно" (РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 314, л. 15).
71. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 213.
72. Там же, л. 284. См. также там же, ф. 85, оп. 14, д. 17, л. 1.
73. АВР РФ, ф. 0209, оп. 1, п. 1, д. 10, л. 74.
74. В отличие от Запада с его несбывшимся планом передачи Армении неполных 4 вилайетов, РСФСР в рассматриваемый период предлагала передать Армении 3 вилайета: Ванский, Битлисский и Мушский.
75. Имеется в виду постановление Политбюро ЦК РКП (б) от 14 октября 1920 г. Подробно по данному вопросу и, в частности, относительно фальсификации содержания положенного в основу указанного постановления письма Г. В. Чичерина от 12 октября в примечаниях к Полному собранию сочинений В. И. Ленина см. нашу публикацию в ж. "Вестник Ереванского университета", 2001, № 3, с. 66—69.
76. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 205.
77. АВР РФ, ф. 04, оп. 51, п. 321*, д. 54875, л. 12.
78. Александрополь (нынешний Гюмри) пал 7 ноября 1920 г., о чем 8 ноября еще не знали в Баку, где тогда находился Сталин.

79. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 1992, лл. 2–8. То же: ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 220.
80. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 1992, л. 10.
81. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 32, лл. 2–3.
82. АВР РФ, ф. 0207, оп. 1, п. 1, д. 3, л. 15. Оpubл.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Сб. док. Ереван, 1957, с. 422; Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 325.
83. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 207.
84. АВР РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 78. См. также РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278; ф. 558, оп. 2, д. 83, л. 1 (то же: АВР РФ, ф. 0209, оп. 1, п. 1, д. 10, л. 104).
85. РГВА, ф. 109, оп. 3, д. 72, л. 438.
86. РГВА, ф. 33988, оп. 2, д. 284, л. 271.
87. Там же. В соответствии с данными указаниями Центра командующим Кавказским фронтом В. М. Гиттисом, членом ВРС Каафронта В. А. Трифоном и начальником штаба фронта С. А. Пугачевым в тот же день была дана директива командованию XI армии, повторяющая приказ Главкома (см. РГВА, ф. 195, оп. 3, д. 192, л. 6. Оpubл.: ж. "Вестник архивов Армении", 1978, № 1, л. 61). Разрешение на проведение операции было дано 16 ноября 1920 г. (РГВА, ф. 33988, оп. 2, д. 284, л. 294).
88. АВР РФ, ф. 148, оп. 3, п. 2, д. 9, л. 12.
89. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 5579, л. 2 с об. О содержании данной телеграммы в тот же день было сообщено В. И. Ленину и Г. В. Чичерину (РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 5211, л. 1; д. 5582, лл. 1–3).
90. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 1999, л. 3. То же: там же, оп. 2, д. 25, лл. 1–2.
91. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 2004, лл. 8, 10.
92. Там же, лл. 1, 4.
93. РГАСПИ, ф. 558, оп. 2, д. 82, лл. 1–2. Согласно пометке Сталина на документе, данная телеграмма была послана "после переговоров по телефону между Лениным, Троцким, Сталиным, Каменевым".
94. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 314.
95. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 20, л. 1.
96. Так в тексте, должно быть "Великого".
97. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 25, лл. 2, 3.
98. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 3311, лл. 1–2; д. 3312, л. 1.
99. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 26, л. 1.
100. "Мдзаван [я] Александрополе, непосредственной связи с ним нет, добиваюсь через Лиграну", находящегося в Эривани, — телеграфировал Г. К. Орджоникидзе И. В. Сталину 27 ноября 1920 г. (РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 26, лл. 3–4).
101. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 245. См. также там же, ф. 85, оп. 14, д. 17, лл. 21, 24.

102. Данное обстоятельство особенно ярко проявилось в его последующих сообщениях из Александрополя (см. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, лл. 246, 251; 85, оп. 14, д. 17, лл. 21, 24; д. 27, л. 1; оп. 15, д. 62, л. 4).
103. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 27, л. 1.
104. РГАСПИ, ф. 558, оп. 2, д. 82, л. 1. См. также ссылку № 93 настоящих Примечаний.
105. РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 34, л. 68. Относительно дальнейшего хода российско-турецких переговоров по территориальным вопросам см. "Вестник общественных наук" НАН РА, Ереван, 1999, № 1, с. 183—187; Մարտիր և Միլի Մրկրի Երկրի և ժողովրդի, Вып. XX, Ереван, 2001, с. 105—124, а также труды Г. А. Аветисяна, Г. А. Галояна, Э. А. Зограбяна, Г. Р. Симоняна и Н. Ю. Ульяновко.
106. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, л. 232, д. 53001, л. 6. Фрагмент документа впервые был опубликован акад. Г. А. Галояном в 1967 г.
107. АВП РФ, ф. 0209, оп. 1, п. 1, д. 10, л. 88.
108. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 254.

ШАКРО МГОИ

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ И ХАРАКТЕРЕ МЕЖКУРДСКИХ КОНФЛИКТОВ

Давно замечено, что процесс национально-освободительного движения любого народа на определенных этапах почти неизбежно сопровождается внутренними противоречиями и разногласиями, которые нередко приводят к конфликтным ситуациям. Последний фактор представляет большую опасность для перспектив освободительной борьбы. Все это, возможно, в еще большей степени иллюстрируется на примере курдского национально-освободительного движения, поскольку в силу ряда специфических особенностей, при которых ведется борьба курдов, пагубные последствия расколов и конфликтов особенно опасны. Тот факт, что истории известно множество примеров вневременного и внерегионального характера этого явления почти во всех национальных движениях, это не освобождает исследователя от обязанности попытки определить общее и специфическое в характере обсуждаемой проблемы на примере курдского материала. Ответ на поставленную задачу состоит из двух логически взаимосвязанных частей.

а) истоки, характер противоречий и противоборств в курдском движении в целом;

б) анализ причин, лежащих в основе нынешних конфликтных ситуаций.

Прежде всего следует обратить внимание на одну из специфических особенностей курдского национального движения, которая помимо тормозящей роли в развитии борьбы курдов еще и подливает разлад в их рядах. Проблематичность единства, застарелый характер разлада и противоречий в курдском движении в значительной степени обусловлены той объективно неблагоприятной обстановкой и пространством, в котором оно имеет место. Суть этой особенности заключается в том, что освободительная борьба курдов ведется против их единоверцев, при идеологическом господстве сильно политизированной религии — ислама, с его действенными корпоративными и регулятивными функциями. Это обстоятельство

заметно затрудняет отрыв курдов от господствующего народа и режима, обеспечение приоритета их этнических интересов над религиозным фактором. Шариватский постулат о приоритетности религиозного фактора над этническим долгое время был труднопреодолим, а порой вовсе не преодолевался. Иными словами нахождение курдов и их национальных порабощителей в одном религиозно-мировоззренческом пространстве в значительной степени осложняло задачу первых для сплочения вокруг национальной идеи. Более того, этот фактор являлся благоприятным условием для подрыва единства курдского национального движения. С его помощью провоцировались конфликты не только между курдами-мусульманами и немусульманами, но и приверженцами различных сект и направлений в самом исламе.

Приведем характерный пример из истории курдов, иллюстрирующий это обстоятельство. В середине 30-х годов XIX века во время решающей схватки курдских повстанцев с войсками турецкого Решид-паша, курдское мусульманское духовенство в Резандузе во главе с Молла-Хати выступило против "пролития крови мусульман, посланных султаном-халифом" и тем самым сорвало сопротивление курдов турецкой армии, осуществляющей "второе завоевание" Курдистана. Для сравнения вспомним, что при отсутствии собственной национальной государственности в жизни ряда угнетенных народов, например, армян, славян, греков и др. церковь, религия нередко и небезуспешно играли мобилизующую роль в борьбе против ига завоевателей-иноверцев. В этих условиях церковь, христианство передавали дополнительный заряд национально-освободительной борьбе, а порой сплачивали вокруг себя участников этого движения. В конкретных условиях Курдистана такая возможность для курдов исключалась.

Другим фактором, серьезно мешающим сплочению и консолидации курдских национальных сил является то, что в отличие, например, от европейских колониальных держав и их колоний, все четыре части Курдистана территориально составляют непосредственные "части" государства, осуществивших колонизацию страны курдов. Так называемая "интеграция", усвоение, исходящее из интересов господствующего народа в этих благоприятных условиях проводилась целенаправленно и по различным направлениям. Со временем они стали настолько ощутимыми, что части разделенного Курдистана стали объявляться "севером Ирака", "юго-востоком Турции" и т. д., и это воспринималось внешним миром как "правомерный" акт, данность. Государства, разделившие Курдистан, в известной степени благодаря вышеназванным обстоятельствам вовлекают

значительную часть курдского истеблишмента в различные области государственного, экономического управления, тем самым, с одной стороны, создавая мнимую "равноправность" курдов с господствующим народом, а с другой стороны проводя антикурдскую политику руками отдельных курдов. Помимо этого, благодаря этой политике курды лишались услуг значительной части одаренных национальных интеллектуалов, столь нужных им в процессе национальной борьбы, в разработке, определении путей и методов многосложного процесса освобождения курдов, особенно на современном этапе, при котором вооруженная борьба перестает быть единственной и решающей формой освобождения.

Параллельно с указанным неблагоприятным фоном, при котором имеет место курдское движение, наличествует такой мощный внешний фактор, как борьба великих держав за этот чувствительный регион мира. Процесс этой борьбы таков, что введенные в действие великими державами различные рычаги часто играют дезориентирующую роль в рядах курдских национальных сил. Через призму своих интересов эти державы муссируют "теоретическое обоснование" "прогрессивности" или "реакционности", "правосмерности" или "преждевременности" требований курдского национального движения. Поскольку на современном этапе развития курдского движения поддержка мирового сообщества и великих держав является важным фактором достижения его целей, курдские партии и их лидеры нередко вынуждены определять цели и задачи своей борьбы с оглядкой на позиции международных сил, великих держав и мирового сообщества. В значительной степени этим обусловлен тот факт, что неуязвки и несогласованности в тактике и стратегии некоторых курдских партий связаны с их различными ориентациями. Таким образом, подверженность курдского национального движения воздействиям конъюнктуры международных противоречий — это еще один фактор, отрицательно влияющий на процесс сплочения курдских национальных сил. С полным основанием можно отнести к специфике курдского национального движения и то, что в отличие от почти всех национально-освободительных движений, которые в той или иной степени получали и получают поддержку извне на уровне государственной политики, курды фактически вели и ведут освободительную борьбу в одиночестве, а масштабы оказанной ей "поддержки" не выходят за рамки временной конъюнктуры.

Весьма примечательна позиция исламского мира, роль исламского фактора. Ныне действующие более чем 18 международных исламских организаций, в разных ситуациях и в разных масштабах поддерживают освободительные или сепаратистские выступле-

ния всех народов, исповедующих ислам. Исключение составляют курды. Тому есть свои причины. В основе этой политики лежит вполне определенный, реальный фактор. "Исламская поддержка", "исламская солидарность" в случае с курдами перестает функционировать потому, что в данном случае национально-государственные интересы трех субэтносов региона — арабов, персов и турок, основных образователей и вдохновителей пространства "исламского фактора", находятся в острой конфронтации с интересами четвертого по величине этноса на Ближне- и средневосточном регионе — курдов. Короче, здесь наличествует столкновение национально-этнических интересов вышесказанных этносов с одной стороны, и курдов — с другой.

Это дает основание считать, что "исламская солидарность" вполне политизированное явление, в основе которого лежат государственные интересы определенных стран. Считается несчастливым, что антикурдские силы региона в последние годы с целью углубления разлада в рядах курдского национально-освободительного движения в Курдистане вкладывают большие средства в развертывание деятельности исламских партий, каждая из которых, как правило, имеет своего конкретного опекуна — государство в регионе.

Вышеназванные факторы, лежащие в основе весьма неординарной обстановки, при которой происходит национально-освободительная борьба курдов, то прямо, то косвенно мешают сплочению курдов, служат благоприятной почвой для разлада в среде курдских национальных сил, являясь стимулятором дезинтегрирующих тенденций в их борьбе за достижение национальных целей. Сказанное дает основание для заключения о том, что если и приходится говорить о хроническом и часто остром характере разладов в курдском национальном движении, то это преимущественно результат названных неблагоприятных факторов, которые не всегда находятся на поверхности событий и тем самым остаются вне поля зрения исследователей.

Переходя к характеристике и анализу межкурдских конфликтов уместно условно разделить их на две группы: так называемые традиционные, уходящие своими корнями в прошлое, и причины современные, связанные с конкретной обстановкой нынешнего этапа развития курдского национального движения. И хотя эти группы причин логически взаимосвязаны, тем не менее у каждой из них своя характеристика, требующая конкретного механизма объяснений.

Внимательно всматриваясь в характер и природу причин партикуляризма, относящегося к традиционным причинам, обнаружи-

ваем, что его живучесть в значительной части обусловлена теми конкретно-историческими условиями зависимости и угнетения, в которых курды находились в течение веков. Суть вопроса в том, что в условиях отсутствия национальной государственности, постоянных угроз, нередко граничащих с катаклизмами и геноцидом, у курдов функции их физической защиты, обеспечения национально-духовных потребностей, судопроизводства, регулирования отношений различного характера, выполнялись на уровне племени и племенных объединений. В качестве министруктуры социально-политической интеграции племени и племенные объединения в условиях иностранного господства в Курдистане выполняли особую роль предотвращения растворения курдов в некурдском окружении и, как таковые, получали стимул самосохранения, как справедливо отмечает Е. И. Васильева "образуя тот охранительный рубеж, который преграждал путь процессам социального распада и атомизации".

С этой точки зрения, вопреки широко распространенному мнению, относящему роль племени и племенных объединений в процессе исторического развития преимущественно к отрицательным категориям, в данном контексте роль вышеназванных структур курдского социума следует отнести к позитиву в исторических судьбах курдов, ибо в условиях нахождения под иностранным господством эти министруктуры худо-бедно, но все же обеспечивали "самоуправляемость курдов", это — во-первых, и, во-вторых, в значительной степени ограждали их от реальной ассимиляции в некурдском окружении. В то же время укоренившиеся в сознании людей идеи племенной солидарности, региональные и местнические убеждения объективно тормозили широкую консолидацию и сплочение на уровне общенационального масштаба. К негативу этого механизма относится то, что, в силу ряда факторов, определяющих этнополитическую ситуацию на мусульманском Востоке, на позицию и настроения людей серьезно влияли отдельные личности или группы людей, не всегда отличавшихся политической дальновидностью, и тем хуже, когда побудительными моментами у них были не общие интересы народа, а групповые или личностные. В этой негативной функции свою роль играли религиозный разделительный фактор (суннизм, шиизм, езидизм, али-илахизм и т. д.), а также лингвистический фактор в виде диалектов курдского языка. Замечено при этом, что если воздействие этих факторов на простых членов курдского общества в определенной степени являлся результатом невысокой политической культуры, наивной преданности члена общества этим идеям, то их мистификация использование со стороны ряда представителей курдских верхов носил корыстный характер,

признанный обеспечить выполнение целей, не исходящих из общенациональных.

Долгой и драматической истории курдов известны и другие случаи или факторы, дезориентирующие курдские национальные силы и объективно препятствующие развитию процесса консолидации и объединения курдов. Находящиеся под жестоким национальным и социальным гнетом, курдское население в течение веков являлось легковоспламеняющейся массой, своего рода резервом для разного рода оппозиций и антиправительственных выступлений. Как таковая она стихийно и не раз использовалась для целей, не только не имеющих прямого отношения к национальным интересам курдов, но и в ряде случаев по своим окончательным результатам наносящих серьезный урон по ним. Это явление подтверждается многими фактами, начиная от движения харриджитов на восходе ислама, кончая кемалистским движением в Турции и исламской революцией в Иране. В таких ситуациях некоторые вожди и лидеры курдов ловко играли востребованностью серьезной курдской силы для достижения своих корыстных целей — обеспечения политических и материальных выгод в ущерб общенациональным интересам. Исторический опыт курдской национально-освободительной борьбы, рост национального самосознания курдов, понимание приоритетности национальных интересов над религиозными и, наконец, борьба и деятельность курдских национально-демократических партий и организаций оттеснили вышеназванные отрицательные факторы на пути процесса объединения курдов. Однако, они живучи и все еще в той или иной степени влияют на процесс национальной борьбы курдов. При этом важно учесть, что они наличествуют не только в силу их живучести, питающейся историческим прошлым и традиционализмом, но и благодаря своекорыстным действиям некоторых курдских лидеров и организаций. Что касается использования этих рычагов в своих антикурдских действиях государствами, разделившими Курдистан, то это напрашивается из самой логики их политики.

Перейдя к анализу второй группы причин, приведших к конфликтным ситуациям в курдском национальном движении, следует заметить, что хотя и по разным позициям современные конфликты имеют некоторые черты преемственности и присутствует логическая связь с прошлым, тем не менее мотивы и формы их проявления и методы выяснения отношений противоборствующих сторон на современном этапе носят несколько иной характер. Эти изменения связаны с современным этапом развития курдского национального движения с его двумя главными составляющими: а) достижением курдами юридически зафиксированного права национальной автономии (в

Иракском Курдистане), находящемся в сложном процессе своей эволюции и становления; б) признанием этого статуса высшими международными организациями (ООН и его Советом Безопасности) и великими державами с фактическим признанием правомерности требования курдов о придании этому внутреннему самоопределению более реального и действенного характера. Эта, по сути новая постановка вопроса о правах курдов резко обострила отношение к дальнейшей судьбе названного процесса, в который вовлечены три различные силы: курдские национальные партии, ООН и великие державы и, наконец, соседние государства, разделившие Курдистан. Формы и методы действий этих сил, переплетение различных интересов придали этой борьбе сложный и запутанный характер, что, в свою очередь, мешает объединению курдских национальных сил.

Находящийся в процессе становления автономный статус Иракского Курдистана стал своего рода поворотным пунктом в курдском освободительном движении. Это — важный по значимости прорыв в одной из частей общекурдского фронта освободительной борьбы. И хотя в полном соответствии с конкретно-историческим обстоятельством в каждой из частей разделенного Курдистана борьба за достижение национально-демократических прав и самоопределения является прежде всего делом самих курдов данного региона, тем не менее роль и значение завоеванного статуса Южного (Иракского) Курдистана для судеб всех курдов неоспоримы. Этим определяется острота характера борьбы вокруг Южного Курдистана как в самом Курдистане, так и на международной арене. В общекурдском масштабе было зафиксировано весьма примечательное явление — все курдские партии, организации и курдская диаспора в том числе (за исключением ПКК), проявили полное единодушие в вопросе о необходимости поддержки процесса создания автономных национально-государственных структур в Южном Курдистане, рассматривая его как судьбоносный шаг на пути многосложного и поэтапного решения курдского вопроса. Единодушие подавляющего большинства курдских национальных сил по вышеназванной проблеме стало важнейшим событием в процессе национальной консолидации курдов, подтверждением успешной попытки сплочения вокруг национальной идеи.

По этой важнейшей проблеме в курдском национальном движении образовались два разных по существу, исходящих из различных мотивов и причин, конфликтных узла. Речь идет о конфликте между Демократической партией Курдистана и Патриотическим союзом Курдистана с одной стороны, и между ПКК и ДПК (а нередко с ДПК и ПСК одновременно) — с другой. Общим для характеристики

этих двух конфликтных узлов является уходящая своими корнями в прошлое борьба за лидерство, болезнь вождизма. В то же время между вышеназванными конфликтами есть существенная разница, как по форме, так и по содержанию. Конфликт между ДПК и ПСК условно можно назвать "правомерным" и "внутренним" поскольку он имеет место главным образом вокруг места и роли каждой из двух ведущих партий Южного Курдистана в социально-политической и экономической жизни освобожденного курдского анклава, развившийся, в частности, в вопросе о степени представительства этих партий в госструктурах автономного региона. При этом к позитиву возникшей ситуации относится то важное обстоятельство, что как ДПК, так и ПСК в ключевом вопросе о статусе и форме курдского самоопределения в составе иракского государства придерживаются одной концепции, одного плана реализации автономных прав курдов. Примерно такой же одинаковой позиции придерживаются эти партии по вопросу о роли международного фактора — ООН и великих держав по курдскому вопросу в Ираке. Этот важнейший фактор лежит в основе того, что несмотря на остроту конфликта между ними, не без усилий соседних государств доведенного до братоубийственной войны, в отношениях между ними, хотя сложно и медленно, но возобладала идея мирного и политического решения конфликтных вопросов. Идет переговорный процесс, что вселяет надежду на благоприятный исход усилий объединения сил для реализации прав курдов — главным образом посредством создания единых для всего Южного Курдистана национальных госструктур.

Совершенно иной характер носят конфликт и противостояние ПКК с южнокурдскими партиями, прежде всего с ДПК. Развернувшая широкую деятельность и обладая весьма широкой сетью СМИ, ПКК первоначально (1992—1996 гг.) однозначно выступила против возникших госструктур в Иракском Курдистане, безосновательно объявив их "результатом происков США, Турции и Израиля", игнорируя тот факт, что право национальной автономии курды Ирака приобрели благодаря вооруженной борьбе 1961—1970 гг. Все больше претендуя на роль общекурдской политической партии, ПКК присвоила право объявлять правомерной или ошибочной деятельность курдских партий в других частях Курдистана. На основании этой политики деятельность ДПК и ПСК, признавших национальную автономию как реальную форму реализации прав самоопределения на современном этапе, резко отвергалась со стороны ПКК и была объявлена "предательской и оппортунистской". Этой позиции ПКК противопоставила идею борьбы за создание "объединенного независимого Курдистана", которая в дальнейшем была теоретизирована

в постулате о необходимости ведения борьбы "радикально-демократического" течения (т. е. ПКК) в курдском движении против "регионально-реформаторского" (имеются в виду ДПК, ПСК и другие курдские партии, разделявшие их позицию). В последние годы эта политика претерпела некоторое изменение. Убедившись в необратимости процесса автономизации Иракского Курдистана, руководство ПКК, особенно в период весьма непопулярного в среде курдов вооруженного конфликта между ДПК и ПСК, открыто объявило о своих претензиях на руководящую роль в политической жизни Южного Курдистана. Обсуждая этот вопрос в контексте "особой революционной миссии ПКК вообще, и в регионе", Оджалан писал "... и для Южного Курдистана самый реальный путь возможен под руководством ПКК" (А. Оджалан, "Социализм и проблемы социализма", М., 1996, стр. 301).

Трагизм ситуации заключался в том, что роль и значение заложения основ курдского самоуправления для судеб всего курдского национального движения его врагами осознавались полномасштабно и сопровождалась комплексом изощренных антикурдских акций. Несмотря на острые противоречия между государствами, разделившими Курдистан, они проявили полное единодушие и при главенствующей роли Турции объединили усилия против образования национально-государственных структур в Иракском Курдистане. Все это имело место в то время, когда предоставленный редчайший шанс достижения самоопределения курдов в Ираке оставался под угрозой невостремленности. События в Иракском Курдистане и проблема национального освобождения курдского народа в целом в полной мере укладываются в логические рамки частного и общего, при которых они призваны дополнять друг друга, ибо прогресс частного обуславливает прогресс общего. В полном соответствии с этим сопредельные с Ираком государства беспокоили и беспокоит не столько автономный статус иракских курдов, сколько его последствия и влияние на другие части Курдистана, особенно Турции, где ведется борьба за аналогичные права.

При обсуждении вопроса о единстве в курдском национальном движении нельзя оставить вне внимания еще один фактор, который играл свою роль в разъединении рядов курдских борцов за национально-демократические права. В 60-е годы к традиционным причинам разладов в курдском национальном движении прибавились новые. Именно тогда в мировом национально-освободительном движении стали модными леворадикальные течения, которые приуменьшали роль национального вопроса и его судьбу связывали с "революционным социалистическим решением". Безвыходность

положения, невысокая политическая культура в среде участников освободительного движения являлись благоприятнейшей почвой для распространения этого политического направления. Курдское движение также подверглось влиянию этого явления. Леворадикализм стал модным. Приверженность этому направлению в среде части интеллигенции и студенчества воспринималась как критерии "прогрессивности" и "престижности". В значительной степени эта волна обусловила появление ПКК. Целый ряд расколов в курдском национальном движении связан именно с этим явлением. Наиболее характерное в деятельности сторонников этого направления — весьма поверхностные, в ряде случаев извращенные понятия по узловым вопросам самого учения марксизма, за приверженцев которого они себя выдавали. Увлеченные марксистскими идеями, но не всегда разбиравшиеся в установках самого марксизма по национально-колониальному вопросу, сторонники этого течения своими необдуманными, псевдореволюционными программами и действиями вносили дополнительный заряд раскольничества в курдском национальном движении.

Порочность и историческая неправомерность леворадикализма с точки зрения интересов современного этапа курдского национального движения заключается в том, что приверженцы этого течения, вопреки даже классическому марксизму и опережая время, провозглашали абсолютную приоритетность социальных вопросов по отношению к национальным. В целом, вокруг этого узлового вопроса возникли острые конфликты между Демократической партией Иранского Курдистана и "Комала", он же стал причиной расколов в рядах курдских партий в Сирии в середине 60-х годов и последующие годы, в Демократической партии Курдистана. Наиболее типичным и влиятельным представителем леворадикализма стала ПКК. Обращает на себя внимание то, что тактика и поведение государств, разделивших Курдистан исходят из того, что следует всячески стимулировать и поддерживать всякие политические течения, подрывающие единство курдского национального движения, независимо от того к левому, или правому направлениям они относятся.

В основе всякого экстремизма, в том числе экстремизма в курдском движении, лежат главным образом два фактора: а) непонимание или поверхностное понимание сложностей курдской проблемы, и неспособность выбора реальных путей и методов ее решения; б) манипулирование злободневностью, остротой курдской проблемы и стремление к достижению узкопартийных конъюнктурных политических целей посредством популизма. В целом, экстремизм и леворадикализм являются выражением неспособности взве-

шенного, реального анализа и нахождения путей решения курдской проблемы. Именно на этой почве возникает феномен особой роли лидера — “всезнающего и мудрого вождя”, обладающего непререкаемыми способностями расставлять все факторы и движущие силы национальной борьбы “на определенные места”. Его суждения и рекомендации безальтернативны, и ставятся в основу оценки всех исторических событий во вневременных рамках. В связи с этим огромные силы и средства используются для мистификации личности “вождя”, создания его культа. Леворадикализм значительно помешал и мешает развитию международной поддержки курдского движения, которая в нынешних условиях является весьма важной для борьбы курдов. Воинственность и постоянное нахождение в конфликтах, порой в упряжке с одной из противоборствующих сторон в ее борьбе против другой, переход из одной крайности в другую, резкие повороты, часто противоречащие их же вчерашним идеям и провозглашенным целям, объявление партий, организаций и лиц, не разделяющих их позицию, “национальными предателями” и “оппортунистами” — типичная черта деятельности леворадикализма в курдском движении. Одна из любимых форм деятельности леворадикализма — создание вымышленного образа врага и призывы борьбы против него. Для этой цели вводятся в действие дезинформация, клевета и откровенная фальсификация фактов и событий.

Преодоление противостояния и конфликтов в курдском национальном движении на современном этапе — задача весьма нелегкая, требующая времени, терпения, возобладания толерантности. При обсуждении этой части рассматриваемой проблемы следует заметить, что речь идет не о полной согласованности и гармонии в весьма масштабном курдском движении. Такая задача не ставится и не реальна. Речь идет о преодолении тех межпартийных и межгрупповых конфликтов, которые своими негативными последствиями тормозят развитие курдского национального движения, как в региональном, так и общекурдском масштабах. Поскольку судьбоносное значение процесса самоопределения Южного Курдистана для иракских курдов и всего курдского движения является бесспорным, то серьезным шагом на пути создания благоприятного климата национального единства может стать процесс примирения между ДПК и ПСК и успешное претворение в жизнь планов создания единых национально-автономных госструктур. С этим теснейшим образом связан характер отношений между ПСК с одной стороны и ДПК и ПСК с другой. От степени преодоления противоречий и конфликтов между этими силами зависит не только проблема межпартийных отношений, но и, что еще важнее, успех той редкой ситуации, когда

на арене одновременно действуют два острых очага курдского национального движения в Южном и Северном частях Курдистана. Этими двумя узлами конфликтов в Курдистане обусловлена общая обстановка в курдском национальном движении.

Приходится констатировать, что в условиях большой роли СМИ политическая ориентация и приверженность курдских масс к тому или иному течению в курдском национальном движении, формирование настроения людей в ряде случаев базируются не столько на степени достоверности и логичности аргументов противоборствующих сторон, сколько на интенсивности информации, исходящей от того или иного политического течения. Таким образом, информационную войну и дело обладания умами курдских масс часто выигрывает не тот, кто прав, а тот, в руках которого больше средств информационного воздействия. В достижении единства в курдском национальном движении особую роль играет довольно вынужденная курдская диаспора, что обусловлено ее особым, благоприятным положением, в частности, широкими возможностями посреднической миссии между конфликтующими сторонами, консолидированностью и солидарностью представителей различных частей Курдистана. Все это исключено на их разделенной родине. Сравнительно высокий социально-культурный уровень курдской диаспоры, возможности лоббирования интересов курдов, снабжения международных организаций и великих держав нужной информацией о курдской проблеме и т. д. делают диаспору важным рычагом в процессе развития курдского национального движения. Возможности преодоления конфликтов в курдском национальном движении широки и многообразны. Однако в конечном итоге исход этого судьбоносного процесса зависит от самих ведущих курдских партий, их умения и готовности служить курдскому национальному движению, а не использовать его в своих узкопартийных целях. У этого процесса сложный и тернистый путь. Эти сложности обусловлены как внутрикурдскими, так и международными факторами. Большая курдская проблема не может пройти свою эволюцию без больших трудностей. Обнадеживающим фактором в этом деле является то, что процесс объединения и сплочения курдских национальных сил, прошедший большой и сложный путь, хоть трудно и медленно, но постоянно пробивает себе дорогу. Большой и поучительный урок преподносит полная драматизма курдская история, ибо как говорил русский историк Василий Ключевский "история учит даже тех, кто у нее не учится".

**ON THE CAUSES AND NATURE OF THE CONFLICTS
BETWEEN THE KURDS**

The contradictions and the conflicts that have place between the Kurds today noticeably hinder the development of the struggle of the Kurds. The article analyzed the base and nature of inter and inside factors that lead conflicts in the Kurdish national movement.

The contradictions and the conflicts in the Kurdish national movement and their causes may be of two kinds: traditional and modern.

There are some sound arguments on the thesis that among the features common for all Kurdish movements there are some peculiarities that complicate them and are not promoted to the positive development of the Kurdish national movement.

The author specially argues the negative role of the islamic factor in the processes of the struggle of the Kurds.

ԿԱՐԻՆԵ ՍԱՄԿԵԼՅԱՆ

ՄԱԿ-ի ՍԱՆԿՑԻԱՆԵՐԸ ԻՐԱԸԻ ՆԿԱՏՄԱՍԻ

Միացյալ Ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) կողմից ընդունած Իրացին վերաբերվող փաստաթղթերը գիտական շրջանառության մեջ են դրվում հայերեն լեզվով նկատի ունենալով այս թեմայի կարևորությունը և արդիականությունը: Այն յույս է սփռում Իրացի նորագույն պատմության վերջին երկու տասնամյակների իրադարձությունների և շրջադարձերի վրա, օգնում ամբողջականորեն պատկերացնել այդ երկրի ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը:

ՄԱԿ-ի ընդունած փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միջազգային այդ կազմակերպությունը հետևողական է իր գործունեության ընթացքում: Ժամանակագրական հաջորդականությամբ հավաքված է փաստաթղթերի քավական ստվար փաթեթ, որը պայմանավորում է տեղեկատվական հարուստ ու հետաքրքիր տվյալներ:

ՄԱԿ-ի ընդունած որոշումները Իրացի մասին աներաժեշտ է դիտարկել ոչ միայն Իրացի արտաքին և ներքին քաղաքականության համատեքստում, այլև Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում միջազգային կազմակերպությունների կուտակած փորձը և գործունեությունը ներկայացնելու տեսանկյունից:

Իրացի հանդեպ պատժամիջոցների կիրառումը և նրանց որոշակի մասի վերացումը առաջվա նման մնում է միջազգային կարևորության հարցերի շրջանակում: Իրացի հետ կապված այդ հարցերով զբաղվում են շատ երկրներ, այդ թվում ՄԱՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան: Փաստորին դատիք է, որպեսզի ՄԱԿ-ում քննարկումների ժամանակ ի հայտ գա այդ կազմակերպության Անվտանգության խորհրդի, արաբական երկրների, նաև բոլոր շահագրգիռ երկրների ու կողմերի վերաբերմունքը Իրացի հանդեպ պատժամիջոցների վերացման հարցում:

2000 թվականից շրջանառության մեջ դրվեց «խելամիտ սանկցիա» որակումը Վաշինգտոնի կողմից: Այդ «խելամիտ» վերաբերմունքը Իրաք առաքվող հումանիտար օգնության բոլոր ապրանքների վրայից ասանամափակումների վերացման առաջարկությունն է: Այս առաջարկությամբ հանդես եկավ նաև Մեծ Բրիտանիան հատուկ նախագծով:

Նախագծում հումանիտար օգնության առաքումը պայմանավորվում էր ուժեղացնելով հսկողությունը Բաղդադի վրա, զենքի ձեռք բերմանը, ինչպես նաև կրկնակի նշանակության ասլուանքների գնելն ու ներմուծելը արգելելուն խիստ հետամուտ լինելով¹:

2001 թվականի փետրվարին ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Բոնին Փառելը անցկացրեց մի շարք կոնսուլտացիաներ, բացատրելով ամերիկյան կողմի «խելամիտ սանկցիաների» առավելությունը: Այդ կոնսուլտացիաներին Իրաքը ոչ միայն յմասնակցեց, այլև մախօրեք հայտնեց իր անհամաձայնությունը: Իրաքի արտգործնախարար Թարիկ Ազիզը դիմել էր Ռուսաստանի դաշնությանը անհրաժեշտության դեպքում իր վետոյի իրավունքը գործի դնելու խնդրանքով՝ ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդում ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի առաջարկը Իրաքի դեմ պատժամիջոցների ռեժիմի փոփոխության քննարկման ժամանակ²:

Համաձայն միջազգային նորմերի, եթե ՄԱԿ-ի անդամ երկրներից որևէ մեկը կրում է երրորդ երկրի նկատմամբ սանկցիաներ կիրառելու հետևանքով անհատույց վնասներ, ապա իրավունք ունի դիմել քննարկելու հարցի կարգավորումը:

Մտակվան սկզբունքորեն ընդատաջեց իրաքյան կողմին: Հարկ է նշել, որ դիվանագիտական մակարդակով Բաղդադի կողմից ստորագրվել են ռուսական ընկերությունների գերակայության մասին մի շարք դիրեկտիվներ:

2000 թվականին Ռուսաստանի դաշնության հետ Իրաքի կոնտրակտների արժեքը կազմել է 1 մլրդ. 200 մլն. ԱՄՆ դոլար: Ռուսաստանը ստացել է 5, 5 մլրդ. ամեր. ան դոլարի արժույթությամբ իրաքյան մալթ:

Հետաքրքիր փաստ է, որ պատժամիջոցների ռեժիմի վերացումից հետո մախստեսվում է մի շարք օրյեկտների կառուցում և վերակառուցում, որի համար կծախսվի 40-50 մլրդ. ամերիկյան դոլար:

Իրաքի դեմ կիրառվող սանկցիաներից որոշակիորեն տուժել են նաև Հնդկաստանը և Հորդանանը: Հնդկաստանը ստորագրելով «մալթ հացահատիկի դիմաց» փաստաթուղթ, այդ սանկցիաների հետևանքով կրել է 30 մլրդ. ԱՄՆ դոլար վնաս: Թեև Հորդանանին քույրադուրվում է ներմուծել օրական 75 հազար բարել իրաքյան մալթ, իրականում այդ քիվը զգալիորեն ավելի մեծ է: Հորդանանը՝ զրկված լինելով սեփական քնակաճ ոնտոքսներից, Իրաքի հետ առևտուրը դիտում է որպես տնտեսության համար կարևորագույն ազդակ և պայման:

Գալով Իրաք – Հորդանան տնտեսական կապերին, ոչազդեով են 2001 թվականի մայիս-հունիս ամիսների զարգացումները այդ քնագա-վառում:

2001 թվականի հունիսին Բաղդադում իր աշխատանքները սկսեց տնտեսական միասնության ընդհանուր արաբական խորհրդի 73-րդ մա-

տաշրջանը: Այս միջոցառմանը մասնակցում էին տնտեսության, արդյունաբերության և առևտրի մախարաբներ՝ արարական տաս երկրներից: Այն առաջին անգամ անց է կացվել 1991 թվականին: Այսպիսի ներկայացուցչական կազմով միջարարական խորումի անցկացումը Իրաքի մայրաքաղաքում, իրոք որ երևույթ էր: Երկու օր տևած այս մատաշրջանի մասնակիցները քննարկեցին արարական պետությունների տնտեսության ինտեգրացման և համաարարական ընդհանուր շուկայի ստեղծման հարցերը:

Այդ մատաշրջանը կոչված էր ընդունել որոշում Իրաքի, Սիրիայի, Եգիպտոսի և Լիբիայի միջև միացյալ ազատ առևտրի զոնա ստեղծելու մասին:

Արարական տարբեր երկրներից պատգամավորները ժամանեցին Բաղդադ հորդսանայան ինքնաթիռով:

Հոյդանանի կատավարությունը ստացել էր ՄԱԿ-ի Իրաքին վերաբերվող սանկցիաների հատուկ կոմիտեի քուլառավությունը՝ Բաղդադ կանոնավոր չվերթեր իրագործելու մասին³:

Թուրքիայի համար նույնպես ստեղծված էր նպաստավոր հնարավորություն: Նրա վնասը Իրաքի հանդեպ պատժամիջոցներից կազմում է 35-36 մլրդ. դոլար: Ներկայումս Թուրքիայի տարեկան շահույթը Իրաքի հետ առևտրից կազմում է 2 մլրդ. դոլար⁴:

Ինչ վերաբերվում է ամերիկյան կողմի վերաբերմունքին, ապա սանկցիաների կարևորությունը ընդգծվում է նաև ԱՄՆ ներկա վարչակարգի կողմից: ԱՄՆ-ի նախագահ Բուշը հաստատում է, որ չի պատրաստվում Իրաքին ազատել պատժամիջոցներից, քեև ամերիկյան ընկերությունները ձգտում են ձեռք բերել իրաքյան նավթ: Աստղիկյոթ Պրես գործակալության համաձայն Սալիտակ տանը կայացած քրիֆինգի ժամանակ Բուշը հերքել է փոխնախագահ Դիկ Չեյնիի 2001 թվականի ապրիլին կատարած այն հայտարարությունը, որ իբր տնտեսական սանկցիաները, որոնք ընդունված են և գործում են Լիբիայի, Իրանի և Իրաքի դեմ, հնարավոր է վերացվեն Միացյալ նահանգների կողմից այդ պետությունների էներգետիկ ռեսուրսների օգտագործման ամերիկացույթյունից դրդված⁵:

Գալով ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի ընդունած սանկցիաների բովանդակությանը, ամերիկացու է ժամանակագրական անցում կատարել դեպի Իրաքի նոտագույն չրջանի արտաքին հարաբերությունների առավել ուշագրավ իրադարձությունները, անդրադառնալով Իրաք-Իրան և Իրաք-Թուրքիա փոխհարաբերությունների ընթացքին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմության մեջ կոնֆլիկտային թեժ կետերի շուրջ բանակցությունների անցած ուղուն:

Իրանա-իրաքյան պատերազմը սկսվեց 1980 թվականի սեպտեմբերի 4-ին և ավարտվեց ութ տարի անց, 1988 թվականի օգոստոսի 20-ին՝ կողմերից և ոչ մեկին չընդունվ հաղթանակ: Այս ամիստ ու անհետանկար պատերազմը խոր հետք թողեց և Իրանի, և Իրաքի նասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում:

Իրանա-իրաքյան պատերազմի ավարտից տարիներ են անցել, սակայն, ինչպես գտնում են հետազոտողները, այդ պատերազմի հետևանքների ծանրությունը Իրաքի և Իրանի վրա այնքան ակնհայտ է, որ հետագա տարիներին, երկու երկրների միջև սահմանային տարրեր կոնֆլիկտների առիթով, այն մշվում է որպես խիստ վտանգավոր սպառնալիք, որին երբեք չպետք է վերադառնալ: Այսպես, 2001 թվականի գարնանը Իրաքի արևելյան մասի վրա Իրանի կողմից հրթրակոծումների կատակցությամբ Իրաքի ղեկավարության ներկայացուցիչը մախազգուշացրեց Իրանի ղեկավարությանը, որ այդ հրթրակոծումները եղի են երկու պետությունների միջև պատերազմի վերսկսման վտանգով, մի պատերազմ, որը տևեց 1980-1988 թթ. : Խոսքը վերաբերվում է Իրաքի արևելյան մասում քաղաքացիական Իրանի «ժողովրդական մարտիկներ» զինված խմբավորումների ապստամբ ջոկատների հրթրակոծմանը Իրանի կողմից, որի ընթացքում գոհվել էր 3 և վիրավորվել 19 մարդ: Իսկ ըստ Բաղդադի հայտարարության Իրաքի հակաօդային պաշտպանությանը հաջողվել է կործանել Իրանի ռազմաօդային ուժերի հետախուզական, առանց օդայուի կառավարվող ինքնաթիռը :

Այս դեպագը ևս ցույց է տալիս մեծամ շարժանիքների ունեցած քաջատան հետևանքները պատժամիջոցների վերացման ուղղությամբ գործընթացների վրա:

ՄԱԿ-ի ռազմական հարցերով դիտորդական խմբի ընդունած փաստաթղթի նյութերում պարզորոշ մշված է՝ «Գրեթե ութ տարի տևած պատերազմից հետո և դրան հաջորդող տարիների դիվանագիտությունը իրենց վրա վերցրին Իրանի և Իրաքի ղեկավար առաջին ղեմերը, համաձայնվելով երադարի և ուղղակի ամմիջական քանակությունների»: UNIMOG-ը ավարտեց իր վերահսկողության առաքելությունը 1991 թվականին, երկու կողմերից ստանալով նրանց պարտավորության համաձայնությունը՝ գործերը վերադարձնել միջազգային ընդունված սահմանները: Այդ առաքելությունը տևեց 1988 թվականի օգոստոսից մինչև 1991 թվականի փետրվար :

1991 թվականին ստեղծվեց ՄԱԿ-ի Իրաք-Քուվեյթ դիտորդական խումբը՝ այդ երկու երկրների՝ Իրաքի և Քուվեյթի, սահմանների վերահսկման նպատակով:

Այդ դիտորդական խմբի՝ UNIKOM-ի ընդունած փաստաթղթում փափրագված է՝ «ռազմական գործողությունները դադարեցնելուց հե-

տո, ինչը մախտանեմն է ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների կողմից, կասեցնելու համար Իրաքի ներխուժումը Քուվեյթ և հաստատելով խաղաղություն, վերականգնելու անվտանգությունը տարածաշրջանում, Անվտանգության խորհուրդը 1991 թվականին հիմնեց UNIKOM-ը՝ իրականացնելու համար իր դիտորդական առաքելությունը Իրաք-Քուվեյթ սահմանի երկայնքով, ապառազմականացնելով այս զոնամ, զսպելու, կասեցնելու սահմանի խախտումները և որևէ ռազմական զործողության դեպքում անհապաղ զեկուցելու պայմանով¹⁰:

Ընդ որում կարևոր է նշել, որ ՄԱԿ-ի ընդունած փաստաթղթերի ռազմամասիտությունը հետաքրքիր մյուս է պարունակում նաև քնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին:

Այսպես, 1994 թվականին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը առաջարկում էր չեղյալ հայտարարել 1993 թվականի մայիսի 27-ին ընդունած թիվ 833 քանակը մկատի ունենալով առանձին քաղաքացիների և նրանց ունեցվածքի հետ կապված հանցանքների մտահոգությամբ Իրաքի մախտագահի 1994 թվականի փետրվարի 22-ի նամակը (S 1994/240): Խոսքը վերաբերվում է Քուվեյթի տարածքում մնացած Իրաքի քաղաքացիներին և նրանց ունեցվածքի Իրաքի և Քուվեյթի միջև միջազգային նորմերով ընդունված սահմանափակումները:

Կողմերը համաձայնության եկան փոխատուցումների վճարումը իրականացնել Իրաքի մախտագահի 1994 թվականի փետրվարի 22-ի նամակում նշված սկզբունքների հիման վրա, այսինքն՝ դրամական փոխանցումները կարող են ուղարկվել առանձին քաղաքացիների, ուլքեր գտնվում են Իրաքում: Դա համապատասխանում է ՄԱԿ-ի կառուցադրության VII գլխի դրույթներին¹¹:

Միաժամանակ, պահանջվում էր ետ կանչել Իրաքի զորամիավորումները, որոնք տեղակայված էին Իրաքի հարավային հատվածում Քուվեյթի հետ ունեցած սահմանի ուղղությամբ¹²:

1994 թվականի հոկտեմբերի 15-ին, 3438 միատի արձանագրության համաձայն, ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհուրդը անդադարադադար է մի շարք, մախիկնում ընդունված քանակների՝ 78 (1990) 29 նոյեմբերի 1990, 686 (1991) 2 մարտի 1991, 687 (1991), 3 ապրիլի 1991, 689 (1991) 9 ապրիլի 1991, և 833 (1993) 27 մայիսի 1993 և հատկապես 678 (1990) « 2, դրանք ճանաչելով ուժը կորցրած: Այս որոշումների և քանակների խումբը մեկ անգամ ևս հաստատում է տարածաշրջանում խաղաղության գործընթացի ողջ բարդությունն ու հետևողականությունը ՄԱԿ-ի գործողություններում, որպես աշխատատար շարունակություն մեկ ընդհանուր շրջայի օղակներում: Որոշվում է ուղարկություն դարձնել սեփական զորքերը ընդդեմ իր հարևանների օգտագործելու Իրաքի սպառնալիքներին և պահանջներին: Պաշտոնապես ճանաչել, որ Իրաքի կողմից որևէ ռազ-

մական կամ պրովոկացիոն ակցիա ընդդեմ իր հարևանների սպառնալից է ներկայացնում տարածաշրջանում խաղաղությանն ու անվտանգությանը:

Անվտանգության խորհուրդը ողջունում է առեղծված ճգնաժամից դուրս գալու ուղղությամբ բոլոր դիվանագիտական և կողմնակի այլ ֆանքերը: Որոշվում է Իրաքին ետ արսել իր հարևանների և Միացյալ ազգերի կազմակերպության նկատմամբ սպառնալիքների և ահաբեկչության դեպքում: Ընդգծվեց, որ Իրաքը պետք է սույն որոշումը ընդունի ողջ պատասխանատվությամբ և ամբողջապես, նկատի ունենալով լուրջ հետևությունները, որի քաջակայության դեպքում կիրականացվեն սույն քանաձևի պահանջները:

Ընդունել ի գնտություն, որ Իրաքը կեայտնի իր պատրաստակամությունը դրական կերպով լուծելու վիճելի հարցերը, կճանաչի Քուվեյթի սուվերենությունը և նրա սահմանները՝ ի հաստատումն 833 (1993) քանաձևի, ընդգծելով, որ Իրաքը պետք է որոշակիորեն վտահոտքուն ներընչի լիակատար և պաշտոնական սահմանադրական կարգի համաձայն, հարգելով Քուվեյթի անկախությունն ու սահմանները, ինչը պահանջում են 687 (1991) և 833 (1993) քանաձևերը¹³:

Որոշվեց նաև վերահաստատել ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր պետությունների պարտավորությունը Քուվեյթի և Իրաքի սուվերենության, տարածքային ամբողջականության և քաղաքական անկախության հանդեպ:

Վերահաստատվեց այդ հայտարարությունը՝ 1994 թվականի հոկտեմբերի 8-ին: (S/1994/PRST/158)¹⁴:

Անվտանգության խորհուրդը ուշադրություն է դարձրել Քուվեյթի մշտական ներկայացուցչի 1994 թվականի հոկտեմբերի 6-ի (S/1994/1137) նամակին՝ որով ծանուցված էր Իրաքի զինվորական հեղափոխական խորհրդի 1994 թվականի հոկտեմբերի 6-ի հայտարարության մասին:

Որոշվում է նուսա նդել նաև Իրաքի մշտական ներկայացուցչություն 1994 թվականի հոկտեմբերի 10-ի նամակի կապակցությամբ (S/1994/1149), ուր հայտնվում է, որ Իրաքի կառավարությունը որոշել է ետ քաշել զորքերը, որոնք վերջերս տեղակայվել էին Քուվեյթի հետ սահմանի ուղղությամբ¹⁵:

Միացյալ ազգերի կազմակերպության կանոնադրության 7-րդ գլխի դրույթների համաձայն, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը որոշում է.

1. Դատապարտել Իրաքի ուսգմական ներկայությունը Քուվեյթի սահմանի ուղղությամբ:

2. Պահանջել, որ Իրաքը ամհապաղ ավարտի բոլոր զորամիավորումների դուրսբերումը Իրաքի հարավից, վերադարձնելով իրենց նախնական դիրքերը:

3. Պահանջվում է, որ Իրաքը դարձյալ չօգտագործի իր ռազմական կամ այլ ուժեր թշնամական կամ պրովոկացիոն նպատակներով սպառնալու իր այս կամ այն հարևանին կամ Իրաքում Միացյալ Ազգերի կազմակերպության գործողություններին:

4. Պահանջվում է հեռնապես, որ Իրաքը իր զորամիավորումները չշարժի դեպի հարավ, համաձայն վերը նշված « 2-ի, իրականացնելու համար որևէ գործողություն, ինչը կավելացնի իր ռազմական զեղակայությունը երկրի հարավում:

5. Պահանջվում է, որ Իրաքը համազործակցի ամբողջապես Միացյալ ազգերի կազմակերպության հատուկ հանձնաժողովների հետ:

6. Ողջվում է այս խնդրում ցուցաբերել ակտիվություն¹⁴:

1994 թվականի հունվարի 18-ին, համաձայն 687 (1991) քանակի « 21-ի, ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի անդամները անցկացրին ոչ պաշտոնական խորհրդակցություն: Բոլոր ներկաների կարծիքները լսելուց հետո խորհրդի նախագահը նկատ այն եզրակացության, որ չկա համաձայնություն, ինչը անհրաժեշտ պայմաններ կստեղծի վերափոխելու սանկցիաների ռեժիմը¹⁵:

Իրաքի կողմից Քուվեյթի սուվերետության, տարածքային ամբողջականության և քաղաքական անկախության, ինչպես նաև միջազգային սահմանի ճանաչումը լավից նաև ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1994 թվականի նոյեմբերի 16-ի 3459 նիստում:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի նախագահը Իրաքի արտգործնախարարի կողմից, 12 նոյեմբերի 1994¹⁶, ստանում է Իրաքի հեղափոխական խորհրդի 1994 թվականի նոյեմբերի 10-ի թիվ 200 որոշումը՝ նախագահ Սադդամ Հուսեյնի առդրագրությամբ: Դա Իրաքի ազգային ժողովի կողմից նոյեմբերի 10-ին ընդունված դեկլարացիան էր, որը հաստատում էր Իրաքի դիրքորոշումը Քուվեյթի պետության անկախության, տարածքային ամբողջականության, Իրաքի համրապետության և Քուվեյթի պետության միջև միջազգային սահմանների մասին ընդունված Միացյալ ազգերի կազմակերպության, Իրաք-Քուվեյթ սահմանի դեմար-

¹⁴ Դրա նմանօրինակ հաղորդագրությունը հասցեագրված էր Գլխավոր քարտուղարին, խնդրանքով որ այն շրջանառության մեջ դրվի, որպես անվտանգության խորհրդի փաստաթուղթ և շրջանառության մեջ է՝ S (1994) 1288 նշանով:

կացիւն համձնախմբի կողմից՝ իսմածայն Անվտանգության խորհրդի քանաձևի՝ 833 (1993):

Անվտանգության խորհուրդը ուղղունց այս զարգացումը, որի մասին նրա մախազահը գրաւող տեղյակ պահեց Իրաքի մշտական ներկայացուցչոյթյանը (1994 թ. 16 նոյեմբերի, (S /1994 / 1297):

Անվտանգության խորհուրդը մշել էր, որ Իրաքի այս որոշումը ղխտվում է մշանակալի քայլ և ներդրում, ուղղված Անվտանգության խորհրդի քանաձևերի կատարմանը:

Վերը մշված մամակում Անվտանգության խորհրդի մախազահը տեղեկացնում է Իրաքի կատարչոյթյանը, որ Անվտանգության խորհրդի անդամները կեետեն Իրաքի այլ քայլերի իրականացմանը և նրա վճռակամոյթյանը: Նրանք կշարունակեն հակուոյթյան տակ պահել Իրաքի գործողոյթյանները՝ համապատասխան Անվտանգության խորհրդի ընդունած քանաձևերի:

Իրաքին վերաբերվող ՄԱԿ-ի ընդունած սանկցիաների շարքում կարևոր են իրացյան մալթի և մալթամթերքների արտահանմանը վերաբերվող որոշումները: Այս հարցը ուղղակիորեն կապված է ազգաբնակչոյթյան կենտամակարայակի, երկրի տնտեսոյթյան վիճակի հետ:

Համածայն 1995 թվականի ապրիլի 14-ի ճխտի 3519 արձանագրոյթյան, Իրաքի մալթի և մալթամթերքների արտահանման հարցը միածայն ընդունվեց հետևյալ բովանդակոյթյամբ.

Անվտանգության խորհուրդը լրջորեն մտախոզված լինելով Իրաքի ազգաբնակչոյթյան սննդի և առողջարահական հարցերի ներկա իրաւիճակով և տպագայի էլ ալեի վատթարացման հետանկարով, հանոզված է և անհրաժեշտ է համարում որպես հումամիտար օգնոյթյան ժամանակաւոր գործոն մախածեանը և իրականացնել մի շարք միջոցատումներ:

Կարգադրված էր ձևավորել պարտավորոյթուններ բոլոր անդամ պետոյթյունների կողմից, հատակեցնելով Իրաքի սուվերնետոյթունը և տարածքային ամբողջակամոյթյունը ընդունած երկրների մասնակցոյթյունը:

Համածայն Մխացյալ ազգերի կանոնադրոյթյան VII գլխի որոշվեց՝

1. Թուրյատրել պետոյթյուններին, շնայած 3 (ա), 3 (բ) և 4, 661 (1990) քանաձևի և դրան հաջորդող քանաձևերի, որոնք արգելում են մալթի և մալթամթերքների արտահանումը, բայլ տալ արտահանել իրացյան մալթ և մալթամթերքներ, ներառելով ֆինանսական և այլ կարևոր բաղադրամասեր կազմող գործընթացները, որոնք ուղղակիորեն կապված են արտահանման հետ: Դրանից բացի արտահանման արժե-

քը չպետք է գերազանցի մեկ քիլոն (հազար միլիոն) ամերիկյան դոլարին, յուրաքանչյուր 90 օրվա ընթացքում²⁹։

Այդ նպատակի իրականացման համար նախքան ու նախամիջոցները վաճառքի հանել ըստ հետևյալ պայմանների՝

ա) հանձնախումբը հավանություն է տալիս 661 (1990) քանաձևի համաձայն, ապահովագրել հստակ յուրաքանչյուր գործարք։ Ըստ այս քանաձևի՝ նրա դրույթները և պայմանները ընդունելուց հետո, դիմումը կամ հայտարարությունը հաստատվում է Իրաքի կառավարության կողմից։

Իրաքյան նավթ և նավթամթերք գնելու մասին յուրաքանչյուր առաջարկություն պետք է արտահայտի ընդարձակ տեղեկություն վաճառքի գնի մասին, շուկայական հավաստի արժեքը, արտահանման վայրը, քսց նամակով ապառիկ վճարողումակությունը, քանակը, հաշվետվությունը հաստատված նախագահի կողմից, կցելով քանաձևի իրականացման նպատակի և այլ, գործին ուղղակի վերաբերվող ֆինանսական կամ այլ քաղաքական գործարքների ակտեր։

բ) Նավթի կամ նավթամթերքի յուրաքանչյուր վաճառքի դիմաց վճարումը լրիվ ամսիջականորեն վաճառողից պետությանն է անցնում՝ հաշվետու լինելով գլխավոր քարտուղարի կողմից հաստատված փաստաթղթով (քանաձևի իրականացմանը օժանդակելու նպատակով)³⁰։

Պարզ է, որ մտան պայմանները մտան էին ավագի մեզ մի քանի կարիլի ջրի և չէին կարող բավարար հիմքեր ապահովել շարքային իրաքցու հոգսը թեթևացնելու հարցում։

ՄԱԿ-ի սանկցիաները Իրաքի նկատմամբ անցել են քափական բարդ ժամանակահատվածում։ Դրանք ժամանակավոր բնույթ են կրում, քանի որ պայմանավորված են քաղաքականության ղրսևորումներով և հետագա զարգացումներով։

KARINE SAMVELYAN

THE SANCTIONS OF UNITED NATIONS AGAINST IRAQ

AMONG THE SIGNIFICANT SOCIAL-POLITICAL FACTORS OF REGIONAL IMPORTANCE WAS THE PROBLEM OF THE PEACE.

The article deals with the analyses of the social-political consequences of the Iran-Iraqi war and the Iraq-Kuwait Conflict (recognition of Kuwait's sovereignty).

It includes the examination of resolutions and Statements of Security Council of United Nations, concerning the economic sanctions against Iraq and its results.

1. Великобритания представляет план по ослаблению режима санкций в отношении Багдада. "Независимая газета", 18. 05. 2001, стр. 6.
2. Նույն տեղում:
3. "Независимая газета", 7. 06. 2001, էջ 6:
4. Նույն տեղում, 18. 05. 2001, էջ 6:
5. "Известия" 21. 04. 2001, стр. 7.
6. Տե՛ս Կարինե Սամվելյան, Իրանա-իրաքյան պատերազմի հետևանքները Իրաքի սոցիալ-տնտեսական վիճակի վրա պատերազմի առաջին տարիներին (1980-1984), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVI, Երևան, 1996, էջ 66-74; Կարինե Սամվելյան, Իրանա-Իրաքյան պատերազմի շահարկական-քաղաքական արձագանքները, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XVIII, Երևան, 1999, էջ 55-65:
7. "Известия", 21. 04. 2001, стр. 7.
8. Նույն տեղում:
9. United Nations peacekeeping - 50 years. Published by the United Nations Department of Public Information DPI / 1999-98-93337- September 1998-5 M).
10. Նույն տեղում:
11. Press Release, Security Council, Resolutions and Statements of the Security Council, 1994, էջ 12.
12. Նույն տեղում, էջ 97:
13. Նույն տեղում:
14. Նույն տեղում:
15. Նույն տեղում:
16. Նույն տեղում, էջ 98:
17. Նույն տեղում, էջ 138:
18. Նույն տեղում, էջ 192:
19. Press Release Security Council, Resolutions and Statements of the Security Council, 1995, էջ 25.
20. Նույն տեղում:

РУБЕН САФРАСЯН

ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ АРМЯНО—ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ ТЕОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ

Армяно—турецким межгосударственным отношениям конца XX — начала XXI веков "не повезло" дважды: как факту действительности, так и объекту исследования. Поясним нашу мысль.

В реальной жизни они хоть и существуют: два соседних государства "признают" существование друг—друга, время от времени происходят контакты между официальными представителями различных уровней, включая президентов и министров иностранных дел и ведутся переговоры, однако до сих пор они не получили своего легального оформления с точки зрения международного права — дипломатические отношения не установлены; то есть строго говоря, в системе современных международных двусторонних отношений они как бы не существуют. К тому же, одна из сторон — Турция — в одностороннем порядке осуществляет фактическую экономическую блокаду, а также ввела специальный визовый режим в отношении Армении, который она то ужесточает, то вводит определенные послабления в зависимости от... результатов обсуждения проблемы геноцида армян в парламентах третьих государств.

Не лучше обстоит дело и с исследованием проблем армяно—турецких отношений. Фактически отсутствуют работы, в которых они анализировались бы с применением понятийного аппарата, используемого в современной науке о международных отношениях. К сожалению, отсутствует также сколь—нибудь полное фактологическое исследование истории армяно—турецких межгосударственных отношений, даже их отдельные периоды не получили адекватного отображения в специальной литературе с точки зрения "голой" фактографии, не говоря уже о монографии, в котором проявился бы комплексный подход. Авторы существующих работ решают в своем большинстве прежде всего задачу оправдания кое—каких узкона-

циональных или узкопартийных подходов к этой сложной и многослойной проблеме. Получила также распространение практика их рассмотрения только в контексте изучения Карабахского конфликта. В результате, предлагаемые в специальной литературе интерпретации армяно—турецких отношений являются в целом односторонними и поверхностными.

Между тем, даже из краткого описания в начале статьи состояния армяно—турецких межгосударственных отношений становится очевидной их безусловная "ценность" в качестве объекта исследования в рамках подхода "case—study" — с целью их дальнейшей генерализации и включения в каталог конкретных случаев, которыми оперирует современная теория международных отношений. Отметим две ее области, для которых, по нашему мнению, история отношений между Арменией и Турцией последнего десятилетия представляет несомненный интерес.

Это прежде всего такая новая, на наших глазах формирующаяся область, как изучение методов и способов осуществления "неконвенциональной дипломатии" или, выражаясь более конкретно, исследование двусторонних отношений между государствами в условиях отсутствия дипломатических отношений. Казалось бы, армяно—турецкие отношения могли бы послужить одним из основных "случаев" (case), используемых для теоретических обобщений. Однако исследователями опыт армяно—турецких отношений в целом игнорируется. Характерным является следующий пример: в новаторской по своей сути в этой области работе профессора Лейкастерского университета Г. Р. Бэрриджа "Разговаривая с врагом", положившей начало специальным исследованиям в этой области, отсутствует обращение к опыту армяно—турецких отношений, хотя и автор в числе других случаев использования присутствия на официальной церемонии похорон видного государственного деятеля для осуществления контактов между руководителями государств, не имеющих дипломатических отношений, упоминает визит президента Армении Л. Тер—Петросяна в Анкару по случаю похорон президента Турции Т. Озала¹. Между тем, рассмотрение особенностей армяно—турецких отношений позволило бы автору не только расширить, пользуясь терминологией самого Бэрриджа, список "ключевых методов коммуникации", используемых сторонами, но и "рассмотреть более пристально формальные и существенные обстоятельства, которые делают необходимым обращение к ним"².

Так, вся концепция и структура книги английского ученого основываются на допущении, что государства могут не иметь дипломатических отношений или в результате не признания друг друга, или

в результате разрыва дипломатических отношений³. Тем самым им устанавливается прямая зависимость между признанием нового государства и установлением дипломатических отношений. "Во всяком случае, — пишет Барридж, если в признании нового государства или нового правительства отказано по какой-либо причине, дипломатические отношения, конечно, не могут быть установлены; точно также, если признание взято обратно, то дипломатические отношения, если они существовали, должны быть приостановлены"⁴. В результате, он фактически исключает из своего рассмотрения такой случай, как отказ от установления дипломатических отношений при официальном признании нового государства — то есть тот "операционный код"⁵, который выработало руководство Турции в отношении Армении еще в 1991 году и который оно сохраняет до сих пор. Тем самым, поле анализа автора сужается до рассмотрения только двух случаев: непризнания государства и разрыва дипломатических отношений.

Между тем, отмеченный нами выше случай имеет ряд принципиальных отличий от оказавшихся в центре внимания Барриджа. В частности, избравшее такую политику государство получает не только значительное стратегическое преимущество перед "новым государством", ставя установление дипломатических отношений в зависимость от выполнения неких предварительных условий, но и официально признавая существование этого "нового государства" оставляет за собой возможность установления с ним и поддержания "неконвенциональных контактов" на самых различных уровнях, включая высший, используя их в конечном итоге с целью оказания давления на него. В случае непризнания "нового государства" каналы "неконвенциональных контактов" были бы в значительной степени перекрыты, что уменьшило бы возможности для дипломатического маневрирования, а в конечном счете — для оказания давления на него.

С другой стороны, официально признанное "новое государство", с которым не установили дипломатические отношения, оказывается в затруднительном положении, кстати, более затруднительном, чем если бы сначала дипломатические отношения были бы установлены, а лишь затем в одностороннем порядке разорваны. Испытывая вполне понятный недостаток в опытных дипломатах такое государство лишается также возможности сбора информации посредством посольства и консульства, а также возможностей их посредством установления контактов с представителями различных слоев общества. Все это приводит к тому, что в случае поддержания "неконвенциональных дипломатических отношений" оно вынуждено

действовать как бы "вслепую", что еще более ослабляет его позиции в диспуте с противной стороной, которое, обычно, представлено более сильным и уже состоявшимся государством.

Прочерченная выше лишь пунктирно парадигма отношений была выведена нами на основе обобщения опыта отношений между Турцией и Арменией. Она не имеет аналогов в современной практике дипломатических отношений. Своеобразие армяно—турецких отношений станет более наглядным после краткого обзора рассматриваемых в научной литературе случаев отсутствия межгосударственных отношений.

Государства в наши дни в отношении друг друга применяют главным образом или политику непризнания, или политику разрыва (заморозки) дипломатических отношений. "Классическими" случаями непризнанных государств в годы "холодной войны" были разделенные государства: Германия, Вьетнам, Корея. До сих пор большинство арабских государств не признают существование государства Израиль. В последние десятилетия получил распространение модифицированный вариант непризнания — непризнание не государства, как такового, а правящего режима (правительства). Особенно часто такую политику применяли Соединенные Штаты, а также под их давлением — их союзники. Так, США многие годы не признавали коммунистический режим Пекина в качестве законного правительства Китая.

Вместе с тем, как показывает обращение к практике международных отношений, значительно большее распространение в новейший период времени получил разрыв дипломатических отношений при одновременном сохранении "признания" данного государства или даже политического режима. Согласно традиции, кодифицированной Венским конгрессом 1815 года, разрыв дипломатических отношений воспринимался как символический акт признания невозможным разрешения конфликтной ситуации между государствами мирными средствами и скорого начала военных действий. Вся история периода "классической европейской дипломатии" позапрошлого века полна примерами подобного рода. И в наши дни время от времени акция разрыва или замораживания дипломатических применяется в непосредственной связи с началом военных действий, как, например, поступила Великобритания в отношении Аргентины в период Фолклендской войны. Однако в современный период или в эру "новой дипломатии"⁶ разрыв дипломатических отношений служит чаще всего актом, символизирующим недовольство политикой данного государства и направлен на его изоляцию на международной арене, особенно, если он применяется сильным государством в от-

ношении более слабого, или же преследует пропагандистские цели; причем, в реальной дипломатической практике обе эти цели зачастую совмещаются. Приведем в качестве примера разрыв Соединенными Штатами дипломатических отношений с правительством Кастро на Кубе, которое, тем не менее, не сопровождалось отказом не только от признания кубинского государства, но даже от признания режима Кастро¹. Подобный подход США был обусловлен, на наш взгляд, их стремлением оставить дверь открытой для последующих "неконвенциональных" контактов с представителями коммунистического правительства Кубы с целью попытаться добиться благоприятных для себя изменений. Важную роль сыграл, несомненно, фактор географической близости Кубы к США, что обуславливает его особое значение даже для такой мощной державы, как Соединенные Штаты. Интересно отметить, что в одном из своих выступлений тогдашний президент США имплицитно оправдывая подобную политику вынужден был даже публично солгать, заявив что США не признают правительство Кастро. Политика Турции в вопросе дипломатических отношений с Арменией оказывается, по нашему мнению, наиболее близкой именно к политике США в отношении к Кубе, имея, однако, существенное отличие от последней; а именно, она с самого начала отказалась установить с Арменией дипломатические отношения, обусловив их установление рядом предварительных условий, касающихся других пунктов повестки дня в отношениях между этими двумя государствам, по которым ей не удалось добиться удовлетворяющих ее уступок со стороны Армении. Подобный подход турецкой стороны основывался на убеждении, что Армения, как "новое государство", к тому же, не имеющая выхода к морю, находящаяся в состоянии военного конфликта с Азербайджаном и испытывающая значительные экономические трудности, больше ее заинтересована в установлении дипломатических отношений. Таким образом, можно утверждать, что Турция, фактически, использовала свое возможное согласие на установление дипломатических отношений с Арменией в качестве "средства влияния" в понимании исследователя проблем международного влияния (influence) Джеймса Дэвиса². Однако до сих пор, по прошествии почти десяти лет, дипломатические отношения между Турцией и Арменией не установлены. Это означает, значительные расхождения между ними остаются, и Турции не удалось добиться от Армении существенных уступок, то есть вовлечь ее в сферу своего влияния.

В более широком смысле, отношения между Турцией и Арменией представляют определенный научный интерес также с точки зрения дальнейшего развития теории межгосударственных двусто-

ронных отношений, которая в условиях усиления в последние годы влияния неолиберальных и мондиалистических теорий оказалась на периферии интереса исследователей. Между тем анализ армяно-турецких отношений в контексте такого фундаментального понятия этой теории, как мощь ("power") государства и способы ее реализации, или концепция принуждения мог бы способствовать ее дальнейшему развитию.

Обратимся к конкретному примеру. В последние годы ряд исследователей пришли к выводу, что в наши дни в дипломатической практике возросло значение повестки дня ("agenda") как двусторонних, так и многосторонних международных отношений, исходя из чего и подчеркивают необходимость ее более пристального изучения³. Однако конкретные способы формирования повестки дня остаются малоисследованными. Обращение к опыту армяно-турецких отношений и в этом случае снабжает нас интересным материалом для анализа. Так, оказывается, еще до краха СССР и создания независимого армянского государства стороны вступили в борьбу за формирование повестки дня двусторонних межгосударственных отношений. Об этом свидетельствует визит посла Турции в Москве В. Вурала в Ереван в апреле 1991 года и его переговоры с руководством республики, в ходе которых обнаружились отличия сторон в подходах к формированию повестки дня. Если армянская сторона стремилась сконцентрировать повестку дня двусторонних отношений на вопросах экономического характера, то посла Вурала интересовали прежде всего вопросы, связанные проблемой геноцида армян и армяно-турецкой границей, а также проблема урегулирования Карабахского конфликта и лишь в последнюю очередь — вопросы торгово-экономического характера. Турции тогда удалось навязать свою интерпретацию повестки дня, а после того, когда она, признав в конце 1991 года независимость Армении, отказалась установить с ней дипломатические отношения, форсированно в нее вошел новый пункт: об установлении дипломатических отношений. В 1992—1993 годах в иерархии ее пунктов опять — так под давлением Турции произошли изменения, в результате которых проблема урегулирования Карабахского конфликта выдвинулась на первое место. Борьба за повестку дня закончилась в 1993 году, когда после потери Азербайджаном Кельбаджара Турция окончательно закрыла свою границу с Арменией, вынудив тем самым армянскую сторону согласиться с заменой торгово-экономического пункта повестки дня на вопрос об открытии Турцией границы с Арменией. В течение последующих лет вплоть до сегодняшнего дня (сентябрь 2002 года) повестка дня армяно-турецких отношений не претерпела существенных

изменений, лишь новое руководство Армении, пришедшее к власти в 1998 году, сконцентрировав свое внимание на проблеме признания геноцида армян, добилося изменений в иерархии пунктов повестки дня.

Сказанное выше о борьбе за повестку дня армяно—турецких отношений не оставляет сомнений в том, что мы имеем интересный случай с точки зрения более детального изучения проблемы формирования повестки дня двусторонних межгосударственных отношений. В частности, стремление Турции установить свой контроль над формированием повестки дня в межгосударственных отношениях с Арменией свидетельствует о ее стремлении расширить поле применения (*domain*) своей мощи (*power*) за счет включения в нее и повестки дня. Такая интерпретация политики Турции основывается на определении мощи государства как способности контролировать других, глубоко разработанном Джоном Роттебом¹⁰.

Вместе с тем, изменение в иерархии вопросов повестки дня, происшедшее в 1998 в результате изменения в политике Армении в вопросе признания факта геноцида армян, показывает, что и более слабое государство, в данном случае — Армения, имеет возможность не только противостоять более сильному и игнорировать его требования, но и добиваться определенного преимущества в дипломатическом противостоянии, особенно, когда это касается вопросов, коренящихся в глубинах коллективного сознания и исторической памяти. К сходным результатам пришла группа американских специалистов, исследующих предпосылки и условия достижения успеха при использовании угроз, главным образом, военного характера¹¹.

Заключая, попытаемся очень кратко интерпретировать армяно—турецкие отношения применяя отмеченные нами выше новые разработки в теории международных отношений. Они характеризуются как "неконвенциональные", для которых большое значение имеет определение повестки дня межгосударственных отношений. На формирование такой парадигмы отношений решающее влияние оказал "операционный код", разработанный дипломатией Турции в отношении Армении, который характеризуется использованием ряда не вполне традиционных методов принуждения (*coercion*).

По приблизительной оценке Калеви Холсти более 90% отношений между государствами базируется на политике "простого убеждения" (*persuasion*)¹². Таким образом, армяно—турецкие межгосударственные отношения последнего десятилетия относятся к такому типу отношений, который составляет лишь менее 10% всего современного международного "траффика", именно по этой причине обращение к их опыту и дальнейшая генерализация могут спо-

способствовать уточнению некоторых концепций и понятий, применяемых в наши дни для изучения международных отношений.

ROUBEN SAFRASTYAN

**THE IMPORTANCE OF THE STUDY OF ARMENIAN-TURKISH
RELATIONS FOR THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS:
PRELIMINARY REMARKS**

The article is the first attempt to consider Armenian-Turkish interstate relations from the point of view of the modern theory of international relations. This approach stems from the author's following main thesis: above mentioned relations have some characteristic peculiarities and can serve as special case for the further generalizing.

The most important from these peculiarities is the refusing by Turkey to establish diplomatic relations with Armenia after recognition his as an independent and sovereign state. This aspect of Turkish policy towards Armenia is analyzing as interesting case for the further development such fields of modern theory of international relations as the study of unconventional diplomacy as well as the methods of pursuing power and expanding domains of influence.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. G. R. Berridge, *Talking to the Enemy: How States without 'Diplomatic Relations' Communicate*. New York, 1994.
2. *Ibid.*, p. XVI.
3. *Ibid.*, p. 1.
4. *Ibid.*, p. 3.
5. Термин был введен в практику международных исследований Александром Джорджем, который применял его для характеристики индивидуальных политсмейкеров. См.: A. George, *The 'Operational Code': A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making*. – *International Studies Quarterly*, 1969, 13: 2 (June), p. 190-222.
6. Термин "новая дипломатия" применяется нами в соответствии с подходом, разработанным Сассоном Софером. См.: *Sasson Sofer, Debate Revisited: Practice Over Theory? – In: The Theory and Practice of International Relations. Eight Edition. Edited by: William Clinton Olson, Englewood Cliffs (New Jersey), 1991, p. 65-78.*
7. См. об этом: C. Warbrick, *The New British Policy on Recognition of Governments*, *International and Comparative Law Quarterly*, 1981, Vol. 30, p. 569.
8. James W. Davis, Jr., *Threats and Promises: The Pursuit of International Influence*. Baltimore and London, 2000, p. 10-25.

9. См., например, следующие работы: Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, *Complex Interdependence and the Role of Force*. – In: *International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues*. Fifth Edition. Edited by: Robert J. Art, Robert Jervis, New York, 2000, pp. 241–242; Chris Brown, *Understanding International Relations*. New York, 1997, pp. 228–230.
10. John M. Rothgeb, Jr., *Defining Power: Influence and Force in the Contemporary International System*. New York, 1991, p. 27–36.
11. См. об этом в книге: Peter Karsten, Peter D. Howell, and A. P. Allen, *Military Threats: A Systematic Historical Analysis of the Determinants of Success*. Westport, Connecticut, 1984.
12. К. J. Holsti, *International Politics: A Framework for Analysis*. Sixth Edition, Englewood Cliffs, 1992, p. 126.

ԱՆՈՒՇ ԱՏԱՄԲՈԼՅՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՆԿԱՏԱՄԲ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՀԴԻ ԲԱԶԱՐԳԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Թեև Մոհամմեդ Ռեզա Փեհլևի շահի իշխանության տապալումը քաղաքագետների կողմից գնահատվում էր ոչ միայն որպես Իրանում ամերիկյան քաղաքականության ամմախաղկալ, մեծագույն անհաջողություն, այլև լիակատար պարտություն, այնուամենայնիվ, ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները որևէ չափով պատրաստ չէին անգամ այս պարագայում համակերպվել Իրանում իրենց մախկին դիրքերից հրաժարվելու մտքի հետ: Դրա լավագույն վկայությունն է, քերևա, այն, որ ԱՄՆ-ի Պետության գործառնության Մերձավոր Արևելքի և Հարավային Ասիայի հարցերով զբաղվող բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկը՝ Հ. Սանդերսը, Իրանից շահի հեռամալու հաջորդ իսկ օրը՝ 1979 թ. հունվարի 17-ին, շտապեց ամերիկացուհու Իրանում ստեղծված միանգամայն մութ իրադրության վերլուծությանն ու մեկնաբանությանը, պարզաբանել նրա հնարավոր հետևանքներն Իրանում և ընդհանրապես Միջին Արևելքում ԱՄՆ-ի քաղաքականության ապագայի համար¹:

Նույն օրն ևեք Միացյալ Նահանգների մախագահ Ջ. Քարտերն իր հարցազրույցներից մեկի ժամանակ հավատում էր Իրանում ԱՄՆ-ի քաղաքական նպատակների կայունությունն ու այն պահպանելու անհրաժեշտությունը՝ իրականում որեղորդ անգամ հիշեցնելով այն բոլոր գործոնները, որոնք ԱՄՆ-ը համարել և համարում էր իր ռազմավարության հիմքը և որոնցից, հասկանալի պատճառներով, մտադիր չէր երթել հրաժարվել²: Ավելորդ չէ նշել, որ Միացյալ Նահանգների այդպիսի դիրքորոշումն ուղեկցվում էր մաս և այն պատճառաբանությամբ, որ այդ են պահանջում մաս Իրանի և տարածաշրջանի՝ առանց քաջատության բոլոր երկրների կենսական առաջնահերթ շահերը, և որ այնտեղ ԱՄՆ-ի դիրքերի հետագա ապահովումը միանգամայն համահունչ է մախ և առաջ հենց վերջիններիս շահերին:

Հայտնի է, որ մախապես ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները, չմայած Իրանում աներիկյան ալմադական քաղաքականության շարունակման

ձևերի հետ կապված տարածայնություններին², մեծ հույսեր էին կապում Շահիուր Բախթիարի՝ իրենց և շահի համատեղ ջանքերով տեղեփված կառավարության հետ: Դեռևս 1979 թ. հունվարի սկզբներին ամերիկյան ադմինիստրացիան հայտարարում էր, որ պատրաստ է լիովին համագործակցել Բախթիարի կառավարության հետ, անկախ այն քանից՝ շահը կմնա Իրանում, թե՛ ոչ³:

Փորձելով յուրովի քաջատրել Իրանում տեղի ունեցածի պատճառները՝ Քարտերը միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ իրենց կողմից հովանավորվող Բախթիարի կառավարությունը, որին պատրաստ են աջակցել այսուհետև ևս, կկարողանա վերջ դնել արյունահեղությանը, վերականգնել երկրի կայունությունը և Իրանը վերադարձնել նորմալ կյանքի⁴: Հատկանշական է, որ Իրանում ընդդիմության հանդեպ իր վերաբերմունքը նույնպես այս պահին Քարտերը կապում էր այն հանգամանքի հետ, թե վերջիններս որքանով լոյս կլինեն Բախթիարի կառավարությանը: Մակայն հունվարի կեսերին այսօրյա Խոմեյնին, ինչպես և պետք էր սպասել, կարակամապես մերժեց Բախթիարի նորաստեղծ կառավարության հետ համագործակցելու Քարտերի հորդորները⁵: Հաջողություն չունեցավ նաև Փարիզ մեկնելու և Խոմեյնու հետ քամակցելու Բախթիարի ինքնավստահ փորձը⁶:

Այսուհանդերձ, Իրանում ծավալվող բռտն գործընթացները միանգամայն կանխատեսելի էին դարձնում Բախթիարի կառավարության մտալուտ ճակատագիրը: Այդ էր պատճառը, որ շարունակելով աջակցել Բախթիարի կառավարությանը, ԱՄՆ-ը, միաժամանակ, փորձում էր կապեր հաստատել և, հնարավորության դեպքում, երկխոսություն սկսել հոգևոր ընդդիմության հետ⁷: Մանավանդ, որ Խոմեյնին արդեն 1979 թ. հունվարի սկզբներին հայտարարում էր, որ Իրանը պատրաստ է լավ հարաբերություններ զարգացնել Միացյալ Նահանգների և Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ, եթե նրանք դադարեցնեն աջակցությունը շահին և միջամտությունը իր ներքին գործերին⁸:

Երբ Խոմեյնին 1979 թ. փետրվարի 1-ին վերադարձավ Իրան և անմիջապես իր կողմից ստեղծված ժամանակավոր կառավարության վարչապետ նշանակեց Մեհդի Բազադգանին, արդեն փետրվարի 12-ին իր հարցազրույցի ժամանակ Քարտերը հայտարարեց, որ ջանալու է խաղաղ համագործակցություն շարունակել Իրանի հետ⁹: Հաջորդ իսկ օրը՝ փետրվարի 13-ին, Պետդեպարտամենտի ներկայացուցիչը հաստատում էր, որ Թեհրանի նոր վարչակարգն ընդունել է նախագահ Քարտերի համագործակցության առաջարկը, և համոզմունք էր հայտնում, որ Միացյալ Նահանգներն ու Իրանը շարունակելու են երկկողմ հարաբերությունները¹⁰:

Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակ Իրանում Միացյալ Նահանգների դեսպան Վ. Սադլիվենը ամերիկյան կառավարության կողմից տեղեկացված էր այն մասին, որ չնայած Իրանում կառավարության փոփոխությանը՝ ԱՄՆ-ի իշխանությունները որոշել են շարունակել Իրանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները և հրահանգ էր ստացել այդ մասին արաչտոմսային հայտնել Իրանի արտգործնախարարին¹²։ Սա, փաստորեն, մշամակում էր, որ Միացյալ Նահանգները արաչտոմսային ճանաչում էր Իրանի նոր վարչակարգը։ Վաշինգտոնի այսպիսի կողմնորոշումը միանգամայն համապատասխանում էր Սալիստակ տանը կազմակերպված մանուլի ասուլիսի ժամանակ Քարտերի այն արտահայտությանը, որ ԱՄՆ-ը ձգտում է լավագույնս օգտագործել Իրանում կառավարության փոփոխությունը և ի հնարավորինս անել ամեն ինչ՝ այնտեղ ամերիկյան շահերի պաշտպանության համար¹³։

Այսպիսով, իրադրության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Իրանից շահի հետանալը և Իրանում նոր կարգերի հաստատումը ամենևին էլ չնվազեցրին այնտեղ Միացյալ Նահանգների ակտիվությունը։ Ուղղակի ԱՄՆ-ի դիվանագիտության քաղաքականության մեջ սկսվեց ոչ տևական, սակայն կարևոր և հագեցած նոր փուլ։

Այդ շրջանում ամերիկյան քաղաքականության առաջնահերթ նպատակն, անշուշտ, շարունակում էր մնալ Իրանում իր ներկայությունն ապահովելը և պահպանելը, որին և ուղղված էին նրա հիմնական ջանքերը։ ԱՄՆ-ը, ամենայն հավանականությամբ, հասցրել էր ձեռքազատվել շահի կորստյան և Բախրիսի վաղաճեցիկ կառավարության ֆիասկոյի հարուցած ընկճվածության զգացումից և զրեթ չէր կասկածում, որ ոչ մեծ ջանքեր գործադրելով՝ Բազարգանի կառավարությանը կկարողանա հաջողությամբ օգտագործել որպես այլընտրանք։

Իրանի նոր իշխանությունների առաջին քայլերն այս տեսակետից ԱՄՆ-ի համար ավելի քան հուսադրող էին։ Վերջ հիշատակված մամուլի ասուլիսի ժամանակ Քարտերը հայտարարում էր, որ Իրանում ամերիկյան դեսպանությունը խորհրդակցել է Բազարգանի նորաստեղծ կառավարության հետ, և որ այն շատ արդյունավետ է եղել, քանի որ երաշխավորել է Իրանում ամերիկյան քաղաքացիների ապահովությունը¹⁴։ Բազարգանի կառավարության աջակցությամբ հնարավոր եղավ իրականացնել Իրանից ամերիկյան մեծաթիվ քաղաքացիների տարահանումը, ինչը ենդափոխության հարթամակից հետո ամերիկացիներին ամենից շատ հուզող խնդիրներից մեկն էր։

1979 թ. փետրվարի 14-ին ցուցաբերվող հարձակում զործեցին թեհրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան վրա և պատանդ վերցրին դեսպանության աշխատակիցներին¹⁵։ Բազարգանի և կառավարության մյուս

քարձրաստիճան պաշտոնյաների ցանցերով նրանց հնարավոր եղավ ազատել¹⁶։

Միացյալ Նահանգների ղեկավար շրջանները, հետապնդելով ուղղակի մպատակներ, սկսեցին կերպով հետևում էին Իրանում ընթացող պրոցեսներին և Բազարգանի կատավարության ու ամենձամբ խոմեյնիներիցին և արտաքին քաղաքականության քննազննարարական ձևերով քայլերին՝ երկու երկրների միջև փոխհարաբերությունների հետանկարներն ափսիսի ճիշտ գնահատելու համար։

ԱՄՆ-ը որոշակի հույսեր էր կապում մախ և առաջ Բազարգանի հետ։ Վերջինս՝ որպես լիբերալ-բուրժուական գործիչ, իր համոզմունքներով և համապատասխան կեցվածքով կարծես դեմ չէր հաշտվել ԱՄՆ-ի հետ (ինչպես և կասկածալիտական աշխարհի հետ ընդհանրապես) և ազգային տնտեսությունը պահպանել կասկածալից շրջանակներում։ Ամերիկյան ղեկավարների հիշողության մեջ դեռ թաքն էր այն, որ «չափավորները», որոնց շահերի արտահայտիչն էր Բազարգանը, Վաշինգտոնի հետ մերձեցումը իրական երաշխիք էին դիտում Իրանի անկախության ապահովման համար, ինչպես և իշխանության հասնելու կարևոր մոխապայման՝ դեռևս մախքան շահի վարչակարգի տապալումը։

ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները գրեթե վստահ էին, որ Իրանի նոր իշխանությունները ուշ թե շուտ չքրվելու էին դեպի ԱՄՆ-ը։ Իրանից տարանմուծ աներիկյան դիվանագետներից մեկը, որ լավատեղյակ էր Իրանի մերթին իրադրությունը, այն համոզվածությունն էր հայտնում, որ Իրանի ղեկավարներն ընտրություն չունեն, և նրանց պարզապես ժամանակ է պետք որպեսզի կարողանան բոբափել իրենց ափսոսող և անհարկի պատվամուտությունը¹⁷։

ԱՄՆ-ին ամենից շատ հույս էր ներշնչում հեղափոխությունից հետո Իրանում առեղծված ծանր տնտեսական վիճակը։ Ամերիկյան մամուլն անընդմեջ և մի առանձին համոզյով էր արձանագրում այդ իրողությունը հաստատող քաղմաքիվ փաստերը և, հատկապես այդ մասին Իրանի ղեկավարների և քարձրաստիճան պաշտոնյաների հավաստիացումները։

1979 թ. մարտի 11-ին՝ հարցազրույցներից մեկի ժամանակ, Բազարգանն անբարոյց մտահոգություն էր հայտնում երկրում տիրող ծանր վիճակի կասպակցությանը և խտատվանում էր, որ իրենք դեռ բոլորովին պատրաստ չեն այն հարթահարել¹⁸։ Երկրի ճգնաժամային վիճակի հանդեպ իր անհանգստությունն էր արտահայտում մաև Խոմեյնին։ Իրանի քանվորներին եղած մի ուղերձում մա կու էր անում համբերության և նրանցից պահանջում էր կատավարությանը ժամանակ տալ դժվարություններին դուրս գալու նք գտնելու համար¹⁹։

Վերջիններիս տազմապն, ամշուշտ, չտիագանցված չէր, այլ միանգամայն հասկանալի և բնականոն, եթե նկատի առնենք այն կարևոր հանգամանքը, որ միլիոնավոր իրանցիները մեր իշխամություններից ակնկալում էին իրենց վիճակի արմատական բարելավում, և նրանց հիասթափությունը կարող էր վճռորոշ լինել դեռևս չամբասպնդված իշխամությունների համար:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում ԱՄՆ-ի ղեկավար շքբաններին հասկնալիս ոգևորում էին Իրանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների կողմից հաճախ արվող ակնարկները, երբեմն մաս բացահայտ արտահայտությունները ԱՄՆ-ի և, ընդհանրապես, Արևմտացի հետ կապերը շարունակելու անխուսափելիության մասին, ընդ որում ոչ միայն տնտեսական, այլև ռազմական բնագավառներում: Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Սալիվենի վկայությամբ՝ դեռևս մեր իշխամության եկած Բազարգանը մի առիթով նրան անկեղծորեն ասել էր, որ իրենք հույս ունեն շարունակել ԱՄՆ-ի հետ ռազմական համագործակցությունը և անվտանգության հետ կապված հարցերի կարգավորումը²⁰:

ԱՄՆ-ը Բազարգանի վարչապետ դառնալը մարտականաբար էր գտնում մաս այն առումով, որ վերջինս նշանակված էր Խոմեյնու կողմից և վայելում էր նրա վստահությունն ու հովանավորությունը: Եվ որքան էլ իրականում, Խոմեյնին էր դրության տերը, այնուամենայնիվ, ԱՄՆ-ի ղեկավարները հույս չունեին անհրաժեշտության դեպքում նրա միջոցով ազդել Խոմեյնու վրա: Միացյալ Նահանգներն ակնկալում էր հմտորեն օգտագործել մաս Բազարգանի և Խոմեյնու հայացքների, նպատակների, մաս գործելակերպի միջև առկա հակասությունները՝ ապավինելով այդ ասպարեզում իր ձեռք բերած հաբոտտ փորձին:

ԱՄՆ-ի համար, իհարկե, առանձնակի կարևորություն էր ներկայացնում Խոմեյնու հետ հարաբերությունների կարգավորումը: Մասնավաճ, որ ԱՄՆ-ի նկատմամբ վերջինիս դիտորոշումն այդ պահին չնայած չափազանց զգուշակոր էր, սակայն ոչ միանգամայն աննստաձայնողական ու անզիջում:

Եթե դեռևս 1978 թ. ղեկտեմբերին Քարտերը առանց վարանկու հանդիմանում էր Խոմեյնուն և հրապարակայնորեն հայտարարում, որ որևէ ցանկություն չունի նպաստել նրա ազգայնական համախոհների իշխամության գալում և նույնիսկ չէր բացցնում իր քննաժամանքը վերջինիս հանդեպ, իսկ Խոմեյնին էլ, իր հեքթին չէր դադարում սպառնալ, որ ԱՄՆ-ը և չափին աջակցող մյուս պետությունները զրկվելու են իրանական նավթից և նրանց հետ բոլոր պայմանագրերը չեղյալ են հայտարարվելու, ապա կարճ ժամանակ անց իրադրությունը էինձուլին փոխվել էր: Այժմ արդեն Միացյալ Նահանգների ղեկավարները ջանք չէին խնա-

յում շփման նորանոր եզրեր գտնել խոմեյնու հետ և նվաճել մրա վստահությունը:

Իրանի արտաքին գործերի նախարար և միաժամանակ խոմեյնու գլխավոր օգնական Իբրահիմ Յազդին ամերիկացի լրագրողներից մեկի հետ հարցազրույցի ժամանակ նշելով, որ իրանական ժողովրդի ծամար դժվար է մոռանալ անցյալը, և որ հատկապես ԱՄՆ-ի՝ միջուկային զենքի հեծարանը լինելու մասին հիշողությունը լուրջ պրոբլեմներ է ծնում Թեհրանի և Վաշինգտոնի հարաբերությունների միջև, շտապում էր հավաստել, որ, այնուամենայնիվ, իրանցիները վատ չեն տրամադրված ամերիկացիների հանդեպ, և եթե վիճակված է Վաշինգտոնի հետ բարեկամել հարաբերությունները, ապա մախ և առաջ Միացյալ Նահանգները պետք է փոխեն իրենց դիրքորոշումը Իրանի նկատմամբ»²⁵: Յազդին այս արտահայտությունն, անկասկած, արված էր ոչ առանց խոմեյնու հավանության, և եթե անտեսենք նշմարվող ֆատալիզմի երանգը, ապա այն պարզորոշ կերպով հասկացնել էր տալիս, որ մախ, իրանցիները պատաստական են համագործակցել և մույճիսկ բարեկամել հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ, և ապա, որ այդ հարցի կարգավորման գործում ակնկալվում է մահ ԱՄՆ-ի փոխադարձ ակտիվությունը:

ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների հարցում Իրանի ղեկավար շրջանների և, մասնավորապես, խոմեյնու կեցվածքի նման ակնհայտ փոփոխությունը մախ և առաջ նպատակ ունեն ԱՄՆ-ին հույսեր ներշնչելով՝ հեռացնել Բախթիարից, զրկել վերջինիս նրա աջակցությունից, և ապա՝ կասեցնել իր մտադրությունների մինչև վերջ իրականացումը նրա կողմից խաչքնդուտելու հնարավորությունը:

Այլ բան է, որ խոմեյնին, միաժամանակ, չէր դադարում միջուկային պարտույթ և ամենախիստ արտահայտություններով յուրաքանչյուր պատեն առիթով մեղադրել ԱՄՆ-ին Իրանի ցուրդ դժվարությունների մեջ: Պատճառը, քերև, այն է, որ տեղծված իրադրության պայմաններում հարկադրված լինելով ճկունություն ցուցաբերել և որոշակի ժեստեր անել ԱՄՆ-ին, խոմեյնին, այնուամենայնիվ, չէր ուզում որևէ չափով աղարտել ամզիցում գործչի իր կերպարը և, ինչպես իրավաքնդորեն նշում են որոշ ուսումնասիրողներ, կայունության այս ցուցադրումը առավելապես «ներքին օգտագործման»²⁶, այսինքն՝ սեփական ժողովրդի համար էր:

Փոփոխված իրադրության պայմաններում Իրանի հետ հարաբերություններ զարգացնելու հնարավորության հարցում ԱՄՆ-ին լավատեսության առիթ էր տալիս մահ խոմեյնու և նրա համախոհների ընդգծված հակակոմունիզմը, և ԱՄՆ-ի ղեկավարները վստահ էին, որ քեկուզ միայն հակադրվելու և հակազդելու համար ԽՄԿԵՄ-ի ճնշումներին, Իրանի նոր ղեկավարությունը դարձյալ հակվելու է ԱՄՆ-ի կողմը: Պատահական չէ, որ 1979 թ. փետրվարի 27-ին Սպիտակ տանը մի ճաշկերույ-

քի ժամանակ Զարոնքը հայտարարեց, որ իր կարծիքով Իրանում գրեթե բոլոր պատասխանատու կամ ազդեցիկ անձիք վճռական հակակոմունիստական կողմնորոշում ունեն²⁷։ Ի դեպ, այս հանգամանքը չափազանց հաճախ և մեծ գոհունակությամբ էր արժարժվում ԱՄՆ-ի ղեկավար շքանշաններում։ 1979 թ. սեպտեմբերին Իրանի արտգործնախարար Իբրահիմ Յազդիի հետ Նյու-Յորքյան հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Սայրուս Վենսը, անցյալառնալով երկու երկրների միջև հարաբերությունների զարգացմանն ու հետագա ամրապնդմանը մայատող հանգամանքներին, հատկապես նշում էր, որ Միացյալ Նահանգները և Իրանը արդեն իսկ քնական դաշնակիցներ են խորհրդային Միության հանդեպ ունեցած իրենց ընդհանուր վախի քերումով²⁸։

Այստեղանդեք, ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև մերժված ման և հարաբերությունների քարելավման գործընթացն սպասվածի պես հարթ չէր ընթանում և, ինչպես ցույց տվեց իրադարձությունների հետագա զարգացումը, ԱՄՆ-ի ռազմաբարձությունը վատարժում էր։ Մասնավորաբար, ԱՄՆ-ի համար ծագել էին մի շարք մտահոգիչ պահեր, որոնք չնկատել, առավել ևս հաշվի չառնել հնարավոր չէր։ 1979 թ. ապրիլի սկզբներին արդեն Բազարգանը մի ասուլիսի ժամանակ, դարձյալ նախատեսեցնելով, որ Իրանի անտեսության համար անհրաժեշտ օտարերկրյա (նախ և առաջ ամերիկյան) օգնությամբ շարունակվելու է առկա ծրագրերի գործարկումը, և դրանցում ընդգրկված օտարերկրյա մասնագետները օգտվելու են լիակատար անվտանգությունից ու Իրանի կառավարության պաշտպանությունից, միաժամանակ ընդգծում էր, որ Իրանն այլևս Պարսից ծոցում և և Հնդկական օվկիանոսում չի խաղալու ժամերսմի իր նախկին դերը և դադարեցնելու է այդ դերի հետ կապված բոլոր նախագծերի իրականացումը²⁹։

ԱՄՆ-ի ղեկավար շքանշաններին լրջորեն անհանգստացնում էր նաև Խոմեյնի և Բազարգանի միջև ոչ վաղ անցյալում իրենց քաղաքականության իրականացման համար այնքան նպատակալիկ քվեացող հակասությունների արագ և չափից ավելի խորացումը, հանգամանք, որն ի վերջո կարող էր հանգեցնել Իրանում իրադրության նոր, կարուկ փոփոխության՝ ԱՄՆ-ի համար անկանխատեսելի հետևանքներով։

1979 թ. նոյեմբերի 5-ին լիբերալ-բուրժուական ճանաչված գործիչ Մեհդի Բազարգանին ժամանակավոր կառավարության վարչապետ նշանակելուց որոշ ժամանակ անց՝ արդեն մարտի սկզբներին, Խոմեյնին փաստորեն առաջին անգամ խնդրեց քննադատության ենթարկեց նրա կառավարությանը՝ մեղադրելով թուլության, շքեղության ձգտելու և Արևմուտքի առջև խոնարհվելու, իսկ անձամբ Բազարգանին՝ նաև իշխանության արևմտյան մոդելը գերադասելու մեջ՝ համարելով այն Իրանի համար խնդր վտանգավոր³⁰։ Խոմեյնին, անշուշտ, նոր չէր, որ հայտ-

նաքերի էր իր և Բազարգահի քաղաքական հայացքների և նպատակների կոնցեպտուալ տարբերությունը, երբեմն նաև կատարյալ հակադրությունը: Մակայն մա որոշ ժամանակ դեռ վաղ էր համարում այդ համագամները մղել առաջին պլան, քանի որ Բազարգահի կառավարությունը շարունակում էր իրականացնել իրադրության վրա հակադրություն սահմանելու, Իսլամական հանրապետություն հաստատելու համար ներքին և արտաքին նպատակներ պայմաններ ապահովելու և այն նախապատրաստելու հոմեյնու նախաճշած ծրագրերը և դեռ անելիքներ ունեյր ապագայում:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում, հասկանալիորեն, Բազարգահի մոտ ևս, որը շատ լուրջ էր մտռնում իր ազըս դրված խնդիրների կատարմանը, օրեցօր ավելի էր սաստկանում անհարժարափետության զգացումը: Նա այլևս չէր բացցնում իր ծայրահեղ դժգոհությունն այն առիթով, որ հոմեյնու ստեղծած հեղափոխական կոմիտեներն ու զինված հեղափոխական խորհուրդները անընդհատ միջամտում են կառավարության գործերին՝ սահմանափակելով վերջինիս ազատ և լիարժեք գործելու հնարավորությունը և անհաջողության մատնելով կառավարության կարևոր նախաձեռնություններն ու միջոցառումները:

Խորացող ճգնաժամի ակնհայտ արտահայտություններից էր սպրիլին Բազարգահի կառավարության արտաքին գործերի նախարար Քարին Մանգարիի երաժարականը, որը նրա կողմից պատճառարանվում էր վերը հիշված համագամներով և այդ պարագայում գործնական որևէ քայլ ձեռնարկելու անհնարինությանը: Նույն պատրվակով հեռացան նաև կառավարության մի շարք այլ անդամներ, այդ թվում նաև ներքին գործերի նախարար Ահմադ Մադանին:

Բազարգահը ևս վաղուց ի վեր պատրաստ էր թողնել վարչապետի պաշտոնը, սակայն երաժարականի նրա բազմաթիվ փորձերը հոմեյնու կողմից մնում էին անարձագանք: Խոմեյնին Բազարգահին ընտրել էր այնքան ժամանակի համար, որքան իրեն պետք էր, և երբ պետք վրա հասավ, նրանից ազատվելու պատրվակն, անշուշտ, հեշտությամբ գտնվեց: Իսկ մինչ այդ հոմեյնին շարունակում էր ցուցադրաբար և հրապարակայնորեն դատապարտել Բազարգահի թույր իրական և հնարավոր թերություններն ու բացթողումները, իր ընկալմամբ՝ նրա քաղաքականության արատավոր և իրանական հեղափոխության համար վնասակար ասպեկտները, որի միակ նպատակը նրան վարկաբեկելն ու մեծացնելն էր՝ նրա մոտալուտ պաշտոնանկությունը հասարակության աչքում քնակամոն և արդարացված ներկայացնելու համար:

Երկրի ներսում իրադարձությունների զարգացման այսպիսի ընթացքն իր անխուսափելի ազդեցությունն ունեցավ նաև Միացյալ Նահանգների հետ Իրանի հարաբերությունների վրա՝ ավելի ընդգծելով

նրանց մեջ նկատվող հետադիմության միտումները և անորոշ դարձնելով այդ հարստերությունների թեկուզ ոչ մախկին որակով վերականգնվելու հետևանքաբար: Այս իրողությունը հաստատող փաստերից մեկը, թերևս, 1979 թ. նոյեմբերին Իրանի իշխանությունների արտահայտած մտադրությունն էր իրանա-ամերիկյան պայմանագրերը չեղյալ հայտարարելու մասին²⁷, ինչը առիթ տվեց պաշտոնական ԱՄՆ-ի դժգոհությանը: Խոնհյնու և Բազարգամի քաղաքային, անընդհատ խորացող առևակատույնը ասաջին փոքր հաջողությունից ռզևորված ամերիկյան դիվալար շրջանների համար ակնհայտ էին դարձնում իրենց սպասելիքների իրականացման անհնարինությունը, նոր քաղաքություններ ստեղծում վերջիններիս համար և մղում համարժեք գործողությունների: Պաշտոնական Վաշինգտոնն, օրինակ, այդպես էլ չկարողացավ զսպել կուտակված քաղաքական զգացումներն ու անտարբեր մնալ Իրանում մտրուտ իրավունքների ռոմանայրման քաղաքային կամպանիային, երբ շահի քաղմաթիվ կողմնակիցները կարճ ժամանակում դատապարտվեցին և մահապատժի ենթարկվեցին: 1979 թ. ապրիլի 12-ին Միացյալ Նահանգները Իրանի նախկին վարչապետ Ամիր Աբրահ Լոպեյրայի մահապատժի վաստը որակեց որպես արդարադատության միջազգային նորմերի կոպիտ խախտում²⁸: Իրանում շահի համախոհների զանգվածային մահապատժի հանգամանքը, ինչպես նաև հեղափոխական դատարանների գործունեությունն ընդհանրապես, դատապարտվում էին նաև Միացյալ Նահանգների Սենատի մայիսի 17-ի քանաձևում²⁹, որը զայրույթով ընդունվեց Խոնհյնու և նրա շրջապատի կողմից: Ի պատասխան՝ պաշտոնական Թեհրանը մույմիակ պահանջեց, որ Իրանում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Սալիվենին փոխարինելու պատրաստվող Վ. Քաթլերը հետաձգի իր ժամանումը Թեհրան³⁰: Դա, փաստորեն, Իրանի և ԱՄՆ-ի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հավանական խզման ասաջին շուրջ նախանշանն էր:

Ամեն ինչ վկայում էր, որ անդառնալիորեն անցել էին այն ժամանակները, երբ Խոնհյնին, լավագույն կերպով գիտակցելով ԱՄՆ-ի դեկալար շրջանների դիրքորոշման կարևորությունը հոգևոր ընդդիմության հետևակարմերի առումով, պատրաստակամություն էր հայտնում նոր էջ քացել ԱՄՆ-ի հետ իր հարաբերություններում: Այժմ Խոնհյնին ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը նվաճելու կարիքը չուներ, ավելին, քաղաքայնորեն պատեհ առիթ էր փնտրում նրա հետ վաղեմի կոնֆլիկտը սրելու համար: Ամմիջապես այդ նպատակն էր հետապնդում իրադարձությունների զարգացման որոշակի փուլում Խոնհյնու և նրա շրջապատի նախաձեռնությամբ՝ զանընկեց արված և Իրանից արտաքսված շահին Միացյալ Նահանգներ ընդունելու կամ չընդունելու հարցը Իրանի նկատմամբ

ԱՄՆ-ի քաղաքականության շափանիչ և վերջինիս դեմ նոր կրքեր բորբոքելու առիթ դարձնելը:

Հայտնի է, որ շահի ԱՄՆ մուտքի շուրջ խոսակցությունները նորություն չէին: Արդեն փետրվարի վերջերին ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտի ներկայացուցիչը տեղեկացնում էր շահի ցանկության դեպքում նրան ընդունելու ԱՄՆ-ի ղեկավարության պատրաստակամությունը³¹: Առանձնապես կարևոր նշանակություն չվերագրելով այս հանգամանքին՝ նա միաժամանակ հավաստիացնում էր Իրանի Ժամանակավոր կառավարության նետ հարսերություններն ընդլայնելու ԱՄՆ-ի կայուն մտադրության մասին³²:

1979 թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ-ի կառավարությունը թնկերամուտ իր գործերի հավատարմատարի միջոցով տեղեկացրել էր Բազարգանին և արագորժնախարար Յազդինին, որ շահը ԱՄՆ մուտքի թույլտվություն է խնդրել՝ բուժման նպատակով³³: Արտահայտելով այն տեսակետը, որ Իրանի ժողովուրդը, հասկանալիորեն, չի կարողանա քաղաքականություն ցուցաբերել նման այցելության թույլտվության հանդեպ, Իրանի իշխանությունները, միաժամանակ, երաշխավորում էին Իրանում ամերիկյան դեսպանության և ամերիկյան հաստատությունների անվտանգությունը³⁴: Ավելորդ չէ հիշեցնել, որ դեռևս հունվարի սկզբներին, անդրադառնալով Իրանից շահի նեոսմալու հնարավոր նեոսնկարին, Խոմեյնին հայտարարել էր, որ ինքը որևէ թշնամանք չի տաժի այն պետությունների նկատմամբ, որոնք շահին քաղաքական ապաստան կտրամադրեն, չմոռանալով նաև ավելացնել, որ Իրանը մտադիր է նետապնդել շահին իրավական ճանապարհով³⁵:

Սակայն այժմ վիճակը փոխվել էր և այս պատեհ առիթը հաջողությամբ կարելի էր օգտագործել ԱՄՆ-ի դեմ: Այդ նպատակին էր ուղղված Յազդինի այն արտահայտությունը, որ եթե ԱՄՆ-ը ընդունի շահին, ապա դա կլինի ևս մի վկայություն այն բանի, որ Միացյալ Նահանգները չի ուզում և պատրաստ չէ անկեղծորեն փոխել իր քաղաքականությունն Իրանի նկատմամբ³⁶:

Երբ հոկտեմբերի 22-ին շահն, այնուամենայնիվ, Մեքսիկայից թռավ Նյու-Յորք, արագորժնախարար Յազդին շտապեց բողոք ներկայացնել Իրանում ԱՄՆ-ի գործերի հավատարմատարին³⁷: Եվ որքան էլ ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը փորձում էր պնդել, որ շահի մուտքի թույլտվությունը դրդված է միմիայն մարդասիրական մղումներով³⁸, պաշտոնական Իրանն անդրադալել էր:

1979 թ. նոյեմբերի 1-ին Ալժիրի անկախության տարեդարձին նվիրված հանդիսություններին մասնակցելու առիթով այնտեղ գտնվող Բազարգանն ու Յազդին առանց Խոմեյնու գիտության հանդիպում ունեցան Ֆարուքի՝ անվտանգության հարցերով խորհրդակալան Զ. Բժեզինս-

կու հետ³⁹: Նրանց միջև կայացան պաշտոնական բանակցություններ, որոնք, ինչ-որ առումով կարելի էր գնահատել որպես «նաչափելու քաղաքականությունը» որդակլիություն հաջողորդ ակա: Երբ այդ բանակցությունների մասին լուրերը հայտնվեցին մամուլում, Ալժիրից մեք վերադարձած Բազարգանը, այս ամբամ արդեն Խոմեյնու դեղմամբ, մոյեմբերի 6-ին հրաժարական տվեց⁴⁰: Ընդամենը երկու օր ավելի վաղ՝ մոյեմբերի 4-ին, իրենց «իմամի կուրսի հետևորդ ուսանող – մանծեղականներ» անվանող մի խամբ երիտասարդներ, ի պատասխան շահի նկատմամբ ԱՄՆ-ի՝ Իրանի ժողովրդի համար անհանդուրժելի կեցվածքի, Խոմեյնու երահրմամբ գրոհեցին Թեհրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատոնը և պատանդ վերցրին նրա ողջ աշխատակազմին⁴¹: Չքարցնելով իր գոհունակությունը՝ Խոմեյնին կատարվածը գնահատեց որպես Լա մի հեղափոխություն⁴²:

Իրանա-ամերիկյան դիվանագիտական հարաբերություններն քնդհաավեցին:

Անկաակած, միջազգային արձագանք գտած այս արտատոց թվացող միջադեպն ողղակի հետևանք էր Իրանում քաղաքական բառն զարգացումների և ստեղծված մեք իրադրությանը համապատասխան Խոմեյնու և նրա շրջապատի մարտավարության անխուսափելի փոխոխության, ինչը և մի շարք այլ համգամամբների հետ միասին կանխորոշեց Իրանում Միացյալ Նահանգների քաղաքականության՝ որոնումներով ու հույսերով, ոգևորություններով ու հիասթափություններով լի այս փուլի վերջնական անհաջողությունը:

ANUSH STAMBOLCYAN

THE POLICY OF THE USA TOWARDS IRAN DURING MEHDI BAZARGAN

After the departure of Shah Mohammed Reza Pehlevi in January 16, 1979, due to the absolutely new situation in Iran, the main concern of the USA became to keep its former positions and influence here.

The author studies the circumstances of the process of the development of the USA policy towards Iran during the rulership of Mehdi Bazargan, peculiarities of its forms and methods, as well as those important factors which, in spite of continuous efforts of the USA, finally led to the failure of this policy.

ՇԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. The United States and Iran. A Documentary History, Maryland, 1980, p. 466.
2. "The New York Times", 17. I. 1979.

3. Սասնաձորարար, Ազգային անվտանգության գծով Զ. Քարտերի խորհրդական Զ. Բեզինսկին և նրա համախոհները կողմնակից էին չափի ընդդիմության նկատմամբ կոշտ գործողությունների, մինչդեռ պետքարտուղար Ս. Վենսն առաջարկում էր փոխզիջումների տարրերակց:
4. Stempel J., Inside the Iranian Revolution, Bloomington, 1981, p. 159.
5. The United States and Iran. A Documentary History, նշվ. աշխ., էջ 476:
6. Hoveyda F., The Fall of the Shah, L., 1980, p. 202.
7. Նույն տեղում, էջ 203:
8. Ուշագրավ է, որ խոմեյնու հետ համաձայնության գալու նպատակով նրա շրջապատի և հատկապես Բազարգանի հետ կապեր որոնելու զաղափարն առաջինը մտափոխեց էր Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Վ. Սալլիվանը և արդեն իսկ, առանց դեռևս Վաշինգտոնի հետ համաձայնեցնելու, աշխատանքներ էր սկսել այդ ուղղությամբ: Սալլիվանի այդ ակտիվությունը չնվազեց նաև Բազարգանի կատավարման ողջ շրջանում:
9. "The New York Times", 11. I. 1979.
10. "The New York Times", 13. II. 1979.
11. Stempel J., նշվ. աշխ., էջ 183:
12. Sullivan W., Mission in Iran, N. Y., L., 1981, p. 257:
13. "Известия", 2. III. 1979.
14. "The New York Times", 13. II. 1979.
15. Stempel J., նշվ. աշխ., էջ 167:
16. Նույն տեղում, էջ 188:
17. "Wall Street Journal", 26. II. 1979.
18. «Երբեվա՛ր», 7. III. 1979 (պարսկ.):
19. «Քեյհան», 21. III. 1979 (պարսկ.):
20. Sullivan W., նշվ. աշխ., էջ 237:
21. "The New York Times", 7. V. 1979.
22. Иранская революция 1978—1979. Причины и уроки, М., 1989, с. 122.
23. "Washington Post", 27. II. 1979.
24. Heikal M., The Return of the Ayatollah: The Iranian Revolution from Mossadeg to Khomeini, L., 1981, p. 18. Ավելորդ չէ նշել, որ խորհրդային Միությունն էլ, իր հերթին, ելնելով Իրանում հետապնդած նպատակներից, այդ շրջանում ըստ ամենայնի զուլարանում էր խոմեյնուն նրա հակահմայերիախտական հայացքների համար և որոշակի հույսեր տածելով՝ չհապաղեց պաշտոնապես ճանաչել Իրանի նոր կառավարությանը:
25. «Երբեվա՛ր», 3. IV. 1979 (պարսկ.):
26. «Քեյհան», 7. III. 1979 (պարսկ.):
27. «Քեյհան», 10. X. 1979 (պարսկ.):
28. Grayson B., United State - Iranian Relations, W., 1981, p. 164.
29. Նույն տեղում:
30. Նույն տեղում:
31. "Известия", 23. II. 1979.

32. "Известия", 23. II. 1979.
33. Zaring L., Iran, Turkey, and Afghanistan. A Political Chronology, N. Y., 1981, p. 179.
34. Լույն տեղում:
35. "The New York Times", 9. I. 1979.
36. The New York Times", 3. V. 1979.
37. Heikal M., մշվ. աշխ., էջ 19:
38. Լույն տեղում:
39. Նեջաբի Ղ., Թարիխ-ե սիասի-ե բիսթ օ փանջ սալե-ե Իրան, Թեհրան, 1992, էջ 434 (սաբաթակ.):
40. Լույն տեղում:
41. Լույն տեղում, էջ 435:
42. Zabih S., Iran Since the Revolution, L., 1982, p. 54.

ԱԶԱՏ ԲՈՂՈՅԱՆ

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱԹՈՂՈՒԿՈՍՄԱՐԱՆԻ ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (մախամոնղոլական շրջան)

Հայոց եկեղեցին մինչև ԺԲ դարը չափազանց կարճ ժամանակահատված էր կարողացել համազործակցել ազգային պետականության հետ: Եթե անդրադարձ կատարենք դեպի մեր ժողովրդի պատմության խորքերը, ապա կտեսնենք, որ Հայոց պետականությունն ուղեկցել է մեր եկեղեցուն ընդամենը երեք-չորս հարյուրամյակ: Միջնադարում նման ժամանակահատվածներից առաջինը Արշակունյաց տիրապետության դարաշրջանն էր (301-428), երկրորդը՝ Բագրատունիների իշխանության շրջանը (886-1045), երրորդը՝ Կիլիկիայի հայոց թագավորության կառավարման դարաշրջանը (1198-1375): Անկախության կորստյան տարիներին եկեղեցին մեծ ճիգերի գնով փորձել էր պահպանել ազգային կառույցների ամբողջականությունը, տեղական կառավարման համակարգի օղակների ամրապնդման մեջ տեսնելով ազգային նոր զարթոնքի առևանդության: Միաժամանակ, Հայոց եկեղեցին միշտ, երբ կործանված է եղել ազգային պետականությունը, փոխհարաբերությունների մեջ է մտել օտար տիրապետությունների՝ Բյուզանդական կայսրության, Սասանյան Պարսկաստանի, Արաբական խալիֆայի, սելջուկ-թյուրքերի պետական մեքենայի, եկեղեցական ու հոգևոր կառույցների հետ:

Հարկ է մշել, որ պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունները երբեք մասնագիտորեն չեն հետազոտվել հայ պատմագրության կողմից, այդ իսկ պատճառով նպատակ ենք դրել անդրադառնալ մեզ հետաքրքրող խնդրի սահմաններում պատմական որոշ օրինաչափությունների քննադատմանը և համակնություն չունենք սպառնչ կերպով լուսաբանել քարոզարկված հարցը իր ամբողջության մեջ: Հայոց եկեղեցու պատմության կիլիկյան շրջանի պատմությունը գրավիչ է նրանով, որ երկիրը գտնվելով միջերկրածովյան առևտրի և քաղաքական փոխհարաբերությունների ոլորտում, իրենից ներկայացնում էր մի քանի ասպարեզ, ուր վաղուց ի վեր գործունեություն էին ծավալել քյուզանդական¹,

հայկական և ասորական եկեղեցիները, լատին եկեղեցին տարածաշրջանում իր գործունեությունը սկսեց ծավալել Խաչակրաց աստօին ոսգմարչավներից հետո, ժԲ դարում²։ Այդքան բազմակողմանի և եկեղեցաբարդաբական իմաստով քեզուն գործունեություն Հայոց եկեղեցին իր պատմության որևէ շրջանում չի ծավալել։ Մի կողմից Բյուզանդական կայսրության ակտիվ միջամտությանը քայքայվում էր մինչև Բագրատունյաց բազմկողմության անկման ժամանակաշրջանը պահպանված Մեծ Հայքի քաղաքական կառուցվածքը, մյուս կողմից այդ տարածքներից դուրս՝ Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ձևավորվում էին հայկական քաղաքական նոր միավորումներ, որոնք փորձում էին իրենց տեղն ապահովել տարածաշրջանի քարտեզի վրա։

Բագրատունյաց Հայաստանի կործանմանով և Մելգուկ բյուրքերի Փոքր Ասիա ներխուժումով խախտվեց հավասարակշռությունը Մերձավոր Արևելքում։ ԺԱ դարի Բ կեսից Մեծ Հայքի կաթողիկոսարանը Բյուզանդական կայսրության վարած քաղաքականության շնորհիվ հայտնվեց Մեծ Հայքի ասիմաններից դուրս։ Բյուզանդական կայսրությունը չկայտղացավ պահպանել Փոքր Ասիան և Հայոց կաթողիկոսարանը գրեթե չար դար թունից ղեկերումների ճանապարհը։ Կաթողիկոսական արեզը սկզբում հայտնվեց Փոքր Հայքում, Կապադովկիայում, ապա՝ Կիլիկիային մերձակա Հյուսիսային Ասորիքում³։ Մելգուկյան ոսգմարչավներից հետո քաղաքական կյանքի անքարեմպատտ պայմաններ ստեղծվեցին նաև Մեծ Հայքի նախարարական տների և ոսգմական ուժերի պահպանման համար։ Հայկական բանակի հիմնական զինական օրկատները, որոնց ղեկա Բյուզանդական կայսրության վարած մվանդական արտաքին քաղաքականության հետևանքով հայտնվել էին Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում, Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) հետո փորձեցին վերադասավորել իրենց ուժերը Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում։

ԺԱ դարի 70-ական թթ., Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններից Բյուզանդական կայսրության հեռանալուց հետո, առանձին հայկական իշխանություններ հայտարարեցին իրենց անկախության մասին։ Այդ պետություններից ամենահզորը Փիլարտոս Վարաժժունու ստեղծած իշխանապետությունն էր։ Մյս համակարգի և եկեղեցու վոխաարարությունները քավական սուր պայքարի տեսք ստացան Փիլարտոսի կատավարման տարիներին։ Մանավանդ, որ Հայաստանի մեծագույն մասը այս դարաշրջանում գտնվում էր սելջուկ բյուրքերի իշխանության ներքո։ Ժամանակի իշխանություններից ամենահզորը՝ Փիլարտոս Վարաժժունու ստեղծած պետությունն ամեն կերպ պայքարում էր սելիական իշխանության տարածքում ունենալ Հայոց կաթողիկոսարանը։ Մյաժամանակ Փիլարտոսը բեպետ «ժայռնեծոց և մայրնեծոց հայ էջ» և «ի տղայու-

քեանն կացեալ առ հօրեղբայր իւր ի վանքն՝ որ կոչի Ջօրվրի-Կոզեռն՝ ի Հարան-Մարտ գառաօինն», սակայն «զի էր սա անհաւատ քրիստոնայ, ոչ Հայ գիտելով զնա և ոչ Հոռոմ՝ վարքն և կրօնքն զՀոռոմոցն ունէր»⁴։ Իշխանապետութեանը ամբասանդելու մտահոգութեամբ Փիլարտոսը դաժանորեն էր վարվում շրջակայքի հայկական իշխանութեանների հետ⁵։ Հայոց եկեղեցին կանգնել էր երկրամասերի առջև. մի կողմից հալածված էր Բյուզանդական կայսրության կողմից, մյուս կողմից՝ եկեղեցին չէր կարող համոզուիլ իր ենթակայությունը որևէ առանձին՝ տեղական հայկական իշխանության, որը դեռևս ձեռք չէր քերել համահայկական նշանակություն։ Նման քայլը կարող էր ջլատել ազգային միասնությունը։ Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսը երկարատև ընդդիմությունից հետո, զիջում կատարեց Փիլարտոս Վարաժնունուն և թույլ տվեց Հոնիուս կաթողիկոս ձեռնադրել⁶։ Առաջին զիջումն իր ետևից դուռ բացեց նորանոր զիջումների համար⁷։ Իր իշխանութեանը այս ճանապարհով ամբասանդելու Փիլարտոսի ցանցերը ապարդյուն անցան։ Հայոց ՇԱԽԷ՝ (~1086/7 թ.⁸ 1088/9) քվակաճին սեփական տիրույթները փրկելու վերջին փորձը կատարեց Փիլարտոսը, մեկ անգամ արդեն դավանանքը փոխած (ուճադավանություն ընդունած) բռնապետը ներկայանալով Մոլիք Շահ սուլթանին, ընդունեց մահմադականություն։ Ուրացությունը, սակայն, ոչնչով քարելավեց մյս վիճակը, իսկ պատմությունը մյուսյն նախատինք խախտեց նրա ճակատին⁹։

Արդեն ԺԱ դարի վերջին Մ. Օրմանյանը հայկական օյլումենում¹⁰ առանձնացնում է վեց կաթողիկոսական աթոռ (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը Կարմիր վանքում, աթոռակից Բարսեղ Ա-ը՝ Անիում, Թեոդորոսը՝ Հոնիում, Պեղոսը՝ Մաշաշում, Գեորգը՝ Տարսնում, Գրիգորիս-Վահրամը՝ Եզնիստում)¹¹։ Եթե այս ամուններին ավելացնենք նաև Աղվանից կաթողիկոսությունը, կունենանք Հայոց եկեղեցու մվիթապետական բարձրագույն աթոռների լիակատար ցանկը ԺԱ դարի վերջին¹²։ Պիտի նշենք, որ նրանցից յուրաքանչյուրը գտնվում էր առանձին, երբեմն միմյանց հակամետ քաղաքական միավորման տարածքում։

Կաթողիկոսական իշխանության այս մասնատումը չէր կարող բավարարել Հայոց եկեղեցու պաշտոնեությանը և Մերձավոր Արևելքի տարբեր անկյուններում հաստատված ազգային կառույցներին ու իշխանություններին, քանի որ հիշատակված կաթողիկոսական աթոռների մեծ մասը քաղաքական վայրիվերումների հետևանքով կորցնելով հեղինակությունը, դարձել էին ինքնանպատակ կառույցներ և չէին կարողանում իրենց իշխանության սահմաններում ծառայել ոչ տեղական ազգաբնակչության խնդիրների լուծման, ոչ էլ համազգային շահերի պաշտպանության գործին։ Հարբատում աթոռակից կաթողիկոս ընտրված Բարսեղ Անեցին, իր ողջ հեղինակությունն ուղղեց հայկական տարբեր

իշխանությունների կազմում գործունեություն ծավալած, սակայն արդեն հեղինակազդեկված կաթողիկոսական արժանների իշխանության դադարեցմանը: Նկատելի էր, որ տարբեր արժանների բաժանումը պատակաբար էր առանց այն էլ քաղաքական հողի վրա միմյանց թշնամի դարձած հայկական իշխանությունների ազգաբնակչությանը, բարեմայատ սբայմաններ էր ստեղծում երկփեղկելու ժողովրդի միասնականությունը: Գործընթաց, որը չէր կարող վրիպել ժամանակի հողեր և քաղաքական գործիչների ուշադրությունից: Սուաջին իսկ հայացքից տեսանելի էր, որ տարածաշրջանի ամենահզոր ուժը, որի տիրապետության տակ էր ժԱ դարի Բ կեսին հայկական իշխանությունների մեծամասնությունը, Մեծ Մեղրուկների իշխանությունն էր Մելիք Ծառի գլխավորությամբ: Բարսեղ Ա-նեցին կարողացավ հմուտ դիվանագիտության շնորհիվ 1090/1 թ. (—ՇԼԾ) հրավարտակ ստանալ Մելիք Ծառից, որով. «ազատեաց զամենայն եկեղեցիս և զվանորայսն և զքանանայսն. առեալ զիր ազատութեան, և երովարտակօք և մեծարանօք արձակեաց զհայրապետն Հայոց»¹²: Այդ վավերագրով Բարսեղ արժանից կաթողիկոսը կարողացավ արգելել Հոմիի կաթողիկոսարանի գործունեությունը¹³:

Այս գործադրությունները քարճրացրեցին Բարսեղ Ա-ի հեղինակությունը, որի որդեգրած քաղաքականությունը աչքս անընդունելի էր համարում որևէ առանձին հայկական իշխանության հովանավորությունը Հայոց կաթողիկոսարանի վրա և փորձում էր մի գաղափարի շուրջ միավորել հայկական մասնատված իշխանությունները, քարճրացնել Մայր Աթոռի հեղինակությունը: Այս քաղաքականությունն իր իմնական գծերով ժառանգեցին Գրիգոր Գ և Ներսես Դ կաթողիկոսները, որոնք ավելի հեռու գնացին, Հայոց կաթողիկոսական արժանի հաստատելով մուսուլմանական պետությանը ենթակա տարածքում¹⁴:

Եվրասյան գավառի ամառիկ ամրոց Հոմեկայում հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանը ժԲ դարի 50-ական թվականներից Հաղխի արարելությանը ստորակա առանձին քաղաքական միավոր էր, տիրում էր կաթողիկոսանիստ քեդրաքաղաքին ու նրա շրջակայքին: Երբեմն, Շոթրմաի կաթողիկոսը զան էր բարձրանում իր գերակա Հաղխի արարելության միջնորդությամբ¹⁵, որը հզորագույնն էր ժամանակի սելջուկյան պետությունների մեջ: Այս համագամայրը չէր խանգարում, որ ժԲ դարի 60–70-ական թթ. Հայոց եկեղեցին փորձեր մտնել եկեղեցական հարաբերությունների միջազգային ոլորտ: Նման կեցվածքը, բայց էր տալիս Հայոց կաթողիկոսարանին իր շուրջն համախմբել տարբեր պետական միավորներին ստորակա հայկական իշխանությունները և քնօրրանից դուրս հաստատված, դեռևս ազգային կառույցներ չստեղծած եկեղեցական համայնքները:

Չնայած ժամանակի միջազգային քաղաքական կյանքում ստորակայական իր կարգավիճակին, Հայոց կաթողիկոսարանը մեզ հետաքրքրող պատմաշրջանում հայերին միավորող համազգային միակ կազմակերպությունն էր, այն փաստորեն պետություն էր պետականութունը կորցրած ժողովրդի համար: Նրա իշխանության մյուս առանձնահատուկ կողմն էլ այն էր, որ այն տարածվում էր հայազգի բոլոր հավատացյալների վրա. «...որը յարևելս՝ ի սեփական կողմանող սահնալը մշտնափութամբ, և որք ի Միջերկրայս...»¹⁶: Կաթողիկոսարանը վեր էր կանգնած Կիլիկիայում, Մեծ Հայքում և աղուր իշխանության հասած բոլոր հայկական իշխանական տներից և երբեմն միջնորդ դատավորի դեր էր ստանձնում, միմյանց դեմ կռվող հայ իշխանների միջև բորբոքված, երկպառակտչական պատերազմները դադարեցնելու մտահոգությամբ: Հռոմկլայի իշխան Հայոց կաթողիկոսը գերագան դիրք ուներ բոլոր հայկական իշխանությունների նկատմամբ: ԺԲ դարի Բ կեսին Հայոց կաթողիկոսարանն այնքան հզոր էր իրեն զգում տարածաշրջանում, որ հայ եզերակառնության մի թևը, որին առաջնորդում էր Ներսես Լամբրոնացին առաջարկում էր Բյուզանդական կայսրությանը ճանաչել իրեն իբրև Ամախոթի պատրիարքություն և Հայոց եկեղեցուն հանձնել այդ Տիեզերական աթոռի իրավասությունները¹⁷: Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանը Ամախոթի պատրիարքություն վերանվանելու այս ծրագրային դրույթը, որը ԺԲ դարի սկզբին ստացավ նաև քաղաքական երանգավորում, ԺԳ դարում ևս մի քանի անգամ վերաբծարժվեց վավերագրելու¹⁸, սակայն Կիլիկիայի հայկական պետության կործանումից հետո ամբողջովին դուրս մղվեց շրջանառությունից:

Կաթողիկոսական իշխանության գերագահության դրույթը Հայոց եկեղեցու գործիչներին թույլ էր տալիս համոզես զալ ողջ ժողովրդի անունից, միավորել հայկական իշխանությունների ուժերը՝ իրագործելու համար պետականությունը կորցրած ժողովրդի ինքնուրույն, մշակութային և քաղաքական ճգնաժամները:

Այս վիճակը սակայն երկար չէր կարող ձգվել, քանի որ Կիլիկիայում հետզհետե հզորանում էր Ռուրիմյան հայկական իշխանությունը, որն էլ իր հերթին էր փայլաբայում Հայոց պետականությունը վերականգնելու և ժողովրդին սեփական դրոշի տակ միավորելու երազները: Ստացվեց այնպես, որ Լևոն Ա Ռուրիմյանի¹⁹ իշխանապետության և ապա քաղաքության տարիներին, Կիլիկիայի հայկական պետությունը փորձեց կաթողիկոսարանին պարտադրել իր իշխանությունը: Այդ պայքարը քավական երկար տևեց, ունեցավ հաճախ սուր դրսևորումներ: Երե նկատի ունենանք Սմբատ պատմիչի և ասորի սրատնագիր Միքայել Ասորի պատրիարքի տեղեկությունները, այդ պայքարի առաջին զոհ պիտի նամարել Գրիգոր Դ Տղային²⁰: Շուտով քանտում սպանվեց նաև Գրիգոր Ե

Քարավեժը²¹: Կաթողիկոսարանի և Ռուսիայի պետության միջև հաջորդ ամմիջակամ բախումը տեղի ունեցավ 1203 թ., Լևոն այբայի թեկնածու, հեթոմյան իշխանական տան ներկայացուցիչ Հովհաննես Չ կաթողիկոսի գահակալության սկզբում: Մյուս թեկնածուն՝ Սեբաստիայի եպիսկոպոս Անանիան, կարողացել էր իր կողմը գրավել Հռոմկլայի եղևուրակամությանն ու պահակազորը: Այս ընտրության մասին Սեբաստի պատմության համառոտ տարբերակն ասում է. «...ժողովեաց թագաւորն Լեւոն շատ եպիսկոպոս, եւ եղիք կաթողիկոս զտէր Յովհաննէս՝ Մոյ եպիսկոպոսն»²²: Կիբակոս Գամձակեցիի քաղական մանրամասներ է պատմում իրավիճակի մասին, գրելով. «...սկսան մախտոյն Գրիգորիսի (Չ Ապիլատ-Ա. Բ.) զմիմեանքք ելանել, թէ ո՞նց տեսի յարտն հայրապետական...», սակայն Հովհաննես Սեպեցիի հարցում է այդ պայքարում և քազմում կաթողիկոսական գահի վրա. «գի ընտանի էր թագաւորին Լեւոնի, բոնացաւ եւ կարաւ» արտը²³: Անանիա Սեբաստացու հավակնությունները դրանից հետո արտահայտվեցին կաթողիկոսական իշխանությանը մասնատելու քայլով²⁴: Ընդատարելով Իկոնիայի սուլթանության տիրակալ Ռալկն աղ-Դին Մուլեյման Բ-ի (1197-1204/5 թ.) ձգտումներին, Անանիան. «...չոգաւ առ սուլտանն՝ զոր Հռոմոց կոչեն, և ետ սնա կաշառս...»²⁵, Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում 1202/3-1203/4 թ. հիմնադրելով հակաթոռ կաթողիկոսություն: Իհարկե այս քայլն աստիճանագրեց հայկական կղերի դեմադրությունը, որը շրջանցելով Իկոնիայի սուլթաններն իրենց տարածքում հովանավորեցին նոր կաթողիկոսական աթոռի հիմնադրումը, Անանիա կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Մ. Օրմանյանը արդարև նկատել է այդ քայլի քաղաքական նոնախույզը. «...սուլտանին նայատակ Հայերը, Հայոց թագաւորի ազդեցութենէն կը հեռացուէին»²⁶: Բարձրախտարար այս ընթացքը, որով Հայոց եկեղեցին քաժանվել էր չորս աթոռների, զարգացում չապրեց և 1228 թ., Անանիայի մահից հետո, այս հակաթոռ կաթողիկոսությունը վերացավ²⁷:

Հետաքրքիր է նաև, որ Սեբաստիայի կաթողիկոսության եռյակման տալում սրվում են փոխհարաբեղությունները Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի միջև²⁸, կատարվում է մի ինքնատիպ պալատական հեղաշրջում, թագավորը ձերբակալում է բյուզանդամետ հետևյալ իշխաններին. «...զՍեբաստան Հեռի որդւովքն, և գիւումարտիւսն զԳեօշիմն և զՊալտիմն...»²⁹: Լևոն Ա-ը Հովհաննես Չ-ին երկու տարով հեռացրեց կաթողիկոսական իշխանությունից, մրա տեղը դնելով Դավիթ Արքակաղնեցուն³⁰: Կիլիկիայի պատմիչը այս առիթով գրում է. «Եւ Հեռի Ռոքրեղի և Կոմատիասի տերը-Ա. Բ.) փեռայ էր Յոհաննիս կաթողիկոսին Հայոց. և յայտնամէ եղև խառվութիւն ընդ թագաւորն Հայոց և ընդ կաթողիկոսն տէր Յոհաննէս, և այնքան մեծացաւ ատելութիւնն ի մէջ նոցա՝ մինչ զի ի քաց մերժեաց զմա թագա-

տրն և առաջնորդն և իշխանքն Կիլիկեացոց, և եղին հսկատակ մնա զարքեսպիսկութուն Մսայ և առաջնորդ Արքակաղնոյն զսէր Դատիք կաթողիկոս Հայոց...»³¹:

Լոն թագավորի իշխանութեան վերջին տարիներին կիլիկեան պետության մեջ Հայոց կաթողիկոսարանի դիրքի մասին հետաքրքիր վկայություններ է պահպանել Վիլհելմոս Օլդենբուրգցին, որն իր ճանապարհորդության մեջ մկարագրում է 1212 թ. հունվարի 6-ի տոնակատարությունը, հաղորդելով, որ այդ արարողությանը մասնակցում էին Կիլիկիայի տարածքում գտնվող բոլոր քաղաքները և նկղեցիների առաջնորդները, որոնց առջևից ընթանում էր Հայոց կաթողիկոսը³²:

Մոնղոլական ռազմարշավներից հետո Հայոց կաթողիկոսարանը հայտնվեց Կիլիկիայի պետական տարածքներում և ավելի հիմնավոր դարձավ Կիլիկիայի իշխողների «Հայոց թագավոր» տիտղոսը: Կիլիկիայի Հայոց թագավորները Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի դեմ պայքարում կաթողագան օգտագործել թաթարական տիրապետության հաստատումը տարածաշրջանում և իրենց իշխանության տակ առան Հայոց եկեղեցու բարձրագույն իշխանությունը:

AZAT BOZOYAN

LES RELATIONS ENTRE L'ÉTAT ET LE CATHOLICOSAT EN ARMÉNIE CILICIENNE (Période pré-mongol)

Les relations entre l'église et l'état n'ont jamais été spécialement étudiés par l'historiographie arménienne. L'auteur suit pas à pas l'histoire de l'église arménienne de XIe à XIIIe siècles et montre le rôle de l'état dans ces relations.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կիլիկիայի տարածքը իր թեմական կառուցվածքով հնուց ի վեր մտել է Անտիոքի պատրիարքական արքեպիսկոպոստի սահմանների մեջ:
2. Կաթոլիկ եկեղեցու դերը Հյուսիսային Ասորիքում տարածաշրջանում և հատկապես Անտիոքի տարածաշրջանում լատին եկեղեցու խաղացած դերը ԺԱ-ԺԳ դդ. վերլուծության է ենթարկել Կ. Կահենը (Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté Franque d'Antioche*, Paris 1940, p. 308-326, 660-687): Արևելքում լատին միսսիոներության ստանձնած դերը քննարկում է Ժամ Ռեչարը (J. Rechart, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècle)*, Rome 1998, p. 1-61):
3. Հայոց կաթողիկոսարանը Պետրոս Ա Գետադարձի իշխանության տարիներին հայտնվեց Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Սեբաստիայում (տե՛ս Մ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, սյուն 1245), իսկ հետագայում սկսեց դեգրեիվ Կապադոկիայի, Կիլիկիայի, Հյուսիսային Ասորիքի

- տարբեր քննակալացիքում (տե՛ս Մ. Օրճանեան, նշվ. աշխ., հտ Ա, սյուն 1263, 1278, 1296, 1311, 1326, 1355, 1374):
4. Մատթնու Ուռնայեցի, Ժամանակագրորին, Վարդաբապատ, 1898, էջ 206 (այստեղից՝ Մատթնու):
 5. ՀՆԱ-ՀՆԲ (1072-1074) քվականների ընթացքում Փիլարտոսը հաշվեհարդար տեսով Գրիգոր Բ Պահլավունու փեսայի՝ Մատթնի իշխան Թունիկ Մամիկոնյանի (ոմնու. Մատթնու, էջ 206-209), 1075/6 թ.՝ Անտիոքի դուքս Վասակ Պանդալունու (Մատթնու, էջ 213-214), 1082/3 թ. Եղեռնայի իշխաններ Սմբատի, Իշխանի, Արցունի և Թոթորիկի (Մատթնու, էջ 222-224), 1086/7 թ. Ուռնայի հունադավան իշխան Պատակամանոսի հետ (Մատթնու, էջ 233): Պատակամանոսի ինքնուրույնը պարզված չէ: Կարելի է ենթադրել, որ Ուռնայեցին ավանդել է այդ իշխանի բյուզանդական կայսրության կողմից տրված պարսկեմոմենս (սենեկապետ) պաշտոնի անունը (ոմնու. Մատթնու Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան 1973, էջ 333, ծան. 135):
 6. Ինչպես պատճառ է Մատթնու Ուռնայեցին, զիջումը կատարվել է Թունիկ Մամիկոնյանի սպանությունից անմիջապես հետո, հալանարար 1073/4 թ. այդ ժամանակվա կաթողիկոսական նստավայր Հոնիում (Ջահան գավառ) հայրապետական գահին բազմեց Պետրոս Գեոսապարծի քրոջ որդի Տեր Սարգիսը (Մատթնու, էջ 210): Սակայն այս իրադարձությունից հետո Գրիգոր Վկայատեղը կատարում է պատասխան քայլ և, զենքով Անի ժայռաքարաք, նպիսկայրս է ձեռնադրում սեփական քրոջ դուրս՝ Թարսիդին, Վասակ Ապիրատյանի տղային (Մատթնու, էջ 211), որը քիչ անց, Ստեփանու Աղոսանից կաթողիկոսի կողմից ստանում է նաև կաթողիկոսական ձեռնադրություն (Մատթնու, էջ 221): Այս ցնորությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ հայկական իշխանական տները պատկանում էին տարբեր խմբավորումների: Նրանցից մեկը Փիլարտոս Վարաժնունու ղեկավարությամբ, Հայոց պետականության ապագան տեսնում էր Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս, մյուսը՝ Պահլավունի իշխանագոմնների գլխավորությամբ դեռևս իրեն հզոր էր զգում Անիում և փորձում էր հայոց աշխարհիկ և եղևոր իշխանության կենտրոնները վերադարձնել Բագրատունիների նախկին ժայռաքարաք: Գրիգոր Բ Վկայատեղ Պահլավունին նրկորդ խմբավորման կողմնակից էր, սակայն քաղաքական պայմանները թույլ չափեցին կաթողիկոսարանի տեղափոխությունը Անի: Այս գաղափարը ԺԲ դարի ստաթին կեսին փայփայում էր նաև Գրիգոր Գ կաթողիկոսը (Մամուկ բախանայի Անեցու Հատարմունց ի գրոջ պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ յառաջադամով համեմատությամբ, յակնատմով եւ ժամօթութիւններով Աղբակ Տեր-Միքելեանի, Վարդաբապատ 1893, էջ 127):
 7. Հայոց ՀԼԳ (-1085/6) թ. «ամ Պօլջուտան» ամիրս Ջահանի գավառը խնց Փիլարտոսից: Այս իրադարձությունից հետո Հոնիում նստող Թեոդորոս կաթողիկոսը, որը փոխարինել էր Տ. Սարգսին, հայտնվեց բյուզ-սիլքուկյան տիրապետության մերքո: Փիլարտոսը փորձեց կաթողիկոսական աթոռը կրկին վերադարձնել իրեն պատկանող տարածք, սակայն՝ ապարդյուն: Այս իրադարձությունից դուրս գալու լավագույն նպ համարելով նոր կաթողիկո-

- սի ձեռնադրությունը, Մարաշում հրավիրվեց նախկապուսական ժողով, որն այդ քաղաքի համար հայրապետ ջնտրեց Վարազի Մ. Նշան վանքի վանահայր Պողոսին (Մատթեոս, էջ 228): Բարեբախտաբար, վերջինս շտառվ էրաժառոցեց կաթողիկոսական գահից, սակայն ըստ պատմիչի վկայության շարունակում էր ձեռնադրել նախկապուսակներ, օրինել սրբալույս մեռն (Մատթեոս, էջ 229-230):
8. Մատթեոս, էջ 234:
 9. Հայկական օշկոմենն ենք կոչում հայերով քնակեցված բոլոր այն տարածքները, ուր կային քաղաքական իշխանություններ կամ առեղծվել էին եկեղեցուն ենթակա ազգային ենթակառույցներ:
 10. Տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ. սյուն 1311-1313:
 11. ԺԲ դարի սկզբին (1113 թ.) Ամննայն Հայոց կաթողիկոսարանից անջատվեց մահ Աղթամարի արտոլ (ՅՈՒՄ. Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., սյուն 1351-1355):
 12. Մատթեոս, էջ 240:
 13. Մատթեոս, էջ 240:
 14. Տե՛ս Ա. Բոզոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երևան, 1988, էջ 219-220:
 15. Հայնախ արարեկությանը ստորակա լինելու փաստը արձանագրված է 1165-1178 թթ. եկեղեցական բանակցություններում, երբ 1178 թ. Հռոմկլայի Ա ժողովի համար զբված փաստաթղթում Բյուզանդական կայսրության պահանջը կենսազործելու անհնարինության մասին ասված է. «...ծուսայ զոլով այլ ազգաց ըստ մեղաց մեր, և ընդ իշխանութեամբ մեզին քնակեալ զհա՞րդ հնար է ձգտել առ քազատք հոռոմոց, և առաջարկութուն կարօւղիկոսի պահանջել, Երամի՛, երբ էր հնարք (տե՛ս Պալմեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս ևս միտրեան մեցա ընդ հոռոմեական եկեղեցոյ ի Փղորմեսեան սիմեոնոսի, Վիեննա, էջ 266): Նշված դարաշրջանում Հայոց կաթողիկոսարանի ենթակայությունը ժուստրմանական տերությանը արձանագրում են մահ ԺԲ դարավերջի հակոբիկ ասորիների պատրիարք Միքայիլ Ասորիին (*Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199) / Éditée par la première fois et traduite en français par J. -B. Chabot, t. III, p. 353-354* [այսուհետև՝ *M. S., t. III*]; հմտ. Միխայիլ Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1870, էջ 471-472; Երուսղէմ, 1871, էջ 472 [այսուհետև՝ *Մ. Ա.]*) և ԺԳ դարի սկզբի արար պատմիչ Յակոստ ալ-Համալին (տե՛ս Արարական արդյունքները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 100):
 16. Ընդհանրական բոլորը Մքթոյն Ներսիսի Ընդհանրայն, Երուսաղէմ, 1871, էջ 1:
 17. Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178 թթ.), Երևան, 1995, էջ 202-205:
 18. Օրմանեան, հո. Ա, սյուն 1554-1555, 1585-1587, 1590-1591, հո. Բ, սյուն 1614-1616:
 19. Ռորինյան իշխան Ասոմ Բ-ը 1198 թ. ձեռնադրվելով Հայոց քազալոր, փոխեց իր կարգավիճակը: Այդ է պատմառը, որ այդ իրադարձությունից հետո,

քն՝ միջնադարյան ժամանակագրություններում, քն՝ միտոյա պատմագրական երկերում նրան անվանում են Լևոն Ա: Այն մասնագետները, որոնք բազաղությունից ենուտ էլ շարունակում են նրան կոչել Լևոն Բ, հաշվի չեն առնում կարգավիճակի այս փոփոխությունը:

20. Պետի ենթադրել, որ Գրիգոր Դ-ի կաթողիկոսության շրջանում փոխաձայնագրածկերայան մրնողրու է տիրել Ռուբինյան իշխանապետության և Լուովյայի Հայոց կաթողիկոսության միջև: Հռոմկամչական, որ 1189 թ. Լևոնը Սասունից Կիլիկիա էր քերել Գրիգոր Դ-ի քրոջ և Չղտավանի Մանիկոնյանի որդիներ Հեթումին ու Ըահնյահին, ամուսնացնելով նրանց իր երբայր Ռուբենի ավագ դստրեցի ենու է ի կաուսվարություն համմնելով մեկին Մեխ, մյուսին՝ Սելևկիա քերայքադաքմերը: Այս ամուսնությունները հավանարար փոխադրում էին Անտիոքի իշխանապետեր հեու Լևոն Ռուբինյանի ամուսնության, որը տեղի էր ունեցել հենց ոույն թվականին (ոմմու. Տարեգիրք արարնալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց, Փարիզ, 1859, էջ 105-106): Ըսու Սմբատի համաուու տարքերակի այս իրադաքմություններից երեք ամիս անց, մայիսի 16-ին Գրիգոր Դ Տղամ մահացել է և թաղվել Դրազարեում: Պատմիչն ապա ավելացնում է. «Մուսան ու մեծ իշխանքմ՝ քոյրերդիքմ կաթողիկոսին, պաքում Հերում և պաքում Ըահնյահն, ի տեղ ամիս՝ քեռնն ու քոյրերդիքմ: Եր գոր լուար վասն մատուան չկարեն սաու գրել զի տեհն թէ պարոն Լուոն եղև պատմաու. այլ ճշմարիտու Աուուուս գիտե» (Սմբատ, նշվ. երաու., էջ 106): Իմազիկն Սմբատի թնագրում պիտի անիրաժեշու ուղղում կատարել, երեք ամիսը պետք է սրթագրել երեք տարի թաուսկապակցությանը: Պատմագրանի այքից չպետք է վրիպի մակ այն հանգամանքը, որ Գրիգոր Տղամ թաղվել է Լուովյայից ենու՝ Դրազարեում: Այս հանգամանքը թույլ է կալիս ենթադրել, որ Գրիգոր Դ Տղամ իր կյանքի մայրամուտին եղել է Լևոն իշխանի պաուսուողը: Թավական ենուարքիր է մակ այն փասուղը, որ դիմասուրիական ամուսնություններին մեծ նշանակություն տվող Լևոն Ռուբինյանը Հերումի այքում ամուսնացնում է Բոհենուող եր Անտիոքացու որդի Ռայմունդի հեու: Այս ամուսնությունից է ծնվում Ռուբին-Ռայմունդը, որն ըսու պայմամավորվածության պիտի ժաուսակեք Ամուիորի և Կիլիկիայի միացյալ պետության գաեք (Օրմամեան, հռ. Ա, սյ ոմ 1500):
21. Գրիգոր Քաքայեմիմն սպանելու մեղադրանք Լևոն Ա-ին ներկայացնում է Ներսես Լուովյանցին, «աու Լևոն քոքում»:
22. Տարեգիրք Սմբատայ Սպարապետի, Փարիզ 1859, էջ 114:
23. Հմմու. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխ. Կ. Ա. Մեկիք-Օհանջանյանի, եր. 1961, էջ 148-149: Հմմու. Մ. Օրմամեան, Ազգապաուում, Կ. Պոլիս, 1912, հռ. Ա, էջ 1555:
24. Հայ պատմիչները վկայում են, որ Անանյան սերում էր Պետրոս Ա Գնուսդարձի տեհնից, որն ի դեպ 1058 թ. մահացել էր. Սեբասուիայում: Համնույն դեպս այդ հանգամանքը չեղաուում են և՛ Կիլիկիաց (էջ 149), և՛ Սմբաողը (Վենետիկ, էջ 70): Դա վկայում է այն մասին, թէ ինչյան էին կարևորում ժամանակակիցները ազգակցական կաղեքը: Կարևոր էր մակ այն հանգամանքը, որ ժՄ դարում, Փոքր Հայքի այս մայրաքաղաքում էին պաուսպարել մակ Արծրունի պայազաուները (ոմմու. H. Berberian, Le patriarchat

Arménien du sultanat de Roum. L'anti-catholicoz Anania. — dans Revue des Études Arméniennes, n. s., t. III, p. 236):

25. Կիրակոս, էջ 149, հմմտ. Մ. Օրմանեան, Ազգապատմմ, հտ. Ա, էջ 1563, H. Berbérian, p. 233–243:
26. Մ. Օրմանեան, Ազգապատմմ, հտ. Ա, էջ 1563:
27. H. Berbérian, Le patriarcat Arménien du sultanat de Roum, REA, n. s., t. III, p. 236–239.
28. Մ. Օրմանյանը, հետևելով Դ. Ալիչանին, հակամարտության պատճառ է համարում հիշատակված իշխաններին ազատելու կաթողիկոսի միջնորդությունը, քանի որ ձերբակալվածները հայրապետի քրոջ անույնի ու որդիներն էին (հմմտ. Մ. Օրմանեան, էջ 1567–8):
29. Ըստ Միգայի Ասորու, ԼԼժճ 1193 թ. գրեթե նույն վաղբազիծը զրուտնց, քաղաքական ասպարեզից հեռացնելով Գրիգոր Դ Տղային և նրա ազգականներին (տե՛ս վերևում):
30. Մ. Օրմանյանը այս կաթողիկոսին չի հիշատակում Գրիգոր Լուսավորչի օրինական գահակալների ցամախում (հմմտ. հտ. Ա, էջ 1568–70):
31. Սմբատ, 1956, էջ 215:
32. P. Halfter, Die Beschreibung des armenischen Königreiches Kilikien durch den hildescheimer Domherren Wilbrand von Oldenburg. —Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը, էջ. 2000, էջ 406:

ԵՐՎԱՆԴ ԳՐԵԿՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՇԻ ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏԸ

(պատմա-համեմատական վերլուծություն)

Ուրարտական պետության ուսումնա-քաղաքական պատմության կարևորագույն դրվագներից է ուրարտա-ասորեստանյան հակամարտության բարձրակետ դիտվող, ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի կողմից մ. թ. ա. 714 թ. ձեռնարկված արշավանքը դեպի Ուրարտու: Պատմագրության մեջ այն հայտնի է Սարգոնի «VIII տարվա արշավանք» անվամբ: Դրա մանրամասն նկարագրությունը մեզ է հասել Աշշուր աստծուն առղված զեկույցի տեսքով՝ արքունի մեծ դպիր Նարուշալիմ-շուռուի հեղինակությամբ¹:

Արշավանքի կարևորագույն դրվագներից է հակառակորդ բանակների բախտորոշ հանդիպումը յուրահատուկ մարտավայրի վերածված Ուսուշ լեռան փեղեբին: Ուսուշի ճակատամարտը հայտնի է իր շքադարձային նշանակությամբ՝ ինչպես արշավանքի հետագա ընթացքի, այնպես էլ երկու տերությունների համար, այն մեծապես պայմանավորեց մյուսը անցմելիք պատմության հետագա ուղին:

Ասորեստանյան արքայը պահպանել է ճակատամարտի դրվագների սուղ նկարագրություն՝ շարախված ասորեստանյան արքայի, մյուս տերության և աստվածների հզորությունը փատարանող զանազան պատկերավոր արտահայտություններով: Այնուամենայնիվ, դա բավարար է համարվել առաջարկելու ճակատամարտի մի քանի վերակազմություններ: Նման փորձ են կատարել Հ. Ու. Ֆ. Մագրը, Կ. Լ. Հովհաննիսյանը, ճակատամարտի ընթացքի երկու վերակազմություն է առաջարկել Ջ. Բ. Սմիթը²:

Ուսուշը, մեր համոզմամբ, չի պատկանում ճակատամարտերի այն շարքին, որոնց ելքը վճռում էր այս կամ այն կողմի քվական գերազանցությունը, ուսումնական առավել կազմակերպվածությունը, զինվածությունն ու զինվորների քաջությունը: Մարտի ելքը վճռել է այն վարելու հմտությունը, պարտադրված տեղանքը հակառակորդի դեմ օգտագործելու կարողությունը: Այս առումով Ուսուշը հանդիսանում է ասորեստանցիների փայլուն իրագործած ուսումնական գործողություն:

Ասորեստանյան բանակը.

Մասնագիտական զբաղանքայան մեջ որդակիորեն լուսարան-ված են ասորեստանյան բանակին, նրա զինատեսակներին, կազմավորմանը, զինվածությանը, սեպագիր աղբյուրներից նայանի ռազմական տերմինների տառագրամությանն ու մասնատեպ հարցերի վերաբերող ոլորտներ⁷: Մեր խնդիրը չէ դրանց վերաբերածումը, ուստի և հարցին անդրադառնում ենք ըստ անհրաժեշտության՝ փորձելով հատակեցնել մեր պատկերացումները Ուսուչում ասորեստանյան բանակի զորատեսակների, էթնիկ կազմի, ենաբազոր քվաքամակի, զինվածության մասին ևն:

Ուսուչի ճակատամարտը մղած ասորեստանյան բանակի զորատեսակներին վերաբերող տվյալները քիչ չեն: «Լուվրի աղյուսակի» աարքեր հաստիածներում հիշատակվում են մարտակազմեր (^{ՈՒՅ}GIGIR^{ՈՒՅ} = narkabu)⁸, ասորեստանյան հեծելազորը (PIT.HALLU^{ՈՒՅ}) = ^{ԼՈ}pehallu⁷, բուն ասորեստանյան հետևակը (^{ԼՈ}kallab/ru)⁹, ոչ-ասորեստանցիներից կազմված հետևակը (^{ԼՈ}zaku CIR¹⁰ = ՏՅԵ ՏԵՔԵ, zik šepe)⁵, որոնց քվում՝ մետաձիգներ (ՏՅԵ ^{ՈՒՅ}BAN = ՏՅԵ ^{ՈՒՅ}qasiti)¹⁰, տեղավորներ կամ նիզակակիներ (ռՏՏ ^{ՈՒՅ}asmarē)¹¹, որոնք երբեմն նույնացվում են փահանակիներին հետ (ՏՅԵ ^{ՈՒՅ}arū), և պարսատիկավորներ (ռՏՏ ^{ՈՒՅ}kabābi)¹²: «Լուվրի աղյուսակում» աշխարհագրում աբուսահայտվել է ՏՅԵ իսի/բն¹³, առաջապահ զինվորները՝ sagbē տերմինով¹⁴: Ընդհանրական նշանակությամբ են կիրառվել «տազմի զինվորներ» (ՏՅԵ takāzi), «տազմիկներ»¹⁵ (^{ԼՈ}qarādu) քառերը¹⁴: Ասորեստանյան բանակն ունեցել է սակրավորների և զուսակավորների միավորումներ, առանձին խումբ են կազմել հետախույզները, տարրերակվել է աքքայի քիկմապահ զուսը ևն: Արշավանքին մասնակից ասորեստանյան զինվորների պատկերները կարելի է տեսնել Մուծածիլի նվաճումն ու կողոպտող պատկերող քարձրաքանդակներում¹⁷:

Մարզումյան դարաշրջանում ասորեստանյան բանակի հիմնական միավորն էր զուսը (kiṣru)՝ զնդապետի (reb kiṣri) հրամանատարությամբ: Հիշատակվում են նաև խմբապետ (նեք) ի (reb arāni), հազարապետ (նեք) ի (reb 1. lim), հարյուրապետ (նեք) ի (reb 1. me'at), հիսնապետ (նեք) ի (reb hašēšē), տասնապետ (նեք) ի (reb eširti) գլխավորած միավորումներ¹⁸: Kiṣru-զնդի ճշգրիտ թվակազմը, սակայն, անհայտ է: Ասորեստանյան բանակի անձնակազմին վերաբերող ցուցակներից մեկի համաձայն առանձին զորահրամանատարների գլխավորած միավորումները կարող էին ունենալ 300-ից մինչև 4.100 զինվոր: Միավորումների հիմնական ժառուց նրանց քիվը տատանվել է 1.100-ից 1.500-ի սահմաններում (ցուցակում նշված զինվորների ընդհանուր թվաքանակը

կազմում է մոտ 34.000, ընդ որում, տեքստը պակասավոր է)¹⁹: Աղբյուրը չի նշում առանձին միավորումների անվանումները: Ուստի և դժվար է ա-
սել՝ այդտե՞ք գրքն ռմեմք կիսա-գնդերի հետ, թե ոչ²⁰: Համեմայն դեպս,
զինվորների՝ մեզ հայտնի առավելագույն քանակը, որն ընդգրկվել է
կիսա-ի կազմ, հասնում էր 1.119 մարդու²¹:

Ասորեստանյան զորամիավորումներից նշատակվում է նաև
բիրտ-ն: «Լուվրի արյուսակի» վկայությամբ մեզան միավոր է առաջնորդել
Ուսուչի մակառամարտում Սարգոնի խորք իրայր (սխա տևուս) և «մեծ
մախարայս» (SUKKAL.MAH = sukkaletahhu) Սին-ախ-ուծուրը²²:

Սարգոնյան ժամանակաշրջանի աղբյուրների համաձայն,
sukkaletu տխտղոսը կրող անձինք իրականացրել են զինվորական-կրա-
մանատարական զորմատույքներ՝ առաջնորդելով ասորեստանյան տե-
րության տարբեր մահանգներից հավաքված զորքերի²³: Դրանք, ըստ
Կալիտից հայտնաբերված «Ձիերի ցուցակի», տարբերակվել են այն
զորքերից, որոնք հավաքագրվել էին բուն ասորեստանյան տարածքնե-
րից²⁴: Այսպես կոչված «մահանգային զորքերը», որոնք ներկայացնում
էին Ասորեստանին ենթակա և նրա կազմի նրբեմնի անկախ էթնո-քա-
ղաքական միավորների (Կարքեմիշ, Դամասկոս, Սամարիա, արամեա-
կան, քաղղեական ցեղեր ևն), խիստ մարտունակ ուժեր էին՝ գրեթե ամ-
բողջությամբ ոչ-ասորեստանցիներ: Ասորեստանյան իշխանությունները
տեղության արևմտյան տարածքների ուզումուսկ, տեղաբնիկ կամ կի-
սաղովոր ցեղերի այս զինվորներին օգտագործում էին այլ ճակատնե-
րում՝ տեղափոխելով նրանց, օրինակ, արևելյան սահմաններ: Չամուայի
մահանգապետի հրամանատարած զորախմբում ոչ-ասորեստանցիները
(800 հոգի՝ իբր՝ ա և քուրաս²⁵ ցեղերից) գերակշռել են ասորեստանցինե-
րին (630 հոգի): Պատկերը նույնն էր քանակի այլ միավորումներում ևս:
Նման կազմ է ունեցել, օրինակ, Չամուային սահմանակից Աբզուխիմա
մահանգի զորախումբը, որի մասնակցությունը Սարգոնի «VIII տարվա
արչալմանքին» կարելի է ենթադրել: Մեզ հասած զեկուցագրի համաձայն
(նրանում պահանջվում էր արագագանել զորքերի հավաքը), այն ռմեցել է
կատամարտիկներ (ERIM.MEŠ ևa GIS.GIGIR), ասորեստանցի հետևա-
կայիններ՝ kallāru-զորքեր (²⁶kallāru) ևն, ինչպես նաև քուրասայի
(²⁷qurāyu) և իբու՝այի (²⁸ibuʾayu) զինվորներ²⁹: Հայտնի է ասորեստան-
յան տեղության արևելյան մահանգներում տեղաբնաշխված զորքերի
շարքում քարաշինների անկախության մասին³⁰: Ասորեստանյան զորահ-
րամանատարներից մեկը՝ Շարբու-եմուրանին, որը, մեր կարծիքով,
Սարգոնի «VIII տարվա արչալմանքի» կազակցությամբ նրեք անգամ
հանդես է գալիս ասորեստանյան աղբյուրներում (տես սուտը), հրամա-

նատարն էր «նահանգային զորքեր» ընդգրկող բավական նշանակալի միավորման²⁷:

Այս փաստերը նկատի ունենալով, միանգամայն հնարավոր է բլում Ռուսչի ճակատամարտին մասնակից ասորեստանյան բանակում տեսնել ոչ-ասորեստանցիներից կազմված զորքեր: Թերևս, նման կազմ են ունեցել քիրս-միավորումները²⁸: Վերջիններս, ի լրումն լուս ասորեստանյան ուժերի, կազմում էին «սարքայի զորքը»՝ թեև ձարի-ճ²⁹:

Մին-ախ-ուժուրի նրանմատարած քիրս-ճ, որն Ռուսչի ճակատամարտի հիմնական դերակատարներից էր, կազմված էր, ամենայն հավանականությամբ, հեռուսկայաններից³⁰: Ոչ-ասորեստանցիները, սվյալ դեպքում իրությանի և քուրբայցի զինվորները, ընդգրկվել են գերագահացապետ հեռուսկային միավորումներում³¹, մինչ օտար ծագման մարտակառքերն ու հեծելազորը, ինչը շեշտվում է աղբյուրներում, ներառվում էին արքայական զնդ(եր)ի՝ կիսի ձարուժի կազմ³²:

Նման փաստի հետ զորք ունենց նաև «Լուլլիի աղյուսակում» Մուծածիլը նվաճելու համար բանակի հիմնական զանգվածից առանձնացված զորակազմում Սարգոնի ասագնորդած հեծելազորից բացի ընդգրկվել են նաև հեռուսկ զինվորներ, քերևս՝ նույն Մին-ախ-ուժուրի քիրս-միավորումը:

Ի դեպ, ասորեստանյան աղբյուրները ուրարտական բանակի կազմավորումների բլում հիշատակում են և կիսր-ճ³³, և քիրս-ճ³⁴: Քանի որ քիրս-ճ, ինչպես բլում է, կազմվել է էթնո-ասորածքային սկզբունքով՝ ոչ-ասորեստանցիներից, ապա ուրարտական բանակի նախապատասխան միավորները, քերևս, ներկայացրել են տեղությանը հնրակա կամ նրա կազմում զանվող «երկրների» ուժերը:

Ինչ վերաբերում է Ռուսչում ասորեստանյան բանակի քվաքանակին, ապա այդ մասին ուղղակի տվյալներ չկան: Միայն ԼԱ, տող 320-ում նշվում է Սարգոնի գլխավորությամբ Մուծածիլ շարժվող զորակազմում 1.000 հեծյալներ ընդգրկող միավորման ասկայության մասին: Ուղեկից հեռուսկայաններին վերաբերող քվական տվյալներ աղբյուրը չի պարունակում: Հստակ չեն նաև տեղեկությունները աղբյուրների մասնակից ասորեստանյան նահանգապետների մասին, թեև նրանց ներկայացված են աղբյուրում³⁵:

Մեզ կարող ենք ենթադրել, հիմնվելով արքունիք ուղարկված երեք զննուցագրերի վրա, որ ասորեստանյան զորաբանակի կազմում են զանվել, առնվազն, Արրասիխա, Արգուխիմա, Չամուա նահանգների գործադրություններն ու վերածիյալ Ծարբու-Նմուրաննիի գունդը³⁶: Հետաքրքիր է, որ, զննուցագրերից մեկի համաձայն, Ծարբու-Նմուրաննի շարժվել է դեպի Մումբի³⁷, երկիր, որ «VIII տարվա արշավանքի» սկզբնամասում զորահանդես է անցկացրել Սարգոնը³⁸: Մումբին, ըստ

երևույթին, ընտրվել էր որպես զորքերի հավաքատեղի: Ամենայն հավանականությամբ, այս ուղղությամբ է շարժվել, ըստ երկրորդ զեկուցագրի, Արքայախայի մահանգապետը: Չար զեռն անցնելուց հետո մարտակազմա, որի ամուսն չի հիշվում, մա պետք է հասներ երեք օրում⁴⁰: Սուրբիի տեղադրությունը⁴¹, ինչպես մաև այլ մկատառումներ միանգամայն հնարավոր են դարձնում մեզան մտեցումը: Ըստ այսմ, հիշված զեկուցագրերը կարելի է թվագրել Մարզոնի «VIII տարվա արչավանքի» սկզբնական շրջանով (մ. թ. ա. 714 թ. հունիս):

Հետևաբար, կարող ենք խոսել արչավանքին նվազագույնը երեք մահանգային զեղերի մասնակցության մասին: Մտաբանոր աղբյուրները թվական տվյալներ են պահպանել դրանցից մեկի մասին: Ըստ աղբյուրի, Ջամուա մահանգի համահավաք զորախումբն ունեցել է ամնվազմ 1.500 զինվոր⁴²: Ջորախումբն ընդգրկում էր հեծյալ զուկառ և մարտակառքերի խումբ՝ նվազագույնը 10 միավոր⁴³: Այս տվյալները, սակայն, չեն կարող հիմք ծառայել եզրահանգումների համար, քանի որ նույն աղբյուրում նշվում է, որ դա Ջամուայի մահանգապետի հրամանատարության տակ գտնվող ուժերի վերջնական թիվը չէ:

Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ ասորեստանյան մահանգի վերածված Կումեոխում Մարզոնը մահանգապետին է հանձնել թավակամ նշանակալի ուժեր՝ 150 մարտակառք, 1.500 հեծյալ, 20.000 նոտածիզ և 1.000 պարսատիկավոր ու միզակակիր զինվոր⁴⁴: Հիմք ընդունելով այս տվյալները, Վ. Մանիթիթառը ենթադրել է մեզան թվաքանակներ ասորեստանյան բոլոր մահանգների համար⁴⁵: Նահանգային զորքերի քանակը, անշուշտ, կախված էր տվյալ մահանգի ունեցած ռազմավարական նշանակությունից: Այս առումով Ջամուան, որի զորքերի մասնակցությունը արչավանքին կարելի է համարել կասկածից դուրս, գտնվում էր ռազմական տեսանկյունից մեծ կարևորություն ունեցող մահանգների շարքում⁴⁶:

Այս ամենով հանդերձ հնարավոր չէ հստակեցնել ասորեստանյան զորարանակի թվակազմը: Պարզապես պետք է փաստենք, որ զորք ունենք թավակամ նշանակալի խմբավորման հետ, եթե վերոհիշյալ մահանգների զորախմբերին հավելենք «արքայական զուկառ», Մարզոնի քիկնազան զորախումբը, Մին-ախ-ուժուրի քուր-միտվորում (ճեղ) ը, Եարրու-Նմուրաննիի զուկառ, ինչպես մաև ասորեստանցիներին դաշնակից մամայական և ալլարքիական զորքերը:

Ի դեպ, ասորեստանյան քանակի առավելագույն թվաքանակը, որը հայտնի է տարբեր արչավանքների նկարագրություններ պահպանած սեպագիր աղբյուրներից, հասնում է 120.000 զինվորի՝ ներառյալ դաշնակիցներին⁴⁷:

Ուրարտական քանակը.

Մակառամարտի նկարագրությունը պահպանած «Լուվրի աշյուտակը» ընդհանուր բնույթի արտահայտություններից զատ չի պարունակում կոնկրետ տվյալներ ուրարտացիների և նրանց դաշնակից քանակների թվաքանակի մասին: Մեզ ազդիր աղբյուրներում պահպանված սուղ նյութերը, այնուամենայնիվ, թույլատրում են անել խիստ ընդհանուր դիտարկումներ:

Ժամանակաշրջանի ասորեստանյան հետախուզական աղբյուրներից հայտնի է, որ կիմմերների դեմ ձեռնարկված արշավանքին ուղարտական տեղությունը կենտրոնացրել էր գործերի մեծ քանակ՝ ուրարտական քանակի գլխավոր զորահրամանատար (¹⁰uršū) Կակկադաանուի, ափսոսանքով 13 մարզպետների զորամասերն⁴⁷ ու, հաստատապես, արքայական զույգը: Հայտնի է նման մեկ գնդի թվակազմը՝ մոտ 3000 զինվոր⁴⁸: Հեռուարս, կարելի է նշել, որ կիմմերների դեմ գործող ուրարտական քանակի զինվորների թիվն անցել է մի քանի տասնյակ հազարից⁴⁹: Այս կարգի թվաքանակները կարող են ընդունելի լինել նաև Ուատչի ճակատամարտի պարագայում. ասորեստանյան տվյալների համաձայն, արքայական գնդից բացի քանակի կազմ են մեքաթավվել «ուրարտական մեծամեծների»՝ բերև մարզպետների զորամասերը, ինչպես նաև դաշնակից «նարևան արքաների» ուժերը:

Թեև ասորեստանյան աղբյուրները չեն պահպանել Ուատչի ճակատամարտին մասնակից մարզպետների կամ մարզային զորամասերի թիվը (L-U-ը հիշատակում է միայն ուրարտական զերեկաբլած մարզպետների⁵⁰), այնուամենայնիվ, կարելի է ենթադրել նրանց գլխավորած առնվազն յոթ-ութ գնդերի մասնակցություն: Որպես հիմնավորում հարկ է նշել, որ ուրարտա-ասորեստանյան լարված, սակայն ոչ պատերազմական իրավիճակում ուրարտական պետությունը Ուայախ մարզում կենտրոնացրել էր հինգ⁵¹, իսկ Պուլուա և Դ-անիբանի քաղաքներում (Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջան)՝ վեց մարզպետների գնդեր⁵²:

Ինչ վերաբերում է ուրարտական քանակի զորատեսակներին, ապա դրանք եապես չեն տարբերվել ժամանակաշրջանի այլ քանակների համամասն ուժերից: Բանակն ունեցել է մարտակառքեր⁵³, հեծելազոր⁵⁴, որն իր թվաքանակով, կարծում ենք, գրեթե չի զիջել հետևազորին, հետևակ՝ իր զորատեսակներով (տվյալ պարագայում «Լուվրի աշյուտակը» հիշատակում է նետածիգների⁵⁵, պարսատիկավորների⁵⁶, տեղավորների⁵⁷ և զբանավորված ռազմիկների /quršidšu ša taḫlupti/)՝⁵⁸, սակայն վորներից կազմված զորամասեր, ինչպես նաև օժանդակ ուժեր և զույգակ: Նույն աղբյուրում ռազմիկ (¹¹masdāḫša) քառը, որը հանդես է գալիս երկու անգամ, արտահայտել է ուրարտական քանակի նետածիգ և տեղավոր զինվորների. ¹²mas-dāḫ-ši-ša tu-ku-ṭi un-ma-ni-šu na-aš

⁶⁰BAN as-ma-re-e... «Տրա ռազմիկները՝ նրա քանակի հույսը, որոնք կրում էին աղեղներ և տեղեր...»⁶¹: Ուսուչում ուրաքուրացիների գլխավոր դաշնակից զինվորական քանակն ունեցել է հեծելազորը, որն աղբյուրում, ինչպես ուրաքուրական հեծելազորը, արտահայտվել է «ձիեր» տերմինով⁶², և հետխում «ազգի զինվորներ» (սեմ տեճեւ)⁶³:

Քանակի զինվածությանը վերաբերող մեր հիմնական աղբյուրը հնագլխական քակական հարուստ նյութերն են⁶⁴: Ուրաչի պատկերացում են ապիս մակ սեպագիր աղբյուրների և մասնավորապես՝ «Լուվրի աղյուսակի» այն տվյալները, որոնք վերաբերում են Մուծածիրից տարված ռազմավարին:

Դաշնակիցների քանակները.

Ուսուչի ճակատամարտում քե մեկ, քե մյուս կողմի ճամբարներում են գտնվել դաշնակից զորքեր: Ընդ որում, եթե աղբյուրն ուղղակի նշում է ուրաքուրացիների դաշնակիցների՝ «հարևան արքաների» մասին, ապա ասորեստանյան ճամբարում դաշնակից զորքերի առկայությունը սուկ ենթադրվում է:

Ուրաքուրացիների հիմնական դաշնակիցը, ինչպես նշվեց, զինվորական քանակն էր, արքայի՝ Մետատտիի անմիջական հրամանատարությամբ: Դաշնակիցների շարքում են գտնվել Խուրուչկիայի զորքերը, որի արքա Յանգուն այս շրջանում հակվել էր դեպի Ուրաքուր: Խուրուչկիական ուժերի առկայությունն է հավաստում ասորեստանյան զեկուցագրերից մեկը: Դրա համաձայն, Ուսուչին մախարբող շրջանում Ռուսա I-ի զորախումբը խուրուչկացիների ուղեկցությամբ շարժվել է ասորեստանյան զորքերին ընդառաջ, մինչ վերջիններս զբաղված էին զինվորացիների դեմ պատերազմելով⁶⁵: Ընդ որում, հիմքեր կան պնդելու, որ Ուսուչում խուրուչկացիները դիմել են դավաճանության՝ անցնելով հակաասորեստանյան կամ հակամամայական ճամբարում՝ Ջիկերուտի հետ միասին:

Ինչ վերաբերում է «հարևան արքաներին», ապա աղբյուրները չեն պարտադրում որևէ տվյալ, որը հնարավոր կդարձներ հատակեցմելու նրանց անունները: Կարելի է սուկ ենթադրել դաշնակիցների շարքում անդիացիների առկայության մասին: Մերձուրյան մշամակալի պետական կազմավորումներից Անդիան, ըստ համաժամանակյա աղբյուրների, այս շրջանում դաշնակցել է Ուրաքուրին, մեծավ մասամբ հանդես գալով հակաասորեստանյան կամ հակամամայական ճամբարում՝ Ջիկերուտի հետ միասին:

Ասորեստանյան տերության հիմնական դաշնակիցն արևելքում, մակ «VIII տարվա արշավանքի» ժամանակ, Մամայի քաղաքավորությունն էր: «Լուվրի աղյուսակի» վկայությամբ, արշավանքի սկզբնահատվածում տեղի են ունեցել երկու երկրների տիրակալներ Սարգանի և Ուլլուսումուտի համընդունմանը մախ՝ Մինիխիմի և ապա՝ Սիբոակկա մամայական ամ-

րոցներում: Չեղբ բերված պայմանավորվածությունների մեջ էին ասորեստանյան քամակի մատակարարումը, որն իրականացնելու էր մամայական պետությունը, ինչպես նաև օժանդակ ուժերի տրամադրումը: Մամայական զորքերին առաջնորդելու էր Ուլլեստունուի ավագ զորին, որին աղբյուրը չի հիշում համվանն⁶⁴: Նշվածով հանդերձ մամայական պետության խաղաղամտ դերակատարման մասին ասորեստանյան սույն աղբյուրից հնարավոր չէ կազմել լիակատար պատկերացում: Փաստ է, որ մամացիների նրկիքը «չար թշնամիներից» (Ուրարտու, Զիկերտու, Անդիա ևն) պաշտպանելու դրույթներով իրականացվող արշավանքին մամայական պետությունը չէր կարող շունչեմալ էական մասնակցություն:

Նրբ նշյա է SAA, V, No. 199-ի համար մեր կողմից առաջարկվող քվազումը Մարզոնի «VIII տարվա արշավանքի» սկզբնական շրջանով, ապա կարող ենք նշել, որ ասորեստանյան քամակին ուղեկցել են ոչ միայն մամայական, այլև նրան սահմանակից պետական կազմավորումներից Ալլաթրիայի ուժերը: Վերջիններին առաջնորդելու էր ալլաթրիական արքայազանը⁶⁵:

Ինչ վերաբերում է կիմմերների մասնակցությանը Ուատշի ճակատամարտին և ընդհանրապես՝ «VIII տարվա արշավանքին»՝ որպես դաշնակից կամ վարձկան ուժեր, ապա նման հնարավորությունը չի կասելի բացառել, քեև մեր տրամադրության տակ ուղղակի փաստեր չկան: Պարզապես, խիստ վիճելի է որոշ մամագետների մտածելովն այն մասին, որ գրեթե նույնացվում են կիմմերների դեմ ուրարտացիների մղած ճակատամարտը Ուատշի հետ⁶⁶: Այս հարցին ամոքադադանայի կնշանակեր անդրադարձ՝ մ. թ. ա. 715–714 թթ. ուրարտա-ասորեստանյան հակամարտությանն ընդհանրապես, ինչն այլ ուսումնասիրության թեմա է:

Ուատշի ճակատամարտն ըստ «Մովրի աղյուսակի».

«Մովրի աղյուսակը» հեղինակած Նաբու-շալիմ-շումուն հիմնական տեղը հատկացրել է Մարզոնին և ասորեստանյան հզորությունը փաստաբանող տարրեր պատկերավոր արտահայտությունների, այնինչ ճակատամարտի բուն ճկարագրությունը տալիս է հակիրճ՝ որպես Մարզոնի զործած սխրագործությունների նմբատեքստ: Ուատշին վերաբերող 70 տողերից (ԼԱ, տող 91–161) ճակատամարտի դրվագներն են արտացոլում սակ 21-ը: Գրանց են.

I. ԼԱ, տող 110–111.

«...Նրա սիրող զանկացավ ինձ հետ քաջ ճակատամարտ տալ...: Այդ լեռան կիրճում շարից նա զորքերը: Զորքերի մտածելման և մարտակարգ ընդունելու մասին իմ սուրբամուղակը ինձ հայտնեց»:

II. ԼԱ, տող 127–146.

II-ա «...Աշուր աստու տանգված զինվորները, որոնք երկար ճանապարհ էին անցել, հոգնած էին և ուժասպառ, ... ես բույ լտվեցի նրանց հանգատանալ, ... իմ գունդը չհավաքեցի... իմ անձնական մարտակառքով և ճիներով, Միս-ախ-ուժուրի գորախմբով, ինչպես զայրացած տեգ, նրա սրտին հարվածեցի և նրան պարտության մատնեցի, կանխեցի նրա գոռը...»:

II-բ «...մեծ կտորած կազմակերպեցի, նրա ռազմիկներին, ... նրա նետահիզներին նրա առքի առաջ գամների մնամ մորթեցի, արքայական ընտանիքի 260 անդամներին իմ ճեղքով բռնեցի...»:

II-գ «...նրա ճակատը կազմալուծեցի, ... նրան ճամբարի քազմության մեջ փակեցի ... իր կյանքը փրկելու համար (նա) իր մարտակառքը քեց և մատակ ձի մատած իր զորքի աջակից ճողալեց»:

II-դ «Ջիկերտացի Մեռատտիին՝ հարևան արքաներով – ես նրանց զորքը խոնարհեցրի, նրանց զունդը ցարսուցրիլ արի, ... Ուրարտու երկրի զորքը և նրա դաշնակիցներին պարտության մատնեցի վեց «բերու» տարածություն՝ Ուսուշ լեռից մինչև Ջիմուր լեռը ... հետապնդեցի նրանց...: Մյուսներին, որոնք իրենց կյանքը փրկելու համար փախուստի դիմեցին, արձակեցի (նրանց) Աշուրի՝ տիրոջս հաղթանակը փառաբանելու համար»:

Ճակատամարտի իրողությունը պահպանած սարգոմյան մյուս աղբյուրները՝ արքայի տարեգրությունը, «Հանդիսավոր արձամագրությունն» ու Կիսրտում գտնված կոթող-արձամագրությունը չեն պարունակում լրացուցիչ տվյալներ:

Ճակատամարտի ընթացքը.

Հետազոտողներ Հ. Մազսի, այնուհետ Ջ. Մմիթի դիտարկումները հանգում են հետևյալին. Սարգոմի հրամանատարած հեծյալ ուժերի զրոհ մեկ կամ երկու շարքով մարտակարգ ընդունած ռաբարտացիների ճակատային գծի վրա (հետևակային կամ իստոր գորամրավորումներ), ճակատային գծի ճեղքում, հարված Ռոսայի առաջնորդած հեծելազորին, հեծելազորի շրջապատում, Ռոսայի և ռաբարտական զորքերի փախուստ, կտորած, հարված դաշնակից զորքերին և նրանց փախուստ ու կտորած (գուգահեռ է անցկացվում Մարասոնի ճակատամարտի հետ) ⁶⁷:

Կ. Հովհաննիսյանի վերակազմությունը հշվածից տարբերվում է նրանով, որ նմաբարվում է ռաբարտական գլխավոր ուժերի շրջապատում՝ ներառյալ հետևակն ու հեծելազորը (գուգահեռ է անցկացվում Կամանի ճակատամարտի հետ) ⁶⁸:

Դժվար չէ նկատել, որ բոլոր եզրահանգումների հիմքում ընկած է հանդիպակաջ մարտը՝ ռաբարտացիների ճակատային գծի ճեղքման և

քամակի հեծեղազորին կամ «սպայակույտին» հարվածելու հիմնական գաղափարով⁶⁶։

Մակատանաբառի նկարագրության վերլուծությունը, սակայն, հմարավորություն է ընձեռում առաջարկելու դրա ընթացքի այլ պատկերներ։ Հետախույզներից տեղեկամատյով Ռուսոչի կիրճերում ուրարտական և դաշնակից զորքերի ամրամատյու և մարտակարգ ընդունելու մասին, ասորեստանյան հրամանատարությունը, կարծում ենք, վճռել է խուսափել հանդիպակաց մարտից։ Նրա համար կային մի շարք պատճառներ։ Նախ, աննպատու էր տեղանքը, ուրարտական քամակը զբաղեցրել էր քարծուները, ուր ձգվող մեղ կիրճը մտնելու դեպքում զորքերը, լնասնելով մերձամարտի, կհայտնվեին անվտանգ տարածության վրա գտնվող ուրարտացիների հարվածների տակ։ Բացի այդ, ասորեստանյան քամակը կզրկվեր ազատ տեղաշարժվելու, զինվորական ուժն առավելագույնս օգտագործելու հմարավորությունից⁶⁷։ Ռուսոչի, ասորեստանյան հրամանատարությունը, ըստ երևույթին, ընտրել է այլ մարտավարություն՝ փորձել հակառակորդի դեմ օգտագործել նրա իսկ պարտադրամ տեղանքը։

Բարձունքները զբաղեցրած ուրարտական քամակը, քիչուցում ունենալով ամմատյելի լեռներ, թվում էր անխոցելի։ Ուրարտական հրամանատարությանը խիստ հարմար թվացող տեղանքը, մյուս կողմից, ուներ էական քաց։ Ուրարտացիներին այն չէր մղում մտածելու քիչուցքի ապահովության մասին. ըստ այդմ, հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էին առաջին գծում՝ մեծ խորությամբ, սակայն սահմանափակ, տեղանքի ուրվագծած ճակատով։ Իսկ դա նշանակում է, որ ուրարտացիները կորցնում էին ևս մեկ առավելություն՝ ենթադրվող թվական գերազանցությունը։ Ընդ որում, սահմանափակ տարածության պատճառով, ուրարտացիներին դաշնակից ուժերն անգամ չէին ընդգրկվել առաջին գծում։ Նրանք քամակել էին առանձին, ճակատային գծից հեռու։ Բանակը զրկվել էր մաև նպատակային, ազատ տեղաշարժելի հմարավորությունից։ Փաստորեն, ուրարտական հրամանատարությունը, փորձելով կաշկանդել ասորեստանյան ուժերին, ինքն էր հայտնվել միայն վիճակում⁶⁸։

Ասորեստանյան հրամանատարությունը, որին, թվում է, ծանոթ էր ուրարտական ճամբարում տիրող անցողաբժը, ընտրել է հակառակորդին անակնկալ հարված հասցնելու ճանապարհը՝ ուրարտացիների քիչուցքում գտնվող այդ նույն ամմատյելի լեռներից։ Այս նպատակով, կարծում ենք, ասորեստանցիները որոշել են դիմել շրջանցիկ զորաշարժի՝ նպատակ ունենալով դուրս գալ հակառակորդի քիչուցքը՝ ուրարտական ճամբարին հմարավորինս մոտ։ Այս նպատակով քամակի կազմից առանձնացվեցին ընտրյալ ուժեր՝ «արքայական գունդը» (kisir karum), որին զլխավորում էր Մարզոնն անձամբ, նրա քիչնապահ զբախտամբն

ու արքայի խորք եղբոր՝ Մին-ախ-աժարի բիրտ-միավորումը՝ 2-ից 3.000 զինվորներով:

Երբանցիկ զորաշարժն իրականացվել է այն ժամանակ, երբ ասորեստանյան զորաքառակնի հիմնական ուժերը գտնվել են երբի մեջ, այսինքն՝ մինչև հակառակորդ բանակների մերձեցումը:

Լեռնային դժվարամատչ տեղանքով ընթացած զորաշարժը ասորեստանցիներին պահանջել է մեծ ճիգեր: Դրա պատկերավոր նկարագրությամբ տալիս է «Լուվրի աղյուսակը».

«(LII, հատված II-a) Աշշուր աստծու տանջված զինվորները, որոնց երկար ճամապարհ էին կտրել, հոգմած էին և ուժասարս, անցել էին անհամար բարձր լեռներ, որոնց վերելքն ու վայրէջքը դժվարին էր՝ եւ բույլ չտվի նրանց համզատման, ծարավս հագեցնելու համար ջուր չընկնելի, հանգստավայր չտեսողների, ճամբար չտարբեցի...»:

Ուրարտացիներն ու նրանց դաշնակիցները, ամտելյակ լինելով Սարգոնի հեռանալուն, այս շրջանում չեն սպասել հարձակման: Մինչև ասորեստանյան հիմնական ուժերը կմոտենային բարձունքները զբաղեցրած հակառակորդին, Սարգոնի աստօջմորդյան զորակազմին ուրարտացիներին քիչուցեում զբաղեցրել է հարմար դիրքեր՝ բանակի կենտրոնականին հնարավորինս մոտ: Այստեղ էլ արքան տեղեկացվել է հիմնական ուժերի մտանալու և ռազմակարգ ընդունելու մասին (LII, հատված I):

Սարգոնը որպես քիրախ ընտրել էր ուրարտական բանակի հրամանատարությամբ՝ արքային՝ իր մերձավորներով, և արքայական գունդը «...ինչպես զայրացած տեղ նրա սրտին հարվածեցի...» - հայտնում է «Լուվրի աղյուսակը»:

Հարձակումը ճամբարի վրա, ամենայն հավանականությամբ, ձեռնարկվել է ճակատային ընդհարումը սկսվելուց առաջ (հմտ. «Ելան-խեցի նրա գրոհը» արտահայտությամբ), հավանաբար՝ վաղ արևածագին: Ասորեստանյան արքայուհիներից հայտնի են մեծ քանակությամբ զրկագներ: Մարտը սկսել են Մին-ախ-ուժուրի նետաձիգները՝ քիչոխ ընտրելով Ռուսայի հեծյալներին: Անակնկալ նետաձգությամբ ուրարտացիներին պատճառել է ոչ միայն կորուստներ, այլև խտոմաչփոք առեղծել նրանց ճամբարում: Իրարանցումից օգտվելով ճամբարն է գրոհել Սարգոնի հեծելազորը, իսկ նետաձգությամբ շարունակվել է մինչև մերձամարտ: Նետաձիգների և հեծելազորի փոխգործակցությամբ ձեռնարկված գրոհի մասին կարելի է դատել այն փաստից, ըստ որի ասորեստանցիները գործել են նետերով և տեղերով (ins assi ruitnulli)⁷²: Առաջին զինատեսակը մերձամարտի համար հարմար չէ, իսկ տեղը, ինչպես հայտնի է, ասորեստանյան հեծյալի հիմնական զենքն էր:

Ասորեստանցիները լիովին օգտագործել են ամապասելության գործունը՝ անակնկալ հարձակման ընձեռած ատավելությանը պատսխի

գործողությունների դատաստանված ուրարտացիներին սեղմելով իրենց իսկ ճամբարին: Հարձակման փրախ Ռուսան, արքունի զինվորներով, հայտնվել է շրջափակման մեջ: Ընդ որում, դրա հետևանքով ուրարտական բանակի հրամանատարական կազմը մեկուսացվել է զորքերի հիմնական զանգվածից, ինչը խիստ բացասաբար է անդադարձել անհաջող սկսված մարտի հետագա ընթացքի վրա: Փաստորեն, ասորեստանցիների նպատակային գործողությունների արդյունքում, կորվել է կապը հրամանատարության և զորքերի միջև, բանակի հիմնական ուժերը մատնվել են անգործության: Եարքերում տիրել է խառնաշփոթը. ըստ էության մեծ էր մաս հարձակման գործած հոգեբանական ազդեցությունը ուրարտական զինվորների վրա:

Մինչ մարտերն ընթանում էին ուրարտական ճամբարի մատույցներում, ասորեստանյան հիմնական ուժերը սկսել են գրոհել իսկառաջադի ճակատային զիծը: Չարգացումների մեծ ընթացքից անակնկալի եկած ուրարտական հիմնական ուժերը, զրկված լինելով գլխավոր հրամանատարական կազմից, անգամ չեն փորձել դիմակայել ասորեստանցիներին՝ դիմելով միայն անկառն մահացի դեպի ճամբար, իսկ այնուհետև՝ համատարած վախուստի: ԼԱ-ի տվյալները չեն վկայում համդիպակաց մարտի փոքր-ինչ երկարատև տարրերակի օգտին՝ փաստը՝ հաղորդելով իմիջիայրոց, մեկ արտահայտությամբ՝ «Տրա ճակատը կազմալուծեցի»:

Ուրարտացիների հետապնդումը վերածվել է անխնա կուտրածի՝ պաշարված ճամբարում դեռևս դիմադրող արքունի զինվորների այլի առաջ: Այս պայմաններում ուրարտական զինվորներին այլ ելք չեր մնում արքայի կյանքը փրկելուց զատ: Դա հաջողվել է մեծ դժվարությամբ, ծանր կորուստների գնով: Արքունի արձանագրություններին քննող ռճով զրկված ասորեստանյան տեղադր մասրամասում է.

«...Մեծ կուտրած կազմակերպեցի, Տրա ռազմիկներին, մրա մետաձիգներին, տեզակիրներին՝ Տրա ոտքի առաջ՝ գատան մեծան մորքեցի, արքայական ջնտանիքի 260 անդամներին իմ ձեռքով բռնեցի: Իր կյանքը փրկելու համար (մա) իր մարտակառքը լքեց, մատեց մատակ ձի և իր զորքի առջևից փախավ» (հատված II-ք / II-զ):

Ուրարտական բանակի կազմալուծմանն ու Ռուսայի փախուստին հաջորդեց արքունի զնդի և կենտրոնակայանի քախախտումը. ուրարտական դիրքեր մերիտուծած ասորեստանցիների ձեռքն ընկան բանակի հրամանատարական կազմը, արքայական ջնտանիքի մեծ թվով անդամներ և ողջ մնացած արքունի հեծյալները: Այս նույն շրջանում, կարճում ենք, դավաճանության են դիմել ուրարտացիներին դաշնակից խորշակիական զորքերը՝ լքելով դաշնակից ուժերի ճամբարը: Դա կարող էր լինել և որոշակի պայմանավորվածությունների արդյունք՝ վաղո-

բոց ձևոք բերված աստրեստանցիներին հետ, և իրապարծությունների նկարագրված զարգացումներին: Հատկանշական է, որ, «Լուվրի աղյուսակի» վկայությամբ, Մաբոնն Ռաաշում ազատ է արձակել և իր մոտ բռնել թշնամու ինչ-որ մարդկանց. «մնացած մարդկանց, որոնք իրենց կյանքը փրկելու համար փախան, արձակեցի (մրանց) Աշշուրի՝ տիրոջս հաղթանակը փառարանելու համար»: Ամենայն հավանականությամբ, աբրուսի գրիչն այստեղ նկատի է առել խաբուշկիսացիներին: Վերջիններս (անբառում՝ UN.MEŠ KUR Ni'iri Նա'իրի երկրի մարդիկ) աղոթն հիշատակվում են «Լուվրի աղյուսակի» 259-րդ տողում, մանացիների հետ միասին, մի ենթատեքստում, որը նկարագրում է ուրարտական ամբողջների ավեր և քաղան⁷³:

Ուրարտական ճամբարի ցայտալիծմանն ու քանակի քայքայմանն ակամատես դաշնակիցների զորքերը, որոնք քանակել էին ստանձին, խաբուշկիսացիների հետամալուց հետո անկախող գտնվեցին կասեցնելու աստրեստանցիների նոր զրոնդ: Նրանց հիմնական հարվածն ուղղված էր առավել մարտունակ ուժի՝ զինվորական քանակի դեմ: Ճակատամարտի այս հատվածի նկարագրությունը խիստ լակոնիկ է. նշվում է միայն Մտասատի զինվորացու և «հարևան արքաների» զորքը խոնարհեցնելու, նրանց գունդը ցարցրելի անելու մասին (հատված II-դ): Ըստ էության, այստեղ ևս քացակայել է կազմակերպված դիմադրությունը: Տեքստը չարտմակում է.

«...Ուրարտու երկրի՝ լար թշնամու զորքը և նրա դաշնակիցներին պարտություն հասցրի, Ռաաշ լնուսն վրա նրանց փախուստի մատնեցի նրանք, ինչպես մթջյունները վտանգեմ, թունեցին դժվարին ճանապարհները...» (հատված II-դ):

Աստրեստանյան հեծելազորը, ըստ նույն աղբյուրի, «արևածաղից մինչև մայրամուտ» հետապնդել է նրանց՝ Ռաաշից մինչև Ջիմուր լեռը՝ 6 "ծերս" ճանապարհի (նվազագույն հաշվումներով՝ մոտ 35 կմ)⁷⁴:

Այսպիսով, կարելի է սահմանափակվել փաստելով, որ հանդիպական ճակատամարտ, որպես այդպիսին և հակառակ պնդումների՝ չի եղել. դրա փոխարեն տեղի է ունեցել ուրարտական քանակի թիկունք ներքափանցած աստրեստանցիների անսպասելի հարձակում քանակի կենտրոնակայանի վրա, զորքերի կատավարման կազմալուծում, ուրարտական դիքքերը պատած համատարած խոտմաշվոք, դաշնակից ուժերի մի մասի դավաճանություն, քանակի հիմնական զանգվածի կողմից լուրջ դիմադրության քացակայություն՝ դրան հետևած տրամաբանական շարունակությամբ՝ ուրարտական և դաշնակից ուժերի փախուստ ու կոտորած: Այս առումով Ռաաշը ընդհանուր գծերով հիշեցնում է հայկական և հռոմեական զորքերի միջև մ. թ. ա. 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին տեղի ունեցած Տիգրանակերտի ճակատամարտը⁷⁵:

Ուրարտացիները կրեցին մեծ կորուստներ: Բավական է նշել, որ Ռուսայի տոնակեցիների թիվը, որոնք գերվել էին ասորեստանցիների կողմից, հասնում էր 260-ի¹⁶: Գերիների մեջ էին, քացի այդ, արքունականներ՝ ներքինիներ (¹⁶EN-SAG^{MES}), խորհրդականներ (¹⁶malici), մարզպետներ (¹⁶EN.NAM^{MES}) և հեծյալներ (¹⁶PIT.HAL.LU^{MES}): Նշանց զգալի թիվը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ վերջիններս, գտնվելով արքայի կողքին՝ ճամբարում, հենց սկզբից նայտնվել են մարտերի կենտրոնում՝ իրենց վրա ընդունելով հիմնական հարվածը:

Ուսուչից հետո ուրարտա-ասորեստանյան նոր մարտեր, թվում է, տեղի չունեցան: Արդյուրի վկայությամբ, ուրարտական ամմատչելի ամբողջների կայսզորներն անգամ լքում էին դիրքերը՝ խուսափելով ասորեստանցիների հետ բախումներից: Փաստը պատճառաբանվում է ուրարտական բանակը պահպանելու Ռուսայի ցանկությամբ. քանի դեռ կար բանակը, կշիներ և հաղթանակի հույսը...

Ուսուչի ճակատամարտին հաջորդեց ասորեստանցիների հաղթարշավը ուրարտական յոթ մարզերով՝ դրա վերջում նվաճելով և ավերելով պետական նշանակալի կազմավորում, ուրարտացիների հոգևոր կենտրոն Մուծածիրը: Արշավանքի արդյունքում ուրարտական տեղաբնույթ կորցրեց մերձօրմյան մի շարք տիրույթներ:

YERVAND GREKYAN

THE BATTLE OF UAUSH
(A historic-comparative analysis)

One of the most famous events from the history of the Ancient Near East was the "Eight Year's Campaign" of Sargon II of Assyria to Urartu (c. 714 B. C.). It was the culmination of confrontation between these powerful empires. The key battle took place on Mt. Uaush (modern Sahand). The paper deals with the Battle based on analysis of the text "Letter to Aššur" – an Assyrian cuneiform source and concludes a new possible reconstruction of it.

The author puts down a hypothesis, according to which no oncoming battle took place on Mt. Uaush as was suggested by the scholars to this date. He thinks that Sargon's victory was achieved by an unexpected attack of Assyrian elite group of troops led personally by the king on headquarters of Russ – king of Urartu and his cavalry units, which led up to losing of connections between the headquarters and the army units. It also made psychological effect: the soldiers were demoralized, the troops have come asunder, they didn't try to defend and escaped. The Urartian army was fated to suffer a terrible defeat.

The author compares Uaush with the Battle of Tigranakert between the Roman and Armenia armies in October 6, 69 B. C.

The paper also examines the possible size of both armies, their ethnic and military structure etc.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս աղշավանքը և դրա հետ կապված մի շարք հարցեր մասնագետների ուշադրությանն են արժանացել սկսած անցյալ դարասկզբից: Օճայած նեոազդոտի սեղանին են դրվել առանձնակ աշխատանքներ, այնուամենայնիվ, խնդիրը չի կարելի համարել լուծված լուրջագրված: Նրան վերաբերող զրականության հղումները հնարավոր է գտնել Ն. Հարությունյանի "Биваиник" (Ереван, 1970, с. 292-311), Փ. Ջիմանսկու "Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies" գրքերում (թ. 45-51, Deimar, New York, 1998):
2. F. Thureau-Dangin, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J. -C.), Textes cuneiformes, Tome III, Musée du Louvre, Paris, 1912 (TCL III), pp. 2-67 (XXX Pl) ; D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia (ARAB), vol. II, 1927, No. 139-178; И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, 3, 4 (АВВИУ), 49; W. Mayer, Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v. Chr.: Text und Übersetzung, MDOG, Heft 115, 1983, S. 65-132: Մասնագիտական զրականության մեջ աղբյուրը հայտնի է «Լուվրի աղյուսակ» անվամբ (այսուհետև՝ LU):
3. Մասնագիտական զրականության մեջ առկա են տարակարծություններ՝ Ուսաշ լեռան տեղորոշման խնդրում: Չորրանալով մանրամասների մեջ հարկ է նշել, որ չբաժանվող կարծիքներից առանձիլ բնութանիմ Ուսաշ - մեկային Սահանդ համադրությունն է (F. Thureau-Dangin, TCL, III, p. VII): Ուսաշին «Լուվրի աղյուսակի» սկսած բնութագրումները առավել ըսմ բնարդ են Սահանդ լեռանը (3710մ):
4. H. W. F. Saggs, Assyrian Warfare in the Sargonid Period, "Iraq", vol. XXV, pt. 2, 1963, pp. 145-154, sp. 151-154; К. Л. Оганесян, Ассиро-урартское сражение на горе Уауш (714 г. до н. э.), ИФЖ, 1966, № 3, с. 107-118; он же: Ассирийский поход в Урарту в 714 г. до н. э., ВОН, 1985, № 11, с. 69-80, сн. 71-74; J. B. Smith, A Tactical Re-Interpretation of the Battle of Uaush: Assyria and Urartu at War 714 BC, in "Anatolian Iron Ages 3", eds. A. Çilingiroğlu, D. H. French, British Institute of Archaeology Monograph No. 16, 1994, pp. 229-239.
5. W. Maniatis, Das stehende Heer der Assyrerkönige und seine Organisation, ZA, Bd. XXV, 1910, S. 97-149, 185-224; F. Malbran-Labat, L'armée et l'organisation militaire de l'Assyrie, Geneva-Paris, 1982; E. N. Cooper, The Organization of the Neo-Assyrian Army: The Presence of Aramean Soldiers in the Assyrian Forces, Cambridge, 1988; D. Noble, Assyrian Chariotry and Cavalry, SAAB, vol. 4, 1990, pp. 61-68; W. Mayer, Politik und Kriegskunst der Assyrer, Abhandlungen zur Literatur Alt-Syrien-Palästinas und Mesopotamiens, 9, Münster, 1995 և այլուր:

6. LU, տող 12, 22, 25, 132, 313, 320, 331, 426:
7. LU, տող 25, 320, 426: Արքայունմ 'եհծյալ, էհծեյազար» իմաստով արտահայտվել է նաև ANSE.KUR.RA ^{025b} «ծի(եր)» բառով (LU 12, 22, 132, 313):
8. LU, տող 26, 258 426: Տեղմինի՝ նման իմաստով ցվլալունց տես J. N. Postgate, *The Assyrian Army in Zattu*, "Iraq", vol. LXII, 2000, pp. 89–108, pp. 104–105: Հմմտ. И. М. Дьяконова, *АВНИУ*, 49 (233) и прим. 62; *The Assyrian Dictionary (CAD)*, K, Chicago, 1971, "Kaillabu", pp. 77–78; F. Malbran-Labat, *op. cit.*, s. 82–83; S. Dalley, *Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II*, "Iraq", vol. XLVII, 1985, p. 37 և այլուր:
9. LU, տող 22, 325, 330:
10. LU, տող 258, 320:
11. LU, տող 258, 320:
12. LU, տող 320:
13. LU, տող 26, 258:
14. LU, տող 24:
15. LU, տող 25, 85 և այլուր:
16. LU, տող 123, 130, 289, 302, 321 և այլուր:
17. E. Botta et F. Flandin, *Monuments de Ninive*, Paris, 1849–1850, II, pl. 142–143. Ասորեստամյան բանակին վերաբերող դիտարկումներն ըստ բարձրացանդակների տես J. E. Reade, *The Neo-Assyrian Court and Army: Evidence from the Sculptures*, "Iraq", vol. XXXIV, pt. 2, 1972, pp. 87–112, pp. 101–107, pls XXXIII–XI.
18. Ասորեստամյան բանակի հրամլազմի մասին առավել մանրամասն տես F. Malbran-Labat, *op. cit.*, s. 113–163.
19. F. M. Fales, J. N. Postgate, *Imperial Administrative Records, Part II: Provincial and Military Administration*, SAA, XI, Helsinki, 1995, No. 126.
20. Արձամագրության հրատարակիչները հակված են կիրս անվան տակ տեսնել կամոմալդրապես 100 զինվորներից բաղկացած զորակները (cohorta)՝ դրանից բխող ենուտություններով: Տես F. M. Fales, J. N. Postgate, SAA, XI, p. XXVII.
21. L. Waterman, *Royal Correspondence of the Assyrian Empire (RCAE)*, vols. 1–4, Ann Arbor, 1930–1936, No. 304; S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West*, SAA, I, Helsinki, 1987, No. 11.
22. LU, տող 132:
23. F. Malbran-Labat, *op. cit.*, s. 156–158. Հայրունի եմ տեքստեր, որոնցում խոսվում է սոկալե-ին ենթակա զնդապետների մասին: Տես, օրինակ, ⁵⁰⁰րեծ կիր ⁵⁰³ և ⁵⁰⁴ սոկալե նախարարի(ն ենթակա) զնդապետները (L. Waterman, RCAE, No. 505).
24. S. Dalley, "Iraq", vol. XLVII, 1985, pp. 31–32.
25. G. B. Lanfranchi, S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces*, SAA, V, Helsinki, 1990, No.

277. Յեղևս նաև SAA, V, No. 201-ը, որի խթան եղծված տեքստում հիշատակվում են Շարքու-Նմրուսների և Արգուիմայի մահանգապետը:
26. A. Fuchs, S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part III: Letters from Babylonia and the Eastern Provinces*, SAA, XV, 2001, No. 48.
27. S. Dalley, "Iraq", vol. XLVII, 1985, p. 32; A. K. Grayson, *Assyrian Rule of Conquered Territory in Ancient Western Asia*, in "Civilizations of the Ancient Near East" (Editor-in-Chief J. M. Sasson), vol. II, 1995, p. 960. Ցավոք, այս, ինչպես նաև ասորեստանյան բանակի միավորումներին վերաբերող մի քանի աղբյուրներ (S. M. Dalley, J. N. Postgate, *The Tablets from Fort Shalmaneser, "Cuneiform Texts from Nimrud 3"*, Oxford, 1984) մնացին մեզ անհասկելի: Դրանց սվլավները հայտնի են մասնավորապես զրականության մեջ առկա հղումներից:
28. Ասորգոնյան դարաշրջանում բարդական թծիք են տեղադրվել Ասորեստանի մայրաքաղաքներից Կալիտի մերձակողությամբ (S. Dalley, "Iraq", vol. XLVII, 1985, p. 32): Ասորեստանյան զինուցակներից մեկում հիշատակվում են այս և նմանակազմ զորքերը՝ մայրաքաղաքների բուր-միավորումների տեսքով (3 pir-ra-ni և *Kal-ki և *Ni-ma-a և *Dur-Sharra-ukin): Shu L. Waterman, RCAE, No. 440.
29. J. N. Postgate, "Iraq", vol. LXII, 2000, pp. 106-107.
30. Հմմտ. Н. М. Дьяконова, АВИИУ, 49, грэм. 38.
31. J. N. Postgate, "Iraq", vol. LXII, 2000, p. 101.
32. S. Dalley, "Iraq", vol. XLVII, 1985, p. 38f (աղբյուրների հղումներով).
33. Ուղարտական բանակի «աջգայական գնդի» երկակի հիշատակում է պանծպանել «Լալրի աղյուսակը» (LU, տող 171, 191): «Գնդապետ» (ռեժ կիր) աստիճանով որարտական զինվորական է հայտնի ասորեստանցի Աշշուր-քիծուայի զինուցակից (L. Waterman, RCAE, No. 144; G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 91).
34. SAA, V, No. 87-ում (տող 13), մասնավորապես, հիշատակվում են որարտական բանակի բուր-միավորումների երեք կրճատատարներ (3 LU. EN pir-ri):
35. LU, տող 333, որ նշվում է ասորեստանյան մահանգազուտուներին և նրանց գնդերին ուղղված Ասորգոնի ինչ-որ կամանքի մասին:
36. Չի բացառվում նաև Պարտուայի և Բիթ-Խամբանի զորքերի մասնակցությունը արշավանքին: Երկու մահանգներն էլ հիշատակվում են մեր նշած աղբյուրներում (SAA, V, No. 199, ln. 12; No. 200, ln. 17), թեև աղբյուրի մասնակցության մասին չի նշվում:
37. L. Waterman, RCAE, No. 312; G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 200.
38. LU, տող 11-12:
39. L. Waterman, RCAE, No. 311; G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 199. Այս ժամանակաշրջանը ներկայացնող երրորդ զինուցակից, որի ներխուժը հայտնի չէ, վերաբերում է Արգուիմայի զորքերին: Shu G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 277.
40. Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 172-173.

41. Զամուայի նահանգապետ Ադադ-իսիյայի՝ Սարգոնին տղրած զեկուզագրում հշկում է հրա հրամանատարության տակ գտնվող առկա ստեփի թվաքանակը՝ 1430՝ ներառյալ ապասարկող անձնակազմը (G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 215. Առաջիկա մանրամասն տես ն համեմատող J. N. Postgate, "Iraq", vol. LXII, 2000, pp. 89-90):
42. J. N. Postgate, "Iraq", vol. LXII, 2000, p. 90, lns. 6-7. Հմմտ. G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 215 (lms. 6-7).
43. A. Fuchs, Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Cuvillier, Verlag, Göttingen, 1994, S. 224, Z. 116-117 (S. 349).
44. W. Manitius, ZA, Bd. XXIV, 1910, S. 129.
45. G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, p. XXVII
46. A. K. Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. III, Toronto, 1996, p. 39 (ln. 25) ; p. 53 (lms. 15-16).
47. Կիմմերական արչազանցին ժամակից մարզպետների թիվը տրվում է ըստ A. Н. Иванни, Книжечный и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, ВДМ, 1990, №. 3, с. 3-19 առանմասիւթարյան (էջ 5):
48. Այս թիվը պահպանվել է արքունիք տղրված ասորեստանցի Աշշուր-իիշուայի զեկուզագրում: Խոսքը վերաբերում է ուրարտական մարզպետ Սեթիմաի գորչակցին, որում ընդգրկված էին 3.000 հեռակալայիններ (¹²ERIM.MES GIL2.MES)՝ իրենց (¹²GAR-ս) և, այսպես կոչված կախարհ գործերի հրամանատարներով (¹²GAL. ka-lab.MES): Stu L. Waterman, RCAE, No. 380; G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 88.
49. Ասորեստանյան զեկուզագրերից մեկում, որը վերաբերում է կիմմերա-ուրարտական ընդհարմանը հաջողյած ժամանակահատվածին, խիստ վնասված նախածումն հիշատակվում են ուրարտական բանակի 8.000 զենվորներ (SAA, V, No. 92, rev., ln. 3): Ուրարտական արքայրների համանայն, Բաբելոն արչապետ բանակի թվազանը (հեծյալ և հեռակալ) նաև է, ըստ տարրեր հրատարակչիների, 12.078 ¹³ զենվորից (Н. В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей (KYKH), Ерван, 2001, 35, лнц. стор., текст I, стк. 14-15) մինչև 31.878 ¹⁴ (F. W. Koenig, Handbuch der chaldischen Inschriften, I-II, 1955-1957, Graz, Nr. 7, Tafel 7) և անգամ 61.978 ¹⁵ զենվորի՝ 106 մարտակառքով (P. E. Zimansky, Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, SAOC, No. 41, 1985, Chicago, p. 56f. /Table 6, nt. B/): Վիտեբուխի, Լուչա և Կատարգա ցեղասպիտոթյունների դեմ տղրված արչազանցում ուրարտական բանակն ընկնել է 66 մարտակառք, 15.760 հեռակալային և նվազագույնը 1.460 ¹⁶ հեծյալ (KYKH, 32, стк. 13-14; 33, стк. 15-17): Զակոբ, և մեկ, և մյուս դեպքում վնասվածքն ունեն եական վնասվածքներ, ինչը բույլ չի տալիս հստակ հշիլ արչապետ բանակի թվազանը: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ նշված թվերը վերաբերում են Իշգուխիի և Մեմուայի համատեղ կառավարման ժամանակաշրջանին, այսինքն՝ ուրարտական պետության վերջերի սկզբնական փուլին: Պետության հզորության շրջանում ուրարտական բանակը պետք է որ ունենար թվազանի եական ան՝ սեփական և այլ սեռազանցների հաշվին (ներակա կրկնների գործեր, վարձկան ռեժե նմ):

50. LII, տող 138:
51. L. Waterman, RCAE, No. 444; G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 87.
52. L. Waterman, RCAE, No. 506; G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 21.
53. LII, տող 140:
54. LII, տող 105, 138, 139^Շ
55. LII, տող 136:
56. LII, տող 289:
57. LII, տող 289:
58. LII, տող 131:
59. LII, տող 136, թերևս նաև տող 104-ը, որն ունի վնասված հասցիաները:
60. LII, տող 85, 131^Շ
61. LII, տող 85:
62. E. Özgen, Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9th – 7th Centuries B. C., "Anatolica", vol. 10, 1983, pp. 111–131; II. Archaeological Evidence, 9th – 7th Centuries B. C., "Anatolica", vol. 11, 1984, pp. 91–154; R. Merhav (ed.), Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B. C. E., Jerusalem, 1991; U. Seidl, Urartu as a Bronzeworking Centre, in J. Curtis (ed.), Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000–539 B. C., L. –N. Y., 1988, pp. 169–175; P. E. Zimansky, Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies, pp. 210–214 (նշված զբաղմունքայինը) և այլուր:
63. L. Waterman, RCAE, No. 515; G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, No. 164. Արարյուքի նշան տեղիկությունները ժամանակագրորեն համապատասխանում են LII-ի 79–90-թղ տողերում նկարագրված անցքերին:
64. LII, տող 51–54:
65. Տեքստում նշվում է. «Արքային՝ տիրոջս, քս ստրուկ Շարթու-Ննուրաննի) ...քանի որ արքան՝ իմ տերը, ասել էր, – «Բեկ-խոյնի՞ն որդին թող գա թեզ հետ», – թող գա նա զորքերով...»: Ըստ երատարակիչների, խոսքը ֆրանչանակ վերաբերում է Ալյաբրիայի արքայիկ Բեկ-սպար-խոյնի որդուն: Մեկ այլ տեքստում Շարթու-Ննուրաննին Սարգանին դժգոհություն է հայտնում Բեկ-խոյնի որդու կապակցությամբ, որն աստիստանյան ճանաչաբ էր ուղարկել անիտրձ երիտասարդների՝ երկրում պահելով լավագույն զինվորներին (SAA, V, No. 200):
66. A. K. G. Kristensen, Who were the Cimmerians and where did they come from? (translated from the Danish by J. Laessoe), Copenhagen, 1988, p. 42ff. ; G. B. Lanfranchi, S. Parpola, SAA, V, p. XX և այլուր:
67. H. W. F. Saggs, "Iraq", vol. XXV, pt. 2, 1963, p. 153; J. B. Smith, AIA 3, 1994, pp. 231–232.
68. К. Л. Оганесян, ИФЖ, 1966, № 3, с. 115 сл. ; он же: ВОН, 1985, № 11, с. 71 сл.
69. H. W. F. Saggs, "Iraq", vol. XXV, pt. 2, 1963, p. 153.
70. Տես նաև H. W. F. Saggs, "Iraq", vol. XXV, pt. 2, 1963, pp. 151–152.
71. Տես նաև C. von Clausewitz, On War, Princeton, 1976, pp. 245–246.
72. LII, տող 139: Հմմտ. H. W. F. Saggs, "Iraq", vol. XXV, pt. 2, 1963, p. 152; К. Л. Оганесян, ИФЖ, 1966, № 3, с. 115–116, рис. 2; он же: ВОН, 1985,

- № 11, с. 72–73, схема 1; J. B. Smith, AIA 3, 1994, pp. 231–232, figs. 22. 1 – 22. 2. 1, 22. 4. 2 – 22. 5. 1.
73. Հմմտ. H. W. F. Saggs, "Iraq", vol. XXV, pt. 2, 1963, p. 153; К. Л. Оганесян, ИФЖ, 1966, № 3, с. 116–117, рис. 2; он же: ВОН, 1985, № 11, с. 72–74, схема 1; J. B. Smith, AIA 3, 1994, pp. 231–232, figs. 22. 4. 1, 22. 5. 2 – 22. 6. 1.
74. ԱԱ, տող 125–147:
75. Մանրամասները տես Ռ. Լ. Մանուկյան, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պաշտոնը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, 1987, էջ 150–157:
76. ԱԱ, տող 137–138:

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ԿԱԹՈՒԻԿԱԿԱՆ ՔԱՐՈՋՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայությանը շրջանում կաթոլիկական քարոզչությունը սկսվել էր դեռևս Կիլիկյան քաղաքապետության և խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանից՝ համդես գալով որպես «ունիթոսական» շարժում¹: Իրանում այն սկսվում է մոմղոլական Հուլայան պետության ժամանակաշրջանից՝ XIII դարի երկրորդ կեսից²: Իրանում առաջին միախոններն էր, որոնք կաթոլիկ դոմինիկյաններ ու ֆրանցիսկյաններ էին, քմակություն են հաստատում Թավրիզում: 1318 թ. Հոմի պապի կոմիսիոնով ստեղծվում է արևելյան գավառների արքեպիսկոպոսությունը, որի կենտրոնն էր Իրանի Մուլթանի թաղաքը³: 1320–1329 թթ. կաթոլիկական եպիսկոպոսանիստ թաղաքներ են դառնում Մարաղան, Թավրիզն ու Թիֆլիսը: Մարաղայի եպիսկոպոս Բարթոլոմեոսը համոզյալանում էր հայ ունիթոսների առաջնորդը⁴: Կաթոլիկ քարոզիչներին հաջողվում է հաստատվել նաև Լախիջևանի գավառի Ջահուկ, Երմզակ ու այլ շրջաններում: 1330 թ. Քոնստյանը հավաքված 12 վարդապետներ՝ մեծ մասամբ Հովհաննես Քոնկեու աղակերտներից, որոշում են կայացնում ոչ միայն անձամբ այլև իրենց ենթակա եպիստոպոսալ ժողովրդով հնազանդվել Հոմի Պապին և ընդունել կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքը⁵: 1350 թ. Լախիջևանը ևս դառնում է կաթոլիկական եպիսկոպոսության մտավայր, որտեղ էլ մեկ ընդ անց Սալթանիեի անկումից հետո տեղափոխվում է եպիսկոպոսության կենտրոնը⁶: XVI դարի վերջերից, Եվրոպայի հետ քաղաքական ու առևտրատնտեսական կապերի ընդլայնման հետ Իրանում ու նրան ենթակա Արևելյան Հայաստանում ակտիվանում է եվրոպացի կաթոլիկ միախոնների գործունեությունը: Ըստական արքունիքը ինքնուրույն թր քաղաքական ու տնտեսական շահերից, չէր արգելում նրանց մուտքը Իրան:

Արևմտյան Եվրոպայի երկրների Ասիա ներթափանցման հարցում կարևոր դեր էր խաղում Վատիկանը և կաթոլիկ հոգևորականությունը: Հոմի միախոններն էր գալով Ասիայի երկրները և մասնավորապես նաև Իրան, ինֆորմացիա էին ծառայեցնում Արևմտեղին այլ երկրների վերաբերյալ ու հող մախապատրաստում նրանց հետագա գաղութացման համար: Կաթոլիկ եկեղեցին զանազան էր Արևելքի տիրակալներից

ձեռք բերել հատուկ արտոնություններ իր գործունեության արդյունավետությամբ ապահովելու համար: Ընդհանուր առմամբ Հոռմեական եկեղեցին Իրանում ձեռք է բերում հետևյալ իրավունքներն ու արտոնությունները.

- 1) մասնավոր սեփականություն ունենալու իրավունքը,
- 2) արքունիքին ու պետական պաշտոնյաներին վճարվող հարկերից ու տուրքերից ազատվածություն,
- 3) ազատ առևտրի իրավունք,
- 4) սրկլում շրջելու, այնտեղ ժամանակավորապես կամ մշտապես բնակվելու իրավունք,
- 5) քաղաքական ինտեֆախետ,
- 6) պետական պաշտոնյաների հատուկ հարգանքը վայելելու իրավունք,
- 7) ցանկացած ժամանակ շահի մոտ ընդունելություն ունենալու իրավունք,
- 8) քրիստոնեական հավատը պաշտելու ազատություն,
- 9) կաթոլիկական հոգևոր, կրթական ու այլ հաստատություններ քաղելու իրավունք,
- 10) Իրանում բնակվող բոլոր քրիստոնյաների հետ ազատ շփվելու իրավունք,

11) Իրանում բնակվող Հոռմի պապին ենթակա հոգևոր անձանց քացառիկ իրավական անձեռնմխելիության իրավունք⁷:

Կաթոլիկական եկեղեցիներ ու մատուցներ կային կառուցված Սպահանում, Շիրազում, Բեհդեք-Արասում, Թավրիզում, Շիրազում և այլուր⁸:

Համընդհանուր մահմեդականների կաթոլիկացման հարցում հոգևորականության ու շահական կառավարության անկտրում ղեմադրությանը և մպատակ ունենալով ընդլայնել Հոռմի ազդեցության շրջանակները՝ պապական քարոզչությունը կենտրոնանում էր հիմնականում հայ ազգաբնակչության վրա⁹:

Մեծ նշանակություն տալով հայերի կաթոլիկացմանը՝ նվրապացի միսիոներները անգամ որոշ մեթոդներ էին մշակել հայերի շրջանում արդյունավետ գործունեություն ծավալելու համար¹⁰: Ընտրելով շահական արքունիքից ձեռք բերած արտոնությունների կարողանում էին ազատ քարոզչություն ծավալել, որի հետևանքով հետևողների խմբեր ունեին Անդրկովկասի գրեթե բոլոր քաղաքներում:

Մի շարք հանգամանքներ մպաստում էին Հայաստանի ու հարևան երկրների հայության շրջանում կաթոլիկության տարածմանը: Նախ այն, որ հայ ժողովուրդը գուրկ էր պետականությունից, հետևաբար մեկ պետության կողմից կրոնի պաշտպանությունից: Կաթոլիկ միսիո-

ներմերը օգտվում էին մի կողմից Հռոմի պատի հեղինակությունից, նրա նյութական ու կազմակերպչական լայն հնարավորություններից, մյուս կողմից՝ Իրանի քաղաքական իշխանությունների օժանդակությունից¹¹։ Այսպես, չափ Արաս Ա-ն շահագրգռված լինելով Իսպանիայի հետ առևտրական ու քաղաքական սերտ կապերի հաստատման մեջ՝ ընդառաջ է գնում իսպանացի միախոններին և նրանց Իրանի հայերի շրջանում «զորոծելու ազատություն» է տալիս¹²։ Կաթոլիկ միախոնների դրոշմաձևը և հայ եկեղեցին Հռոմին ենթարկելու նպատակով՝ նա անգամ Էջմիածնի վանքը քանդելու ու նրա քարերով Սպահանում նոր կաթոլիկական եկեղեցի կառուցելու հրաման է արձակում, որը քարեքայտաբար չի իրագործվում¹³։

Հայ բնակչության համակրանքը շահելու համար միախոններն ընդգրկողներն էին անում. ամվճար բուժօգնություն ու առանձին դեպքերում նյութական օժանդակություն ցուցաբերում, երկխոններին կրթում և այլն¹⁴։ Իրանի շահի բույրավորությամբ ու եվրոպացի միախոններն ընդգրկող դպրոցներ են բացվում Ելրազում ու Սպահանում¹⁵, Սյունիքի Ապարաններ, Ջահուկ և այլ հայաբնակ գյուղերում¹⁶ հայ երկխոններին ու պատանիներին կաթոլիկական ոգով դաստիարակելու համար։ Կաթոլիկ միախոնները զանազան միջոցներով փորձում էին դավաճանախոս անել հայ քարճոյաստիճան հոգևորականներին, կաթոլիկոսներին, առաջ քաշել իրենց հաջմար քեկնածուներին և այս հարցում երբեմն կարճատև հաջողություն էին ունենում¹⁷։ Օգտվելով հայ եկեղեցու ներքին երկպառակություններից և աջակցելով միմյանց դեմ պայքարող կողմերից մերթմեկն, մերթ մյուսին՝ կաթոլիկները հույս ունեին հաղթող կտրվի միջոցով իրականացնել հայ եկեղեցու միավորումը հռոմեականի հետ։ Սակայն օգտվելով միախոնների օժանդակությունից՝ հաղթողը այնտեղնայնիվ հուսախաբ էր անում նրանց, որովհետև չէր կարող հակառակ գնալ հայ ժողովրդի ու եկեղեցականների ճնշող մեծամասնության կամքին¹⁸։

Եվրոպացի միախոններն իր ժողովրդի ու հոգևորականության առաջ այն պատրասնքն էին ստեղծում, թե Հռոմի եկեղեցու դավաճանքն ընդունելու դեպքում հայ ժողովրդի ազատագրումը եվրոպական երկրների օգնությամբ հնարավոր կլինի¹⁹։

XVI դարից հայ հոգևորականության կողմից փորձեր էին արվում ներկայացուցիչներ ուղարկել Արևմտյան Եվրոպա ու Ռուսաստան օգնություն խնդրելու։ XVII դարի 70-ական թվականների վերջերին Հակոբ Ջուղայեցի կաթոլիկոսն անգամ մտադրություն ունենալով գնալ Եվրոպա՝ Հռոմի պատի ու Ֆրանսիայի կայսրի հովանավորությունը հայցելու, Էջմիածնում գաղտնի խորհրդածրոջով է գումարում ու պատվիրակություն կազմում, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով իր այդ մտադրությունը չի իրագործում և մնում է Կոստանդուպոլսում մինչև իր մահը²⁰։ Այսպի-

սով XVII դարի երկրորդ կեսում, երբ հայ եկեղեցու ղեկավարները արևմտա-եվրոպական երկրներից օգնություն էին ակնկալում հայ ժողովրդին պարսկա-թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու համար, կաթոլիկական քարոզչությունը բախանցել էր անգամ հայոց հոգևոր կենտրոն Եջմիածնի կաթոլիկոսարան²¹:

XVII դարի սկզբին Նախիջևանի, Երմջուկի ու Ջառուկի շրջաններում կաթոլիկական քարոզչության հետևանքով դավանափոխ եղած հայերի թիվը հասնում է 19 հազարի, որոնք տեղավորված էին 3 քաղաքներում ու 12 գյուղերում²²: Այստեղի կաթոլիկական հայ համայնքը ուներ տասը գործող եկեղեցի: Կաթոլիկական դավանանքն ընդունած հայկական համայնքները մշտապես գտնվում էին Հոռնի ու եվրոպական միապետների ուշադրության կենտրոնում և վայելում նրանց հովանավորությունը: Նրանք միջնորդում էին շահի առաջ որպեսզի թեթևացնեն հայ կաթոլիկների հարկերն ու բարեկարգեն տնտեսական վիճակը, և լուսավորչական հայերին ակնհայտ դառնա կաթոլիկության ընդունման շահալիցությունը²³: Եվրոպական իշխանավորների միջնորդագրերի շնորհիվ նրանք արտոնություններ ունեին Իրանի տիրապետության տակ գտնվող տարածքներում²⁴: Նախիջևանի հայ կաթոլիկների մի շարք բնակավայրեր, որոնք «խաս» էին հայտարարվել, անցել շահի «անձնական խնամակալության ու հովանավորության տակ» և անմիջապես նրան էին վճարում հարկերը²⁵: Իհարկե, XVII դարի կեսերից սկսված Իրանի շահերի իշխանության քուլացման, պետական պաշտոնյաների յաքաշահումների ու անօրինակամությունների աճի պայմաններում մնան հողերի գյուղացիության դրոշյունը խիստ վատթարանում է, որի հետևանքով Նախիջևանի կաթոլիկ հայերի համայնքը սկսում է քայքայվել: Ըստերը մանեղականություն են ընդունում, մյուսները վերադառնում են իրենց նախկին հավատին կամ արտագաղթում²⁶:

XVII դարի վերջին կաթոլիկական միսիոներների գործունեության կենտրոն էր դարձել նաև Երևանի նահանգը: Կաթոլիկությունը տարածում էր գտել նաև Խաչենի ու Ղարաբաղի մելիքություններում, Գամձակի, Շամախու, Շիրվանի, Բաքվի, Դերբենտի, Նոյսու²⁷, նաև Թավրիզի, Շիրվազի²⁸ ու Սպահանի հայության շրջանում: XVII դարի վերջին կաթոլիկ քարոզիչները հազածանքներ են սկսում Թավրիզի հայ քահանաների ու ժողովրդի դեմ. տեղի հայոց թաղին կից կաթոլիկական եկեղեցի են կառուցում, քացում են դպրոց հայ մանուկներին կաթոլիկական ոգով կրթելու նպատակով²⁹:

Կաթոլիկ միսիոներները իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրել էին Նոր Ջառայի՝ հայկական առևտրական կապիտալի կենտրոնի վրա՝ իրենց կողմը հակելով ատավել խաչոբ ու ազդեցիկ վաճառականներին և կարողանալով նրանց փողերն օգտագործել իրենց գործունեության հա-

ժայռ³⁰։ Միայն Մարահանում կային յոթ կաթոլիկական եկեղեցիներ, որոնցից յոթը գտնվում էին Նոր Ջուղայում³¹։ Եվ այնուամենայնիվ Նոր Ջուղան տեղի հայ հոգևորականության գլխավորությամբ եամուտ պայքար էր մղում կաթոլիկ միախոնրների դեմ, «սպասմունք մրանց և թույլ չէր տալիս քնակչությանը նրեխասներին մրանց մուտ ուղարկել սոլորելու»³²։ Այդ պայքարը հատկապես սրվում է շահ Սուլեյմանի իշխանության տարիներին։ Այսպես, Նոր Ջուղայի քեմակյան առաջնորդ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի քանքերի շնորհիվ շահ Սուլեյմանի հրամանով եզուխ միախոնրները դուրս են քշվում Մարահանից և քանդվում է կաթոլիկաների վանքը³³։ Կաթոլիկների դեմ իրենց պայքարն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով հայ հոգևորականությունը Նոր Ջուղայում 1640 թ. կիրճված տպարանում սկսում է տպագրել կաթոլիկական գաղափարները հեքթոր և հայ լուսավորչական եկեղեցու սկզբունքները պաշտպանող գրքեր, քանգվում են դպրոցներ ու գրադարաններ³⁴։

Լյուդովիկոս XIV կայսեր օրոք (1643–1715) Իրանում ակտիվացել էր ֆրանսիական միախոնրների գործունեությունը։ XVII դարի վերջին ֆրանսիացի կաթոլիկ միախոնրների քանքերով շահ Սուլեյման Հուսեյնը վերահաստատում է նրանց արտոնությունները, սակայն Նոր Ջուղայի հայոց եկեղեցին Հոռնի պապին ենթարկելու հարցում նրանց հաջողություն չեն ունենում³⁵։ Ֆրանսիական արքունիքը և հոգևորականությունը կաթոլիկական քարոզչությունը առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով 1700 թ. Փարիզում քանգում են «Լյուդովիկոս Մեծի քոլեջը», որտեղ ուսանելու էին տարվում Արևելքից եայ և հայն պատանիներ³⁶։ XVIII դարի սկզբին Իրանում գտնվող Ֆրանսիայի դեսպան Միլեղը զբաղված էր ֆրանսիական վաճառականների ձեռք բերած կին արտոնագրերի վերանորոգմամբ ու Իրանա-ֆրանսիական առևտրական կապերի կարգավորմամբ։ Նրա քանքերով 1708 թ. Ֆրանսիայի և Իրանի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն ֆրանսահայատակներին տրվում էին այն քոլոր արտոնություններն ու առավելությունները որպեսին վայելում էին այստեղ Անգլիայի ու Հոլանդիայի նպատակները³⁷։ Այդ պայմանագրի 27-րդ կետով ֆրանսիացի հոգևորականներին ու մյուս միախոնրներին իրավունք էր տրվում ազատ կերպով իրենց հավատի արարողություններն ու ծեսերը կատարել։ Ոչ ոք չպետք է նրանց նեղեր, այն պայմանով, որ քրիստոնյաները իրենց աներից ու եկեղեցիներից դուրս շին հավատին հակասակ արարքներ չգործեն։ Պայմանագրի նույն կետով Կովկասի քաղաքներում, Մարահանում, Քավրիզում ու Իրանի մյուս վայրերում քնակչող կաթոլիկ, եզուխ, դոմինիկյան ու օգոստինյան քահանաներին միանշանակ կերպով տրվում էր գործունեության ազատություն³⁸։ Միլեղը միջամտում է մահ միախոնրների և իրանահայ եկեղեցականների քախումներին։ 1708 թ. նա ձեռք է բերում շահա-

կան հրամանագրեր «մխտմերմերին նեղացնողներին պատժելու համար» հասցեանգրված մեկը Վրաստանի Վախթանգ թագավորին, մյուսը՝ Թավրիզի բեկլաքբեկին: Այդ հրամանագրերով հրահանգվում էր մխտմերմերին չնեղել ու չարգելել հայերին կաթոլիկական եկեղեցին հաճախել³⁹:

Թերևս նման հրամանագիրն է հինք տվել Թավրիզի բեկլաքբեկին տեղի հայերից 25 եռգուց, որոնք թույլ չէին տալիս մյուս հայերին հաճախել կաթոլիկ մխտմերմերի տներն ու եկեղեցին, որպես տուգանք 50-ական բունան գանձել⁴⁰: Եվ որպես շահական երկդիմի քաղաքակառույցում վատ ապացույց, կարելի է քերել Մատենադարանի կաթոլիկոսական դիվանի 1գ 247 վավերագիրը, որը իրենից ներկայացնում է պարսից շահ Մուլթան Հուսեյնի 1712 թ. հրովարտակը, որով շահը խիստ սահմանափակելով հայուքյան շրջանում կաթոլիկական քարոզչության շրջանակները՝ պահանջում է նաև նա վերադարձնել վերը նշված տուգանքները:

Մուլթի միջամտությամբ շահը իր նամակով Շամսխու խանից պահանջում է պաշտպանել մխտմերմերին ու կաթոլիկ հայերին «հայ վարդապետներից և ուրիշ հայերից»⁴¹: Հետագայում այստեղ կաթոլիկ մխտմերմերի դրոթյանը բավական լավ էր և, ինչպես նշում է Եղիա Կարմեցին 1722 թ. իր մի նամակում, «Շամսխու պատրիքն չաղ են»⁴²:

XVIII դարի սկզբին, երբ հայ ազատագրական շարժումը իր կողմնորոշման մեջ շրջադարձ է կատարում դեպի Ռուսաստան, հայոց եկեղեցու դեկավարությունը փոխում է իր դիրքորոշումը կաթոլիկական քարոզչության հանդեպ և սկսում ջանքեր թափել մխտմերմերի ակտիվ գործունեությունը հայ բնակչության շրջանում սանձահարկելու ուղղությամբ: Այս ուղղությամբ լուրջ քայլեր է ձեռնարկում Էջմիածնի Ալեքսանդր Ա Ջուղայեցի կաթոլիկոսը:

Ըստ Մ. Օրմանյանի Ալեքսանդր Ջուղայեցին Ամենայն Հայոց կաթոլիկոս էր ընտրվել 1706 թ. սեպտեմբերին⁴³, սակայն հավանաբար նրա ընտրությունը կատարվել էր ափելի վաղ, քանի որ Շահ Մուլթան Հուսեյնի նույն տարվա օգոստոսի հրամանագիրը հաստատում է նրա կաթոլիկոսական իրավունքները⁴⁴: Վերջինս դեռ մինչև Էջմիածնի կաթոլիկոս դառնալը հանդես էր եկել որպես «բունան պաշտպան հայադասան ուղղափառության», որի մասին վկայում են նրա գրած «Գիրք տոնանական, որ ասի վիճարանական»-ը (տպագրվել է 1687 թ.) և «Աղօթամատույց»-ը (տպագրվել է 1790 թ.)⁴⁵: Որոշ տվյալներով 1706 թ. հուլիսին արդեն Ալեքսանդր կաթոլիկոսը Նոր Ջուղայի Մովսես վարդապետի միջոցով ջանում է արքայական հրովարտակ ձեռք բերել կաթոլիկ քարոզչիների գործունեության դեմ⁴⁶, սակայն հայտնի չէ քե արդյոք այդ նրան հաջողվել է, քե՞ ոչ:

Կաթոլիկական քարոզչությունը իր քայքայիչ ազդեցությունն էր ունեցել ոչ միայն իրանահայտակ, այլև բուլղարահայտակ հայության շրջանում՝ XVIII դարի սկզբին խառնակ դրություն ստեղծելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում: 1707 թ. սեպտեմբերի 27-ին Կ. Պոլսի պատրիարք է դառնում Հովհաննես Ջմյունիացին, որի «պատրիարքութեան անցնիլը ծախտուած մըն էր կաթոլիկամիտ Հայերան համար»⁴⁷: Ալեքսանդր կաթոլիկոսը 1709 թ. փետրվարին մի նամակ է հղում Հոռմի պասլին՝ առաջարկելով նրան կասեցնել միախնդրների քարոզչությունը հայության շրջանում⁴⁸: Այս նամակը, սակայն, որևէ կերպ չի փոխել եկրպագի միախնդրների գործունեության ղմբազրը:

Հայության պայքարը կաթոլիկական քարոզչության դեմ ավելի արդյունավետ դարձնելու նպատակով Ալեքսանդր կաթոլիկոսը ձեռք է բերում շահական հրովարտակներ, սահմանափակելու համար Իդունին հպատակ հայ բնակչության շրջանում կաթոլիկ միախնդրների գործունեության իրավունքները⁴⁹: Այնուհետև, ինչպես Հ. Հովհաննյանցն է նկատագրում, «հալածական վարքաց գնուսա [միախնդրներին]՝ ի Պարսկաստանայ հասուցանելով զբազում խաչուանգանս ժողովրդեանն դարձկոց ՚ի պասպականութիսն»⁵⁰: Հակոբ Վեղորի վկայությամբ Ալեքսանդր կաթոլիկոսը, փակել է տալիս կապույինների վանքը Թավրիզում և «տակնուվիս անում» Թավրիզը, Շամախին, Գանձակը և Թիֆլիզը⁵¹: Արդյունքում Թավրիզում քայքայվում է կաթոլիկների միաբանությունը, վանքը քանդվում է XVIII դարի կեսերին կաթոլիկության որևէ հետք չի մնում այնտեղ⁵²:

Հայտնի է, որ Իրանի Մեֆյան պետությունը XVIII դարի սկզբին լինելով բավական թույլ, ի վիճակի չէր վերահսկելու քաղաքական դրությունը իր երկրի ներսում, այնպես որ հետագայում կարիք է զգացվում դրանք վերահաստատել Իրանի նույն շահ Մուլթան Հուսեյնի օրոք 1718 թ.⁵³: Ինչպես տեսնում ենք, Իրանի շահական կառավարությունը վարում էր երկզնն քաղաքականություն՝ մի կողմից հովանավորելով կաթոլիկ միախնդրների, մյուս կողմից լցանկանալով կորցնել իր իշխանությունը հայերի նկատմամբ: Եվ այդ քաղաքականության վառ ապացույցները շահական հրովարտակներն են, որոնց մի մասը պաշտպանում էին կաթոլիկ քարոզիչների շահերն ու նրանց ազատ գործունեությունը, իսկ մյուս մասը՝ սահմանափակում նրանց գործունեությունը հայության շրջանում: Բացի վերը հիշատակված հրովարտակներից հայտնի են նաև շահ Աբաս Ա-ի 1610 թ. հրովարտակը, որով նա կարգադրում է Երևանի բնկյարրեկ Ամիր Գուրախանին հետաքննություն կատարել կաթոլիկ հայերի կողմից Հոխիսխեի մատուրների համալսակման հարցի շուրջ⁵⁴, շահ Աբաս Բ-ի 1653 թ. հրովարտակը, որ արգելում է կաթոլիկներին Նոր Զուղայում եկեղեցի կառուցել⁵⁵, շահ Մուլթան Հուսեյնի 1710 թ. հայերի հետ

կարծիքների ու բողոքականների ամուսնություններին²⁶, 1711 թ. միսիոներների քարոզչությանը, 1712 թ. և շահ Աշրաֆի 1726 թ. հայերի ու կաթողիկոսների միջև կրոնական վիճարանություններին վերաբերող հրովարտականները²⁷: Քանի որ կաթողիկ միսիոներների գործունեությունը հետագայում ևս չի դադարում, ուստի հայ լուսավորչականների պայքարը նրանց դեմ նույնպես կանգ չի առնում: Վերջիններս կաթողիկական քարոզչության դեմ հրովարտակ են ձեռք բերում մասնա շահ Նաղիդից²⁸: Այսպիսի պայմաններում հայ եկեղեցուն հաջողվում է պաշտպանել իր անկախությունը Հռոմի պապի իշխանությունից և հայ ժողովրդին խորը պատակտումից ու հետագա կաթողիկացումից:

Ստորև ներկայացնում ենք Մատենադարանի վերը նշված երկու հրովարտակները իրենց քարզմանությամբ՝ ձեռնպահ մնալով նրանց բովանդակության մանրամասն վերլուծությունից, որոնց բնագրերը ծանոթ են եղել մասնա Շ. Հ. Հակոբյանին²⁹:

Թարգմանություն

ՍՍ, Կարողիկոսական դիվան, քղթ. 1գ, վավ. 268

Մեծ. 74, 5x30սմ, գիր՝ նասրա՛լիղ

[Շահ Սուրան Հուսեյնի կնիքը]

Թարգմազույն հրաման եղալ, որ արժանապատիւ *վալիներմ*³⁰ ու *թեկլարքեկերմ*³¹, մեծառօղի *ամիրներմ*³² ու խորամխտ *խարիմներմ*³³, *դիվանի*³⁴ գործերի պատասխանատու քանի՞նսց *ամիրներմ*³⁵ ու քազավորական գործերի *մուրասարդեմներմ*³⁶ խմաման, որ օրերս քրիստոնյաների գլխավոր, Էջմիածնի Ալեքսանդր *խալիֆան*³⁷ տեղեկացրեց, որ ներկայումս *պատրիմներմ* ու *ֆարանգիմներմ*³⁸ նայ բնակչությանը իրենց դավամանքն են ուսուցանում, նրանց մուրեցնելու նպատակով նրանց շրջանում քնակություն են հաստատում, նրանց կամանց կնության են առնում և նման հարաբերությունների պատճառով հայերը դավանափոխ են լինում՝ ընդունելով *ֆարանգիմնեյի* հավատը: Այս դավանանքների միջև քազմաթիւ տարբերություններ ու հակասություններ կան, որոնց հետևանքով [նրանց հետևողների] երկու խմբերի միջև անհաշտ թշնամություն է ծագել, որը համզեցնում է մեծ անհանգստությունների:

Յրանսխաչի վեհապահն թազավորի գերապատիւ դեսպան Միքայելի (Միշել) ³⁹ խնդրանքով անբիծ *չար՝ի*⁴⁰ հսկողությամբ հաստատված արքայական պայմանագրում համար մեր արդար նպատակը նրա կատարյալ համապատասխանությունն է եղել պայծառ *չարիաթի*⁴¹ օրենքներին: Եվ այդ պայմանագրի կետերով *ֆարանգի պատրիմներին* տրված թույլտվությունը հայերին ուսուցանելու, իրենց բնակավայրերում հայերին բնակեցնելու ու նրանց հետ ամուսնական կապեր հաստատելու հարցերում, այնպես է ձևակերպված որպեսզի լուսաշող *չար՝ի*ն հակա-

ուակ արարքներ չգործվեն: Եվ ցամի որ վերոհիշյալ համայնքը խաբանի
 հպատակ է ու իր նավատի համար մշտապես ջիջրա⁷⁷ է վնասում, իսկ
 այդ հարցում համայնքի համաձայնությունը, որ *խաչիֆան*ի ու քահանա-
 ների հեմարամն է, քրիստոնեական հավատի անհրաժեշտ պայմաննե-
 րից է, ուստի *Ֆարանցիներ*ի վերջ նշված գործելակերպը այս առումով
 հակառակ է պայծառ *չարիար*իմ և նրա արգելումը չի նակատում վերո-
 հիշյալ պայմանագրի բովանդակությանը:

Անհրաժեշտ է, որ աշխարհաստատ խտուազույն հրամանի բովան-
 դակությամբ ծանոթանալուց հետո ամենուրեք շահական տիրապետու-
 յան տակ գտնվող տարածքներում, հատկապես քաղաքներում Սպա-
 հանում, Վրաստանում, Թալիզում, Համադանում, Գանձակում, Ղարա-
 բաղում ու Չուխուր Սաադում բնակվող *պատրիկներն* ու *Ֆարանցիներ*ը ե-
 քի նման արարքներ գործեն և դրանց մասին քրիստոնյաների վերոհիշ-
 յալ հոգևոր առաջնորդ, քաղաքներում Սպահանում գտնվող Ջուղա-
 յի Մովսես *խաչիֆան*, նյուս *խաչիֆաններն* ու քահանաները, վանական-
 ներն ու հայոց *քաղաքարժեք*ը⁷⁸ տեղեկացնեն, արգելեն ու թույլ չտան
 նրանց խառնվելու հայերի ու նյուս քրիստոնյաների հավատքի գործե-
 րին ու սովորալքներին՝ նրանց երեխաներին ու պատանիներին իրենց
 դպրոցներն ու եկեղեցիները տանեն, նրանցից պահանջեն դավանափոխ
 լինել, նրանց կանանց հետ ամուսնանան, նրանց բնակավայրերում եկե-
 ղեցիներ կառուցեն, տուն ու *մուր*ը⁷⁹ գնեն և այնպես վարվեն, որպեսզի
 հայերը *Ֆարանցիներ*ի հավատն ընդունելու ցանկություն ունենան: Ինչ-
 պես նաև եքի նման արարքների պատճառով հայերը ցանկանան իրենց
 բնակավայրերում գտնվող նրանց տներն ու *մուրքեր*ը նրանց համաձայ-
 նությամբ գնել, իր ժամանակի արժեքով ու գործիմաց անձանց խնացու-
 յամբ գումարը վերցնեն: *Պատրիկներն* ու *Ֆարանցիներ*ը թող գրվածը
 վճռված համարեն և վերոհիշյալ պայմանագրի ձևերը, որանց համա-
 պատասխանությունը ճշմարիտ *չար*՝ի օրենքներին մեր նպատակն է,
 այլ կերպ չմեկնաբանեն ու այս հարցում նրանց վրա չիմենվեն: Եվ վերո-
 հիշյալ *խաչիֆան*, Մովսես *խաչիֆան* ու նյուս *խաչիֆաններ*ը, քահանա-
 ներն ու *քաղաքարժեք*ը հրամանին համապատասխան գործելով, այն-
 պես անեն, որ հայերից որևէ մեկը *Ֆարանցիներ*ի հավատը չընդունի: Եվ
 թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն ու պատասխանատու
 լինեն:

Գրվեց 1122 թ. ուրի-օլ-ախար ամսին⁷⁵:

ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, փավ. 247
 մեծ. 59x25. 5 սմ, գիր մասբա՝ լիո/շիքասթե
 [Շահ Սուլթան Հուսեյնի կնիքը]

Այխարհասաստ երաման եղավ այն առթիվ, որ օրերս քրիստոնյաների գլխավոր Էջմիածնի Ալեքսանդր *խաչիֆաս* տեղեկացրեց, որ սրանից առաջ նրա խնդրագրի հիման վրա 1122 թ. ռաթի-օլ-սամի ամսին արքայական *փարվանչե*⁷⁷ էր արձակվել, որ թագավորության *ամիր-նեղը*, *հաքիմները*, *վեզիրները*⁷⁸ ու *ամիլները* այտուհետև թույլ չտան *ֆարամզիներից* ու *պատրիսներից* որևէ մեկին խտանվել հայերի հավատի գործերին ու սովորույթներին, խրախուսել նրանց կողմից իրենց դավամանքի ընդունումը, նրանց երեխաներին ու պատանիներին իրենց դպրոցներն ու եկեղեցիները տանել ու իրենց հավատով կրթել, նրանց կամանց հետ ամուսնանալ, նրանց բնակության վայրում եկեղեցի կառուցել, տուն ու *մուր* գնել, նեղել նրանց ու այնպես վարվել, որ հայերը դավամափոխ լինեն: Թագավորամիտ Թավրիզում բնակվող *պատրիսները* 1124 թ. *ռաթի-օլ-ավվալ* ամսին⁷⁹ *ռադամ*⁸⁰ են ձեռք բերել այն նշատակով, որ հայերի հետ մախկնի պես վարվել: Այնուհետև Նոթին Են-ծուքյան ծառա վերոհիշյալ *օլթայի*⁸¹ *թեկլարթեկին* ղեկնելով՝ 25 հայերից 50-ական բունան *չրեզար*⁸² են գանձել այն քանի համար, որ արգելել են հայերին *պատրիսներ* տներն ու եկեղեցիները գնալ: Այս դեպքը հայերի մեջ իրարանցում է առաջ բերել, և քանի որ այն հակառակ է արքայական հրովարտակին, [կարողիկոսը] խնդրեց վերջինս վերահաստատել, որպեսզի վերոհիշյալ պատրիսները արքայական *փարվանչեին* համապատասխան գործելով՝ նրա խնատից ու բովանդակությունից չշեղվեն, նման արարքներ չգործեն, հայերին չնեղեն ու բռնազանձած *չրեզարմենք* ետ վերադարձնեն:

Համապատասխանաբար, քանի որ *ֆարամզիների* վերոհիշյալ պահանջները հայերից պայծառ *չարիարթին* հակառակ են, ուստի կարգադրում ենք, որ թագավորության *վաչիները*, *թեկլարթեկերը*, մեծ *ամիր-նեղը*, *հաքիմները*, *վեզիրները*, *դարուդաները*⁸³, *ամիլները*, *դիվանի* գործերին *մուքասադդիներն* ու *մուքաշիրները*⁸⁴ այս առթիվ արձակված նախկին արքայական *փարվանչեի* բովանդակությունը անբերի կերպով կատարեն, նրա խնատից չշեղվեն և ամեն հարցում նրան համապատասխան գործելով՝ որևէ մեկի նրան հակառակվելու հնարավորություն չտան: Այտուհետև թույլ թույլ չտան, որ *պատրիսներից* ու *ֆարամզիներից* որևէ մեկը, անբիծ *չարի* ի՞նչ հակառակ, հայերին նեղի, նրանց երեխաներին ու պատանիներին մալթրեցնի կամ բռնի հավատափոխ անի կամ նրանց կամանց հետ բռնությամբ ամուսնանա: Եվ եթե թագավորության տարածքում, հատկապես թագավորամիտ Սպանումում, Թավրիզում, Վրաստանում, Գանձակում, Ղաբաթադում, Եիրվանում, Զուխտը Սաադում, Համադանում բնակվող *պատրիսներն* ու *ֆարամզիները* նման արարքներ գործեն և քրիստոնյաների վերոհիշյալ գլխավորը, Մուսես *խաչիֆաս*, մյուս *խաչիֆասներն* ու քահանաները այդ մասին տեղեկացնեն,

ապա բոլ արգելեն ո թուլ շտան *Ֆարամցիմնդի* որևէ կերպ խառնվել հայերի հովատի գործերին ո սովորություններին, մրանց երեխաներին ո պատանիներին գայրակղել կամ ստիպել, որ ընդունեն *Ֆարամցիմնդի* հավատը, այլ բողմեն որպեսզի հայերը ամեն հարցում իրենց հավատին ո սովորություններին համապատասխան շարժվեն և որևէ մեկը չխաղընդդուի դրան: Եվ այս հարցում պետք է ամեն կերպ օժանդակել հայերին ո թուլ շտա, որպեսզի մրամցից այն մի քանիսը, որ մեղկայունս *Ֆարամցի* են դարձել, *պատրիմնդի* եկեղեցիները աղոթքի զնամ ո մրանց հետ շփվին: Եթե որևէ մեկ այս հրամանին հակառակ գործի, ապա բոլ պատժեն, և այս ընդունելով որպես խիստ կարգալուրջություն, մրա կատարման հարցում ջանք չխնայեն ո յթերաման:

Գրվեց 1124 տորմած շավալ ամսին⁸⁴:

KRISTINE KOSTIKYAN

CATHOLIC PROPAGATION IN IRAN AND THE ARMENIAN REALITY

The dissemination of Catholicism among Armenian people, outlined from 15th century was a dangerous phenomenon for a nation devoid of state. In consequence of the intensified missionary activities in Safavid Iran in sixteenth-seventeenth centuries and some other suspicious conditions the number of Catholic Armenians became more and more, bringing a split in the Armenian population.

The majority of Armenian Gregorian clergy, especially in New Jugha, carried on tireless struggle against Catholic propaganda.

Safavid shahs carried out two-faced policy in respect of the existing antagonism between catholic missionaries and the Armenian Gregorian Church. They retained the rights and privileges of Catholic missionaries in order to keep their friendly relations with European countries in safe. But being interested in keeping up their supremacy over the Armenians, they curbed the rising influence of Catholics. This policy may be easily traced in their edicts. A group of these edicts, gotten by the missionaries, protected their rights to carry out free activities in the territory of Safavid Iran. Another group issued by the request of the Armenian Gregorian church and clergy, restricted their rights with respect to the Armenian population of Safavid Iran. Three edicts of this group, issued by Shah Sultan Huseyn according to the request of Alexander and Astvatsatur Etchmiadsin Catholicoses, are kept in Yerevan Matenadaran.

These edicts were issued in the decline period of Safavid Iran, when shah was unable to keep order in his state. Nevertheless most likely these edicts had given Alexander Catholicos of Etchmiadsin the power to cause damage to the activities of Catholic missions among the Armenian population.

1. Բ. Նդիսյան, Հայ հարանվանությունը քաժանումը, Անթրիպա, 1971, էջ 95:
2. А. У. Мартиросян, Армянские поселения на территории Ирана в XI—XV вв., Ереван, 1990, с. 135.
3. Ա. Վ. Բայրության, Արևելյան Հայաստանում միսիոներների գերմանությունից պատմությունից, ՊԺՀ, 1989, No 2, էջ 148:
4. Հովհաննես Առնեցի, Յաղագս քերականին, Երևան, 1977, էջ 22:
5. Նույն տեղում, էջ 24:
6. تاریخ ایران دوره صفویان [پژوهش از دانشگاه کمبریج] تهران ۱۳۸۰. ص ۱۸۲
7. М. Г. Г. Панахиян, О режиме капитуляции в Иране (1568—1715), Автореферат диссертации, Москва, 1962, с. 15.
8. دکتر مریم میراحمدی دین و دولت از عصر صفوی. تهران ۱۳۹۰. ص ۱۰۴
9. А. У. Мартиросян, ук. соч., с. 135—136. В. А. Байбуртян, Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке. Ереван, 1969, с. 124.
10. Տ. Հ. Հակոբյան, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիաների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII—XVIII դարերում), Արևելագիտական ժողովածու, Երևան, 1960, էջ 267:
11. Տ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 268:
12. В. А. Байбуртян, ук. соч., с. 127.
13. Նույն տեղում, с. 129.
14. В. А. Байбуртян, ук. соч., с. 126.
15. Л. А. Семенова, Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран, Ближний и средний Восток. Сборник статей, Москва, 1962, с. 99.
16. Բ. Նդիսյան, նշվ. աշխ., էջ 96:
17. Л. А. Семенова, Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран, Ближний и средний Восток. Сборник статей, Москва, 1962, с. 98.
18. Աշ. Հովհաննիսյան, Դժվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության, գիրք 2—րդ, Երևան, 1959, էջ 304:
19. Նույն տեղում, էջ 175:
20. Նույն տեղում, էջ 206—219:
21. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 122:
22. Տ. Հ. Հակոբյան, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիաների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII—XVIII դարերում), Արևելագիտական ժողովածու, Երևան 1960, էջ 267:
23. Ա. Վ. Բայրության, նշվ. աշխ., էջ 149:
24. Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 176—177:
25. Ա. Վ. Բայրության, նշվ. աշխ., էջ 150:
26. Ա. Վ. Բայրության, նշվ. աշխ., էջ 150—151:
27. Ա. Վ. Բայրության, նշվ. աշխ., էջ 155:
28. Л. А. Семенова, ук. соч., с. 99.
29. Հ. Առնեյան, Պատմական Քավոնիզի հիմ հայությունը, Դիվան Արդարատականի հայոց պատմության, հատոր Ա, Պեյրոս, 1980, էջ 73:

30. В. А. Бейбуртян, ук. соч., с. 135.
31. Հ Հովհաննյանց, Պատմություն Նոր Ջողայր որ յԱսարահան, հ. 2, Նոր Ջողա, 1881, էջ 265:
32. Л. А. Семенова, ук. соч., с. 100.
33. Հ Հովհաննյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 266-267:
34. В. А. Бейбуртян, ук. соч., с. 143.
35. تاریخ ایران دوره صفویان [پژوهش از دانشگاه کمبریج] تهران ۱۳۸۰ ص ۱۱۲
36. Բ. Նիդիայան, նշվ. աշխ., էջ 97:
37. М. Г. Г. Панаконян, О режиме капитуляций в Иране, с. 13.
38. میدانسین نوائی اروپاے سیاسی ایران و اروپا در عصر صفوی، تهران ۱۳۷۲، ص ۱۳۳.
39. Հ Աճնյան, նշվ. աշխ., էջ 74:
40. Ըստ ստորև ներկայացվող ՄՄ, կարողիկոսական ղեկանի 1գ, 247 փաստաթղթի, այդ ղեպցերը տեղի են ունենել կարողիկ միսիոներների ջանքերով 1124հ. ք տարի-օր-ավվալ (1712 թ. ապրիլ) ամապրվով հրապարակված հրամանագրի հիման վրա:
41. Ա Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 581-582:
42. Նիդա Կարենցու ղեկանց. Նյութեր Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի պատմության, առաջաբանը և ծանոթագրությունները պրոֆ. Ա. Գ. Արախանյանի, Երևան 1968, էջ 172:
43. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, էջմիածին 2001, էջ 3183:
44. ՄՄ, Կարողիկոսական ղեկան, քրթ. 1ք, վավ. 224:
45. Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 3184-3185:
46. Հ Աճնյան, նշվ. աշխ., էջ 75:
47. Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., էջ 3188:
48. Նույն տեղում, էջ 3205:
49. ՄՄ, կարողիկոսական ղեկան, քրթ. 1գ, վավ. 268, 247: Այդ հրավարտակների հակիրճ բովանդակությունը տես Միմեոն Երևանցի, Ջանրո, Վաղարշապատ 1873, էջ 220:
50. Հ Հովհաննյանց, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 268:
51. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 3207:
52. Հ Աճնյան, նշվ. աշխ., էջ 78:
53. ՄՄ, կարողիկոսական ղեկան, քրթ. 1գ, վավ. 272:
54. Հ Դ. Փախազյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ 2, էջ 90-91:
55. Լ. Գ. Միմապյան, Դիվան Մ. Ամենափրկիչ վանքի 1606-1960, Նոր Ջողա 1983, էջ 111:
56. Նույն տեղում, էջ 115:
57. Նույն տեղում, էջ 116:
58. ՄՄ, կարողիկոսական ղեկան, քրթ. 1գ, 375ա:
59. Տ. Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 276-282:
60. Վալի —Իրանի ծայրամասային 4 վիլայեթներից (Արաքիտան, Լուրիստան, Վրաստան և Ջոլդան) մեկի կառավարիչն է: Վալիները պատկանում էին տվյալ վիլայեթի տիրակալների տոհմին և ունեին ինքնավարության իրավունք: Համարվում էր, որ աջակցի վիլայեթի նկատմամբ չէր մտնում Իրանի պետական գանձարան: Վալին պարտավոր էր կառավար

րությանը ցուցաբերել ռազմական աջակցություն և շահին ռոտարկել բառաբանն: Վրաստանի վաղին Իրանից որպես ռոնիկ տոսնում էր այնտեղ հավաքվող հարկերից: Այդպիսով ենթադրվում էր, որ վրաց վաղին Իրանի պաշտոնյա էր:

61. «Ինկլյարբեկ»- Մեխյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կոսակալություններում իշխող յամներն ու ամիրները կոչվում էին «թեկլարբեկեր»: Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը հրատարակվեց, պրակ Ա, կազմեց Հ. Դ. Փափազյանը, Երևան, 1956, էջ 106:
62. «Ամիր - Բարձրաստիճան գերահրամանատար, քոչվորական ռազմական միավորումների առաջնորդ», Նույն տեղում, էջ 104:
63. «Հաքեմ - Գավառապետ, քաղաքացիական դատավոր», նույն տեղում, էջ 111:
64. «Դիվան - Պետական գործերի ատյան կամ գրասենյակ: Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ նրա բարձրագույն օրգանի ինստուտ», նույն տեղում, էջ 108:
65. «Ամլը - «ամալ» (գործ) քառի ենթակայական ձևն է, որ նշանակում է «գործ կատարող», «գործադրող»: Հոգնակի ձևն է «ամմալ»: Դրանց այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառման էին ենթարկվում քոլոր հարկատու օրյեկտները չափում ցանքերն ու այգիները, ցուցակագրում քոլոր չափահաս աշխատունակ մարդկանց և ըստ այնմ որոշում, թե տվյալ օրյեկտից որքան հարկ պետք է գանձվի...», Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, էջ 104:
66. «Մտքասաղդի - Վերակացու: Այսպես էին կոչվում հատկապես ղեկամական հարկային գործերի վերակացուները՝ «մտքասաղդիան-ն ումուր -ն ղիվանի», նույն տեղում, էջ 114:
67. Խալիֆա քառը, որ նշանակում է մարզարեի փոխանորդ, մանեղրականների առաջնորդ, կիրառվում էր նաև հայերի առնչությամբ՝ ընդհանուր «հոգևոր առաջնորդ» իմաստով: Այդպես էին մեծարվում ինչպես էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, այնպես էլ եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները:
68. Տեքստում այդպես են նշվում եվրոպացի կաթողիկե միսիոներները:
69. Նուրը Ճրքամայի վերոհիշյալ դեպպանի ու նրա ցանքերով կնքված պայմանագրի մասին է:
70. «Շար'ը»- Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճան հոգևորականները», Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, էջ 117:
71. «Շարիաթ» - Մուսուլմանական կրոնական օրենքներ: Այսպես էր կոչվում նաև հոգևորականների խորհուրդը՝ շար'ը», նույն տեղում:
72. «Ճիզա» - Ոչ մուսուլման ուսուցանողից գանձվող գլխահարկ, որ կամիսիկ դրամով գանձվում էր յուրաքանչյուր չափահաս աշխատունակ տղամարդուց: Ցուրաքանչյուր գյուղից գանձվող ջիզան հաշվված էր և ընդհանուր գումարով հարկային մատչաններում գրանցված՝ տվյալ գյուղի համայնքի անունով: Բացի այդ ընդհանուր գումարից մի քանի տարիս մի

անգամ, որը տուկոս էր բարելուում այդ որոշյալ գումարի վրա, որը գանձվում էր առանձին և կոչվում էր «թախավաթ-է քիչյա», Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, 118:

73. **Քարամբաջ** – քաղաքագլուխ, մաս զեղջավագ: Տվյալ դիպուտն նկատի ունի Նոր Ջողայի հայկական համայնքի գլխավորին:
74. **«Մուշ»** – Մեծականություն, տիրույթ, ժառանգաբար կամ դրամով գնամ ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված», Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, 115:
75. 1710 թ. մայիս:
76. **«Փարլամեն»** – Պաշտոնական գրություն, կրամամագիր, կրոնաբուսակ», նույն տեղում:
77. **«Ավեր»** – Մեջբանների օրոք այսպես էին կոչվում այն բարձրաստիճան Ֆինանսական պաշտոնյաները, որոնք մուսուլմանների հետ միասին հսկում էին պետության, արքունիքի և բանակի ֆինանսներին և զինվորականությանը տրվող տնտեսական ծախսերի: Նրանք անմեղապես պատասխանատու էին կրոնադ-ուղ-գուլիի առաջ և փաստորեն հանդեսանում էին վերջինիս ազնվամեծը ֆինանսական գործերի կատարելություններում՝ սարքաբարություններում» Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, երևան 1959, էջ 232:
78. 1712 թ. ապրիլ:
79. **«Նազամ»** – Պաշտոնական գրություն, քաղաքական եղևկարուսակ», Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, էջ 119:
80. **Օրցա** – Բառացի նշանակում է «երկիր»: Այն սեփականության մի ձև էր, որի ժամանակ հողը որպես ավատ տրվում էին քուլտը գեղերի պարագլուխներին և բարձրաստիճան զինվորականությանը՝ ամիրներին: Օրցա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված զինքում որոշյալ քանակությամբ զոռք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը: Օրցայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ ունենալ և հանդիսավոր կրքերի ու զոռաչարժերի ժամանակ հատուկ թմբուկներով թմբկահարել:
81. **Էքեզամ** – իրի, կրաչխիք վճարվող գումար, տուգանք:
82. **«Դարտուս»** – Գլխավոր ոստիկանապետ և հարկահան», Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, էջ 108:
83. **«Մուցաչիք»** – Հարկահավաք, վերակառու, ծեծնավոր: Այսպես էին կոչվում հատկապես այն պաշտոնյաները, որոնք չափում էին կախիլում կտուսկված բերքը և առանձնացնում էին կաշվածասեղջոզն ու պետությանը տրվող տնտա-հարկը: Համանիլ՝ «թանձրագր», Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, էջ 114:
84. 1712 թ. նոյեմբեր:

Կարտիկոսական դիվան, 1գ 268

[مهر شاه سلطان حسین]

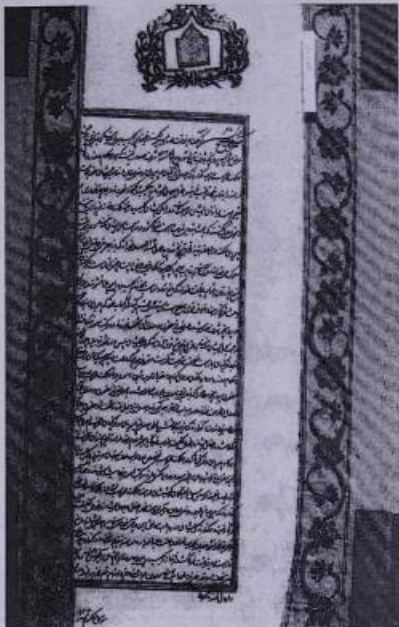
فرمان عالی شد آنکه والیان چهلان قشان و بیگلربیگیان و امراء مقام و حکام کرام و وزراء در آیت کیش و عمال کفایت اندیش متکفلان امور دیوانی و

متصدیان لشغال و مهام سلطانی بدانند که درین ایام عمدةالمسیحیه
 الکسندر خلیفة اربع کلیسیا پهرش رسانید که درین اوقات پادریان و فرنگیان
 جماعت ارامنه را بطریقه و مذهب خود درس و تعلیم میدهند و در میان
 جماعت مزبوره جهة لغو آن طایفه سکنی و زنان ایشانرا خواستگاری و
 نکاح مینمایند و اینگونه اختلاط و آمیزش طوایف مزبوره با ارامنه موجب
 تبدیل مذهب ارامنه بمذهب فرنگیان میشود که با یکدیگر ثباین و اختلاف
 زیاد دارد بدینجهت که فیما بین این دو طایفه باعتبار اختلاف مذهب معانته
 و معادات مستحکم است منجر بمفاسد عظیمه میگردد و بنا بر پاسداری شرح
 اطهر در عهدنامه همایون که حسب الاستعداد زیدالاشباه میگاشیل ایلچی
 پادشاه و الاجاء فرستاده صادر شده در هر باب مطابقت قوانین شریعت خرا
 منظور نظر حقایق منظر فرموده ایم و قید رخصت تعلیم ارامنه از پادریان
 فرنگی و سکناى ارامنه در اماکن ایشان و مواسلت با آنجماعت که در
 عهدنامه مزبوره شده در صورتی است که امور مخالف شرح اتور بطور
 نرسد و چون جماعت مزبوره مطیع اسلام و قبول جزیه جهة بقا برطریقه
 و دین خود نموده اند و تعلق رضای آنجماعت بنای خلیفه و کشیشان ایشان
 درین قسم امور از لوازم دین مسیح است بنابراین تکالیف مزبورۀ فرنگیان
 درین ابواب مخالف شریعت خراست و ممانعت ایشان درین موارد مطابقت با
 مضامین عهدنامه مزبوره ندارد میباشد که چون بر مضمون حکم جهاتصناع
 لازم الاتباع شرف اطلاع حاصل نمایند من بعد هر گاه پادریان و فرنگیان که
 در قلمرو همایون خصوصاً دارالسلطنة استهبان و گرجستانات و تبریز و
 همدان و گنجه و قراباغ و چورسعد سکنی دارند مرتکب امور مزبوره
 میشده باشند و عمدةالمسیحیه مزبوره و خلیفه موسس خلیفه بزرگ
 جولاہ دارالسلطنة استهبان و سایر خلیفگان و کشیشان و رهبانان و
 کلاتران ارامنه معالک محروسه ایشان اعلام نمایند معانته نموده
 نگذارند که بهروجه من الوجوه دخل در دین و آئین ارامنه و سایر مسیحیه
 نموده اطفال و جهال ایشانرا بکلیسیا و مکتبخانه خود برند و آنجماعت
 تکلیف تبدیل مذهب خود بدین فرنگی نمایند و بازنان طایفه مزبوره
 مواسلت و در اماکن سکناى ایشان کلیسیا ساخته خانه و ملک خریداری و
 پنحوی سلوک نمایند که موجب میل ارامنه بمذهب فرنگیان شود و چنانچه
 در خانهائی که بالفعل در محال ارامنه دارند بوضع مزبور سلوک مینمونه
 باشند هر گاه ارامنه خواهند که خانه و ملک ایشانرا بر رضای آنجماعت
 خریداری کنند بان جماعت بقدیمت وقت و وقوف اهل خبرت مبیع و قیمت را
 از ایشان بازبافت نمایند و پادریان و فرنگیان حسبالمسطور مقرر دانند و
 قیود عهدنامه مزبوره را که در هر باب موافقت قوانین شرح مبین را منظور
 نظر خورشید قرین داشته ایم حمل بوضع دیگر ننمونه درین خصوص
 مستند بان نگرددند و خلیفه مزبوره و خلیفه موسس و سایر خلیفگان و
 کشیشان و کلاتران مزبوره بر توج فرموده عمل نموده نوعی نمایند که
 احدی از ارامنه اختیار مذهب فرنگی ننماید و درین ابواب قفسن دانسته در
 مهده شناسند.

تحریر فی شهر ربیع الآخر سنة ۱۱۷۲

حکم جهاننطاق شد آنکه چون درینوقت عمدتالمسیحیه فکسندر خلیفه
اوج کلیسیا عرض رسانید که قبل ازین بر طبق مرض مشارقبه پروانچه
اشرف بتاریخ شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۲۲ شرف صدور یافته که امرای و
حکام و وزراء و عمال ممالک محروسه من بعد نگذارند که احدی از فرنگیان و
پادریان دخل در دین و مذهب ایشان نموده جماعت ارامنه را بمذهب خود
ترغیب نمایند و اطفال و جهال ایشانرا بکلیسیا و مکتبخانه خود برند و
بطریقه خود درس و تعلیم دهند و با زنان ایشان مواصلاست نمایند و در اماکن
ایشان کلیسیا ساخته ملک و خانه خریداری نمایند و نحوی سلوک کنند که
باعث تبذیر مذهب ارامنه بفرنگی شود و مزاحمت بممال ایشان رسانند و
درینوقت پادریان سکنه دارالمسلطنه تبریز رقص بتاریخ شهر ربیع الاول سنه
۱۱۲۴ صادر نموده اند که باز بطریقی که قبل ازین با ارامنه سلوک مینموده
اند سلوک نمایند و بنایب عالیجاه بگنزیبگی الکا. مزبور عرض و بیعت و
پنچنفر از ارامنه را گرفته از هر یک مبلغ پنجاه تومان التزام بازداشت نموده
اند که مانع نترند ارامنه بخانهها و کلیسیاهای پادریان نشوند و امر مزبور
باعث تفرنگی ارامنه و خلاف فرمان مطاع است و استدعا. رقم ناکاید دراین
ابواب نموده که پادریان مزبوره بتحصوی که پروانچه اشرف صادر شده عمل
نموده از مضمون و مدلول آن تخطف نورزند و مرتکب امور مذکوره نشده
مزاحمت بممال ایشان نرسانند و التزاماتی که بشرح فوق از ارامنه
گرفته شده بایشان پس داده شود بتأخیرین چون تکلیف مزبوره
فرنگیان بارامنه خلاف شریعت غرامت مقرر فرمودیم که ولات و
بیرگزیبگیان و امرای عظام و حکام و وزراء و داروغگان و عمال گرام و
مستبدیان و مباشرین امور دیوانی ممالک محروسه در هر باب مضمون
پروانچه مطاعه را که قبل ازین درین ابواب صادر شده اجری نموده از
مضمون و مدلول آن عدول و انحراف نورزند و در هر باب از انقرار بعمل آورند
و احدی را نیز مجال تمرد و تخطف از مضمون پروانچه مطاعه مزبوره ندهند
و نگذارند که من بعد بخلافشرح اظهر احدی از پادریان و فرنگیان مزاحم
اعمال ارامنه مذکوره شده اطفال ایشانرا اتقوی و تکلیف بمذهب فرنگی یا
بجبر و عدم رضای ارامنه تزویج زنان ارامنه نمایند و هر گاه پادریان و فرنگیان
که در ممالک محروسه بتخصیص بر در دارالمسلطنه استغهان و تبریز و
گرچستان و گنجه و قراباغ و شیروان و چخورسعد و همدان سکنی دارند
مرتکب امور مزبوره میشده باشند و عمدتالمسیحیه مشارقبه و خلیفه -
مومس و سایر خلیفگان و کشیشان ارامنه ممالک محروسه بایشان اعلام
نمایند ممانعت نموده نگذارند که بهیچوجه من التوجه دخل در دین و آئین
ارامنه نموده اطفال و جهال ایشانرا افواد و تکلیف مذهب فرنگی نمایند و
نگذارند که ایشان در هر باب موافق دین و آئین خود عمل نمایند و احدی
ایشانرا مانع از طریقه خود نشود و درین ابواب ابعاد و اعانت حساسی در باره
ارامنه بتقدیم رسانند و نگذارند که چند نفری از ارامنه که درینوقت فرنگی
شدند بتماز و کلیسیای پادریها روند و با ایشان آمیزش نمایند و هر گاه
احدی بخلاف امر مزبور عمل نماید او را تنبیه نمایند و درین ابواب قدغن و
اهتمام تمام لازم دانسته مسامحه و اعمال نورزند.

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆՈՐ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱՅԱՆԻՍԻ ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՄԵՊԱԳՐՈՒՄ

Այանիսի (սեպագրի Ռուսախիմիչի նոր քաղաքի՝ Վանա լճի արևելյան ափին) հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված Ռուսա II-ի ծավալուն արձանագրությունը իր քաղում և քազմարնույթ նորություններով զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ռուսարտի պատմության և քանասիրության ուսումնասիրության համար:

Այդ արձանագրությունը հնարավորություն է ընձեռում անդրադասմալու ուրարտերեն նոր բառերի մեկնաբանությանը, անցյալում հայտնի բառերի ժամանակակից գրականության մեջ վերագրված բարձրամտությունների վերանայմանը, ուրարտերեն բառերի և նրանց շումերական համապատասխանությունների քաջահայտմանը, պաշտամունքային բնույթի խրթին տեքստերի համազօլի իմաստավորմանը, հրատարակված արձանագրությունների կազմած հարուցող ընթերցումնելի ճշգրտմանը և եղծված ու պակասավոր հատվածների վերականգնմանը, տեղանունների մատուցված նոր տարբերակների կանխորոշմանը և այլն:

Հետևաբար, հաշվի առնելով, որ ցննարկման ենթակա հարցերի շրջանակը բավական ծավալուն և խայտաբղետ է, ծրագրել ենք նախօրոք առանձին հոդվածաշար, իսկ հետագայում մակ հատուկ մեմագրություն նվիրել դրանց ուսումնասիրությանը: Ելնելով ասվածից, սույն հոդվածում առայժմ քաղաքարվում ենք սուկ երեք անհայտ բառերի ստուգաբանությանը:

ԹԵՐԻՆԻ և ԵՏԻՆՈՒ ԲԱՅՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այանիսի նոր արձանագրության փաստական նյութի հիման վրա վերջերս ստույգ պարզվել է, որ ԹԵՐԻՆԻ բառը առաջին անգամ հիշատակվել է դեռևս XIX դարի 80-ական թվականներին հրատարակված Մեմուսայի մի արձանագրության մեջ, որը ծագում է Յոլակեքտից (Մեծ Արա-

բառի հյուսիսային լանջին)¹: Մակայն աննշան չափով եղծված լինելու պատճառով (տուժած է այդ բառի սոսկ առաջին i վանկը) երկար ժամանակ հարկադրաբար անտեսվել է այն մասնագիտական գրականության մեջ:

Թվում էր, թե XX դարի 60-ական թվականների սկզբին Կարմիր-բլրում հայտնաբերված Ռոսա II-ի ծավալուն արձանագրությունը կառող էր վերջակետ դնել Թեբինո-ի ուղղագրության առթիվ եղած անտեղյակությանը: Մակայն այս անգամ էլ, փաստական նյութի տակափոխում պատճառով, հիշյալ բառի սկզբի հիանալի պահպանված i վանկը մասնագետների կողմից անզուշաբար վերագրվել է նրան նախորդող LUGAL-տիմո «աքքայական» քառակարգությանը և, այդպիսով, կարծեցյալ *թեբինո-ն սխալմամբ անուշվել թերի հայտնի բառի հետ²:

Մեզ հետաքրքրող Թեբինո-ն, ի վերջո, կրկնակի հիշատակվում է նաև Ռոսա II-ի Այանիսի նորահայտ ծավալուն արձանագրության մեջ, որի հիման վրա վերջնականապես ճշգրտվում է այդ բառի ուղղագրությունը³: Հատկանշական է, որ երկու դեպքում էլ Թեբինո-ն այստեղ հանդիպում է տողակզբին⁴՝ հիանալի պահպանված վիճակում, ուստի նրա քնթերցման հավաստիությունը բացարձակապես ոչ մի կասկած չի հարուցում:

Համատուակի այս ներածականից հետո, կարծում ենք, ժամանակագրական կարգով արժե անդրադառնալ Մննուայի և Ռոսա II-ի վերոհիշյալ արձանագրությունների կոնկրետ փաստական նյութին և հարկ եղած չափով պարզել, թե ինչ կարելի է ասել նրանց և ուրարտական այլ խցենտիկ տեքստերի հիման վրա Թեբինո բառի մասին:

Ահա Մննուայի⁵ Յոթակնխում հայտնաբերված արձանագրության մեջ հետաքրքրող հատվածը.

1. [H]al-di-ni-ni uš-ta-še-n[i]
2. [i]-ú Me-nu-a-še Er-ku-a-ḫ[i]
3. [KUR-n]i i-ú^{URU} Lu-ḫi-ú-ni-ni KUR-ni
4. [i]-še-er-ḫi-ni i-ni e-si
5. [Me]-nu-a-še e-še-ni-ni du-ni
6. [še-d]i-i-š-tó-a-li H]al-di-ni-li KÁ
7. [É. GAL. ba-du-[s]i-i-e⁶

Ի դեպ արժե առայժմ ձեռնպահ մնալ սոսկ այս արձանագրության փաստական նյութի հիման վրա անմիջապես միակողմանի դիմելու Թեբինո բառիմաստի բացահայտմանը: Նման հապճեպությունը, կարծում ենք, ինչ-որ պարագայում կարող է կասկածներ հարուցել: Ռուտի գտնում ենք ավելի մպատակահարմար դրան անդրադառնալու խցենտիկ բոլոր արձանագրությունների մատուցած տվյալների քննարկումից և

ամփոփումից հետո: Սակայն, մյուս կողմից, զգացվում է հրառակ անհրաժեշտություն այստեղ հպանցիկ կանգ առնելու մաս Յուզակերտի արձանագրության թեև սուղ, բայց մեզ հետաքրքրող հարցի լուծման համար արտակարգ հետաքրքրություն ներկայացնող որոշ այլ փաստերի վրա:

Նախ, այդի է զարմում այն փաստը, որ Յուզակերտի արձանագրության բերված հատվածի սկզբնամասում, զրազրի ամփոփության պատճառով, բացակայում է նախադասության հասո «մվաճեց» ստորոգյալը (բայր): Խոսքը այստեղ Էրիկուախի երկրի և նրա Լուխիունի կենտրոնի նվաճման մասին է: Սակայն դրա փոխարեն, չգիտես ինչու, տեքստում համիրավի կրկնակի մատուցված է իս «եբր» բառը՝ և Էրիկուախի երկրի, և Լուխիունի քաղաքի կապակցությամբ:

Ի դեպ, չնայած հասո «մվաճեց» անցողիկ բայի անտեսմանը և իս «եբր» ստորադասական շաղկապի անհարկի կրկնությանը, մյուս կողմից, արտակարգ հետաքրքրություն է ներկայացնում արձանագրության մեզ հետաքրքրող մեթինո բառին հաջորդող հատվածը, որ սակած է իս esi ⁹Menuaše ešinini duni šidištuali ¹⁰Halđinili KÁ É. GAL badušie: Նշենք, որ այստեղ բերված հատվածի հիմնական թվանդակությունը փաստորեն արդեն հայտնի է գիտությանը: Տվյալ դեպքում ընդհանուր առմամբ խոսքը վերաբերում է Մեմուայի կողմից տվյալ վայրը (իս esi) ešinini duni (ešinini դարձնելու) մասին, որը պայմանավորված է եղել Խալդյան դոմենի (¹¹Halđinili KÁ), այսինքն՝ տաճարի և ամբողջի (É. GAL) հոյակապ (badušie) կառուցմամբ (šidištuali):

Հետևաբար, Մեմուայի Յուզակերտի արձանագրության վերոհիշյալ հատվածում առայժմ ըստ էության անհայտ է մնում սուկ ešinini բառիմաստը, քանի որ ešinini duni բառակապակցության մեջ ևս հայտնի է duni «դարձրեց» բայիմաստը, որը ուրարտական սեպագրում հաճախ համդես է գալիս ճ(u) «ամել», «դարձնել» նշանակությամբ և ինքնուրույն, և abili-ճ(u), uedia-ճ(u), ueli-ճ(u) քարդված ձևերով: Ինչ վերաբերում է ešinini բառին, սպա փաստական նյութի ծայր աստիճան տրության պատճառով, առայժմ այն շարունակում է մնալ ուրարտերենի բառապաշարի ուսումնասիրության ենթակա ոչ սակավ պրոբլեմատիկ հարցերի շարքում. նրան կրթք չեն անդրաշարժել ոչ ուրարտական արձանագրությունների հայտնի դիվաններում, ոչ էլ այլ հետազոտություններում: Ըստ որում ešinini բառիմաստի բացահայտումը, ինքնին հասկանալի է, կոչված է ըստ ամենայնի ամբողջացնելու Յուզակերտի KYKH, 48 արձանագրության վերոհիշյալ հատվածի թվանդակությունը: Դեռ տվելին, այն կարող է վերջնական լույս տիտել այդ բառը հիշատակող նորահայտ արձանագրությունների համապատասխան հատվածների վրա և, աքլալիսով, կայուն տեղ զրավել ուրարտերենի բառարաններում:

Այնուհետև, հատկանշական է, որ բացի խնդր առարկա Յուզկերտի արձանագրությունից *esini(ni)* –ն հանդես է գալիս մեկ Մեմուայի մի պահասավոր արձանագրության մեջ: Ընչու է այն ծագում է այլ վայրից՝ Գյուզակից (այժմյան Կարաբավուք) Վանա լճի հյուսիս–արևելյան ափին, սակայն Յուզկերտի արձանագրության հետ ունի անվիճելի ընդհանրություններ: Գյուզակի արձանագրության մեջ ևս հիշատակվում է Էրփկուախի երկրի կենտրոն Լուխիումին: Այստեղ առկա է մեկ ուրարտերեն *patari* «քաղաք» բառը, որը ըստ Լուրյան փոխարինում է Յուզկերտի արձանագրության *E.GAL*–ին, այսինքն՝ ամբողջին⁷:

Ի լրումն ասվածի, Գյուզակից ծագող խնամտիկ, նույնպես պահասավոր մի արձանագրության մեջ ևս դարձյալ հիշատակվում է նույն Լուխիումին, ինչպես մեկ *Haldinili KA*⁸ *hadasi*–ն, այսինքն՝ հույսկապ տաճարի հիմնադրումը⁹: Եվ, վերջապես, մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում դարձյալ ուրարտական նույն թագավորի Վանի թանգարանում պահպանվող մի այլ արձանագրություն, որը նույնպես հիշատակում է Էրփկուախի երկրում հիմնադրված տաճարի (*Haldinili KA*) և ամբողջի (*E.GAL*–ու) մասին, ըստ որում վերջինիս տակ ենթադրվում է հենց Մեմուախիմիլին¹⁰:

Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստերը, ակներևաբար, վկայում են, որ Մեմուայի քվարկված բոլոր արձանագրությունները պատմում են ուրարտական այդ թագավորի շինարարական միևնույն ձեռնարկումների մասին Արարատյան դաշտավայրում՝ Արաքսի ձախափնյա հատվածում: Հետևաբար, *esinini* բառը (կամ *esinini* ժամ արտահայտությունը), ըստ երևույթին, Յուզկերտի *KYKH*, 48 և Գյուզակի *KYKH*, 50 արձանագրությունների մեջ, առկա է եղել (կամ ենթադրվում է) մեկ վերոհիշյալ բոլոր արձանագրություններում: Ի դեպ շնայած Վանի թանգարանի համարյա անթերի պահպանված *KYKH*, 101 արձանագրությունը չի հիշատակում *esinini* ժամ արտահայտությունը, սակայն նկատի ունենալով, որ այն փաստորեն կրկնում է Յուզկերտի *KYKH*, 48 արձանագրության մեջ մատուցվող իրողությունը՝ Արարատյան դաշտավայրի Էրփկուախի երկրում հույսկապ ամբողջի՝ Մեմուախիմիլի և Խաղյան տաճարի հիմնադրման մասին, կարծում ենք, տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող *esinini* ժամ–ն այնտեղ ևս ինքնին ենթադրվում է:

Մի խոսքով, ելնելով վերոհիշյալ ամբողջ շարադրանքից, մենք հակված ենք Յուզկերտի և Գյուզակի արձանագրությունների *esinini* բառի համար առաջարկել «քնակելի», իսկ *esinini* ժամ արտահայտության՝ «քնակելի դարձրեց» մեկնաբանությունը: Ըստ երևույթին, բոլոր դեպքերում ակնարկվում է մախկնում անմարդարանակ, ամայի տաքածքները (որոնց մասին հաճախ նշում են ուրարտական արձանագրությունները) քնակելի դարձնելու մասին՝ նրանցում ինչպես ոռոգման

լայն ցամփ ստեղծելու և երկրագործական ու այգեգործական-խաղողագործական ձեռնարկումների, այնպես էլ քաղաք-ամրոցների և տաճարների հիմնադրման շնորհիվ:

Վերևում մեծք հայանցիկ կանգ առանք եփնոնի-ի մեկնարամման վրա, նկատի ունենալով, որ Տուրակերտի KYKH, 48 արձանագրության մեջ սոսկ այդ քառյակաան է փերիոն հետ միասին, կարոտ քաջահայտմամ: Ուստի եփնոնի-ն կոչված է ըստ անենայնի ամրոցացնելու ոչ միայն հիշյալ արձանագրության, այլև ուրարտական խյնտիկ այլ մանավանդ Գյուրակի տեքստի նման պակասավոր, արձանագրությունների, համանման հատվածների իմաստավորումը:

Իսկ այժմ վերստին անդրադառնանք հողվածի այս քաժնի հիմնական հարցին՝ փերիոն քառի մեկնարամությանը, մեր ուշադրությունը, քննականաբար, սկեռելով Ռուսա II-ի Կարմիր-քլուրում հայտնաբերված KYKH, 424 արձանագրության վրա, որի 3-4-րդ տողերում ասված է.

i-ó-me Գhal-ó-še LUGÁL-tú-ji a-ru-ni na-ša <di¹⁰ AD-si-ni> e-si-i LUGÁL-tó-ji-mi i-še-er-ji-ni i-mi-li Գhal-ó-ni-li K[A 8]-ó-ó-ó-tó-ó-li ba-du-si-e

«Երբ-ինձ Խաղի աստվածը թագավորություն պարզեց (և) քազմեցի (ես) հայրական, արքայական գահին, փերիոն այս Խաղյան դոմեքը (տաճարը) կառուցեցի իշակապ»:

Եվ, այսպես, Մեմուայի Տուրակերտի և Ռուսա II-ի Կարմիր-քլուրի արձանագրությունների վերը մատուցված հատվածների փաստական նյութի համալրությունից այքի է գարնում այն փաստը, որ նրանցում երկու դեպքում էլ, ակնհերևաբար, մատնացույց է արվում ուրարտական հիշյալ թագավորների կողմից տարրեր վայրերում համանման շինարարական աշխատանքների ձեռնարկման ժամանակի մասին: Այլ կերպ ասած, մի դեպքում Մեմուան Արարատյան դաշտավայրի Արաքսի աջափնյա հատվածը՝ այժմյան Տուրակերտի տարածքը քննակել է դարձրել և այնտեղ կառուցել իշակապ Խաղյան դոմեք (տաճար) և ամրոց այն ժամանակ, երբ նրա կողմից Խաղի աստծու զորությամբ նվաճվել է Էրիկուախի երկիրը՝ Լուխիունի կենտրոնով հանդերձ, իսկ մյուս դեպքում Ռուսա II-ը Կարմիր-քլուրում իշակապ Խաղյան դոմեք (տաճար) է կառուցել այն ժամանակ, երբ զերագույն աստված Խաղիին պարզեց է նրան արքայական գահը: Ի դեպ, KYKH, 424 արձանագրությունը, կարծես, միաժամանակ վկայում է, որ ոչ միայն Թեյշերախիի տաճարի, այլ հենց իր՝ Թեյշերախիի քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը ընդհանրապես հանդնկել է Ռուսա II-ի կողմից արքայական գահը ստանձնելու պահին:

Ինչ վերաբերում է ուրարտական թագավորի՝ Ռուսա II-ի Այանի-սից ծագող խյնտիկ նոր արձանագրությանը, ապա նրանում փերիոն քառը հիշատակվում է կրկնակի, ըստ որում տարրեր կարգի կոմտեքստ-

ներում: Մի դեպքում, կարելի է ասել, այն լիակից համընկնում է Կարմիր-բլուրի վերոնիշյալ KYKH, 424 արձանագրության տեքստին՝ սակ այն աննշան տարբերակով, որ երբ –me «ինձ» անձնական դեղանունը այնտեղ կցված է իս «երբ» բառին (is-me «երբ-ինձ»), ապա Այանիսի արձանագրության մեջ me-ն կցված է Նաղիի դիցանվանը (*Haldin-me «Նաղի-ին-ինձ»): Հետևաբար, դա նշանակում է, որ այստեղ ևս, նույն Ռուսա II-ի Կարմիր-բլուրի արձանագրության նման, մեզ հետաքրքրող ֆերիոն-ն ակնարկում է, որ Նաղիյան դոմերի (տաճարի) հոյակապ կառուցումը (ֆերիոն իոնի *Haldinili KÁ šidštali badasie) ժամանակագրորեն անմիջապես հետևել է Նաղիի աստծո կողմից ուրարտական արքային զան պարգևելուն (is-me *Haldise LUGÁL-tšēti arumi nahadi ¹¹AD-sini esi LUGÁL-tšihini) ⁸:

Իսկ քանի որ Ռուսա II-ի Այանիսի արձանագրության մեջ խնդրոս առարկա ֆերիոն բառի մյուս հիշատակությունը հանդես է գալիս արդեն այլ կարգի, ըստ որում քափական ծավալում և անհասկանալի քառասյաչարով համեմված կոմտեքստում, ապա փաստական մյուսը հնարավորին տեսանելի դարձնելու համար նարատակահարձար ենք գտնում մատուցել այն այստեղ հատվածաբար.

... aše TAG qutumenaue tanuši MÁŠ.TUR *Haldie nipsidulini UDU *Haldie TAG UDU *IM-a UDU *UTU-nie UDU *Arubainie UDU *Haldinaue BELI UDU *Haldinaue KÁ UDU *Ua UDU DINGIR¹⁰²³-ue ... *Haldina KÁ ֆերիոնի իսկուսի սիլատին... ⁹

Բերված հատվածը, զուցե, առաջին հայացքից հապճեպ տարվորություն թողնի, քե իբր այն քաջարձակապես ընդհանուր ոչինչ չունի ֆերիոն բառը հիշատակող մեզ հայտնի Տուրակերտի KYKH, 48, Կարմիր-բլուրի KYKH, 424 և Այանիսի նոր արձանագրությունների վերոնիշյալ հատվածների հետ: Սակայն սույն տեքստի մանրագծին ընթացկամ դեպքում ըստ ամենայնի քաջահայտվում է, որ այստեղ սակ փաստական մյուսն է տարբեր, այն դեպքում, երբ նրա մատուցման ձևը մնում է նույնը: Իսկ ֆերիոն բառիմաստի քաջահայտման համար, ինչպես դա կպարզվի ներքևում, կարևորը հենց մյուսի մատուցման ձևն է: Դրանում համոզվելու համար արժե թերված հատվածի աճ և մեզ հետաքրքրող ֆերիոն բառերի մատուցման ձևը համադրել Տուրակերտի, Կարմիր-բլուրի և Այանիսի (տես սողեր 4-5) արձանագրությունների իս և ֆերիոն տարբերակների հետ: Այդ դեպքում այլի է զարմում այն փաստը, որ սույն աճ «երբ» տարբերակին համապատասխանում է վերոնիշյալ տեքստերի իս «երբ» նույնիմաստ բառը: Այլ կեպ ասած, մի դեպքում առկա են միևնույն «երբ» իմաստն արտահայտող աճ և իս բառերը, իսկ մյուս դեպքում՝ երկու տարբերակներում էլ միևնույն ֆերիոն բառը:

Այժմ տեսնենք, թե առաջարկված մտահղացումը որքանով է աղթաբազմում իրեն Այամիսի նոր արձանագրության տեքստի այն երկրորդ տարբերակում, ուր ասված է. Երբ գոհարելվել են ուլ Խաղդիին, ոչխար՝ Խաղդիին, ոչխար՝ Թեյշերային, ոչխար՝ Շիլիմիին, ոչխար՝ Վարուսնիին, ոչխար՝ Խաղդյան զենքին, ոչխար՝ Խաղդյան դոմերին (տաճար), ոչխար՝ Ուային, ոչխար՝ (այլ) աստվածներին Խաղդյան դոմերում, այսինքն՝ տաճարում, ապա պաշտամունքային այդ արարողության ժամանակ տեղի է ունեցել նաև խաղողի մատուցում (իֆերիու իալու սիլատու):

Հետևաբար, *iu*-ի և *իֆերիու*-ի անկախության դեպքում, երբ (*iu*) ուրարտական թագավորները ստանձնում են արքայական գահը, ապա այն ժամանակ էլ (*իֆերիու*) նրանց կողմից ձեռնարկվում են տաճարների և ամրոցների շինարարություն, ինչպես նաև տվյալ վայրի քնակեցում (*im es esinini duni*), իսկ *ase*-ի և *իֆերիու*-ի դեպքում, երբ (*ase*) տաճարում ձեռնարկվում են կենդանիների գոհարելություններ ի պատիվ ուրարտական աստվածների, Խաղդյան զենքերի և այլնի, ապա այն ժամանակ էլ (*իֆերիու*) պաշտամունքային արարողություններում տեղի է ունենում նաև խաղողի մատուցում (*իալու սիլատու*): Այի խոսքով, որ կողմից էլ դիտարկելու լինենք մեզ հետաքրքրող ուրարտական արձանագրությունների համապատասխան հատվածները, ապա բոլոր դեպքերում *իֆերիու* բառը նրանցում, ակներևաբար, արտահայտում է ժամանակի հասկացություն: Ի վերջո *իֆերիու* բառիմաստը բացահայտելու համար, կարծում ենք, առանցքային նշանակություն ունի Սարգուրի II-ի Կարաբաշի KYKH, 274 արձանագրությունը, ուր ասված է.

^{ms}Sarduriše ^mArgištišiniše ašie iu ^šHaldis-me LUGÁL-tuši aruni nahadi ^lAD-sini esí LUGÁL-tušini ikakani MU terubi É.GAL badusie ^{ms}Sarduriei URU tini

Սարգուրին, Արգիշտիի որդին, ասում է. Երբ Խաղդի աստվածներին թագավորություն պարգևեց (և) թագնեցի (ես) իսրայական գահին արքայական, նույն տարում հիմնեցի ամրոց իոյակապ՝ «Սարգուրիի քաղաք» անվամբ:

Այս կապակցությամբ, բնականաբար, առաջին հայացքից կարող է հարց ծագել, թե ի՞նչ գործ ունի այստեղ Սարգուրի II-ի վերոհիշյալ արձանագրությունը *իֆերիու* բառիմաստի բացահայտման համար, քանի որ այդ բառը այնտեղ նույնիսկ չի հշատակվում: Սակայն դրա կողքին ակամայից այքի է զարնում այն արտակարգ կարևոր փաստը, որ այստեղ ըստ էության մենք գործ ունենք *իֆերիու*-ն հիշատակող տեքստի կրկնագրի (դուպլիկատի) հետ: Հասկանալի է, որ երևու դեպքում էլ այդ տեքստերում կրկնվում են միևնույն փաստերը, այսինքն՝ նոր տաճարների և ամրոցների շինարարությունը, որը տեղի է ունեցել թագավորների

կողմից արքայական զահը ստանձնելուց հետո՝ «այն ժամանակ» (իերիմ) կամ նույն տարում (ikukani MU):

Ի դեպ, վերոհիշյալ փաստերից միաժամանակ աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ *իերիմ*-ն և *ikukani MU*-ն որսարտական սեպագիր տեքստերում սովորաբար համդես են գալիս այն դեպքերում, երբ սվյալ տեքստը արտահայտվում է *iu* «երբ» բառով: Ըստ որում այդ կարգի կոնտեքստների հնուագուտությունը բացահայտում է, որ նրանցում *իերիմ* բառը կամ *ikukani MU* բառակապակցությունը, ճիշտ է, միշտ չէ, փաստացի արտահայտվում են տեքստերում, սակայն դրանց իմաստները, այնուամենայնիվ, ինքնին ենթադրվում են: Առաջարկվող հետևարյան մեջ համազվելու իսմար բազմաթիվ մեծան կոնտեքստներից ստորև բերենք սոսկ երեք պատասխիկ.

1) ...¹⁰Menuaše ¹⁰İspuiniehe *iu* ¹⁰ateimi esi nahubi ^{KLRS}Šatiruni durbaie manu¹⁰

...Մեմուան, Իշպուինիի որդին, երբ հայրական տեղը (զահը) քարձբացավ, Շատիրունի (երկիրը) ապտամբել էր...

2) ¹⁰Menuaše ¹⁰İspuiniehe ... *iu* ⁶Haldinili KÁ Sidištuali É.GAL Sidištuni badusie teruni ⁶Haldi patari tiri ini ^{GS}uldi teruni ^{GS}šarie...¹¹

Մեմուան, Իշպուինիի որդին, ... երբ Խաղյան դռներ (տաճար) կառուցեց, ամբողջ կառուցեց հոյակապ, հիմնեց Խաղի անվամբ քաղաք, այս խաղողի այգին հիմնեց, պտղատու այգին...

3) ¹⁰Sarduriše ¹⁰Argištiniehe alie *iu* ^{KLRS}Šhimeali haubi biduaše ikukani KASKAL haubi ^{URU}Maqaltuni...¹²

...Սարդուրին, Արգիշտիի որդին ասում է. երբ Ուխիմեալի երկիրը նվաճեցի, վերադարձին նույն ճանապարհին նվաճեցի (Մակ) Մակալտունի քաղաքը...

Հետևաբար, դժվար չէ նկատել, որ որսարտական արձանագրությունների ցիտված հատվածներից առաջինում *իերիմ*-ն կամ *ikukani MU*-ն, չնայած առանց կոնկրետ հիշատակության, այնուամենայնիվ ինքնին ենթադրվում է *nahabe* բայի և ^{KLRS}Šatiruni երկրամիակ, երկարդում՝ *badusie* մակբայի և *teruni* բայի, իսկ երրորդում՝ *haubi* բայի և *biduaše* գոյականի միջև:

Այստեղ մեզ մնում է սոսկ ավելացնել, որ Այամիսի նոր արձանագրության հրատարակիչ Միրյո Մալվինին տեքստի բարձրանության մեջ *իերիմ* բառի կողքին (փակագծում) իրավացիորեն ենթադրում է նրա *adverb*, այսինքն՝ մակբայ լինելու հնարավորությունը¹³: Եվ, իսկապես, նյութի հանգամանակի ուսումնասիրությունը, ինչպես երևում է, հաստատում է խտրացի ակամավոր արևելագետի կռակումը, քանի որ որսարտերեն հիշյալ բառի իսմար մեր առաջարկած «այն ժամանակ» (*tor da*)

թարգմանության համաձայն, *isērbini*-ն իսկապես մակրայ է, այն էլ ժամանակի մակրայ:

Քիճու թառի ստուգաբանությունը

Այս քառը ուրարտական սեպագիր արդյունքներում համընդհանուր է ստեղծ երկու անգամ: *Դ*-բանցից մեկը գիտությանը հայտնի է վաղուց՝ դեռևս Արգիշտի I-ի *Խորխորյան տարեգրության* կրկնագրերի (դուպլիկատների) առաջին երատարակություններից¹⁴, իսկ մյուսը՝ Այանիսի հնագիտական պեղումներում վերջերս մատուցված Ռուսա II-ի ծավալուն արձանագրությունից¹⁵:

Ի դեպ, *Քիճու* թառի ոչ միայն մեկնաբանությունը, այլև նույնիսկ ընթերցումը մասնագիտական գրականության մեջ ի սկզբանե տեղիք է տվել զգալի տարակարծությունների: Ուրարտական արձանագրությունների դիվանի եռլինակ Գ. Ա. Մելիքիշվիլին, օրինակ, *Քի-Քի-ու* MU-ի փոխարենն առաջարկել է *ՏԻՏԻԸՄ MU* (?) գաղտնիարագրերի կոմբինացիան, որից, սակայն, հարցականի տակ թարգմանել է ստեղծ MU-ն՝ «տարին»¹⁶: Ինչ վերաբերում է *Քի-Քի-ու* ընթերցմանը, ապա այն եաստատվել է Ա. Գյոցեի ջանքերի շնորհիվ՝ բացատելով, այնինչ, այդ թառի մեկնաբանությունը¹⁷:

Հետագայում Ա. Գյոցեի բացահայտած *Քիճու* ընթերցումը ուրարտական արձանագրությունների իր դիվանում ընդունել է Ֆ. Վ. Բյունիզը՝ անտեսելով նույնպես այդ թառիմաստի քննարկումը¹⁸: Իսկ ավելի ուշ այդ թառի մեկնաբանությանը առաջինը անդրադարձել է ստեղծ Բ. Մ. Դյակոնովը՝ կապելով այն առայժմ արձանագրություններում չվկայված **Քիճ*-ի հետ, որի տակ նա ենթադրել է հայտնի III-Ֆե-ն, ուստի ընկալել որպես «երեք»¹⁹:

Երկար ժամանակ հուսալի փաստական նյութի բացակայության պայմաններում Բ. Մ. Դյակոնովի կարծիքը ստիպված է եղել կրկնելու տողերիս եռլինակը՝ վերջերս երատարակված ուրարտական արձանագրությունների իր դիվանում²⁰: Իսկ Միդլո Սալվինին Այանիսի նորահայտ արձանագրության իր երատարակության մեջ հակված է *Քիճու*-ն մեկնաբանելու երկրորդ անգամ (*second time*)՝ մկառի ումնաբանով, որ պաշտամունքային արարատությունների ժամանակ Ինուա (նի) դիցուհուն միևնույն տեքստում երկու անգամ է մատուցվում ոչխարի զոհաբերություն՝ UDU ⁴Inuanie ... UDU ⁴Inuanie *Քիճու*²¹:

Սակայն մերկայաժն առկա թեև սող, բայց ըստ ամենայնի արժեքավոր փաստական նյութի հանգամանակի քննարկումը վկայում է, որ *Քիճու*-ի համար առաջարկված «երեք» և «երկրորդ անգամ» թարգմանությունները հավասարապես արդարացում չեն գտնում ոչ *Խորխորյան*

տարեգրության կրկնագրում, ոչ էլ Այանիսի նորահայտ արձանագրության մեջ: Ուստի այդ քառի ընթերցման և մեկնաբանության մախապարանությունը հատկացված վերոհիշյալ հակիրճ մախարանից հետո, կարծում ենք, արժե վերստին անդրադառնալ մեզ հետաքրքրող ուրարտական տեքստերի հոգատար հետազոտությանը:

Եվ, այսպես, հի՛նո քառը եչառական խորհարդան տարեգրության կրկնագրերից մեկում ասված է.

[^oA]r-gi-iš-ti-še a-li-e a-li-e-li LUGÁL^{MEŠ} [a]r-cu-i-a-li "Di-a-ú-ti-ni-e ši-ši-ni MU [ja]-ú-bi^{KUR} Lu-šá-e KUR-ni-e^{KUR} Ka-tar-za-e KUR-ni-e^{MEŠ} E-ri-a-ji KUR-ni-e^{KUR} Gu-lu-ta-ji...²²

Այս տեքստը ակամայից հիշեցնում է ուրարտական տարեգրությունների այն հատվածները, որոնցում տվյալ տարվա հերթական աշխատանքների ժամանակ օտար երկրների նվաճումը ներկայացվում են ikukani MU իսուի «նույն տարում նվաճեցի», ikukani MU šišini (կամ šišuhani, tarani) իսուի «նույն տարվա հի՛նո-ին (կամ հի՛սհանի-ին, tarani-ին) նվաճեցի» մախարաններով: Գլխության մեջ, ինարկե, առայժմ համոզիչ մեկնաբանություն չունեն հի՛նո, հի՛սհանի, և tarani քառիմաստները, մասնագիտական գրականության մեջ դրանց տակ տակ փորձել են ենթադրել տարվա նշանակների անվանումները կամ տվյալ տարում ձեռնարկված աշխատանքների հերթականությունը: Սակայն խնդրո առարկա հի՛նո քառի այս կամ այն չափով համոզիչ մեկնաբանության համար դա չէ կարևորը. շատ ավելի կարևորն այն է, որ վաղուց ի վեր ըստ ամենայնի հաստատված է ikukani MU (ի՛կու) «նույն տարում» քառականակցությունը, որի տարբերակն է, ամենայն հավանականությամբ, մեզ հետաքրքրող հի՛նո MU-ն:

Հետևաբար, ելնելով վերը արժարժված փաստական նյութից և նրա առթիվ արված խորհրդածություններից, մենք հակված ենք ուրարտերենի առայժմ անհայտ հի՛նո-ն համարելու վաղուց հայտնի ikukani-ի հոմանիշը, ուստի հի՛նո MU-ի համար առաջարկելու «հիշյալ տարում» քարգմանությունը: Կարծում ենք, որ դա լավին արդարացնում է իրեն խորհարդան տարեգրության կրկնագրի մեզ հետաքրքրող վերոհիշյալ հատվածում, որը քարգմանաբար բերում ենք ստորև.

«Արգիշտին ասում է. (այն) թագավորները, որոնք օգնության հասան Դիաուիսիին, հիշյալ տարում նվաճեցի Լուչա երկիրը, Կառարգա երկիրը, Էրիալի երկիրը, Գուլուտալիսին...»:

Այստեղ մեզ մնում է ավելացնել, որ Արգիշտի I-ի տվյալ տարվա ելմանական ձեռնարկումը, ըստ երևույթին, ուղղված է եղել Էրիուսյան ցեղային միության դեմ, որի հալառակեցումը, ասկայն, հիշատակվում է տակ վերնագրային տեքստում²³: Ինչ վերաբերում է աշխատանքի նկարագրության մեջ Դիաուիսի ցեղային միությանը օգնության հասն

երկրների միաճմամբ, որը նույնպես տեղի է ունեցել «եփշյալ տարում» (Ešino MU), ասքա նքանք երևի եղել են էփիուսի ցեղային միության կամ հպատակները, կամ էլ դաշնակիցները:

Իսկ այժմ տեսնենք, թե Խորխորյան տարեգրության կրկնագրի Ešino բառի համար մեր առաջարկած «եփշյալ» քարգճամաբյունը ինչպես է արդարացնում իրեն Այամիսի նորահայտ արձանագրության միանգամայն այլ բնույթի տեքստում, ուր այն առնչվում է Ինուսանի դիցանվան հետ:

... UDU ⁶E-i-du-ru UDU ⁶Ba-ba-a UDU ⁴A-di-a UDU ⁶Sar-di-e UDU ⁴I-no-a-ni-i-e UDU ⁶A-ia-a UDU ⁴I-u-ú-ru-ni-a UDU ⁴I-no-a-ni-e և E-É-ni-e...²⁴

Ինչպես ակնհայտ է այս ցիտված տեքստից, Խաղդյան դոմեթում (⁶Ešalnilu KÁ-li), այսինքն՝ տաճարում ձեռնարկված պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ նախատեսված կենդանիների զոհաբերություններում Ինուսանի դիցուհուն հատկացված է յուրահատուկ տեղ՝ ոչխարի կրկնակի մատուցում: Ըստ որում այդ մատուցումը տեղի է ունենում ոչ թե միանգամից, այսինքն՝ «երկու ոչխար Ինուսանիին», այլ աստիճանաբար՝ «ոչխար Ինուսանիին», «ոչխար Ինուսանի Ešino-ին»: Եվ դա այն դեպքում, երբ թվարկված դիցուհիների շարքում Ինուսանին հանդես է գալիս մերթ հինգերորդ, մերթ էլ վերջին՝ ութերորդ տեղում:

Մյուս կողմից, հատկանշական է, որ ի տարբերություն շարքային դիցուհի Ինուսանիի, նույնիսկ գերազույն աստված Խաղդիի կնոջ՝ գերագույն դիցուհի Վարուբանիի պատվին նախատեսված է եղել ընդամենը մեկ կովի զոհաբերություն: Իսկ երկուսն էլ ոչխարների զոհաբերություն պետք է իբրևկանազաններ ասկ մնացած ըլլող, այսինքն՝ անվանապես յեփշատակված, աստվածների (DINGIR^{MS}) և դիցուհիների (⁴NIN^{MS}) պատվին (տեղ 13):

Ի դեպ Ինուսանիի համար նախատեսված երկու ոչխարների զոհաբերության մեծաշնորհը, ի տարբերություն նրա հետ հիշատակված մյուս դիցուհիների, որոնց պատվին պետք է զոհաբերվեին ասկ մեկական ոչխար, հետազոտության առարկա կարող է դառնալ հետազայում համապատասխան փաստական նյութի առկայության դեպքում: Սակայն Ešino բառիմաստի մեկնաբանության համար այդ քաջը, քարեխալտաբար, քաջարձակապես ոչ մի խոչընդոտ չի կարող հարուցել: Դեռ ավելին, քաջի մնացած հանգամանքներից, Ešino-ն միաժամանակ նպաստում է, որպեսզի հետազոտողները ամտեղի մտադրամբ չհասցեսագրեն ուրարտական գրագրին, թե իբր նրա անփութությամբ Ինուսանի դիցուհուն վերաբերող միևնույն զոհաբերությունը երևի սխալմամբ արձանագրվել է կրկնակի:

Հատկամշակամ է, որ սեպագիր տեքստը հստակ տարբերակում է միմյանցից Ինուանի դիցուհուն նվիրված երկու զոհաբերությունները, ընդ որում որոշակի ընդմիջումով՝ մեքք Ինուանիին, մեքք էլ Ինուանի ճինու-ին: Ուստի այս ամենը ինքնին վկայում է, որ Խորխաղյան տարեգրության կրկնագրում այդ բառին տրված «հիշյալ» բարզամտությամբ նույնքան համոզել է նաև Այանիսի արձամագրության համար: Մի յուսքով, մի դեպքում ասկա է ճինու MU իստի «հիշյալ տաքում նվանցի» (հմմտ. ikukani MU իստի «նույն տաքում նվանցի»), իսկ մյուս դեպքում՝ UDU Գուանի ճինու «ոչխար՝ Ինուանի հիշյալին» (կարդա «հիշյալ Ինուանիին»):

Այստեղ, գուցե, ասածին հայացքից առարկություն կարող է ծագել սոսկ որոշիչ և որոշյալի շարահյուսական անհամապատասխանության վերաբերյալ՝ ճինու MU «հիշյալ տաքում», քայք Գուանի ճինու «Ինուանի հիշյալին»: Սակայն այդ անհամապատասխանությունը ևս լիարժեք հիմնավորում է գտնում ուրարտերենի շարահյուսական կանոնների բազմազանությամբ, եթե, օրինակ, համեմատենք masini ^{GR} և ար զենցը» և ^{GR} անի ևսի «խաղողի այգի նոր», ini ^{GR} barzadibiduni «այս barzadibiduni տունը» և ^{GR} barzadibiduni ini «barzadibiduni տունը այս»:

Այսպիսով, նվերով վերջ մատուցված փաստական նյութի քննարկումից, ստորև առաջարկում ենք Այանիսի արձամագրության մեզ հետաքրքրող վերահիշյալ հատվածի բարզամտությունը.

«...ոչխար՝ Լուդուրու դիցուհուն, ոչխար՝ Բարա դիցուհուն, ոչխար՝ Աղիա դիցուհուն, ոչխար՝ Սարդի դիցուհուն, ոչխար՝ Ինուանի դիցուհուն, ոչխար՝ Այա դիցուհուն, ոչխար՝ Տուշսունիս դիցուհուն, ոչխար՝ Ինուանի դիցուհի հիշյալին»:

Վերջում մեզ մնում է ավելացնել, որ ինքը՝ Գուանի-ն խոսում անում է և նշանակում է հենց «դիցուհի», որից սերող Գուանու-ն հոգնակի տրակամով հայտնի է վաղուց՝ դեռևս Մեծի դոսան պաշտամունքային և Չելքի-բարդի շինարարական արձամագրություններից²³: Իսկ այժմ դոսա գաղափարագիր համապատասխանությունը համընկնում է Այանիսի նորահայտ սեպագրում՝ NIN^{ME2}-սե ձևով²⁴: Սակայն այդ հարցը արդեն այլ հետազոտության առարկա է:

NEW READINGS AND INTERPRETATIONS
IN THE URARTIAN AYANIS INSCRIPTION1. New Urartian word *išerhini*

The *Tzolaker* inscription of Menuas (KUKN, 48) and the *Karmir dšar* inscription of Rusa II (KUKN, 424) shows that here the word *išerhini*, probably, indicates on the time of some actions conducted by the Urartian kings; in the first case – after the conquest of Erikuahi, and the second – after Rusa's accession. The *Ayanis* inscription also, like *Karmir dšar*, tells about the erection of cultic objects after the accession of the king, and in the second case – the offering of vine for the gods during the sacrifices in the temple. In all cases the word *išerhini* indicates the idea of the time.

On the other side, for the clearing of the exact meaning of *išerhini* the *Karatesh* inscription of Sarduri II (KUKN, 274) offers a decisive argument; here this word is replaced by *šrakani MU* „in the same year“. Certainly, *išerhini* „in that time“ actually is a homonymous word to *šrakani MU* „in that year“.

Indeed, the editor of the *Ayanis* inscription M. Salvini is correct when regards *išerhini* as an adverb. This word actually is an adverb of time.

2. New etymology of the word *širini*

The lines 33–35 of the *Khorkhor Annals* (duplicate = KUKN, 174B1) contains the next statement:

¹¹Argištiše ¹²Menušiniše alie ... širini MU ḫabi ^{K118}Lulac KUR-nie
^{K118}Katarzac KUR-nie ^{K118}Eriahi KUR-nie

This passage reminds one those of Urartian annals where the conquest of hostile countries which had taken place in the given year, is introduced by *šrakani MU ḫabi* „I conquered in the same year“. Probably, *šrakani MU* is a variant of *širini MU*, the latter to be translated as „in the aforementioned year“. This is the case in the next passage from the *Khorkhor* inscription:

„Argišti, the son of Menuas, says ... in the aforementioned year I conquered the country of Lusa, the country of Qatarza, the country of Eriahi ...“.

How the word *širini* could be translated in the *Ayanis* inscription where it is used in a different context:

... UDU ⁴Ešduru UDU ⁴Baba UDU ⁴Adia UDU ⁴Sardie UDU ⁴Inuanie UDU
⁴Aia UDU ⁴Tušpunia UDU ⁴Inuanie širinie ...

It is worth to note that the text distinguishes between two different deities bearing the same name *Inuanie*. The translation „a ship for the aforementioned *Inuanie*“ (UDU ⁴Inuanie širinie) should not look puzzling.

The translation of the whole passage from the *Ayanis* inscription: „... a ship for Ešduru, a ship for Baba, a ship for Adia, a ship for Sardie, a ship for Inuanie, a ship for Aia, a ship for Tušpunia, a ship for the aforementioned *Inuanie*“.

1. Մերոյր Մըրանեօն, «Միրան», Վարդաշատ, 1886, մտրթր В 500–501 էթրթի մթրլ: D. H. Müller, Drei neue Inschriften von Van, II. Inschriften von Zoakert, "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", Wien, 1887, I Band, 3 Heft, էր 216–219:
2. Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи Кармир–блур, Ереван, 1966, էր 38, տրթր I, տղ 4: Г. А. Меликшвили, "Вестник древней истории", 1971, № 4, էր 267, տղ 4: Н. В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей (աշտիտիսի՝ КУКН), Ереван, 2001, էր 348, № 424, տղ 4 և ծաւր. 5:
3. M. Salvini, *Ayazis*, I, Roma, 2001, էր 254, (I, 5), 258 (V, 55):
4. Н. В. Арутюнян, КУКН, 48, տղթր 1–7:
5. Նտյն տնդրմ, 50, տղթր 2–4:
6. Նտյն տնդրմ, 49, տղթր 1–3:
7. Նտյն տնդրմ, 101, րրիս կոթմ, տղթր 5–8, 21–25:
8. M. Salvini, *Ayazis*, I, էր 254, (I, տղթր 4–6):
9. Նտյն տնդրմ, էր 257–258 (V, տղթր 5–11):
10. Н. В. Арутюнян, КУКН, 148, տղթր 6–8:
11. Նտյն տնդրմ, 49, տղթր 1–3:
12. Նտյն տնդրմ, 248, տղթր 2–6:
13. M. Salvini, *Ayazis*, I, էր 259, (I, 5):
14. A. H. Sayce, "Journal of the Royal Asiatic Society", XIV, London, 1882, տրծաւօրթրթրմի № 20:
15. M. Salvini, *Ayazis*, I, էր 254, (II, 2):
16. Г. А. Меликшвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, 128В1, տղ 34 և ծաւր. 13:
17. A. Grotze, "Revue Hittite et Asiatique", 24, Paris, 1936, էր 282:
18. F. W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, II, Graz, 1957, № 82, Զ., տղ 34:
19. И. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М. –Л., 1963, էր 76 (և ծաւր. 122), 91:
20. Н. В. Арутюнян, КУКН, 174В1, տղ 34 և ծաւր. 14, ինչոսի սաւ էր 464:
21. M. Salvini, *Ayazis*, I, էր 259, (II, 2):
22. Н. В. Арутюнян, КУКН, 174В1, տղթր 33–36:
23. Նտյն տնդրմ, 174В1, տղթր 27–29:
24. M. Salvini, *Ayazis*, I, էր 259, (II, 1–2):
25. Н. В. Арутюнян, КУКН, էր 449:
26. M. Salvini, *Ayazis*, I, էր 254, (II, 2):

ԱՐԹՈՒՐ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՓՐԿԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԻԴԵԱՆՆ ԸՍՏ «Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ»
ԵՎ Ս. ԿՅՈՒՐԵՂ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԱՅՈՒ «ԿՈՉՈՒՄՆ
ԸՆԾԱՅՈՒԹՅԱՆ» ԵՐԿԻ

«Ս. Գրիգորի վարդապետությունը», որ Ազարանգեղոսի ներկա խմբագրության մասն է կազմում, Հայ առաքելական եկեղեցու վարդապետության կարևորագույն աղբյուրներից է: Թեև այն ավանդաբար վերագրվում է Գրիգոր Լուսավորչին, սակայն հայագիտության մեջ վաղուց ընդունված է այն տեսակետը, որ նա չէր կարող լինել այս հուշարձանի հեղինակը: Ըստ Բ. Սարգիսյանի, Ն. Բյուզանդացու և Ռ. Թոմասնի, «Վարդապետության» առավել հավանական հեղինակը Ս. Մեսրոպ Մաշտոցն է: Ուստի «Վարդապետությունը» պիտի դիտել որպես մեծարժեք մի հուշարձան, քանզի այն մեզ հնարավորություն է ընձեռում պատկերացում կազմելու 5-րդ դարի սկզբում, այսինքն՝ հայ առավածարանական ավանդույթի սկզբնավորման փուլում Հայ եկեղեցու որդեգրած դավանական սկզբունքների մասին:

Իր քննությով «Ս. Գրիգորի վարդապետությունը» ընծայակրություն է (catechisen) խմա՝ նորադարձ քրիստոնյաների համար նախատեսված քրիստոնեական վարդապետության հիմնական դրույթների շարադրանք: Հայրաբանական գրականության մեջ կան այս կարգի մի շարք երկեր, որոնց թվում իր բարձր արժանիքներով աչքի է ընկնում Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացու գրչին պատկանող «Կոչումն ընծայության» երկը: Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացին ծնվել է մոտավորապես 315 թ: 348–351 թթ. դարձել է Երուսաղեմի եպիսկոպոս: Հետագայում նա զանգվածներով և հետագայով նախ Անտիոք, իսկ հետո Տաքսոն: Այստեղ նա հարում է արևմտականներին և որպես նրանց կողմնակից, 359 թ. մասնակցում է Սելևկիայի եկեղեցական ժողովին: Ժողովը վերականգնում է նրա եպիսկոպոսական լիազորությունները, սակայն մեկ տարի անց նա դարձյալ արտաքսվում է Երուսաղեմից, վերադառնալով միայն 362 թ. Հուլիանոս կայսեր օրոք: 367 թ. վերադառնալով հարկադրաբար հեռանում է Երուսաղեմից

մինչև 378 ք. 381 ք. նա մասնակցում է 2-րդ տիեզերական ժողովին և վախճանվում է 387 ք:

Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացու երկը հայերեն է թարգմանվել դեռ Մաչուռցի կենդանության օրոք, և ամուսնականի է, որ այն հայացվել է նույն հոգևոր և գրական միջավայրում, որում ստեղծվել է մահ «Ս. Գրիգորի վարդապետությունը»: Ուստի այս երկերի համեմատական վերլուծությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ և բյուզանդական վաղմիջնադարյան աստվածաբանական մտքի բաղդատական ուսումնասիրման տեսակետից:

«Վարդապետության» մեջ Քրիստոսի մարդկության Եությունը նկարագրվում է հետևյալ կերպ. «Որ նա ինքն է յուրեանն, որպես և էն իսկ. սակայն յորժամ կանեցա՝ առ զմարդկան կերպարանս, և զզեցա մարմին, և էջ ի մեր մասնութին. այն որ անբան էր և աննաս յաննայն լրաթեան Աստուածութեանն՝ և վասն մեր էջ ի չափադրութիւն, և ամիփեցա ի մարմին. բովանդակեցա ճշմարտութեամբ ի մարմնին, և ճշմարիտ մարդ եղ, և էջ յանարգութիւն, զի մեզ բարձրացուցէ: Սակայն իւրով Աստուածութեամբն յերկինս է և յերկրի՝ առ Հօր և ընդ Հօր. և աննայն արարածք արամանս նորա շարժին ըստ իրարանչիւր կարգածոցն կազմածոց՝:՝ Սույն պարբերության մեջ հեղինակը շեշտում է նախ և առաջ Աստու Որդու է լինելը, դրանով իսկ հռչակելով Հօր և Որդու համագոյությունը, քանզի քրիստոնյաների կողմից Հայր-Աստու հետ նույնացված հիմկտակարանային Եհովայի անվան հայերեն թարգմանությունը է-Ն է: Որդին, լինելով բացարձակ զոյ, մարդկային կերպարանք առավ և զզեցավ մարմին: Այտեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Աստվածայնչի լեզվում մարմին բառը նշանակում էր ոչ միայն մարդկային օրգանիզմի նյութական կազմը, այլև ամբողջական մարդկային քնությունն իր բոլոր հոգեկան ու մտավոր դրսևորումներով իսկողնով: Ուստի հեղինակը հաստատում է Քրիստոսի մարդկության լրաթեքությունը, Նրա ճշմարիտ մարդ լինելը, տեղ չբողնելով որևէ երևութականության համար: Դրանով նա, փաստորեն, մերժում է 4-րդ դարի երկու հիմնական քրիստոսաբանական հերձվածները՝ արիտակամությունն ու ապոլիմարականությունը, որոնցից առաջինը ժխտում էր Հօր և Որդու համագոյությունը, իսկ երկրորդը բացատրում էր մարդկային քնության ամբողջականությունն ի Քրիստոս: Այս համգամանքը փաստում է, որ Գրիգոր Լուսավորիկը չէր կարող լինել Մ. Գրիգորի վարդապետության՝ հեղինակը, քանզի նրա մեջ տեղ զուտ ուղղափառ քրիստոսաբանական բանաձևումները հաստատվել են Երկրորդ Տիեզերական ժողովի կողմից (381 ք):

Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացին Քրիստոսի մարդկությունը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Այլ հաստատ դու, թէ սա միածին Որդիս Աստուծոյ վասն մերոց մեղատրաց յերկնից էջ յերկիր՝ գեռասարակից մարդ-

կուրծեանս մերոյ յանձն իւր առեալ զչարչարանս. և ծնալ ի սուրբ Կոստն, ի Հօգոյն Սրբոյ, ոչ իբրև ցնորք ինչ և առ այս երևելով զմարմին զզեցեալ, ալ ճշմարտի: Եւ ոչ իբրև ընդ փող ինչ անցեալ ընդ Կոյսն, ալ մարմին զզեցեալ ճշմարիտ անդառին ի մնացէ: Եւ եկեք իբրև զմեզ ճշմարիտ, և կաթնասուն եղև իբրև զմեզ ճշմարիտ: Զի եթէ իբրև ցնորք առ աչօք էր ծնունդն, ապա և առ աչօք էին փրկութիւնն»⁴:

Ընդհանուր առմամբ, այս երկու տեսակետների միջև առկա է մեծ ընդհանրություն: Երկուստեք շեշտվում է Քրիստոսի մարդկության լիարժեքությունը, սակայն առկա է տրամաբանական շեշտադրումների որոշակի տարբերություն: «Վարդապետության» հեղինակը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում Աստու Որդու մարմնացման հակօրինակական (անտիմոմիկ) բնույթի վրա, քանզի իջնելով երկնքից և մարդ դառնալով, նա միաժամանակ իր Աստվածությանը մնում էր երկնքում Հոր հետ: Իսկ Կյուրեղ Երուսաղեմացին ընդգծում է Քրիստոսի ճշմարիտ, ալ ոչ թե երևակայական մարդկային մարմին առնելու փաստը, քանզի միայն իսկական մարմին ունենալու դեպքում Նա կարող էր իսկապես փրկել մարդկությունը: Այստեղ, անշուշտ, առկա է գնատիկների և մանիքեականների քրիստոսաբանական հայացքների սցողված քննադատություն, քանզի նրանք համոզված էին, որ Քրիստոսի մարմինը սրբազան պի պատրաստ էր ու ցնորք, և Աստու Որդին ոչ թե ճշմարտապես մարդացավ, ալ լոկ մարդկային կերպարանք ընդունեց: Այս երկու մտտեցումների տարբերությունը պայմանավորված է նրանով, որ «Վարդապետության» հեղինակը հիմնականում գտնվում էր Ալեքսանդրյան աստվածաբանական դպրոցի ազդեցության մեղքը, իսկ այս դպրոցը միշտ առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում Ս. Երրորդության միասնության և աստվածային Անձների համագոյության վրա: Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացին, ընդհակառակը, Ամոնոնյան աստվածաբանական դպրոցի ներկայացուցիչ էր, և շարունակելով այս դպրոցի ավանդույթները, հիմնականում իր ուշադրությունը կենտրոնացնում էր Քրիստոսի մարդկային բնության վրա, Նրա ճշմարտապես մարմնանալու իրողությունը համարելով մարդկության փրկության գրավական:

«Ս. Գրիգորի վարդապետության» հեղինակը հանգամանորեն պարզաբանում է Քրիստոսի փրկագործության խորհուրդը: «Արդ՝ աստքեաց Աստուած զՈրդին իւր յաշխարհ, որ եկն և եղև ի կնոջէ. և ի մարդկեղեն մարմինս պատեցաւ. մարմնովն իրով զամենայն մարմին կենդանացոյց: Որով և յաղթեաց իսկ Արարիչն աշխարհի, զի նորոգեացէ զարդարսն և զերծուցէ ի մեղացածին ծննդոց և հրիշտակակեբապս արասցէ և աստուածորդիս կոչեացէ. և մահկանացոս անմահացուցէ անմահ Հոգւովն, պատուեացէ աստուածեղեն փառօքն: Վայելույ լուսովն զարդարին, և յերկրատրութենէս յերկնատրութիւն անցաննն, ի մահկանացուէս յան-

մահ կենդանութիւնն, զամանց յոյսն զգնեմն և զամապական զեղ կերպարանացն»³ : Այս պարբերության մեջ խոսվում է քրիստոնեական հայտնության զաղափարական առանցքի՝ մարդու փրկության և աստվածացման մասին: Քրիստոսի մարմինն է զոչտ է կենդանացնելու յոչոր այլ մարմինները, քանզի այն հաղորդության խորհրդի ժամանակ ընթաշխմվում է հավատացյալներին կողմից, աստվածացնելով և ամապական դարձնելով նրանց: Այս խորհուրդը միավորում է մարդկային քնությունը Քրիստոսի հետ, և յոչոր քրիստոնեաներին՝ միմյանց հետ, ու հենց դրա համար Եկեղեցին Քրիստոսի մարմին է անվանվում: Սակայն մեր մարդկային քնության Քրիստոսի աստվածային քնության հետ միավորվելը հաղորդության խորհրդի միջոցով բավարար չէ մարդու կատարյալ աստվածացման համար: Բացի քնությունից պետի աստվածամաս մաս անձը, և դրա համար անհրաժեշտ է իր ամձի մեջ ներընդունել Ս. Հոգու շնորհը: Այսպիսով, ըստ «Կարգապետության» հեղինակի, եզրույթ կլանքն է Քրիստոս քաղկացած է երկու մասից՝ մարդկային քնության աստվածացումից Քրիստոսի ամապական մարմնի հետ հաղորդակցվելու միջոցով, և մարդկային անձերի աստվածացումից Ս. Հոգու շնորհի ներընդունման շնորհիվ:

Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացին նույնպես արժեքավորում է Ս. Հոգու շնորհի ընդունման կարևորությունը քրիստոնյայի եզրույթ առաջընթացի համար: «Այլ նույն ինքն ամենեցուն Աստուած, որ խոսեցաւ ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ ի քերան մարգարեիցն, որ առաքեացն յաւարն պնդելկոստեից. աստ նոյն ինքն և առ ծեղ աստքեցէ, առ հասարակ ամենեցուն տայցէ զբարեկարգութիւն յւր: Զի ամենայն ժամանակի զպտուղ Հոգւոյն սրբոյ մեր մատուցանիցենք, զտէր և խաղաղութիւն, և զերկայնամտութիւն, և քաղցրութիւն, և զբարեբարութիւն, և զհաստառ, զհեզութիւն, զխնայութիւն ի Քրիստոս Յիսուս՝ ի տէր մեր. որով և նովառ Հոգւովն սրբով փառք Հօր այժմ և յախտեանս յախտենից. ամեն»⁴:

Եթե համեմատելու լինենք այս երկու հուշարձաններում անկա փրկագործական խղճումները, հարկադրված կլինենք նշելու նրանց միջև անկա ակնհայտ զաղափարական ընդհանրությունները: Եվ «Ս. Գրիգորի վարդապետությունը», և Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացու երկը ծավալաբար պատկերում են արևելյան հայրաբանական ավանդույթին, ինչով և պայմանավորված են նրանց միջև եղած նմանությունները: Սակայն դրա հետ մեկտեղ կան մաս Եական տարբերություններ: Եթե Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացին կիմնականում ուշադրություն է դարձնում Քրիստոսի առաքելության փրկագործական կողմի վրա, ապա «Կարգապետության» հեղինակը Քրիստոսի առաքելության էությունը տեսնում է մարդու աստվածացման մեջ: Հոգու փրկությունը և մարդու աստվածացումը միանգամայն տարբեր կրոնական խղճումներ են: Փրկությունն այն

հոգևոր կարգավիճակի վերականգնումն է, որ ունեւր Ադամն իր անկումից
 առաջ: Քրիստոսով փրկված մարդու հոգին վերադառնում է դրախտ, ի-
 մա՝ գերզգայական, սակայն եղական մի աշխարհ, որտեղ արդարենքի
 հոգիները մահվանից հետո երկնային երանություն են վայելում: Մինչդեռ
 աստվածացումը վերաբերում է ոչ միայն հոգուն, այլև մարդու ամբողջա-
 կան անձին: Աստվածացումը նշանակում է ֆիզիկական մարմնի ոգևոր-
 անացում և պայծառակերպում, ինչի հետևանքով մարդը, մնալով արա-
 քած, միաժամանակ աստվածային շնորհի միջոցով ձեռք է բերում անեղ
 քնություն, հաղորդակից դառնալով Ս. Երրորդության մշտնջենավոր կե-
 ցությանը: Փրկությունը ոչ այլ ինչ է քան Ադամի մահամահալ հոգևոր կա-
 տարելության վերականգնում, որ մարդուն եղեմ վերադառնալու հնա-
 րավորություն է քննեռում: Հոգու փրկությունը չի փոխում անձի գոյարա-
 նական ինքնությունը: Նա շարունակում է մնալ մի արարած, ու պարզա-
 պես վերստանում է այն եղական կատարելությունը, որով Աստված օժ-
 տել էր մարդուն, արարելով նրան ըստ Իր պատկերի և նմանության:
 Աստվածացումը ոչ միայն վերականգնում է նախաստեղծ մարդու կա-
 տարյալ կացությունը, այլև արմատապես փոխում է նրա գոյարանական
 կարգավիճակը, միավորելով նրա եղական քնությունն Աստծու անեղ
 քնության հետ: Նրա հոգին ու մարմինն Ս. Հոգու անեղ լույսի անմիջա-
 կան ներգործության հետևանքով արմատապես փոխակերպվում են,
 ձեռք բերելով նավերծություն և ամապակառնություն, և նմանվելով Քրիս-
 տոսի մարդկային քնությանը, որ ի սկզբանե անապական էր Նրա աստ-
 վածային քնության հետ միավորված լինելու պատճառով: Անշուշտ, այս
 աստվածացումը չի նշանակում, որ մարդը դառնում է նոր, Ս. Երրորդու-
 յան Անձերին գոյարանորեն էակից մի աստված: Պարզապես նրա եղա-
 կան քնությունը, պահպանելով իր էարանական կարգավիճակը, նե-
 րատնվում է աստվածային Գոյի մեջ, և մնալով արարած, միաժամանակ
 ստանում է Արարչին քնորոշ հատկություններ: Աստվածացման կատար-
 յալ օրինակ են ծառայում սրբերը: Ըստ "Վարդապետության հեղինակի.
 «Եւ որպէս ինքն խոնարհեցաւ ի քարձրութեանց անտի՛ այնպէս քարձ-
 րացոյց զորս եզխան արժանատոքս իբրում Աստուածութեանն. և արար
 զնոսա զանձանակս սիրոյ իրոց կամացն, և տաճար բնակութեան Հոգ-
 ւոյն սրբոյ. զի լիցին նոցա ընկղմեալ յԱստուածութիւնն»²: Այս սրբե-
 րության խնամող ճիշտ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է վերհիշել, քն
 ինչ է սրբությունը, և որն է դրա հոգևոր էությունն ըստ քրիստոնեական
 վարդապետության: Սրբության բուն իմաստը մարդու և Աստծու, արա-
 քածի և Արարչի գոյարանական վերամիավորումն է մարդու հոգևոր
 ճգնաճիւղի և Ս. Հոգու շնորհի համաստեղ ներգործության միջոցով:
 Սրբությունը լապես տարբերվում է արդարությունից, քանի որ վերջինս
 Աստծու կողմից տրված կրոնական և քաղաքական օրենքի անփերի կա-

տարման արգասիք է, ինչն ասպետվում է քրիստոնյայի հոգու փրկությունը մահվանից հետո: Սակայն այս փրկությունը բնավ չի նշանակում մարդու և Աստուծո վերամիավորում, քանզի արդար հոգին տեղափոխվում է երկնային Արքայություն և բնակվում այնտեղ երեչտակների հետ, այսինքն՝ դուք չի գալիս եղական գոյի տաճաններից: Դրան հակառակ, սրբությունը, ձեռք բերվելով Ս. Հոգու աստվածային ներգործության ներդրումնա՞ն շնորհիվ, արժատապես փոխում է մարդու գոյարանական կարգավիճակը, նրան հարորդակից դարձնելով Ս. Երրորդության անդ կեցությանը: Հայ աստվածաբանց որդակիտքեն հակված է ընդունելու աստվածացման գաղափարը, ինչի մասին վկայում է նրա համազումըը, որ Արարիչը մարդկանց արտովելու է աստվածային փառքով: Ինչ վերաբերում է Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացուն, ապա նա, բնավ չժխտելով մարդկային բնության ավագա նորոգումն ու մաքրմանի հարություն, այնուամենայնիվ չի խոսում մարդու աստվածացման մասին: «Այդ յստեմեք մեք զլախոնեմականն ամենեքեան զգեցեալ զմարմին. այլ ոչ եթ աննկերեան միմեանց նման յստեմեք: Այլ եթ իցէ որ արար: զգնու նա զմարմին զերկնաւորն, զի կարող լիցի նա ընդ երեչտակս արժամապէս շրջել: Ապա իցէ որ մեղաւոր, զգնու նա զմարմին յախոնեմական համբերող պատուհասից տանջանաց, զի միշտ ի հոռ արեցեալ, երբէք մի սպասեսցի»⁶: Այսինքն, նույնիսկ հաշտություն առնելուց ձևոտ մարդու զերազույն հոգևոր նվաճումը երեչտակների հետ շրջելն է լինելու, ու քանի որ երեչտակները եղական էակներ են, մարդու աստվածացման, իմա՝ աստվածային անեղ բնությանը հարորդակից դառնալու մասին խոսք լինել չի կարող:

Եվ «Ս. Գրիգորի վարդապետության» ինչնակը, և Կյուրեղ Երուսաղեմացին հավասարապես հիմնվում են ներկտակարամային Հայտնության վրա, ձգտելով ի հայտ բերել քրիստոնեական աշխարհայացքի էական առանձնահատկությունները: Քրիստոնեությունը իր Լույսամբ մաքրակենտրոն կրոն է, քանի որ նրա գաղափարական առանցքն են կազմում մարդը, նրա բնությունը, ճակատագիրը և փրկությունն ի Քրիստոս: Սակայն Լոռ Կտակարանում առկա մարդարանական գաղափարների հայրարանական ըմբռումը մեծապես արյանաավորված է տվյալ դառաչրջանում իշխող իմաստասիրական ընկալումներով: Դասական քրիստոնեական հայրարանությունը կազմավորվում էր մի այնպիսի ժամանակաշրջանում և մի այնպիսի աշխարհագրական միջավայրում, որտեղ լիովին տիրում էր անտիկ փիլիսոփայությունը, և ավելի կոնկրետ՝ նորադատոնականությունը, որ անտիկ իմաստասիրության ամենաբարձր նվաճումն է եղել:

Լորպատոնական մարդարանությունը, ինչպես և առեսարակ գոյարանությունը, ունի ընդգծված դուալիստական բնույթ: Մարդն այս-

տեղ երկփեղկված է, կազմված լինելով երկու մասից՝ ամմահ, ամապական և աստվածամասն հոգուց և մահկանացու, ապականացու և կենդանանման մարմնից: Հոգին և մարմինը գոյարամորեն տարասեռ են, և ըստ այդմ՝ միմյանց համար օտար: Երկիրը հոգու համար մի օտար եզերք է, արտաքսման և արքառի մի վայր, քանի որ նրա հայրենիքը գերզգայական, իմանալի աշխարհում է գտնվում: Ուստի մարդը սնտի փախչի այս արքառավայրից և վերադառնա հայրենիք, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ճգնել և մեղցնել մարմինը, քանի որ այն, ըստ Պլատոնի, հոգու գերեզմանն է:

Քրիստոնեական մարդաբանությունը հիմնված է միանգամայն այլ սկզբունքների վրա: Եթե նորապատմականությունը հոգին դիտում էր որպես աստվածային մի էություն, որի միջոցով մարդը կարող է ամենթականորեն հաղորդակցվել հոգևոր աշխարհի հետ, ապա քրիստոնեությունը, մարդուն համարելով արարած, բնավ չի ընդունում հոգու անեղ, իմա՝ աստվածային կարգավիճակը: Քրիստոնեական մարդաբանությունը մոնիստական է, այսինքն՝ դիտում է մարդուն որպես միասնական մի էակ, որի մարմնական և հոգևոր կողմերը մի անբաժանելի ամբողջություն են կազմում:

Այս երկու մարդաբանական հայեցակարգերից թխում են երկու տարրեր փրկագործական իդեալներ: Նրանցից առաջինը, որի կողմնակիցն է Ս. Կյուրել Երուսաղեմացին, մարդու փրկությունը նույնացնում է նրա հոգու փրկության հետ: Աստվածաբանական այս ուղղությունը, շարունակելով նորապատմական դուստիստական մարդաբանության ավանդույթը, մարդու էությունը նույնացնում է նրա հոգու հետ, իսկ Քրիստոսի փրկագործության իմաստը տեսնում է Ադամի մեղսագործության հետևանքների վերացման մեջ: Սույն հայեցակարգի համաձայն, Ադամն իր մեղանյութից առաջ զուտ հոգևոր մի էակ էր, որ բնակվում էր երկնային Արքայության մեջ: Ուստի Քրիստոսի խաչելությունն ու Ադամի մեղքի քավությունը մարդկանց հնարավորություն ընձեռեց վերականգնելու իրենց հոգիների մախնական գոյարամական կարգավիճակը: Ադամն իր էությանը համամարդկային հոգևոր օրգանիզմ էր, որի բջիջներն էին առանձին մարդկանց հոգիները: Իր մեղսագործության հետևանքով Ադամն օտարվեց Աստծուց և գահավիժեց երկնային Արքայությունից, ինչը հանգեցրեց միասնական հոգևոր օրգանիզմի քայքայմանն ու տրոհմանը: Եթե Ադամը եղել է հոգևոր էակ, և ըստ այդմ օժտված է եղել հոգևոր աշխարհի գերզգայական հայեցողության կարողությամբ, ապա ամեն մի առանձին հոգի անկումից հետո սերտորեն կապված է ֆիզիկական մարմնի հետ և ի գորտ չէ հայելու գերզգայական աշխարհները, քանզի նրա ճանաչողական կարողությունները լիովին կախված են զգայական ընկալումներից: Ադամական մեղքից ու նրա ծանր հետևանքներից

րից կարելի է ձեռքագտնել առ Ֆրիառոս հավատքի ու մկրտության խորհրդի շնորհիվ: Դրանք, գուցարդվելով մաքրոս բարոյական և ճգնաժողովական ջանքերի հետ, մաքրագործում են նրա հոգին, վերջինիս փրկության հնարավորություն ընձեռնելով. իսկ այդ փրկությունը ոչ այլ ինչ է քան Ադամի դրսիստային նրանության վերստացում: Այսպիսով, փրկագործական սույն իղեպն ոճի գուտ հոգևոր բնույթ, և վաստորեն անտեսում է քրիստոնեության համար էինմակազմ նշանակություն ունեցող մարմնի նարության գաղափարը:

Երկրորդ հայեցակարգից քիտղ փրկագործական իղեպն էապես այլ էր: Դրա գաղափարական ակումքը ոչ թե նորալատոնական իմաստասիրությունն էր, այլ լոսն քրիստոնեական Հայտնությունը: Մարդն այստեղ դիտվում էր սրպես անբողբական էակ, որի հոգին ու մարմինը հավասարապես պնտի սրբագործվեն ու փրկվեն: Հոգու փրկությունն այստեղ թեև չի մերժվում, սակայն ունի լոկ երկրորդական նշանակություն: Դգմանքն ու բարոյական մաքրագործումը թեև անկասժեշտ են համարվում, շեն կարող աստվածացնել մարդուն, այսինքն՝ նրա եղական բնությունը հաղորդակից դարձնել Աստծո ամեղ բնությանը: Այս նպատակին կարելի է հասնել միայն Ս. Հոգու շնորհի ներքնդոմման միջոցով: Ընդդրում, աստվածացմանը ենթակա են և մաքրոս մարմինը, և հոգին, այնպես որ այս հայեցակարգի տեսակետից պնտի փրկվի ոչ թե մաքրոս հոգին, այլ նրա անբողբական ամեղ:

Փրկագործական այս երկու իղեպները հատակորեն երկու մասի են քաժանում տիեզերական եկեղեցին: Առաջին հայեցակարգը բնդոմվեց արևմտյան եկեղեցու կողմից, մինչդեռ երկրորդը որպեզեցին արևելյան եկեղեցիները: Հայ միջնադարյան աստվածաբանական հուշարժանների վերլուծությունը վկայում է, որ Հայոց եկեղեցին կողմ էր այն փրկագործական իղեպի, որը վառ դրսևորում է ստացել "Ս. Գրիգորի վարդապետության" մեջ:

ARTHUR MATEVOSYAN

THE CHRISTOLOGY AND SOTERIOLOGICAL IDEAL ACCORDING
TO "ST. GREGORY'S DOCTRINE" AND "THE BAPTISMAL
CATECHISM" BY ST. CYRIL OF JERUSALEM

"St. Gregory's doctrine", probably written by St. Mesrop Mashtots; and "The baptismal catechesis" by St. Cyril of Jerusalem are very important theological treatises. They are manuals of christian creed for neophytes, and therefore they expound the main dogmata of faith. Both authors treat problems relating to the christian doctrine of salvation due to the fundamental connection between christology and soteriology. The comparative analysis reveals essential difference of opinion between these treatises. The "St. Gregory's doctrine" is founded on the christian

Revelation, and its soteriology is based upon the idea of man's deification by means of grace of the Holy Spirit. The man for its author is an integral personality, which consists of soul and body. As opposed to this, St. Cyril of Jerusalem continues the tradition of neoplatonic anthropology, and so he considers the person as a dual entity consisting of two heterogeneous substances. He identifies the human person with soul, so that he equates the salvation of man with the salvation of soul. The man has to be saved by means of faith and baptism, as well as asceticism and moral purification. It will give him a chance to overcome the sequels of original sin and to regain the bliss of paradise that was lost in consequence of the Fall. This difference divides christian Church into two parts. The soteriological ideal of the western Church is the salvation of soul, whereas the eastern Churches mainly pay attention to the salvation of integral human personality. The analysis of the Armenian medieval treatises on theology shows, that the Armenian Church on this problem adhered to the point of view, that is peculiar to all Churches of the East.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՅԻՆՈՒՆԵՐ

1. Ազարանզեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան 1983 էջ 208-210:
2. Կիրիլ Երուսաղեմացի, Կոչումն ընծայութեան, Վիեննա, 1832 էջ 52:
3. Ազարանզեղոս, Հայոց պատմություն ... էջ 202:
4. Կիրիլ Երուսաղեմացի, Կոչումն ընծայութեան... էջ 395:
5. Ազարանզեղոս, Հայոց պատմություն... էջ 332:
6. Կիրիլ Երուսաղեմացի, Կոչումն ընծայութեան... էջ 414:

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՄԻՍՅԱՆ

ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԹՈՂՆՎԱԾ ԳՐԱՎՈՐ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայագիտության մերկայիս կարևորագույն խնդիրներից մեկն, անշուշտ, Հայաստանի տարածքից հայնաբերված քոլոր գրավոր հուշարձանների համահավաքի հրատարակումն է: Այդ ոլորտում հատկապես անմխիթար է մախամաչողոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթի վիճակը, չնայած այն հանգամանքին, որ կոտակվել է հսկայական քանակությամբ նյութ:

Նախամաչողոցյան Հայաստանից հայտնաբերված, քաղմահագար գրակիր հուշարձանները, ըստ ծագման և պատկանելության, բաժանվում են չորս խմբի.

ա) Հայաստանում ստեղծված և մեղ մախմինների կողմից կիրառված պատկերագրային համակարգերով ստեղծված հուշարձաններ,

բ) արձանագրություններ, որոնք զբված են օտար ծագում ունեցող, բայց Հայաստանի քնիկների կողմից կիրառված գրերով,

գ) Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված, սակայն օտարների կողմից ստեղծված քնագրեր,

դ) ստեղծվածային ծագումով և անհայտ մշամակությամբ մշամագիր հուշարձաններ:

Իմքերից յուրաքանչյուրին կարելի է մվիրել քաղմահատոր ուսումնասիրություններ: Այս հրատարակումով նպատակ ունենք անդրադառնալու միայն երգող խմբի հուշարձաններին, որոնք (ոլորան էլ տարօրինակ է) ի մի չեն քերվել ու համակարգվել մինչ օրս:

Հայկական լեռնաշխարհում Զ. ա. 3-րդ հազարամյակից սկսած հանդիպում են օտար գրերով և լեզուներով գրատված զանազան իրեր և հուշարձաններ, որոնց հեղինակները տեղացիները չեն: Սրանք, հասկանալիորեն, չեն կազմում հայաստանյան դարության քաղկացուցիչ մասը, սակայն մախամաչողոցյան Հայաստանի սրատմության կարևոր և անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են, մամավանդ այն դեպքերում, երբ չու-

նենք տվյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ տեղացիների թողած վկայագրեր: Ստորև կնեղկայացնենք ինչպես եզակի օրինակներով համդիպող բնագրերը, այնպես էլ միևնույն գրերով և լեզուներով կանգնեցված արձանագրությունների խմբերը՝ համատեղակի կանգ առնելով դրանց պատմական նշանակության խնդրին:

Նարամ-Սուենի կտորը Դիարբեքիի շրջանում: Օտարների կողմից Հայկական լեռնաշխարհում թողած հնագույն արձանագրությունը վերաբերում է Հայաստանի Զ. ա. XXIII դարի պատմության կարևոր մի իրադարձության՝ Աքադի տիրակալ Նարամ-Սուենի (Նարամ-Սինի) դեպի Հայկական լեռնաշխարհի կատարած արշավանքներից մեկին: Միջագետքից և Փոքր Ասիայից հայտնաբերված մի շարք բնագրեր վկայում են Արման(խում) երկրի դեմ նրա ձեռնարկած պատերազմի մասին¹, և Նարամ-Սուենի արձանագրությամբ Դիարբեքիի մոտակա Փիր Հուսին հնավայրից գտնված ու Ստամբուլի Հին Արևելքի Բանգադան տեղակայված քարակտորը, միանգամայն իրավացիորեն, համարվում է վերջինիս իրեղեն ապացույցը: Արձանագրության ոչ լիովին պահպանված չորս պունակներում ընթերցվում է.

«I. Աստված(ային) Նարամ Սուենը, Հզորը ...

II. Էնկի (Հայա) աստվածը չորս կողմերում: Ով որ շրջի կտրծքը (առջևը) ...

III. տեղադրի և հիմքը ծածկի (ոչնչացնի), ով այս արձանագրությունը փոխի (եղծանի), Ինաննա (Իշխար) դիցուհին թո՛ղ ...

IV. պատատուտի և նրա ընտանիքը վերացնի, նրա ժառանգները և անունները ...»²:

Թիշարիի (Թիշարալի)³ արձանագրությունն Ուրքիշից: Մինչ օրս հայտնի հնագույն խտուխերեն արձանագրությունը՝ գրված արադական սեպագրով (կանգնեցված Զ. ա. XXIII–XXI դարերի միջև) կապվում է Ուրքիշ քաղաքի հետ, որը գտնվել է Մասիտա/Մասիոն լեռների հարավային լանջերին, ներկայիս թուրք-սիրիական սահմանի մոտ, Մարդին քաղաքից հարավ (Թեյ Ամուդա հնավայր)⁴: Այն վերաբերում է անդրաշխարհի Ներգալ աստծո պաշտամունքին նվիրված տաճարի կառուցմանը և, ինչպես համանման այլ արձանագրությունները, ավարտվում է կատույցը ոչնչացնողներին ուղղված, աստվածներից ակնկալվող անեղծի քանաձևով. «*Թիշարին էնդամե՞՛ է Ուրքիշի: Տաճարը Ներգալի (մա) կառուցեց, տաճարն այդ Լուրադագան թո՛ղ պահպանի: Նա, ով այն իրոք ոչնչացնի, նրան Լուրադագան թո՛ղ ոչնչացնի, Անը թո՛ղ չլսի աղոթքը նրա, ով այն իրոք ոչնչացնի, նրան թո՛ղ*»⁵ NIN.NA.GAR⁶, Եխիզե և Թեշար աստվածները անթիվ–անհամար անգամ նզովեն⁶:

Արձանագրությունը Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից ունի կրկնակի կարևորություն: Նախ այն կարևոր

վկայագիր է Զ. ա. III հազարամյակի վերջին դարերում մեր երկրի հարավ-արևմտյան շրջանների հոգևոր-պաշտամունքային իրավիճակի մասին, ապա, քստ Դ. Մ. Դյակոնովի, «այս արձանագրության լեզուն մույնքան մուռ է որարտերենին, որքան խուռիերենին, և, քստ Էռքյան, կարող է դիտարկվել ոչ միայն որպես հին խուռիերեն, այլ մաս՝ հին որարտերեն»⁷:

Աստվերծ գրությանը թուրք Դիարբեքիցը: Դիարբեքի շրջանից գտնվել և ներկայումս Եվրոպայի մասնավոր հավաքածուներից մեկում պահվում է I, 09 մետր երկարությամբ քրոնզե թուր, որի կենտրոնում առկա է Զ. ա. XIX–XVIII դդ. թվագրվող հին աստվերծ սեպագիր արձանագրություն. «ժուրշալունի՝ տիրակալին. նրա տեր Լուլուանունը՝ որդին Ազիզունի, իր կյանքի և իր որդու կյանքի համար 12 մինա (քաշով)՝ բաբ մվիքեց (քերեց)»⁸:

Սեպագիր արձանագրությամբ այս քրոնզե թուրը, որն իր ժամանակաշրջանի հազվագյուտ գտածո է Հայկական լեռնաշխարհից, կարող է լույս ափռել մեր երկրի (հատկապես հարավ-արևմտյան շրջանների) Զ. ա. XIX–XVIII դարերի պատմության որոշ անհայտ հարցերի վրա⁹:

Սեպագիր արձանագրությանը հինթարեղական կնիք Նախիջևանի շրջանից: Հրատարակելով 1981 թ. Մեծամորի պեղումներից հայտնաբերված եգիպտական հիերոգլիֆներով ասորիոնե զամառև կնիքի արձանագրությունը՝ Բ. Բ. Պիտտոպոսկին գիտական շրջանառության մեջ մտցրեց Նախիջևանի շրջանից գտնված հինթարեղական մի կնիք (Զ. ա. XVIII–XVII դդ.), որի լուսանկարը նրան է տրամադրել հայտնի հնագետ Ա. Ա. Իսասենը: Կնիքին պատկերված է աստվածությանը ուղ գծհարկերով մարդ, որի կողքին առկա է խիստ վնասված սեպագիր արձանագրություն¹⁰:

Մեծամորից գտնված գորտ-կշռաքարը: Զ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող հնագիտական իրերի մեջ առանձնապես հիշատակելի է Մեծամորից գտնված գորտ-կշռաքարը, որը կրում է Բաբելոնի քասիթական արքաների անունները: Այն պատրաստված է եղել ագաթից և սեպագրելով կրել է համատու արձանագրություն. «I սիկր. Ուլամ-Բուրիաշի՝ որդու Բուռնա-Բուրիաշի»¹¹:

Թափրական դինաստիան Բաբելոնում իշխել է Զ. ա. XVI–XII դարերում: Մինչ այդ՝ Զ. ա. XVIII դարում Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններից քասիթները արշավանք էին ծնունդից դնում Բաբելոն. մի շարք փաստեր ցույց են տալիս, որ քասիթների քնորոսներ եղել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքը, որտեղից էլ ծավալվել է նրանց տիրապետությունը¹²: Թերևս դրանով են պայմանավորված Հայկական լեռնաշխարհի և քասիթական Բաբելոնի ջերմ հա-

բարեխոսությունները Բ. ա. XVI–XIII դարերում, որի առանձին դրսևորումներ գտնում ենք հնագիտական հուշարձաններում¹⁵:

Ասորեստանի արքաների՝ Հայաստանից գտնված արձանագրությունները: Օտարների կողմից մախամաչություն Հայաստանում բռնկված ընդհանրի շարքում նշանակալի տեղ են զբաղում Ասորեստանի արքաների գրավոր հուշարձանները, որոնք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են Հայկական լեռնաշխարհի Բ. ա. II հազարամյակի երկրորդ և I հազարամյակի առաջին կեսերի պատմության վերաբերյալ:

Խոջալուի դամբարաններից մեկում գտնված ազաթե մի ուղունքահատիկ կրում է ասորերեն արձանագրություն՝ «Պապատ Ադադ-Նե-րարիի՝ տիեզերքի արքայի»: Ասորեստանն ունեցել է Ադադ-Նե-րարի անունով մի քանի արքաներ: Խոջալուի տվյալ դամբարանից գտնված նյութերը թվագրվում են Բ. ա. I հազարամյակի սկզբով, սակայն սեպագիր արձանագրության հնագրական առանձնահատկությունները ցույց են տալիս, որ այն Բ. ա. XIII դարի գործ է, ուստի պետք է վերագրել այդ դարում իշխած Ադադ-Նե-րարի Ա արքային: Թե երբ և ինչպես է այն հասել Արցախ, հայտնի չէ. դամբարանը, համեմայն դեպք, թվագրվում է Բ. ա. I հազարամյակի սկզբով¹⁶:

Թիզլաբարալասար Ա-ի (Բ. ա. 1115–1077 թթ.) Ասորեստանի տարածքից գտնված արձանագրությունները բազմիցս հիշատակում են նրա արչավանքները դեպի Հայկական լեռնաշխարհ¹⁷: Դրանց մասին վկայություններ են պահպանվել մեկ տեղում՝ «Տիգրիսի բունելի»¹⁸ և Մանազկեղտի շքանմանում: «Տիգրիսի բունելի» արձանագրությունը հետևյալն է.

«Աշուրի, Շամաշի և Ադադի՝ մեծ աստվածների, իմ տիրակալների օգնությամբ ես՝ Թուկուլթիասպալ-Էշարրա արքան Ասորեստանի, որդին Ասորեստանի արքա Աշուրիշիշի՝ որդու Մուրաբիլ-Նուգուտի՝ արքայի Ասորեստանի, նվաճողն Արևմուտքի Մեծ ծովից և ծովից Նաիրիի, երրորդ անգամ արչավանքի դեպի Նաիրի»¹⁹:

Մանազկեղտի մերձակայքում (Յունջալու) գտնվող արձանագրությունը ևս վերաբերում է նրա հյուսիսային արչավանքին. «Թուկուլթիասպալ-Էշարրա՝ արքա իզոր, արքա տիեզերքի, արքա Ասորեստանի, արքա աշխարհի յոթ կողմերի, նվաճողը Նաիրիի երկրների՝ Թունմիից մինչև Դայանի, նվաճողը Խարխի երկրի՝ մինչև Վերին ծովը»²⁰:

Ասորեստանյան հաջորդ արքան, որի թողած գրավոր հիշատակությունը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, Աշուրնասիրասպալ Բ-ն է (Բ. ա. 884/3–859 թթ.): Քարխից (Քուրխից) հայտնաբերված կոթողի վրա քանդակված են այդ արքայի և նրա հաջորդ Սալմանասար Գ-ի (Բ. ա. 859–824 թթ.) արձանագրությունները²¹: Աշուրնասիրասպալ Բ-ն պատմում է Բ. ա. 879 թ. դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան,

իսկ Սալմանասար Գ-ն իր իշխանության առաջին տարիներին դեպի լեռնաշխարհի հարավային շրջանները կատարած արշավանքների մասին²²։

«Տիգրիսի բունելի» մյուս չորս արձանագրությունները²³ փորագրվել են Սալմանասար Գ-ի կրամանով։ Դրանցից երկու վատ պահպանվածներում ընթերցվում են միայն արքայի նկատմամբ աստվածների բարեհաճության մասին սկզբնամասերը, նրա տիրոջասպարհը, արևելքից մինչև արևմուտք կատարած նվաճումների մասին առանձին հատվածներ։ Մյուս երկուսում (27 և 17 տողերից բաղկացած), աստվածների բարեհաճության մասին սկզբնամասերից և տիրոջասպարհից բացի, ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդվում Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի ռազմա-քաղաքական իրադրության մասին²⁴։ Նկատի ունենալով դրանց կարևորությունը՝ ստորև քերտմ ենք քննադրերի Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող հատվածները.

«...նվաճողք երկրների՝ Նաիրիի ծովից մինչև Մեծ ծովն [Արևմտացի։ Խեթերի երկիրը՝ մինչև նրա քուր սահմանները, Մեկ[սյու] երկիրը, Դայանի, Սուխան երկիրները, Արզաշուն քաղաքը՝ արքայական քաղաքն Արամու արարտացու, Գիլգան և Խուրուշիկա երկրները՝ Տիգրիս գետի ակունքից մինչև ակունքը Երիքատ գետի, Նեղքին Զամուայի ծովից մինչև Բաղդեսկան ծովը՝» *ես խամարեցիքի լիս ասքերլին...»*²⁵։

*«...նվաճողք երկրների՝ Նաիրիի ծովից մինչև Մեծ ծովն [Արևմտացի։ Խեթերի երկիրը՝ անգամ մինչև նրա քուր սահմանները, ես հնազանդեցիքի և ...[...], Էն[զլիս] երկրի լեռնանցքը [ես մտա], երկրները Սուխան, Դայանի և Ուրարտու, անգամ մինչև նրա [Ուրարտուի] սահմանները, ես հնազանդեցիքի։ Գիլգան երկրի վրա ես գնացի, գիլգանցիների հարկը ես ստացա։ Եղբորդ անգամ գնացի Նաիրիի վրա և Տիգրիսի ակունքի մոտ գրեցի անունն իմ»*²⁷։

Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում Սալմանասար Գ-ի ևս մեկ արձանագրություն է հայտնաբերվել Քենքից։ Այն պատմում է ասորեստանյան արքայի՝ իր թագավորության երկրորդից չորրորդ տարիներին դեպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքների մասին՝ պարունակելով տվյալներ, որոնք հայտնի չեն մույն արքայի այլ արձանագրություններից²⁸։

Նախամաշտոցյան Հայաստանում եղջատակություն բողած ասորեստանյան վերջին արքան Զ. ա. 705–681 թթ. իշխած Սինախերիբն (Մենքերիմն) է, որի արձանագրությունը գտնվում է Ջուդի լեռան²⁹ վրա։ Այն վերաբերում է արքայի գահակալության հիմնգրող տարում (Զ. ա. 701 թ.)³⁰։ Հաղորդման համաձայն՝ Ասորեստանի արքան արշավում է Կուտունխա (Կադմես տուն) մարզի սահմանին գտնվող Թումուրրա,

Շարին, Խաչուրյա, Կիսայա, Էզամա, Կուա և Կամա քնակավայրերը, որոնք *տարծվարնի մեամ տեղադրված են Նիբուր լեռան քարծուներն-յունե* և հետո մրա մախնի արքաների օրոք, *«եզոյ էին ու հպարտ, չէին մանաչում տարտափը տիրապետության»*: Դժվարին արշավից հետո (որն, ըստ արձանագրության, ավարտվել է ասորեստանցիների հաղթանակով) արքայի զորքն ուղղություն է վերցնում դեպի հարևան Դայան երկրի Ուկկու քնակավայրը, զրավում այն շրջակա 33 այլ քնակավայրերի հետ մյուսին, հրդեհում, ավերածությունների և քաղաքի ենթարկում դրանք: Այնուհետև նշվում է արքայի կողմից տվյալ արձանագրությունը կանգնեցնելու մասին, որն ավարտվում է այն ոչնչացնողներին ուղղված անեծքի քանակով³¹:

*Ասորեստանյան արձանագրություններ Մամայի քաղաքության տարածքից*³²: Այս խմբի չորս արձանագրություններից երեքը հայտնաբերվել են Ուրմիտ լճից հարավ-արևմուտք ընկած Հասանլու հնավայրից³³: Դրանցից մեկը 1964 թ. գտնված քարե սկավառակաձև աման է (սկիի կամ սկուտեղ), որը պարունակում է ասորերեն գրված արձանագրություն: Վերջինիս տառադարձման ու քարգմանության հարցերում մասնագետների կարծիքները տարամխտվում են: Առաջարկվել են հետևյալ ընթերցումները.

*«Քատրիի պալատը Իդի երկրի, Շամաշ-ուշիշի (Պ)»*³⁴,

*«Քատրիի՝ Իդի երկրի արքայի պալատը՝ ձոնված արևի աստված Ուշիշիին»*³⁵,

*«Պալատը Քահուրիի, Ուշի-շիի լեռնային օրևանի»*³⁶:

*«[Պատկանում է] Քատրիի՝ Իդի երկրի արքայի պալատին, ձոնված արևի աստծուն»*³⁷:

Արձանագրությունը, բոլոր դեպքերում, թվագրվում է միջինասորեստանյան դարաշրջանի սկզբից մինչև Ջ. ա. 800 թ. ընկած ժամանակահատվածով³⁸: Ուշագրավ է, որ Ջ. ա. 855 թ. Մալմանասար Գ-ն Ջարուա երկրի դեմ կատարված արշավանքի առնչությամբ հիշատակում է Իդի ամուռով երկիր և քաղաք³⁹, որի առնչությունն այս արձանագրության հետ դժվար է որոշել:

Մյուս երկու արձանագրությունները պահպանվել են քարե սկահակի և քարե մակնախի կամ գուրգի վրա, որոնցից առաջինը պարունակում է Ֆասիթական Քարեղունիայի քաղաքոր Կադաշմին-Էնլիլի (I-ի՝ Ջ. ա. 14-րդ դար, կամ II-ի՝ Ջ. ա. XIII դ. առաջին կես) անունը, իսկ երկրորդում առկա է *«Աշուր-Ուրալիթի պալատը»* արտահայտությունը⁴⁰: Խոսքն, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերել է Ասորեստանի մուլմամուն արքային, որը կառավարել է Ջ. ա. 1365/3-1330/1328 թվականներին:

Մերձուրբյան ավագանից հայտնաբերված և ենթադրաբար Ասորեստանի Արբաիլ քաղաքից ծագող չորրորդ արձանագրությունը փոքրագրված է բրոնզե արձանիկի վրա: Տասներկու տողանոց արձանագրությունը բարենադասք է՝ ձոնված Արբաիլի Իշտար աստվածուհուն՝ հանուն ասորեստանյան Աշշուր-դան I (Ջ. ա. XII դ.) արքայի: Բնագրի հեղինակը Արբաիլ քաղաքի դպիր Շամշի-Բեզն է՝ Ներգալ-Մադին-ախսիսի որդին⁴¹:

Ինչ վերաբերում է արձանագրված այս իրերի ծագմանը, ապա դրանք (զոնե վերջին երեքը), ամենայն հավանականությամբ, ներմուծվել են դասից, ինչը կարող է վկայել Ասորեստանի և Բաբելոնիայի հետ առաժաժարյալ ունեցած ակտիվ փոխհարաբերությունների մասին:

Արմավիրից գտնված սեպագիր երեք սաղիկները: Օտարագիր արձանագրություններից են նաև 1980-ական թվականների սկզբին Արմավիրից գտնված սեպագիր սաղիկների երեք բեկորները: Դրանք կազմ ապիկների մասեր էին, որոնցից ամենամեծը և լավ պահպանվածը երկու երեսին ուներ ընդամենը 28, երկրորդը՝ 16 (նույնպես երկու երեսին), իսկ երրորդի մի կողմում պահպանվել է 9 տող: Առաջինը Ի. Մ. Դյակոնովը և Ն. Բ. Յանկովսկայան վերծանեցին որպես «Գիլգամեշ» էպոսի բառերակազմացված մի հատված՝ գրված էլամերեն լեզվով, փորձելով նույն համատեքստում դիտարկել մյուս երկու բեկորներից ընթերցված առանձին բառերը (ենթադրաբար, դրանք կարող էին պատկանել բառերակազմի անդամներին): Բնագրերը թվագրվեցին Ջ. ա. VIII դարով, իսկ «Գիլգամեշ» էպոսի մի հատվածի սցենարի առկայությունը Արգիշտիխիմիլի-Արմավիրում ենթադրաբար կապվեց էլամա-ուրարտական հակաստորեստանյան դաշինքի հետ, որը կարող էր ամրապնդված լինել Մարդուրի Բ-ի (Ջ. ա. 764-735 թթ.) և էլամի արքայադատեր ամուսնությամբ, ինչն էլ գուցադիպած լինեք արքայի գանակազման համոզեսին, որի ժամանակ էլ հնարավոր է, որ տեղի ունեցած լինեք էլամական բառերակազմի բնականացումը⁴²:

Կարճ ժամանակ անց նրանց վերծանությունը կասկածի ենթարկվեց, վերամարվեց, և առաջարկվեց արմավիրյան երեք բնագրերն ընթերցել էլամերեն, սակայն մեկնարանել որպես տնտեսական քվանդակության մանակների հատվածներ, որոնք պետք է թվագրվեն Ջ. ա. VI դարի երկրորդ կամ V դարի առաջին կեսով⁴³...

Երե վերջնականապես հաստատվի սաղիկների էլամերեն ընթերցումը, մախամաչուոցյան Հայաստանում (Քսենոսեսի արձանագրության էլամերեն բաժնի հետ միասին) կունենանք էլամերեն չորս արձանագրություններ:

Եգիպտական հիերոգլիֆներով խճառ: Հայաստանից գտնված օտարագիր առարկաների մեջ հետաքրքիր խումբ են կազմում եգիպտա-

կան մեհեմազներով իրերը: Մինչ օրս Հայաստանից հայտնաբերվել են եզիպտական հիերոգլիֆներ կտող չորս կմիքներ և երկու ուլուքահատիկներ:

Դրանցից հնագույնը 1981 թ. Մեծանորի պեղումներից հայտնաբերված եզիպտական հիերոգլիֆ արձանագրությանը աստիճան գրանաձև կմիքն է: Այն կրում էր Զ. ա. XV դարում իշխած Բաբելոնի քասիթական հարստության տիրակալ Կտրիզալզու Ա-ի անունը: Բաբելոնը քասիթական ժամանակաշրջանում կրում էր նաև «Մեծ Սանգար» անունը, որն էլ առկա է կմիքի գրության մեջ. «*Կտրիզալզու՝ Մեծ Սանգար երկրի աստվորոր*»⁴⁴:

Մյուս երեք կմիքները (գտնված Վանից, Անիից և Արմավիրից) թղթատեսք են: Վանից և Արմավիրից հայտնաբերված թղթատեսք կմիքները կրում են եզիպտոսի XVIII հարստության փարավոն Յուրմոս Գ-ի (Զ. ա. XVI-XV դդ.) գահանունը՝ «Մեհեպեբրա»: Այդ գահանունով կմիքները, որ, թերև, ունեցել են խորհրդանշական ինչ-որ իմաստ, լայն տարածում են գտել և գործածվել մինչև XXV և XXVI դիմաատիաների իշխանության ժամանակաշրջանը (Զ. ա. VIII-VI դդ.)⁴⁵: Ե՛վ թղթատեսք երեք կմիքները, և՛ երկու ուլուքահատիկները (գտնված Կարմիր բլուրից), ըստ Բ. Բ. Պիտոլովսկու, պետք է թվագրել Վանի թագավորության ժամանակաշրջանով⁴⁶:

Քսեռքսեսի ետպեզու արձանագրությունը Վանում: Արեմնյան Դարեհ Ա-ի օրդի և եսջորդ Քսեռքսես արքան հայտնի դարձավ Անուրամազդայի պաշտամունքին նվիրված կրոնական քարեխոյառումով: Իր գործունեությունը նվիրված քազմաթիվ արձանագրություններից մեկը նա քողել է Վանի ժայռի հարավային կողմում (գետնից շուրջ 18 մ քարձուրթյան վրա)՝ գրված երեք լեզուներով (պարսկերեն, քարեղերեն և էամերեն): Երեք բաժինների միջև էական տարբերություններ չկան. տարբերվում են հատուկ անունների գրությունները: Պարսկերեն, քարեղերեն և էամերեն բաժիններում, համապատասխանաբար, Անուրամազդան կոչվում է Աուրամազդա, Ախուրամազդա, Օրամազդա, Քսեռքսեսը՝ Խշայարշա, Խշի՛արշա, Իկսեռիսաս, Դարեհը՝ Դարայավասուշ, Դարեհ՛ամուշ, Դարիյավասու⁴⁷: Բերում ենք գլխավոր՝ պարսկերեն բաժնի քարզմանությունը (գլխության մեջ տարածված անվանաձևերով)⁴⁸:

«Մեծ աստված է Անուրամազդան՝ մեծագույնն աստվածներից, որ արարեց այս աշխարհը, որ արարեց այն երկինքը, որ տեղծեց մարդուն, որ՝ մարդկանց համար հաճույքներ տեղծեց, որ Քսեռքսեսին դարձրեց թագավոր՝ միակ թագավոր բաբելոն, միակ հրամանատար բաբելոն:

Ես Քսեռքսեսն եմ՝ արքա մեծ, արքա արքաների, արքա թագուն ժողովուրդների երկրների, արքա այս մեծ աշխարհի և որդին Դարեհ արքայի, Արեմնյան: Քսեռքսես արքան ասում է. - Դարեհ արքան, որն իմ

հայրն էր, շնորհիվ Անուրամագղայի բազում վայելչություններ կատարեց և այստեղ հրամայեց քանդակել, տակայն արձանագրություն գրել շտվեց. ապա ես հրամայեցի այս արձանագրությունը գրել:

Թո՛ղ Անուրամագղան (մյուս) աստվածների հետ պաշտպանի ինձ և բազավորությունն իմ և ինչ հիմնել եմ ես»⁴⁹:

Արձանագրությունը կարևոր վկայագիր է Հայաստանի Ջ. ա. VI-V դարերի պատմության վերաբերյալ. այն անուղակիորեն կարող է վկայել Անուրամագղայի պաշտամունքին միևրիված կրոնական բարեփոխման ուղիքում մաս Հայաստանի ընդգրկվելու մասին: Պատմական նշանակությունից զատ, մշինք, որ սա մախսամաշտոցյան Հայաստանից հայտնաբերված միակ նույնպես արձանագրությունն է:

Նախամաշտոցյան Հայաստանի լատիներեն արձանագրությունները: Հայաստանի մինչմաշտոցյան ժամանակաշրջանի գրավոր հուշարձանների շարքում կարևոր տեղ զբաղեցրել են արձանագրությունները վերաբերում են հռոմեական քանակների՝ Հայաստան կատարած արշավանքներին և կանգնեցված են բացառապես օտարների կողմից: Ուստի պետք է հրաժարվել եսայազիտության մեջ տարածում գտած այն մտեցումից, ըստ որի՝ լատինական գիրը հռոմեականի ու արամեականի կողքին համարվում է մախսամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված այբուբեններից մեկը:

Նախամաշտոցյան Հայաստանի լատիներեն արձանագրությունները կապվում են Հռոմեական կայսրության արևելյան քաղաքակառուցության հետ և հայտնաբերվել են հայկական երեք թագավորությունների (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք և Կոմմագենի) տարածքներից:

Մեծ Հայքի լատիներեն արձանագրությունները հայտնաբերվել են երեք՝ Վաղարշապատի (Էջմիածնի), Արտաշատի և Խարբեղդի շրջաններից: Դրանցից առաջինը 1863 թ. հայտնաբերված Վաղարշապատի (Էջմիածնի) լատիներեն արձանագրությունն է, ինչից իմանում ենք, որ այն կանգնեցվել է 185 թվականին՝ Կոմոդոս կայսեր օրոք, հռոմեական XV Ապոլինարիս (Ապոլոնյան) լեզեոնի հրամանատարների կողմից⁵⁰:

Արձանագրությունից զննվել է Կոմոդոսի անունը: Դա, ըստ երևույթին, կապվում է 193 թվականին հռոմեական սեմատի կողմից մրտ, ողպես անաբժան կայսեր, անունը մոտացության մատնելու որոշման հետ, որի ընդունումից հետո հիշատակարաններից սկսեցին հանել, ոչնչացնել Կոմոդոսի անունը: Իսկ դա նշանակում է, որ հռոմեական լեզեոնները մինչև այդ թվականը գտնվել են Հայաստանում⁵¹:

Վաղարշապատից (Էջմիածնից) գտնված մյուս լատիներեն արձանագրությունը, որը հայտնի դարձավ 1907 թվականին, վերաբերում է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր իշխանության ժամանակաշրջանին: Դատե-

լով արձանագրության մեջ կայսեր տիտղոսաշարից՝ այն պետք է կանգնեցված լինի 173–176 թվականների միջև, երբ Հայաստանում Հռոմի շահերն էին պաշտպանում հռոմեական զորաքամակներից երկուսը՝ XV Ապոլինարիս (Ապոլոնյան) և XII Ֆելիքսատա լեգեոնները⁵²։

1967 թ. Վաղարշապատի (Էջմիածնի) պեղումների ընթացքում բացված դամբարաններից մեկում, կարասային քաղման կալի կափարիչի վրա գտնվեց *Եղեղեմ յորորդ սկյութական* լատիներեն մակագրությունը⁵³։ Դա կապվում է մույն թվականին Արտաշատից գտնված Տրայանոս կայսեր արձանագրության հետ (տե՛ս տառը), երկու արձանագրություններն էլ վերաբերում են 114–116 թթ. պատմական իրադարձություններին։

Խաբբերդի շրջանից լատիներեն երեք արձանագրություններ են գտնվել 1879 և 1883 թվականներին. երեքն էլ՝ մույն բովանդակությամբ (սակայն բառացի չկրկնելով մեկմեկու), երեքն էլ՝ հայկական գյուղերի եկեղեցական շինությունների շարվածքում։ Առաջին երկուսը (գտնված 1879 թ.) հայտնաբերվել են Խաբբերդից 2–3 կմ հարավ–արևելք ընկած Կեզրիկ գյուղից և պահպանվել են բավականին լավ⁵⁴։ Երրորդը գտնվել է 1883 թ. Կովանք գյուղից (Կեզրիկից դեպի հարավ–արևելք), հետագա դարերում այս արձանագրության վրա փորագրվել է մեծ խաչ, որի հետևանքով լատիներեն քննազիլը մեծապես տուժել է, սակայն պահպանված հատվածները ցույց են տալիս, որ այն մախորդ երկուսի կրկնօրինակներից է։ Բնագրերի համընկնող թարգմանությունը հետևյալն է. *«Ներսն Կրպդիսու, Կեսար, Օգոստոս, Գերմանիկոս, Իմպերատոր, Գերասույն քուրս, իր տրիբունական իշխանության տասնմեկերորդ տարին, իր յորորդ կոնսուլությանը, իններորդ անգամ [նույնպիսի] իմպերատոր, հայրենիքի հայր։ Գնեսու Դոմիտիոս Կորբուլոնի՝ Օգոստոսի լեգատի, պրոպրետորի, և Տրետո Ալբրեխտ Ֆուլվոսի՝ Օգոստոսի լեգատի օրոք, III Գալլիական լեգեոն»*⁵⁵։

Արձանագրությունները կանգնեցվել են 64 թվականին։ Դրանք վերաբերում են այն ժամանակաշրջանին, երբ Մեծ Հայքի գահի համար 52 թվականից սկսված ռազմական գործողություններն ազադավեցին հռոմեական զորքերի՝ հայ–պարթևական ուժերից Հռոմեայում կրած խայտառակ պարտությանը (62 թ.), որից հետո մույն վայրում 64 թվականին կնքվեց հաշտություն, որով Արշակունյաց արքայատոհմը հաստատվեց Մեծ Հայքում։

Քարե տալերի վրա արձանագրություններն առնված են քառակուսի շրջանակների մեջ. դրանք, հավանաբար, դրվել են այն շինության (կամուրջ կամ ամրոց) սլառի մեջ, որը կառուցվել է քանակություններում Հռոմը ներկայացնող, Արևելքի զորքերի իրամամատար նշանակված Գնեսու Դոմիտիոս Կորբուլոնի կողմից⁵⁶։

Արտաշատի շրջանից ևս հայտնի են երեք լատիներեն արձանագրություններ՝ գտնված Ալեքսեո և Փոքր Վեդի գյուղերից: Ալեքսեոյից հայտնաբերվել է սպիտակ քարից պատրաստված սյան բնկոթ, որի վրա ընթերցվում են միայն «հիմպերատոր», «կեսար», «աստվածային» բառերը (ճապավումներով): Ալեքսեուն գտնվում է Հին Արտաշատի (ներկայիս հողը Վիթապի) դիմաց, Արաքսի համդիպակաց ափին, ուստի և արձանագրության բնկոթը պետք է համարել Հռոմի կայսրերից մեկի՝ հայաց մայրաքաղաքի նետ կապված ինչ-որ ձեռնարկի իրերեն վկայություն⁵⁷:

1967 թ. պատմական Արտաշատ մայրաքաղաքի հյուսիս-արևելյան տաճաններում գտնվող ներկայիս Փոքր Վեդի գյուղի հարավ-արևելյան եզրին կատարված շինարարական աշխատանքների ժամանակ 1,4 մ խորության վրա հայտնաբերվեցին երկու լատիներեն արձանագրություններ⁵⁸: Դրանցից առաջինը նուստող է, ունի շատ խոշոր չափեր (8,5 մ երկարություն և 0,8 մ բարձրություն, առաջին տողի տառերի քարձրությունը 20 սմ է, երկրորդինն ու երրորդինը՝ 16 սմ) և կրում է Հռոմի Տրայանոս կայսեր անունը, իսկ երկրորդը համեմատաբար մանր տառերով գրված զինվորականի տապանաքար է:

Բնագրերը վերաբերում են 116 թվականի երկրորդ կեսին Տրայանոս կայսեր՝ դեպի Հայաստան կատարած արշավանքին: Խոշոր արձանագրության վնասված մասերը հաջողվում է վերականգնել և ընթերցել. «*Իմպերատոր Կեսար աստվածային, Ներվայի որդի Ներվա Տրայանոս, Օպտիմոս (լավագույն), օգոստոս (կեռակատ), Գերմանիկոս (Գերմանական), Դակիկոս (Դակիական), Պարթևիկոս (Պարթևական), Գերագույն քուր, Մարսինոս (մեծագույն), տրիբունի իշխանությանը (օժտված) 20 անգամ, կայսր (նշանակված) 13 անգամ, հյուպատոս 6 անգամ, [հայրենիքի հայր ?]. սկյութական լեզուներ կատարեց (կանգնեցրեց)*»:

Տասանամյաքաղի տասը տողերից սխալաբանվել են առաջին չորսը, իսկ մյուսներին՝ միայն առանձին տառեր: Գրությունը հետևյալն է. «*Մտորոկերյա աստվածներին (մաներին). Կայսու Վալ(երդիու) Կրե... զինվոր իտալիկների I լեզուների գորաբոկատի, ծառայեց... հաշարձանը (?) դրվեց*»:

Ի մի քերեզվ՝ նշենք, որ Մեծ Հայքից հայտնաբերված լատիներեն ինը արձանագրությունները Հայաստանի I-II դարերի պատմության երեք շրջանների (60-ական թվեր, երբ Արշակունյաց արքայատոհմը հաստատվում էր Մեծ Հայքի գահին, 114-116 և 160-190-ական թթ.) կարևոր սկզբնադրյուններ են և լրացնում են դարաշրջանի մասին մատենագրական հատրություններից մեր առաջած գիտելիքները:

Ինչպես Մեծ Հայքից, այնպես էլ Փոքր Հայքից և Կոմմագենից հայտնաբերված լատիներեն արձանագրությունները հիմնականում վերաբերում են հռոմեական բանակների արևելյան արշավանքներին:

Ղրանցում հստակ առանձնանում է երկու խումբ՝ հոռմնական զորամասերի տեղակայման մասին վկայող արձանագրություններ, որոնցում տեղեկություններ են հաղորդվում հոռմնական կայսրերի ու զորավարների վերաբերյալ, և զինվորների տապանագրեր⁵⁹։

Օտարների բաղած հունարեն արձանագրությունները։ Հունագիր հուշարձանները Հայկական լեռնաշխարհում քաժանվում են երկու խմբի՝ տեղացիների հեղինակած և օտարների կողմից բաղնված։ Մտաքիններին այդեն անդադարձել ենք համապատասխան քաժնում, իսկ երկրորդ խմբի քնագրերը (ինչպես լատիներեն արձանագրությունները) կապվում են Հոռմի արևելյան քաղաքակառուցության հետ։

Հոռմնական զոբակամների կողմից Հայաստանում բաղնված արձանագրությունների մեջ կան մաև հունարեն տապանագրեր։ Ղրանցից մեկը հայտնաբերվել է 1914 թ. Վաղարշապատից։ Ղրանքանական արձանագրությունը կանգնեցվել է II դարի երկրորդ կեսին։ Հեղինակը զինվորական տրիբունն էր XV Ապոլոնյան լեզոռնի, որի մասին այդեն զիտենք Վաղարշապատում 173-176 և 185 քվականներին բաղնված լատիներեն արձանագրություններից։ Տապանագիրը հետևյալն է.

«Ի հիշատակ Էլիի Մաքսիմի՝ ամուսնու, որն ապրեց 35 տարի, և Էլիի Վաղենտինի՝ դստեր, որն ապրեց 13 տարի, Էլիի Վաղենտը՝ XV Ապոլոնյան լեզոռնի զինվորական տրիբունը, նրանց ամուսինն ու հայրը, մվիրեց (աստվածներին)»⁶⁰։

Մի քանի հունարեն տապանագրեր են հայտնաբերվել Քենցից (Մվիրատի արևմտյան ափին, Այնթապից (Գազիանթեպից) շուրջ 60 կմ հյուսիս-արևելք), Մալմամասար Գ-ի վերոհիշյալ արձանագրությունից ոչ հեռու⁶¹։

1978 թ. Եղեգնաձորի շրջանի Արենի գյուղի մոտ կատարված ճանապարհաշինական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվեց ոչ մեծ քարե մի զոռասեղան՝ «Էմիլիոս Վալես Մայր Երկրիմ՝ Օլտաքի աստվածուհի տիրուհուն» արձանագրությանը։ Արձանագրության առանձնահատկությունների և ժամանակաշրջանի պատմա-քաղաքական իրադարձությունների քննությունը քույլ է տալիս այն քվագրելու 163-164 քվականներով⁶²։

Եշենք, որ սրանցով շեն սահմանափակվում օտարների կողմից մախտամաշտոցյան Հայաստանում բաղնված հունարեն արձանագրությունները, մենք տեղյակ ենք մի քանի արձանագրությունների մասին (հատկապես Փոքր Հայքի և Կոմմագենի տաքածքներում), որոնց այստեղ շենք անդադարտնում ձեռքի տակ համապատասխան զոռակառույթուն շունենալու պատճառով։

Հայաստանից հայտնաբերված օտար ժագումով դրամները։ Արձանագրություններից հետո, պատկերն ամրոջացնելու մապատկով,

տառը. ժամանակագրական հերթականությամբ կենդկայացնենք նույն-
պիսի ծագում ունեցող գրակիր դրամների խմբերը:

Հայաստանից հայտնաբերված վաղագույն դրամները (Ք ա. VI-V դդ.) գրակիր չեն. դրանք, այսպես կոչված, «միջերյան» տեսակի ար-
ծաքե դրամներն են, որոնց մի կրեսին առյուծի գլուխ է պատկերված,
մյուսին՝ բուսական մախչ (կամ ոճավորված հավասարաթև խաչ): Երկու
այդպիսի դրամներ գտնվել են Էրեբունիի պալատական տաճարի ներ-
սում, մվրատություն սեղանի մոտ⁶⁷: Ք ա. VI-V դարերով են բվագր-
վում նաև Հայաստանից գտնված արեմական և արեմենյան դրամները⁶⁸:

Ք ա. IV դարում Հայաստանում տարածում են գտնում մակեդո-
նական (Ալեքսանդր Մեծի, նրա որդի Ֆիլիպ III-ի անուններով մակագր-
ված) դրամները, նույն դարավերջի հռոդոսյան դրամ է գտնվել Արմավի-
րից⁶⁹:

Ք ա. III-I դարերում օտար դրամական միավորներից Հայաստա-
նում լայնորեն կիրառվում են սելևկյան, փյունիկյան, կապադոկիական,
պարթևական (Ք ա. II-I դդ.), պոնտական (Ք ա. II-I դդ.), փոքրասիա-
կան Պերգամոն և Եփեսոս քաղաքների հունազիր դրամները⁷⁰:

Ք ա. I-ից Ք հ. III դարի կեսերին հայաստանյան դրամաշրջա-
նառության մեջ մեծ տարածում են տալիս հռոմեական լատինազիր
դրամները, որոնց կիրառությունը հետագայում նվազում է⁷¹:

Ք հ. III դարի կեսերից մինչև V դարի սկիզբը հայաստանյան
առևտրում գերակշռում են սասանյան պահլավազիր դրամները⁷²:

Սիս ալյախիսն է մախամաչտոցյան Հայաստանի դրամաշրջա-
նառության ընդհանուր պատկերը. տարածված դրամների հիմնական
խմբերը կրում են հունարեն, լատիներեն և պահլավերեն գրություններ:
Հասկանալիորեն, օտար ծագումով դրամները չի կարելի կապել տեղա-
կան դպրության հետ, սակայն այդ դրամների լայն կիրառությունը երկ-
րում կարող է ցույց տալ ժողովրդի որոշակի խավերի (թեկուզև մասնա-
կի) ծանոթությունը դրանց մակագրությունների գրերին և լեզուներին:
Բացի այդ, Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված օտար ծագու-
մով դրամների խմբերը մեկ անգամ ևս ընդգծում են Հայաստանի խաղա-
ցած կարևոր դերը Հին Աշխարհի քաղաքակրթության խաչմերուկներում:

Անփութելով՝ մեկ անգամ ևս նշենք, որ օտարների բոլոր գրային
հուշարձանները թեպետ չեն կազմում հայաստանյան դպրության քաղ-
կացուցիչ մասը, սակայն մախամաչտոցյան Հայաստանի պատմության
կարևոր և անզնախտելի սկզբնադրյուններ են, մասնավորապես այն դեպքե-
րում, երբ չունենք ավյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ տեղացիների
բոլոր վկայագրեր...

INSCRIPTIONS MADE BY FOREIGNERS OF PRE-MASHTOTSIAN
ARMENIA AND THEIR HISTORICAL ESTIMATION

In article are considered pre-Mashtotsian inscriptions of Armenia, which were found in the territory of Armenian Highland, but were made by foreigners. In the territory of pre-Mashtotsian Armenia were found Akkadian, Hurrian, old, middle and new Assyrian, old and middle Babylonian, Persian (Achaemenid), Elamite cuneiform, Egyptian hieroglyphic, Latin and Greek alphabetic inscriptions. In article attempt to give a historical estimation of these inscriptions also is made.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արժան(Չ)եամ) երկրի ճշգրիտ՝ հայաստանյան տեղագրության աստիճան էմբնավորումները տե՛ս Գաբրիելիան Է. Գ, Նարամ-Սին եւ իր թշնամիներն ըստ հատման քննարկ, «Համալս Ամսօտայ», 1929, N 5, էջ 287-288; Rigg H. A., A Note on the names Armanum and Urartu, "Journal of American Oriental Society", 1937, vol. 57, 4, էջ 416-418: Այդ ուղղությանը կատարված հետազոտ աշխատանքների մասին (զրականության հղմամբ) տե՛ս Մուխոման Ա. Ե., Արժանի-Արմի երկիրն ըստ աջադական և երջայական աղբյուրների, «Հայկազեան Հայազգիտական Հանդես», 1993, հ. ԺԳ, էջ 113-127, Մատթոսեան Վ., Մեզագիր աղբյուրները Արժան երկիրը, ՀԱ, 1994, ք. 1-12, էջ 255-268:
2. Barton G. A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929, էջ 140-141 (յնազգի աստիճան էրապարակումների հղումներով); կրտսի գտնվելու հանգամանքները և քննազգական ժամանակները տե՛ս Նաեբ J. P., Unger E., Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir Hüsein (խաղկացած է երկու բաժնից՝ I. Նաեբ J. P., Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir Hüsein; II. Unger E., Naram-Sin in Assyrien und Armenien), Istanbul Asaristika Müzeleci Nerjyati, XII, Istanbul, 1934 (տարբերակ և գերմաներեն), էջ 5-48, աղ. I-IV: Արժանագրությունն ունեցել է բազմաթիվ վերահրատարակումներ:
3. Անունը նախապես ցմբերցվում էր Թիշարի, վերջերս վերանայվեց և աստվել ընդունելի իսմարվեց «Թիշարաթ» տարբերակը (Wilhelm G., Die Inschrift des Tilatal von Urkel, "Bibliotheca Mesopotamica", 26, 1998, էջ 120-121):
4. Kammenhuber A., Historisch-geographische Nachrichten aus der althurrischen Überlieferung, dem Altelamischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem Einfall der Gutter (ca. 2200-2136), "Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae", t. 22, 1-4, էջ 164:
5. «Էնթանը» քրժական տիտղոս է:
6. Дьяконов И. М., Язык древней Передней Азии, М., 1967, էջ 443-445; Diakonoff I. M., Hurrisch und Urartisch, München, 1971, էջ 110; Wilhelm G.,

Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter, Darmstadt, 1982, էջ 15–16; Wilhelm G. Die Inschrift..., էջ 119–120:

7. Дьяконов И. М., Языки ..., էջ 444:
8. Հնարածք է երկրանվան «Խորեշայում» ցեղերումը: Ըստ իրատարակչի՝ Խորեշայումի տիրակալը (կամ թեղ) պետք է նույնացնել Աշուրամազակի գրառարանից հայտնի Լորգալ-Խորշայի հետ, որը համարվել է անբնականորեն ստույգություն (Götterbock H. G., A Votive Sword with Old Assyrian Inscription, Studies in honour of B. Landsberger in his 75th birthday, Assyriological Studies N. 16, Chicago, 1965, էջ 197–198):
9. 12 մինան հաճախար է 6 կիլոգրամի. դարերի ընթացքում քայքայված ենթարկվելով այն ներկայումս կշռում է մոտ 5 կիլոգրամ (Götterbock H. G., նշվ. աշխ., էջ 197):
10. Götterbock H. G., նշվ. աշխ., էջ 197–198, աղ. XIII–XV:
11. Մասնավորապես, ուշագրավ ալյուրներ կարելի է ստանալ հատուկ ամուսնների վերաբերյալումից: Խորեշայում(ում) կամ Խորեշայ(ում) երկրանունը, ինչպես նույն է հրատարակիչը (Götterbock H. G., նշվ. աշխ., էջ 197), իր կազմությանը ակնհայտորեն հիշեցնում է Ապիշայ(ում) երկրանունը, որը Արման(ում) ի համարժեքն է: Ի վերջո, եթե հնարածք լինի ըսյց տալ, որ Լուրամ(ում) չ' տեղաբնակ է, արձանագրված թույլ կարելի է դասել Հայաստանի ընկնների կողմից օտար լեզուներով ու զերեզվ թողած բնակների շարքը:
12. Ханзаян Э. В., Плотровский Б. Б., Цилиндрическая печать с древнеегипетской надписью из Мецморского могильника, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսպես՝ ՊԲՀ), 1984, N 4, էջ 65:
13. Ханзаян Э. В., Саркисян Г. Х., Дьяконов И. М., Вавилонская гиря XVI в. до н. э. с клинописной надписью из раскопок Мецмора, «Древний Восток», 4, Ереван, 1983, із 113–122:
14. Այդ մասին մեր մախնական դիտարկումները հայտնել ենք հանրամատչելի մամուլում (տե՛ս Մովսիսյան Ա. Ե., Փարի մի դարաշրջան ևս, «Հայ գիտվոր», 1995, NN 46 (97) – 47 (98) ; Մովսիսյան Ա. Ե., Եվ Բարեբախտիան կուլվեց... «Հայաստան», «Շրջան», 1996 (ճ), N 2):
15. ՀճճՄ. Փիլիպոսյան Ա. Ս., Հայկական լեռնաշխարհի կմիրները Հին Արևելքի կերպարներում համակարգում, Ե., 1998, էջ 101–102:
16. Melčanzin J., Weidner E. F., Votivperle mit assyrischer Königs-Inschrift aus Transkaukasien, «Archiv für Orientforschung», 1931–1932, Bd. VII, էջ 266–268; Мещанинов И. И., Загадочные знаки Причерноморья, «Известия Гос. Академии истории материальной культуры», вып. 82, Л., 1933, էջ 52–53; Кушнарева К. Х., Хаджалинской могильник, ՊԲՀ, 1970, N 3, էջ 114–115; Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, «Вестник древней истории», 1951, N 2–4 (այսպես՝ АВИИУ), N 36: Ապրիտտանի արձաններից ոչ մեկի արչագիտությունը լին հասել Արգախի տարածք, հետևարար գրակեր ատարկան այնուհեղ պետք է հայտնված լինի այլ նամագրիները:
17. Թիջուրազպատար Ա–ի դնալի Հայկական լեռնաշխարհ կառարած արչագիտությունի մասին տե՛ս Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե.,

- 1972, էջ 54-66; Пюотровский Б. Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959, էջ 44-46; Арутюнян Н. В., Биайинли, Е., 1970, էջ 29-52:
18. Տիգրիսի վերին հոսանքի ճախակազմյալ փոակ Սուրմառը (ներկայումս՝ Ջեքինն-սու) որոշակի մի տարածք հոսում է ժայռի տարրին ճառել, որի ժայռից արևախոսելու վայրը՝ «Տիգրիսի բունելը», Մյրագիտքի հնարանկները համարում էին Տիգրիս սրբազան գետի ալեմերը, ուստի այնտեղ հասնելը միջագիտքյան հերոսների համար պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մեծագործություն էր: «Տիգրիսի բունելը» եղի ժայռին փորագրված են ասորեստանյան արքաներ Թիզբարպարատար Ա-ի և Սալմանասար Գ-ի հինգ արձանագրություններ: Դրանցից երկու վաստ պահպանվածները սկզբնապես վերագրվել են Թուկուրի-Նիմուրթա Բ-ին և Աշորնապիրապալ Բ-ին, սակայն հետագայում ճշգրտվել է դրանց հեղինակի ինքնությունը (Schrader E., Die Keilinschriften am Eingange der Quellgrotte des Sabeneb-su, Berlin, 1885, էջ 3-31; Սամուալճևան Հ., Ասորեստանեաց և պարսիկ սեպագիր արձանագրությունը կամ քարտածք նոցին, որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհի մ պատմության կը վերաբերին, Վիեննա, 1901, էջ 106-108, 131, 151-152; ճշգրտումը՝ Lehmann-Haupt C. F., Materialien zur Älteren Armeniens und Mesopotamiens, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Band IX, No. 3, Berlin, 1907, էջ 16-18, 31-44; Lehmann-Haupt C. F., Armenien Einst und Jetzt, I, Berlin und Leipzig, 1910, էջ 430-462 (նոված աշխատանքներում Սալմանասար Գ-ն (ժամանակի զետուրյան տվյալների համաձայն) համարվում է Սալմանասար Բ); АВИАУ, NN 16, 32, 33):
19. Schrader E., նշվ. աշխ., էջ 7-8, 27; Սամուալճևան Հ., նշվ. աշխ., էջ 106-107; Lehmann-Haupt C. F., Materialien ..., էջ 16-18; АВИАУ, N 16:
20. Սամուալճևան Հ., նշվ. աշխ., էջ 106 (Սամագիկերտի մտասկայքում արձանագրության գտնվելու վայրն այստեղ կոչվում է «Կոճանլու», այլ տեղերում՝ Յունգալու); Lehmann-Haupt C. F., Materialien ..., էջ 15-16; Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 59-60; АВИАУ, N 17:
21. Քարիտը (Ջուրխ, Կուրխ) Դիարրեցիից շուրջ 30 կմ (20 անգլիական մղոն) ելալով-արևելք գտնվող վայր է Տիգրիսի աջ ափին, որը համապատասխանում է սեպագիր աղբյուրների Թուշխան երկրին (Արտյունյան Н. В., Топонимика Урарту, Е., 1985, էջ 191-192): Այնտեղից գտնված արձանագրված մեծագույնը դեռևս XIX դարում տեղավորվել է Բրիտանական թանգարան (Լոնդոն). մասնագիտական զբաղակցության մեջ այն տվորարար հանդես է գալիս «Թուշխանի կամ Քարիտի մեծագույն» անվամբ: Ունեցել է յազմաբիշվ երազարակումներ (տե՛ս օրինակ Սամուալճևան Հ., նշվ. աշխ., էջ 140-143; АВИАУ, N 26 և 27):
22. Այլ արշավանքների երթուղիների հանգամանակի վերլուծությունը տե՛ս Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 70-76; Пюотровский Б. Б., Ванское ..., էջ 52-60; Арутюнян Н. В., Биайинли, էջ 66-99:
23. Schrader E., նշվ. աշխ., էջ 9-31; Սամուալճևան Հ., նշվ. աշխ., էջ 108, 131, 151-152; ճշգրտումը՝ Lehmann-Haupt C. F., Materialien ..., էջ 31-44; Lehmann-Haupt C. F., Armenien ..., I, էջ 430-462; АВИАУ, NN 32, 33):

41. Grayson A. K., *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*, vol. I, Toronto, 1987, էջ 308:
42. Дяконов И. М., Янковская Н. Б., Эламский диалог Гильгамеша и Сидури и другие эламские тексты из Аргистихинеле (Армэвир), ՊԵՂ, 1989, N 2, էջ 55-62; Diakonoff I. M., Janikowska N. B., An Elamite Gilgamesh Text from Argistihenele, Urartu (Armavir-blur, 8th century B. C.), "Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie" (այսնիսին՝ ZA), 1990, Bd. 80, I, էջ 102-123:
43. Koch H., Elamisches Gilgamesh-Epos oder doch Verwaltungstafelchen?, ZA, 1993, Bd. 83, II, էջ 219-236; Vallat F., La lettre élamite d'Arménie, ZA, 1995, Bd. 85:
44. Ханзадян Э. В., Пиотровский Б. Б., Աշխ. աշխ., էջ 59-65 կնիքը հայտնաբերել է է. Վ. Խանգուշյանը, արձանագրությունը Օ. Դ. Քերլի օգնությամբ քերթել է Բ. Բ. Պիտրովսկին:
45. Пиотровский Б. Б., Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза, "Советская археология", 1958, N 1, էջ 20-22:
46. Пиотровский Б. Б., Древнеегипетские ..., էջ 20-22; Пиотровский Б. Б., Кармир-Блур, I, Ереван, 1950, էջ 84; Пиотровский Б. Б., Кармир-Блур, III, Ереван, 1955, էջ 54:
47. Երեք թղթմերով բաժնմերի համեմատական երաստարակությունը՝ համապատասխան եղանակով, տե՛ս Սամուղջյան Վ., Աշխ. աշխ., էջ 224-226 (նեղիմակի մոտ էլաներն են բաժնը կոչվում է «մարական խմբագրություն»):
48. Պարսկերեն բաժնի բարձրանությունը տալիս ենք ըստ Վ. Սամուղջյանի և Ռ. Գ. Ջեմրի (Սամուղջյան Վ., Աշխ. աշխ., էջ 224-226; Kent R. G., Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, Parts I-III, New Haven, 1953, էջ 152-153):
49. Արձանագրության վերջը ընդուն ենք ըստ Ռ. Գ. Ջեմրի: Վ. Սամուղջյանի մոտ վերջում կա հավելում «... և ին՝ գրածներ»:
50. Արձանագրությունն ունեցել է բազմաթիվ երաստարակումներ: Չափազանցական տվյալները, բարձրանությունը, հնազանդական և հարակից պատմա-բանասիրական հարցերի քննությունը տե՛ս Թրեյսեր Կ. Վ., Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э. - IV в. н. э.), М. - Л., 1953, էջ 267-270 (էջ 268-ի ծանոթ. 1-ում առաջին երաստարակումների եղանակը, քանդից մեկը՝ Ալիշան Դ., Արարատ, Վեմետիկ, 1880, էջ 206):
51. Թրեյսեր Կ. Վ., Աշխ. աշխ., էջ 269-270: Կա կարծիք, որ արձանագրության մեջ ինչպե՛ս կայսրը ոչ թե՛ կամողուն է, այլ նրա հայր Մարկոս Ալրինիոսը, իսկ ընթացած բառը եղել է «Հայկական» տիրուղուց, որը մատնանշել է նրա կողմից՝ Հայաստանի նվաճումը, թառի և սելևացվել է հայ հայրենասիրների կողմից (տե՛ս օր. Արրահանյան Ա. Գ., Հայ գրի և գրչության պատմություն, Ե., 1959, էջ 31-32; Արրահանյան Ա. Գ., Հայոց գիր և գրչություն, Ե., 1973, էջ 38): Վերջին կարծիքը քիչ հավանական է, քանի որ, եթե դա արվեր հայ հայրենասիրների կողմից, կոչվածով

- քննական զորքերի մասին վկայող արձանագրությունն անթղթայանք, ոչ թե միան կայսեր մեկ տիրոջուց:
52. Արձանագրության չափազորության, քարզմանության, ժամանակաշրջանի պատմական իրադրության քննության և խարակից խորքերի մասին տե՛ս Ծրսթր Կ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 262-267:
 53. Թրցույան Ռ. Մ., Կրկյաշարյան Ս. Մ., Հնագիտական նորայրմեր էջմիածնից, ՊՐՀ, 1971, N 1, էջ 287-290:
 54. Դրանցից մեկի տառակամն արված Կ. Ֆ. Լեհման-Հասպուի կողմից, տե՛ս Lehmann-Haupt C. F., Armenien ..., I, էջ 478:
 55. Lehmann-Haupt C. F., Armenien ..., I, էջ 477-478: Արձանագրությունների առաջին հրատարակումների հղումները, չափազրական ակալաները, քարզմանությունը, հնագրական և խարակից պատմա-քանախրական խորքերի քննությունը տե՛ս Ծրսթր Կ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 212-223:
 56. Հմմտ. Ծրսթր Կ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 222-223:
 57. Ծրսթր Կ. Բ., նշվ. աշխ., էջ 223-224 (տե՛ս նաև հղումները):
 58. Արձանագրությունների առաջին հրատարակությունը՝ լուսանկարներով, գծանկարներով, քարզմանությամբ և ժամանակաշրջանի պատմա-քաղաքական դեպքերի մանրամասն վերլուծությամբ տե՛ս Առաքելյան Բ. Ն., Լատիներեն արձանագրություններ: Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊՐՀ, 1964, N 4, էջ 302-311:
 59. Կոմագենիցից հայտնաքերված արձանագրություններից տե՛ս Jalabert L., Mouterde R., Inscriptions grecques et latines de la Syrie, t. I, Commagene et Cyrhestique, Paris, 1929, էջ 42-46, 59-61: Փոքր Հայքի արձանագրությունները Olshausen E. und Biller J., Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches, Teil 1, Untersuchungen zur historischen Geographie von Pontos unter Mithradatiden, Wiesbaden, 1984, էջ 101: Ամբասենները, որ նշվածներով լի սահմանակալվում Փոքր Հայքի և Կոմագենի լատիներեն արձանագրությունների ցանկը:
 60. Ժերելյով Ս. Ա., Հունարեն դարձմանական արձանագրություն գտնված Վաղարշապատում, տե՛ս Ֆարախաշ Ա., Հիմ Վաղարշապատի պեղումները, Տեր., 1935, Հաղելված 1 (Պայերեն և ռուսերեն), էջ 75-83 (Պայերեն և ռուսերեն):
 61. Тагирек О. А., նշվ. աշխ., էջ 47: Այս տապանագրերի քննազնիը մեզ հայտնի չեն: Դրանց պայմանականորեն ենք օտարների կողմից բողված, քանի որ խաղորդման մեջ հիշվում են հռոմեական դարձաբանների ենտ:
 62. Տեր-Մարտիրոսով Ֆ. Ի., Արենիի հռոմեարեն արձանագրությունը (Հայաստանի մ. ք. ա. II դարի քաղաքական իրադարձությունների շարքը), ՊՐՀ, 1989, N 1, էջ 177-189: Արձանագրության չմթերքման գրծում հեղինակին աշակեղ է Յ. Վինոկրաշովը: Հողվածագիրը հնարավոր է համարում, որ այս արձանագրության հեղինակը ևս ծառայած լինի XV Ապոլոնյան լեզենում:
 63. Իսրայելյան Մ. Ա., Էրեղումի քերդ-քաղաքի պատմություն, Ե., 1971, էջ 104-105, աղ. XI: Խ. Ա. Մուշեղյանը կարծիք է հայտնում, որ դրանք կարող են

լինել ոչ թե Միջերում հատված դրամներ, այլ «տեղական դրամագործության արգասիք, ինչպես Ռուսերում մ. թ. ա. V դարում միջերյան դրամների ընդօրինակությամբ թողարկվում էին տեղական կերտվածքի դրամներ» (Մուշեղյան հ. Ա., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ. թ. ա. V դ. – մ. թ. XIV դ.), Ե., 1983, էջ 12–14):

64. Մուշեղյան հ. Ա., Դրամական ..., էջ 11–12, 14–15:
65. Մուշեղյան հ. Ա., Դրամական ..., էջ 29–30:
66. Մուշեղյան հ. Ա., Հայաստանի դրամական զանգեքը, Ե., 1973, էջ 22–27, 33–35, 63–78, 82–84; Մուշեղյան հ. Ա., Դրամական ..., էջ 31–35:
67. Մուշեղյան հ. Ա., Հայաստանի ..., էջ 35–46, 84–123; Մուշեղյան հ. Ա., Դրամական ..., էջ 35–38, 82–89, 113–114:
68. Մուշեղյան հ. Ա., Դրամական ..., էջ 110–115:

ՍԱՄՎԵԼ ՄՈՒԲԱԳՅԱՆ

ՀԱՎՈՐ ԶԱՀԱՆԱ ԿԵՍԱՐԱՅՈՒ «ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ» ԻԲՐԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐ

1608 թ. սեպտեմբերի 10-ին Կ. Պոլիս կասած և շուրջ կես տարի այստեղ մնացած Միմեոն Լեհացին իր «Մուղեղոտբյան» մեջ արձանագրում է. «Եւ էր պատրիարքոյն Հայոց վարդապետ մի Կեսարացի Գրիգոր ամուսն, խորհրդակի և խտուակրօն, առաքինի և սրբասնեալ, յոյժ իմաստուն և հմուտ Հին և Նոր կտակարանաց, ճգնող և պահեցող, որ բնաւ ամենևինք չուտէր միս և զինի ոչ քմայէր, այլ յորսպաք զամենայն աուրսն իր անցուցանէր, բայց միայն ի շաքաք և ի կիթակէն լածանէր ի կիւղ և ի պամիր, ի ձուկն, ի ձեք և ի ձու եւ յաղտեացսն երկու օրն անգամ մի ճաշակէր: Առ որ կացի ես կէս տարի մի: Եւ ունէր սա Ջուղահցի աշակերտ մի քանասեր, ամուսն Մովսէս, յոյժ խոմարի և հեզ, առաքինի և սուրբ, կոյս և ընտիր... Ե պարսպէր միշտ ընթերցմամբ սուրբ Գրոց: Առ այսպիսի աստուածահաճոյ արս կացեալ»:

Ամհատակաւորայան այս նկարագիրը զուգակցում էր Գրիգոր Կեսարացի հոգևորականի, ուսուցչի, բանագնացի, գործչի և հմուտ աստվածաբանի վաստակյալ անվանն ու հեղինակությամբ: Ահիշտ է, նրա հայրենի Կեսարիա քաղաքի քնակիչները գրեթե հիմնովին օտարախոս էին, բայց ցերմնուանդ մասնակցություն էին բերում ազգային եկեղեցական կյանքին: Ինչպես երևում է, Կեսարիան ամհադորդ չէր թոմարզայում և շրջակայքում Սրապիոն Ուռեայեցու աշակերտների Հովհաննես վրդ. Հզուեցու և Աստվածատուր վրդ. Մշեցու անձնիկի գործունեությամբ ծավալված կրթական-մշակութային շարժմանը: Շատով, Կեսարիայում առացած մախնական ուսումնատությունից հետո, Ամիղ (Ուռեա) է մեկնում նաև Գրիգոր Կեսարացին և դառնում Սրապիոնի կրտսերագույն աշակերտներից մեկը: Ազգային եկեղեցու ավանդները պահպանելու և Հռոմի ուղարկված քարոզիչների գործունեությանը ընդդիմանալու նսանդուն աշխատանք կատարեցին Սրապիոն վրդ. Օձատեղցին (Բաքերդ), Կարապետ Չազ վարդապետը (Վարազ), Մարգիս Պարոնտեղը (Մաղմուսավանք), Կիրակոս քանաճամ և ուրիշներ: 1608-ին վերակազմավորվեց Տաթևի Հարանց ամապատը, որի նշանավոր գործիչներից մեկը Մովսէս Տաթևացին էր, Գրիգոր Կեսարացու երիցագույն աշակերտը, որ հետո

հայոց մշակութային-եկեղեցական վերագաղթնումի սկզբնավորող դարձավ: Նույն շրջանում «Ներսես և Ստեփանոս Մոկացի վարդապետները վանք մը հիմնեցին Լիմ կղզիին մէջ, որիւ է ճիւղաբերունցա Կառոցի անապատը, Արիստակէս վրդ, Բարկուշաւոցի՝ որ Տանձափարախի անապատին հիմնադիրը եղաւ, Դաւիթ Շամբորեցի՝ Կարամաննոց ազնուական տունէն, որ Չորեքագետի Անապատը հիմնեց և այլ ուրիշներ, որոնց Մխմնաց դպրոցին մէջ իրենց ուսածները տարածեցին»²: Պակաս նշանակալի չէր նաև Բաղեշի Ամրատուր վանքի վերստին հիմնարկող Բարսեղ վրդ. Գավառեցիին (մահ. 1615 թ.), որը «արտաքին գրոց» (յնա քերականություն, փիլիսոփայություն և այլն) հմուտ գիտակ էր և ազգային դպրության ջատագով: Եվ այնուհետևայնիս ժէ դարի առաջին կեսի առավել երևելի գործիչ է ճանաչվում Մովսես Տաթևացու և Խաչատուր Ջուղայեցու ուսուցիչ Գրիգոր Կեսարացի վարդապետը:

1595 թ. վարդապետական գավազան ստանալուց հետո նրա կարևորագույն գործը Երուսաղեմի պարտքը փակելու առաքելությանը լծվելն էր: Այդ կապակցությամբ էր, որ 1601 թ-ին նա հայտնվեց Կ. Պոլսում, հույս ունենալով հանգանակություն կազմակերպել: Հովհաննես Խուլ պատրիարքից խորապես հիասթափված և խառնակ վիճակի մատնված պրլատիաները համձին «այր գիտնական մրքից և արտաքնոց և յաղթող ախոյեան ընդդէմ մաքառողաց ճշմարտութեան»³, այսինքն Գրիգոր վարդապետի գտան իրենց մոր պատրիարքին: Կեսարացին իր պարտքը համարեց հաշտեցման փորձ կատարել Կիլիկիայի կաթողիկոսության համար պայքարող Պետրոս Կարկառեցու և Հովհաննես Այնթապցու միջև և այդ առիթով Միս գալով՝ 1602-ին այստեղ էլ նպիսկոսայտ ձևնադրվեց:

«Ամեն պարագայի մէջ, հարկ է ըսել, – գրում է Ա. Ալպոյանյանը, – թէ Գրիգոր Կեսարացի սիրած է յամախ կոչուիլ «ժպոյապետ», վասնզի այն ժամանակներու համար վարդապետութիւնը իբր շնորհի և իբր կարողութեան տխտոս առելի բարձր նկատուած էր և առանց վարդապետական ատոհման ստանալու նպիսկոսապատգովնըր բազմաթիւ էին»⁴:

Մենք ստուգապես չգիտենք, թե ինչ հիմնավոր պատճառներ կային շուրջ 1605-ին քողնելու պատրիարքությունը և վերադառնալու հայրենի Կեսարիա՝ իբրև տեղիա վերադառնալ: Բոլոր պարագաներում՝ կարևոր պետք է նկատել այս տարիներին Կ. Պոլսում կաթողիկոսներուն և ավանդապահների պայքարը, որին կարող էր գումարվել նաև ջալալիների հարստահարություններից փախած և կայսրության մայրաքաղաք ապավինած հոծ զանգվածների ու հնարանակների միջև ծայր առած անհամադրժողականությունը: Նույնիսկ չգիտենք՝ Գրիգոր Կեսարացին ինքն է հեռացել, թե՞ նրան ստիպել են այդ անել: Համենայնդեպս, 1607-

ին նրան վերստին խնդրում էին և Պոլիս դատնալ և նորից պատրիարքություն ստանձնել¹։

Վերադարձի այս տարիներին է, որ նրան տեսել և նրա մտտ իյորզմկալի է Միմուն Լևիացին (1608 թ. սեպտեմբեր)։ Սակայն բարքական իշխանությունները զանազան մյուսական շահագրգռություններով բորբոքում էին պոլսահայության մեջ եղած հակասությունները (մանավանդ փախստյամբ Պոլիս եկած քահանաների վրա նշանակված հարկերը մեծացնելով), մեկին հանում մյուսի դեմ, առաջիկա որ աշխարհական տեղակալները (վաթիվները) չարտնական էին խառնվել հոգևոր գործերին։ Գրիգոր Կեսարացին երկրորդ անգամ է թողնում պատրիարքությունը և 1609–1611 թվականներին այցելության մեկնում Եգիպտոսի անապատները, լինում Միմայում, ապա և Երուսաղեմում, ջանքեր գործադրում Երուսաղեմի պատրոքերի վճարման համար։ Նրա պատրիարքության երրորդ շրջանն սկսվում է «աղքատական հրամանով և Պոլիս» կանչվելով և տևում մինչև 1612 թ. պաշտոնը նորից թողնելը։ Մինչև 1636 թ. մահը Գրիգոր Կեսարացին դարձյալ երեք անգամ պատրիարք մտելու և նրանից հետոնալու պարտադրանք ունեցավ։ Վերջինը՝ վեցերորդը 1633–1636 թվականներին էր։ Նրա այս ելևէջներից կարելի է եզրակացնել, թե որքան անկայուն ու տագնապալից է Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի հայոց առօրյան, իրաբանցումների ինչպիսի ակցներ էին փոքրվում նրանց կյանքը։

Գրիգոր վրդ. Կեսարացու կեանաց պատմության հիմնական աղբյուրը նրա եղբորորդու ընդարձակ հիշատակարան–հիշատակագրությունն է, որտեղից տեղեկանում ենք, թե քացի չափածո գրական վաստակներից (տաղեր, գանձեր, ներբողականներ)², մա հեղինակել է մահ պատմագրական երկ, նրա շարադրանքը հասցնելով մինչև իր կյանքի վերջին տարիները։ Հայոց պատմագիտությանը մինչև օրս աննայտ մնացած այդ աշխատությունը եթե հայտնաբերվի՝ փաստորեն դատնալու է ուշ միջնադարի հայոց պատմությունը ներկայացնող կարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկը։ Հակոբ քահանայի հիշատակարանը միաժամանակ ռազգրավ տեղեկություններ է հաղորդում և Պոլսում ու Կեսարիայում եղած ձեռագրական հավաքածուների պատմության վերաբերյալ։ Պակաս կարևոր չեն մահ թարգմանական երկերին, մասնավորապես «Աստուղապին» վերաբերող տեղեկությունները, ուստի այդ քննարկի գիտական նրատարակությունը հայագիտությունն ու արևելագիտությունը կենսատեսանքի մի վստահելի աղբյուրով։

Հակոբ երեցի հեղինակած Հիշատակարանը կամ «Կարգ» սկզբնապես փաստորեն երկու տարրեր ձեռագրելուց կատարված հիշատակագրությունների գումարում է՝ ըստ թվանդակության։ Այդ երկու գրչագրերն էլ, բարեբախտաբար, պահպանվել են և այժմ գտնվում են

Վիեննայի Մխիթարյան հավաքածոյում (N 574 և 593)⁷: Թիվ 593 ձեռագիրը ամփոփում է Գրիգոր Տաթևացու մեկնողական երկերը, գրված ՊԿԳ (1414) թվին «ի վանս Մոսհարայ ընդ հավանեսս սուրբ Աստուածածնիս որ Արծուարեր կոչի: Որիչ որիչ գրեցա՝ վանս այն քացառ մնաց, քառ է», այսինքն՝ առամծին-առամծին ընդօրինակելու պատճառով (գրիչները երկուսն են) ազատ էջեր են մնացել, որ և զետեղել է Հակոբ երեցն իր հիշատակագրութիւն-վարքի առաջին կեսը (էջ 326 և 328ա): Երկրորդ գրչագիրը (թիվ 574) գրված է 1601 թ., հավանաբար Կ. Պոլսում, Գրիգոր երեցի ձեռքով և պատմագրական երկերի ժողովածու է: Այտեղ էլ Հակոբ երեց Կեսարացու գրատուը կատարված է նախապես դաստարկ մնացած 331ա-332բ էջերում: Զեռագրի զխազող հիշատակարանն ավարտվում է ստացողի՝ Գրիգոր վարդապետի հիշատակությանը, որին անմիջապես հաջորդում է Գրիգոր Կեսարացուն վերաբերող հիշատակագրութիւնը:

Քանի որ վերոհիշյալ երկու գրչագրերի լրացումները կատարված են հեղինակ Հակոբ Կեսարացու ձեռքով, ուստի բնագրական համեմատություն առնելիս այդ երկուսը (թիվ 574 և 593) նշանակել ենք մեկ ցուցիչով՝ A:

Նախքան Ազգային մատենադարանի ձեռագրերից մեկում («այլ և այլ գործերու և գրութեաներու հատարածոյ մը») Թարեհն վրդ. Կյուլեսերյանը գտել ու հրատարակել է Հակոբ Կեսարացու հիշատակարանի առաջին կեսը⁸: Հրատարակչի արդարացի բնութագրմամբ այն, «Հակատակ իր աղճատ լեզուին, պատմական արժէք մ'ունի», մանավանդ որ դարձյալ ինքնագիր է: Ստորև բնագիրը հրատարակելիս այս գրչագիրը նշանակել ենք B ցուցիչով⁹: Նույն հավաքածոյում գոյություն է ունեցել և այլ, լրիվ տարբերակ, որի ամբողջական տեքստը հրատարակված է ձեռագրի նկարագրության մեջ¹⁰ (ստորև՝ ցուցիչ C): Ինչպես երևում է, Բ. Կյուլեսերյանը Երուսաղեմի ձեռագրերը քերթելիս ուշադրության է անել Սրբոց Հակոբյանց հավաքածոյի թիվ 1801 գրչագրի հավելվածական կցորդում գտնվող Հակոբ Կեսարացու հիշատակարանը և նշանակել նրա ընծեռած որաչ տարբերություններ:

Այս երկի երկու ընդօրինակություն էլ երևան նկան Մաշտոցի ամվան Մատենադարանի թիվ 1268 (էջ 297բ-299ա) և 9826 (էջ 268բ-272ա) ձեռագրերում: Մեկ այլ գրչագիր ընդօրինակություն էլ եղել է Տրդատ եղս. Պալյանի ձեռքի տակ, որից քաղել և հրատարակել է իր «Հայ աշուղներ» գրքի Բ հատորում (էջ 203-208): Յակոբ, այս վերջինը մենք չկարողացանք ունենալ, ուստի «Պատմութիւն վարաց Գրիգորի Կեսարացոյ» պատմական և մշակութային տեղեկութիւններով հարուստ երկը հրատարակում ենք ըստ վերոհիշյալ ընդօրինակութիւնների:

A 1. Վիեննա, Միսթարյան հավաքածու, ձեռ. N 574, էջ 330ա-332բ

2. Նույն հավաքածուի ձեռ. N 593, էջ 326ա-328ա

B 3. Ղալաթի Ազգային մատենադարանի ձեռ. N 108, էջ 57-64 (քերի)

C 4. Նույն հավաքածուի ձեռ. N 133, էջ 534-541

D 5. Երևանի Մատենադարան, ձեռ. N 1268, էջ 297ա-299ա

E 6. Նույն հավաքածուի ձեռ. N 9826, էջ 268բ-272ա:

Հակոբ քահանան, ինչպես տեղեկանում ենք նրա հիշատակարանից, ունեցել է քավական հարուստ ձեռագրական հավաքածու և կյանքի վերջում, ամժատանց լինելով, այն մվիրել է Կեսարիայի ս. Մարգիս վանքին (գտնվում է նույնանուն գյուղում, քաղաքից մեկ ժամ հեռու): Հավաքածուն պահպանվում էր մինչև 1915 եղեմը և ընդգրկում, ըստ երասարակված նկարագրության, 12 զրչագիր¹¹: Սակայն պիտի կարծել, որ Հակոբ քահանայի տվածները ավելին կաղող էին լինել: Հայերեն ձեռագրերի եավաքածուներ ունեին նաև Կեսարիայի ս. Աստվածածին, ս. Գևորգ, ս. Դանիել եկեղեցիները¹², ինչպես նաև Էվերեկի, Թալլասի, Թավլասոմի, Պալկասի և այլ գյուղերի եկեղեցիները (բոլորը միասին՝ 124 միավոր)¹³:

Հակոբ քահանայի գրական վաստակի ամրոցանիկ գնահատողը եղել է Հ. Ներսես Ալեկյանը, որի համոզմամբ «Ս. Մարգիս եկեղեցւոյն նուիրած ձեռագրաց կցած *Յիշատակարանս* (խոսքը ստորև երատարակվող քնագրի մասին է - Ս. Մ.) յարագոյն է կոչել Համառօտ կենսագրութիւն Գրիգոր Կեսարացոյ եւ իւր տոհմին, ուր գոնացուցիլ մանրամասնութեամբ կու տայ մեզ Գրիգորի՝ մասամբ նաև իւր կեանքն ու տոհմագրութիւնը»¹⁴: Ինչ վերաբերում է Հակոբի մնացած գրական ժառանգությանը, ապա ինքն ասում է. «... ով սիրելի, եթէ կամէս և ոչ ժանձրամաս գիտ և ընթերցիւր գողերգական և զմիսիբարակաս գիտ և զասացեալ զանձեռս և զմերչախական տաղերս՝ իւրբնածածուկ քառերովն»: Այդ գործերից մեկ նմուշ է «Գովեստ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ», որ ձեռագրական ընթերցումների քաղաղատութեամբ երատարակել է Հ. Ն. Ալեկյանը¹⁵: Դատելով Հ. Մահակյանի կազմած «նշ միջնադարի նայ քանաստեղծութեանը»¹⁶ երկհատոր զրքի ցանկերում Հակոբ քահանա Կեսարացու անվան քացակայությունից, պիտի եզրակացնել, թե այս գործի գրական ժառանգությունը կարող է ամբողջականացնան և զիտական երատարակության:

Յակոբ երեց Կեսարացի
[Կարք Գրիգորի Կեսարացոյ]

Եւ այդ՝ եւ անպտուղս ի բարեաց, մնդաւորս յարդարոց, անկատարս ի կատարելոց, տգէտս ի գիտնականաց, յետինս ի կարգաւորաց, անբանս իբրև¹ գրանականս, նդկելիս եւ ողորմելիս, խեղճս եւ անխտասլիս, մտօք յիմարեալս եւ հոգով գնորեալս², պարտականս քիլոց³ քանքարաց⁴, եւ յետինս ի սպասաւորաց եկեղեցոյ, սոսկ անուամբ Յակոբ երեց⁵ կոչեցելոյս⁶, ծոյս ի բարիս եւ օտարս յամենայն տեսակս առաքիմտութեան: Յոգնական՝ եւ անբուելի բազմապատկեալ քիլոյաւոր բարեաց միաժողով բաղձացօղ⁷ եւ պարտական⁸ զլեամբս⁹ զայս աստուածունակ եւ զերադրական, երանաւտ եւ երկնատր շնորհի ընդունակ եւ ունակական, ըստացեալ բազում ըղձի եւ փափաքամօք յետ վախճանի ի զրեանց սուրբ հօրս, այս ինքն հօրեղորօր: Գրեանց վաճառելոյն պատճառն այս է. որ վախճանեցաւ բարտեապետս մեր ի սեպեական վիճակն¹¹ իր ի Ստամպօղ¹². եւս եւ¹³ ունին սովորութիւն այլազգիք, որ ոչ բողոմն բաղել զմտեալս ի շինամէջս քաղաքին, այլ յանշէն¹⁴ տեղի¹⁵ եւ հետի ի քաղաքէ, զոր Շահին Չիլեպին բաղեաց ի Ղալաթիս արքունական հրամանաւ¹⁶, ի սուրբ Լուսատրիչ եկեղեցին ՌՉԵ (1085) թուին¹⁷: եւ վասն¹⁸ բաղելոյ զնշխարսն¹⁹ եւ²⁰ այլ ինչ խարճ զոր արարեալ էր եւ էառ ի մէնց ԳՌԻԵ (3047) դուրիչ. եւ մինգամայն եղև խարճ ԳՌ եւ ԷՐ (4700) դուրիչ. եւ այս եղև պատճառ վաճառելոյ զրեանց եւ այգւոյն. զոր բա-

¹ իբր B

² նդկելիս ... գնորեալս] մտօք յիմարեալս և հոգով գնորեալս, նդկելիս և ողորմելիս, խեղճս և անխտասլիս D

³ քիլոց B

⁴ մտօք յիմարեալս ... քանքարաց] C

⁵ երեց ACD

⁶ կոչեցելոյ ACDE

⁷ յորնական ACDE

⁸ բաղձածօղ A, բաղձածող B, բազմածօղ C, բազմածող D

⁹ պարտականս B

¹⁰ զրեամբս] B

¹¹ վիճակ B

¹² 12+ ՌՉԼԵ (1636) թ[իւն CDE

¹³ և եւս BE

¹⁴ անշէն B

¹⁵ տեղիս B

¹⁶ և արքունական հրամանաւ] A

¹⁷ ՌՉԷ թուին A, ՌՉԵ] BDE, եկեղեցին ՌՉԵ] եկեղեցոյ դրամն C

¹⁸ վասն] սակս մնաս B

¹⁹ + ի Ղալաթիս ACDE

²⁰ + թէ B

զում վիշտս եւ չարչարանս²¹ կրեցաք ի քազմաց վասն վախճանի սրբոյս: Այլ մեղութիւն²² մեր եւ քազում վշտի²³ պատճառ լինողք ոչ երկարեմք²⁴, այլ թողումք անաչառ²⁵ դատաստանին²⁶ Քրիստոսի²⁷, զոր ի մանկութեան²⁸ վատակոց եւ ի հալալ արդեանց ինոց տուացեալ էի²⁹ ի վայելումն անարժան անձին իմոյ³⁰. քանզի ոչ ունէի ծառանգ մարմնաւոր մխիթարութեան³¹ անցատր³² եւ ունայն կենցաղոյս վասն ամէութեան: Այլ³³ ընթեռնելոյ՝ զսուրբ գրեանքս մխիթարեալ եամդարտէր այրեցեալ³⁴ լեարդս³⁵ իմ եւ տոչարեալ սրտիկս իմ. ըստ³⁶ հանգոյն Ամմայի փոցնոյր³⁷ սրտիկս արտասուարար աչօք.

Հայիմ ի³⁸ թոյունս երկնից՝ զիտեմ³⁹ անթիս երամ է,

Դատմամ եւ⁴⁰ յիս մայիմ⁴¹ կեանքս իմ հարամ է:

Ապա ըստ իմաստնոյն քանի⁴² որ ասէ, երամի որ ունիցի զառակ ի Սիօն եւ ընտանեակք նորա յերուսաղէմ⁴³: Չի թւպետ եւ ի մարմնաւորեմ գրկեալ եմք, այլ աղօթիչք եարց եւ եղբարց հայցեմք ի Քրիստոսէ որ ի հոգեւորեմ ոչ գրկէ⁴⁴: Ըստ այսմ յուսոյ եւ երամաւետ ժայնին ետու զսուրբ գրեանքս այսօրիչ⁴⁵ ի դուռն սրբոյն Սարգսի Զօրավարին եւ որչոյն նո-

²¹ չարչարանս և վիշտս E

²² մեղութեան C

²³ վշտաց CE

²⁴ յերկարեմք ABCDE

²⁵ անաչառ] յատր CE

²⁶ դատաստանին] առնին BD, և ստեփանի տեղ առնին E

²⁷ և ստեփանի տեղ առնին Քրիստոսի C

²⁸ մանկութեան CD

²⁹ տուացեալ էի ABD

³⁰ + եւ C

³¹ մխիթարութեամք A, մխիթարութեանս B

³² աղցատր ACE

³³ + յարածամ CE

³⁴ այրեցեալ] A

³⁵ լեարդ D

³⁶ ըստ ABD

³⁷ փոցնոյր] քաղցնոյր B

³⁸ ի] A

³⁹ զիտեմ] B

⁴⁰ եւ] B

⁴¹ մայիմ] հայիմ CDE

⁴² քան B, քանի] D

⁴³ երամի որ ... յերուսաղէմ] երամի ամբողջ որ ոչ ծնան B

⁴⁴ + ըստ այնմ որ ասէ. «երամի որ ունիցի զառակ ի Սիօն» և այլն B

⁴⁵ այսօրիկ AD, որք են այսօրիկ E,

բայ Մարտիրոսին ի Կեսարիա քաղաքի ոչ թէ ի փարքսանութենէ եւ ընչաւտութենէ, այլ յաղքատութենէ եւ ի չքաւորութենէ, ի փաստ Քրիստոսի եւ յուսոյ արքայութեան նորա ի թուիս Հայոց⁴⁶ ՌՆԴ (1104) ամին ի ժամանակ⁴⁷ յարագնագգեաց հայրապետին⁴⁸ տեսան⁴⁹ Փիլիպպոսի վերադիտողի⁵⁰ սուրբ Արտոյն Էջմիածնայ եւ դիտապետութեան նահանգի Տանն Կիլիկիոյ տեսան Ներսիսի Սեբաստացոյ եւ առաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Կեսարիոյ⁵¹, որ է Մաժաք հին, տէր Թորոս վարդապետին, որ յետոյ կարողիկոս եղև ի Միս: Այլ ըստ տեղումական քանին որ ասէ՝ «ՈՒր գէշն իցէ՝ անդր ժողովեցին⁵² եւ արժուիք»⁵³: Արժուիք են հոգևոր⁵⁴ եւ⁵⁵ աստուածաբան բարոնապետքն մեր, զի ի զալ նոցա յայսմ քաղաք⁵⁶ որոճելով եւ խրատելով փրկութիւն լիցի ամենայն⁵⁷ հաստացելոց: Այլ եւ յիշատակ փոխեցելոյն աս Քրիստոս ՌՁԵ (1085) թուին հոգևոր հորն՝ իմոյ տիեզերալոյս բարոնապետին ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ հօրնորոյն իմոյ տէր Գրիգոր աստուածաբան վարդապետին, որ էր աշակերտ տիեզերալոյս եւ յաբանագգեաց ճգնաւորին տէր Մրապիոն աստուածաբան բարոնապետին Ուրխայեցոյ եւ ամյադք փիլիսոփային, առեալ զառագան ի նմանէ⁵⁸ ի Տիգրանաշէն մայրքաղաքն Ամիդ⁵⁹ ՌԽԴ (1044) թուին: Սա գնաց ի Բիզանդիա վասն սուրբ Երուսաղէմայ պարտոցն ի ժամանակս տէր Ազարիա կարողիկոսին, զոր տեսեալ զիմաստութիւն եւ զխաշոր⁶⁰ վարուց ճգնութիւն⁶⁰ սորա⁶¹ եւ հասանեալ միաբան

*CDE ձեռագրերում այնուհետև 10 տող բաց է թողած՝ զգրքի անունները լրացնելու համար:

⁴⁶ Հայոց] մերում CE

⁴⁷ ժամանակս] C

⁴⁸ իսկապետութեան + սուրբ Էջմիածնայ CE

⁴⁹ տէր CE

⁵⁰ վերադիտողի] երկրորդ լրաստորչի CE

⁵¹ տեսան Ներսիսի (Ներսիսի B) Սեբաստիոյ և առաջնորդութեան մայրքաղաքիս Կեսարիոյ] A

⁵² գտանիցին A

⁵³ Մատք, ԽԴ, 28:

⁵⁴ հոգևոր արժուիք B

⁵⁵ եւ] B

⁵⁶ քաղաքս CE

⁵⁷ ամենայն] B

⁵⁸ Այս քառով ազարտվում է B-ն:

⁵⁹ ի նմանէ զառագան E

⁶⁰ Ամիդ DE

⁶¹ խաշոր C

⁶² ճգնութեան C

ամենեցուն՝ գրեցին առ կարողիկոսն սուրբ Էջմիածնի ձեռնադրել⁶² խրեանց առաջնորդ⁶³: Եւ եկեալ մինչեւ ի Թաղաք՝ երբալ⁶⁴ յարոն սուրբ եւ վասն յոլովորեան Ջարալուն ոչ կարաց գնալ ի սուրբ Էջմիածինն: Եւ անտի⁶⁵ դարձաւ ի Միս առ հոչակեալ կարողիկոսն⁶⁶ տէր Ովաննէս⁶⁷* ի բախն ՌՄԱ (1051)⁶⁸ եւ ձեռնադրեալ ի մեանէ եպիսկոպոս եւ առաջնորդ Իստամպոլու⁶⁹ եւ գնացեալ անդ՝ արար բազում ուղղութիւն⁷⁰ եւ նստեալ ժամանակս ինչ: Եւ ի ՌԾԸ (1058) բախն եկեալ⁷¹ ի Բիւզանդիոյ⁷² նստեալ⁷³ յԵղիպոսս⁷⁴, եկեալ ի լեռոն⁷⁵ Սիմա. ընդ իւր ունեւով զՄովսէս վարդապետն, տուեալ նմա զստազան ի Բիւզանդիա⁷⁶, որ եւ յետոյ եղի կարողիկոս ի սուրբ Էջմիածինն, եւ կատարեալ զուխոս խրեանց՝ յաստատածախոս լեռնէն դարձան անտի Ամիդ⁷⁷: Եւ արարեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ⁷⁸ ղօլվարարաց եւ⁷⁹ վաճառականաց եւ ուսմեաց սակս պարտոցն Երուսաղէմայ⁸⁰: Եւսեւ եկն⁸¹ խօճայն Ամիդայ⁸², գրեցին առ⁸³ առաջնորդսն եւ առ ղօլվարարոսն Վանայ զալ առ նոսա⁸⁴ եւ ժողովեալ բազում առաջնորդաց և ղօլվարարաց⁸⁵ եկեալ յե-

⁶¹ Երուսաղէմայն օրինակում եղի է՝ «և գխոյր կացս սոցա» – ծան. Բ. Կյուլեներյանի

⁶² ձեռնադրեալ ADE

⁶³ առաջնորդ խրեանց E

⁶⁴ երբեալ ADE

⁶⁵ անտի] CE

⁶⁶ կարողիկոսի AE

⁶⁷ Ովաննէս ADE

* «Ովաննէս» անունով վերջանում է A-ի առաջին դրվագը (ձեռ. N 593)

⁶⁸ ՌՄԱ] ADE

⁶⁹ Իստամբոլու CE

⁷⁰ ուղղութիւնս CE

⁷¹ եկեալ] նստեալ CDE

⁷² ի Բիւզանդիոյ] E

⁷³ նստեալ] CD

⁷⁴ եկեալ ... յԵղիպոսս] նստեալ ի Բիւզանդիոյ յԵղիպոսոս C

⁷⁵ լեռն D

⁷⁶ ի Բիւզանդիա] CE, ի Բիւզանդիա] Իստամպոլ D

⁷⁷ Ամիդ AD, Համիթ CE

⁷⁸ + բազում C

⁷⁹ եւ] DE

⁸⁰ սակս պարտոց Երուսաղէմայ] CDE

⁸¹ եկն] եմկի DE

⁸² Ամիդայ ACDE

⁸³ առ] AC

⁸⁴ զալ առ նոսա] CE

⁸⁵ և ղօլվարարաց] DE

րուսադէմ ՌՅԹ (1059) քօիմ: Եւ էր պարտք սրբոյ Երուսաղէմայ ԿՈ (60000) դոբիչ, որ առաջնորդ էր Արդար Դաւիթ⁸⁶ եւ աստաբութեանք հզօրին Աստուծոյ վճարեալ պարտքն⁸⁷ եւ ազատեալ զայգեստանն⁸⁸ ամենայն⁸⁹ եւ եղեալ զԳրիգոր Պարոնտեր⁹⁰ առաջնորդ սրբոյ Երուսաղէմայ ի տոյն ամին⁹¹. որոց վարձատրութիւնք⁹² ի Քրիստոսէ լիցի ի ժամ դատաստանին. ամեն:

Դարձեալ ՌԿ (1060) քօիմ⁹³ տարան ի Բիզանդիայ արքունական հրամանաւ, եւ նստեալ յոլով ժամանակս եւ ճանճրացեալ ի նոցանէ⁹⁴, եկն ի Կեսարիայ: Դարձեալ կրկին անգամ տարան ի Կոստանդինուպօլիս⁹⁵ ՌՉԲ (1082) քօիմ⁹⁶ քազում քանասնայից եւ արքունակամ⁹⁷ հրամանաւ, որ յար եւ նման էր առաջին դիտապետացն մերոց՝ խտուակրօմ վարուքն եւ աստուածարան վրդապետութեանքն փայլեաց յաշխարհի⁹⁸ որպէս զարեգակն ոչ փոխելով զխաչոք վարս եւ զճգնողական ասարիմութիւնն⁹⁹, զոր ստացեալ էր ի կրանաւորութեան¹⁰⁰ իբրում. ոչ կերեալ միս եւ ոչ լմպեալ զինի ի ժամ¹⁰¹ ձեռնադրութեանն, այլ միով ժամաւ¹⁰² շատանայր¹⁰³ զատուրս¹⁰⁴ խր, քայց ի շարաքօւ եւ Կիրակէի¹⁰⁵. մանաւանդ խորզով¹⁰⁶ մագնղիման կայր զամենայն կեանս իր եւ էր վկայեալ յամենեցունց եւ յոյժ հմուտ աստուածայնոց Հին եւ Նոր կտակարանաց¹⁰⁷, մահ տեղեակք արտաքնոց հանճարաց¹⁰⁸, եւս ուստուրպա-

⁸⁶ Դաւիթն C Դաւիթն Աղղար D

⁸⁷ զպարտքն CD

⁸⁸ զայգեստանն] զսգեստն CDE

⁸⁹ ամենայն] CE

⁹⁰ Պարոնտերն CD

⁹¹ ամին] քօիմ C

⁹² վարձատրութիւնքն C

⁹³ + կրկին A

⁹⁴ + եւ հրամարեալ AD

⁹⁵ ի Բիզանդիայ CE

⁹⁶ ՌՉԲ քօիմ] AD

⁹⁷ արքունի CE

⁹⁸ աշխարհի C

⁹⁹ առաքիմութիւնն C, առաքիմութիւն D, առաքիմութիւն E

¹⁰⁰ կրօնաւորութիւն C

¹⁰¹ ժամ D

¹⁰² ժամաւ] ժամաւ A (ժան. երես. օր. է «այլ միով ժմով» - Բ. Կ.)

¹⁰³ շատացեալ A

¹⁰⁴ զատուրս] զապուրս CE

¹⁰⁵ ի կիրակէի C

¹⁰⁶ խորզովս A, խորզ CE խորզով] երես. օր. (Բ. Կ.)

¹⁰⁷ Կտակարանաց E

պին¹⁰⁸ և երկրաչափականին՝ լի և անթերի: Այլ և քառագույլ ճշմարտության օրինաց և կարգաց սուրբ հարցն, զանձն իր օրինակ տալով անհեղու: Այլ և զբարի նախանձն, զոր ունի աս Աստուած և աս մարդիկ, որ¹⁰⁹ անդադար խրատ¹¹⁰ օրինացն ուսուցանէր զանհնեան: Նաև զսխի և զգիշեր յԱստուածաշունչ զոց ընթեռնոյ ոչ պարպէր¹¹¹, մինչև ի ժամ ծերութեան¹¹² յուսուցանելոյ և ի¹¹³ խրատելոյ ոչ դադարէր և զպնոցիկն ոչ առնոյր յես¹¹⁴ վասն աշխատասէր և ժրագան կամացն և ընթեռնելոյն, և զգիշերն առանձնական աղօթիցն զանձն յանկողինն ոչ տայր: Տքնութեանք և աղճոսերգութեանք վճարեալ զառարեսայ կեանս իր ի վաստ ամենասուրբ Երզրդութեան և քաղեցաւ ի քաղաքն Ղարաթիայ՝ մերձ ի քազարուսնիստ քաղաքն Իստամբուլ ի դրան եկեղեցոյն¹¹⁵ սրբոյն Գրեգորի մեր Լուսաորդիչին, ՌՉԵ (1085) թուին, և առնէ Աստուած ի տապանէ սրբոյս քազում սրանչիկս ի հիւանդս և յախտածէսս¹¹⁶ և ի լուսնոսս և յամենայն ախտացեալս¹¹⁷ ի վաստ տերութեան իւրոյ և ի պատիւ սրբոց իւրոց, ամէն¹¹⁸:

Այլ և ժողովեաց և շարադրեաց Բ (2) գիրք՝ զմէկն թուականք և պատմութիւնք յԱղամայ մինչև ի մեր ՌՉԵ (1085) թուին, աշխատեալ մինչ ի վախճանն իր, և երկրորդ՝ թարգմանեաց գիրք մի Ուստուրապի¹²⁰ ի¹²¹ արապի լեզուէ ի մեր քաղաքսս. այլ և զունդ մի ի մեր գիր լեզու յերկնից հանգոյն աստեղագարդ շարիւ զարդարեալ: Այլ և ասաց միսի-թարական քանս¹²² վասն մահեան վարդապետին իւրոյ Տէր Սրապիլոն քոջ հոեռորին համեղ և զանազան քանիւք: Նաեւ ասաց Բ (2) զանձ և Բ (2) տաղ շարադրեալ¹²³ ի վերայ այրութենից զարմամալի¹²⁴ և յարթին

¹⁰⁸ արտացոնցն հանճարոյ CD + և D

¹⁰⁹ Ոստուրապին D

¹¹⁰ զոր C

¹¹¹ խրատոյ ACDE

¹¹² + և

¹¹³ ծերութեանն CD

¹¹⁴ ի] ADE

¹¹⁵ յեսս C

¹¹⁶ եկեղեցոյ ADE

¹¹⁷ յախտածէսս] ի ցառազարս E

¹¹⁸ հիւանդս ... ախտացեալս] ի ցառազարս և ի լուսնոսս և յամենայն ախտացեալս C, հիւանդս, ի ցառազարս և յախտածէսս ի լուսնոսս D

¹¹⁹ ամէն] D

¹²⁰ Ուստուրապի] A

¹²¹ ի] ACDE

¹²² քանս D

¹²³ շարադրեալ] զարդարեալ AD

¹²⁴ զարմամալի] համեղ A

բառից, շաքաղասեալ ողբերգական բանից եւ առաքեաց¹²⁵ ի Ամիդ¹²⁶, եւ հետեակ այս է ցրի բանից եւ ներշնչական տաղի ոգեալ, զնախադաս զիծն հանդերձ վերջադրի¹²⁷ փառաբանանց ըստ ալփափետից¹²⁸ տառից արուեստարեալ¹²⁹: Այլ եւ ներքողեալ աղօթք հոգեխառն մաղթողականք ի սուրբ պատարագին ի դէմս ամենասուրբ Երրորդութեան եւ միաստուածութեանն: Այլ եւ շինեաց կամուրջ¹³⁰ մի բազում ծախից ի տաննանս Գերմանիկոյ եւ Կեսարիոյ մերձ ի Տօմարգայ¹³¹, ՌՀ (1070) բուխ սկսեալ եւ ՌՉԱ (1081) բախն աւարտեալ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. ամեն:

Այլ եւ¹³² անաթման Յակոբ երէցս՝ երրորդդի տիեզեալոյս վարդապետին Գրիգորի, տգետս եւ անիմաստս զարայիս՝ զովութիւնս դրուստեցից քարունոյս¹³³ մեծի, որ զեր ի վերոյ է քան զմիւտք մարդկան. մի զայրակեղեցիս յասելս, ով սիրելի, եթէ կամիս եւ ոչ ճանճրամաս, զիտ եւ ընթերցիր զուրբերգական եւ զմխիթարական զիր եւ զասացեալ զանձերս եւ զներշնչական¹³⁴ տաղերս խրքնածածուկ քանդրովն եւ զմեղաւորս յիշեալ ի Տէր, աղայեմ: Այլ եւ յիշատակ լիցի մախնեաց իմոց¹³⁵ մեծ պապուն իմոյ Նաղուպին եւ մամուն իմոյ Վարդխաբունին, հօրն¹³⁶ իմոյ Բաղդասարին¹³⁷ եւ մօրն իմոյ Մթխալին¹³⁸, հօրեղբօրն իմոյ Նուրայալունին¹³⁹ եւ հօրքնն իմոյ Յուխտարին եւ հարագատ եղբարց իմոց ի մանկութեան եւ յերիտասարդութեան առ Քրիստոս փոխեցելոց¹⁴⁰ Նաղուպին, Կարապետին, Ոհաննիսին, Յովսէփին եւ Ոհանին. մաե զեղեցկատիւլ եւ քաղցրածայն դպիր Արքանամին խնդրողի բանիս¹⁴¹ եւ ամենայն

125 առաքեալ A
 126 Համիր AC, Ամիր DE
 127 վերջադասի CE
 128 ալփափետաց A
 129 արգասատրեալ A
 130 կամուրճ D
 131 Դօմարգայ CE
 132 եւ] եւ E
 133 քարունոյս C
 134 ներշնչողական AE
 135 իմոյ C, իմ DE
 136 հօր ADE
 137 Բաղդասարին ADE
 138 + եւ C
 139 խաղրպալին A
 140 փոխեցելոցն C
 141 բանի CDE

արևանառու մերձադրաց՝ և կենդանեաց և առ Քրիստոս փոխեցելոց¹⁴² ամեն:

Կրկին և երեքկին¹⁴³ աղայեմ յիշել ի Տը գճակոք եղևս և զկենակեցն իմ զկոչեցեալսն Խաբուն և զմայր մօր իմոյ զՄարթայն¹⁴⁴ և զԵռին¹⁴⁵ իմ զՊաղին և զորդեգրութեամբ¹⁴⁶ սնուցեալ որդին¹⁴⁷ իմ, վարժեալ քազում աշխատութեամբ գտել Միմեօն քահանայն, որ առ Աստուած փոխեցաւ¹⁴⁸, աղայեմ յիշել նաև ի Տը գտել Անտոնն և զհօրեղբորդոյն իմ զճանտեսի Յարութիմն և զճանտեսի Ուրուղուն¹⁴⁹ և զԼայսար Չլէպին¹⁵⁰ որ ի ժամ ձեռնադրութեամն քազում երկօք աշխատութիւն կրէին¹⁵¹ վասն մեր¹⁵². հաստացել նոցա Տը վարձս ցառ վաստակոց իրեանց ամեն¹⁵³:

Եւս առսել ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից որդոմնացի Տը¹⁵⁴ Աստուած յառքն անելին¹⁵⁵ և ինձ մեղապարտ գծողիս¹⁵⁶. ամեն: Իսկ որ շարժողն է ամենայնի և շարժ գամենայն էակս¹⁵⁷ ի բարի, և ինքն անշարժ է ամենայնի՝ Հոգին սուրբ Աստուած ճշմարիտ, որ շարժեաց զշարժումն ի բարին և բոբրոքեաց սկստ և նոզի¹⁵⁸, շարժացել զճեզ, ով ընթերցող¹⁵⁹ հարց և նորայք իմ, աղայեմ զճեզ սիրովն Քրիստոսի¹⁶⁰, որք հանդիպիք սնա կաշտյալով կամ օրինակելով յիշեցէք առ¹⁶¹

¹⁴² փոխեցելոց] մնջեցելոց (այսպես է եղել Երուս. ձեռ-ում)

¹⁴³ և երեքկին] CE

¹⁴⁴ Մարթայն A

¹⁴⁵ Եռնն C

¹⁴⁶ որդեգրութեամբ A, յորդեգրութեամբ CE

¹⁴⁷ զորդին C

¹⁴⁸ + և A

¹⁴⁹ Ուրուղուն] Դարալուն A

¹⁵⁰ + վարժեալ A (ADE ձեռագրերը «վարժեալ» -ին հաջորդող ամբողջութեանը բառին ենթադրում)

¹⁵¹ կրէին DE

¹⁵² աշխատութիւն ... վասն մեր] ինձ յոյժ աշխատանք եղնի (Երուս. օր.)

¹⁵³ ամեն] CDE

¹⁵⁴ Տը] Քրիստոս D

¹⁵⁵ յանելին ADE

¹⁵⁶ մեղապարտ գծողիս] Վասի բշտաբազոյն եղկելոյս (Երուս. օր.), գծողիս + բարսիոյ D

¹⁵⁷ էակս D

¹⁵⁸ յոզի D

¹⁵⁹ ընթերցող AC

¹⁶⁰ + ով նորայք (Երուս. օր.)

¹⁶¹ առ] ADE

Տէր սրտի մտօք եւ մխոլ Հայր մեղայի մերումն խնդրեցէք վերագրելոցս¹⁶³
 եւ Աստուած ողորմի ասացէք, եւ Աստուած, որ ասասն է ի տուրս բա-
 րեաց, ձեզ յիշողացդ եւ մեզ յիշելոցս առ հասարակ ողորմեսցի՝ Քրիստոս
 Աստուած¹⁶³ յաւուրն ահեղին եւ ի ժամ դատաստանին, եղիցի, ամէն, ամ-
 մէն, եղիցի¹⁶⁴։

SAMVEL MURADYAN

THE SYNODICON BY PRIEST HACOB THE CAESARIAN AS A SOURCE

The Synodicon by priest Hacob the Caesarian is the depiction of the life and activities of one of the most prominent figures of the first half of XV century, Grigor the Caesarian, who was a clergyman, a teacher, a negotiator and a public figure. At the same time, the Synodicon by priest Hacob the Caesarian provides interesting data on the history of manuscript collections existing in Constantinopolis and Caesaria. Similarly important are the evidences provided of literary works in translation. Therefore, the scientific publication of the original version of the Synodicon will enrich Armenology and Oriental studies with a reliable source.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Մինեմ Դպրի Լեծացոյ Ուղեցոտքին, տարեցոտքին և յշատակարարացն* Ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսէս Արեւմտացի Վիեննա, 1936, էջ 8-9:
2. *Ա. Արցալանյանի Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք և իր ժամանակը*, երիտադէմ, 1936, էջ 25:
3. *Առաջնի Դավթիճեցի Գիրք պատմութեանց*, աշխատ. Լ. Խամբարյանի երևան, 1990, էջ 60:
4. *Ա. Արցալանյանի* նշվ. աշխ., էջ 61:
5. Տես նրա բոլորը, անդ., էջ 70-71:
6. *Նրանց հավարական հրատարակչությունը տես «Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ.)», երկու հատորով, հատոր Բ, աշխատասիրությունը Հասանի Մախալյանի, երևան, 1987, էջ 9-33:*
7. *Նրանց մկայտազոտությունը տես «Ուղեցակի հայերի մեծագույն Միսիսթրիան մասնաճյուղարանի Վիեննա», հատոր Բ, կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան Վիեննա, 1963, էջ 1-8 և 47-50:*
8. *Բարկեմ վրդ. Կիլիկիական, Կոլոսա Հովնանմես Պատրիարք, պատմազրահան և բանասիրական տաւումնասիրություն* Վիեննա, 1904, էջ 78-80:

¹⁶³ վերագրելոցս Ա, վերջ գրելոցս Շ

¹⁶⁴ Աստուած] ACE

¹⁶⁴ եղիցի ... եղիցի] ամէն և եղիցի CDE

9. Ձեռագրի նկարագրությունը տես *Քարզէ՛՛ն արտահնչից կարագիկոս, Յուզակ ձեռագրաց Դարսրիոյ Ազգային մատենադարանի Հայոց*, Անիիլիսա, 1961, էջ 705:
10. Տես նույն տեղում, էջ 835-837:
11. Նկարագրությունը տես *Տրտատ վոք Պայծամ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց ի Քարզիա*, հատ. Ա, Կեսարիոյ վիճակ, տետր Ա, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց սուրբ Սարգսի վանոց ի Կեսարիա, Կոստանդնուպոլիս, 1892:
12. *Տ. Պայծամ, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցոյն Կեսարիոյ և սուրբ Գէորգ եկեղեցոյն Գրչչեհիրի, Կ. Պոլիս, 1893*: Հմմտ. *Bernard Couste, Répertoire des bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits arméniens, Brepols-Turnout, 1992*, p. 50:
13. Տես *«Լէյա» համընթաց 1905-1906* թթ. համարներում եղած նկարագրությունները, հմմտ. նաև՝ *B. Couste, Քշվ. աշխ. էջ 51*:
14. Հ. Լ. *Անիմեան, Յակոբ եղեց Կեսարացի՝ ժէ դարոտ աադասաց.* - «Համդէս Ամսօրեայ», 1909, էջ 371-372:
15. Անդ, էջ 373-374:
16. Երևան, 1986 և 1987 թթ.:

ՊԱՎԵԼ ՉՈՔԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ II ԿԵՍԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Հայ քաղաքական միտքը հայոց ազատագրական ծրագրերում մշտապես կարևոր տեղ է հատկացրել Վրաստանին և հայ-վրացական հարաբերություններին: Հայաստանում և Վրաստանում տեղի ունեցող ռազմա-քաղաքական գործընթացները ևս մշտապես պայմանավորված են եղել ինչպես միմյանց տարածքներում, այնպես էլ իրենց շուրջ եղած քաղաքական միավորներում տիրող իրավիճակի հետ: Հայ-վրացական հարաբերությունները XVIII դարում ձևավորվում էին ինչպես Վրաստանում՝ հայ և վրաց ժողովուրդների քազմաբնույթ հարաբերությունների հենքի վրա, այնպես էլ բուն Հայաստանում և հարակից տարածաշրջանում վրաց իշխանությունների ունեցած առնչությունների ուղղությամբ: Վրաստանի քաղաքական իրադրությանը հետևելու և այն ի մտադրելու Հայաստանի ազատագրությանը օգտագործելու փորձերի մասին հայտնի են Իսխայել Օրու, Եղիա Կարնեցու, Արցախի և Սյունիքի 1720-ական թվականների ազատագրական պատերազմներում հայ և վրաց գործիչների համագործակցության և այլ փաստերից¹: Հայազգի գործիչները հաճախ ընդգրկվում էին մեծ Վրաստանի արտաքին հարաբերությունների ձևավորման ուղղու և իրականացման վրաց արքունիքի դիվանագիտական բանակցությունների վարումը շրջակա պետությունների ու երկրների հետ²:

Նշված փոխհարաբերությունները տեղի էին ունենում պատմական այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ երկու ժողովուրդները իրենց հայրենիքում, թեև կարգավիճակների որոշ տարրերությամբ, սակայն միաժամանակ գտնվում էին պարսից տիրապետության ներքո և հայ ու վրաց ժողովուրդների խնդիրները, վարած արտաքին քաղաքականությունն ու կողմնորոշումները օրյեկտիվորեն հիմնականում համընկնում էին: Այլ էր իրավիճակը Պարսկաստանում Նադիր շահի տպադրությունից անմիջապես հետո և XVIII դարի երկրորդ կեսի ընթացքում առաջացած քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում, երբ, ի տարրերություն հայ իրականության, վրաց իշխանություններին հաջողվում է ձեռք բերել փաստացի անկախություն՝ պահպանելով իրանական պետության մեջ

մակնկնում ժամեցած «Գուրգիստանի վալի» իրենց քարծր համարումը և ներկայացնալ որպես իրանական պետության ճակատագրով «մուսուլուգ» գործիչներ: «Մահմեդական չարձայով քրիստոնեության համար պայքարի այս ճեզ»³, որ կիրառում էին վրաց քաղաքներնրդ աշուսցիմ քաղաքականության մեջ XVIII դարի 50-ական թվականներին, անհրաժեշտ փուլ էր իրենց ղեկընդուն ամրասլմդելու համար:

1740-ական թթ. վերջերին և 1750-ական թթ. սկզբներին Հայաստանի տարածքում հայազգի իշխանավորները աստիճանաբար զիջում են անգամ այդեմ իսկ իրենց ժամեցած ղեկընդուն Արցախում ստեղծվում է մահմեդական խամություն, իսկ Երևանում⁴, Նախիջևանում և Գանձակում ամրասլմդվում են մահմեդական կառավարիչների ղեկընդուն: Պարտություն են կրում Եսեկեթոնի ու Ագուլիսի ինքնապաշտպանությունները:

Վրաց Թեյմուրազ և Հերակլ քաղաքներին հաջողվում է հարկային կախվածության մեջ զցել Երևանի ու Գանձակի մահմեդական իշխողներին, իրենց ազդեցությունը մասամբ հաստատել Արցախի ու Նախիջևանի իշխողների նկատմամբ՝ ընդ որում մշտապես զգուշանալով նաև, որպեսզի իրենց պայքարը տարածաշրջանում չընկալվի որպես դավանական խտրականություն հետասլմդող քաղաքականություն: Թեթև այդ է պատճառը, որ Վրաստանի արտաքին հարաբերություններում 1750-ական թվականների սկզբին վերաբերող դավանական պատկանելության խնդրի քացառայտ դրսևորումը, ըստ Պեյտանելիի արձանագրման, մտահոգության առիթ է դարձել հարևան Օսմանյան կայսրությունում. «1751 թ. սկզբին Թեյմուրազ և Հերակլ իշխանները ախլզանների սպառամբությունից անհանգստացած, ճանապարհ են ընկնում՝ նրանց դարձյալ վերադարձնելու այն լծի տակ, որը նրանք կարողացել էին քոթափել: Հայերն էլ իրենց ներքին միանում են վրացիներին: Այս քանակի մեջ մտնող բոլոր *զինվորներն իրենց հագուստների և դրաշակների վրա խաչեր էին կրում*: Խաչակիրներին մնամվող այս մարդիկ զմում են ախլզանների դեմ և հանդիպելով նրանց Օթոուար (Odosar) քաղաքի մոտակայքում, պարտության են մատնում նրանց և շատերին կտոր-կտոր անում: Այս մարտում Հերակլը իրեն այնպես դրսևորեց, որ այդ իրադարձությունը կարելի է համեմատել հիմ ժամանակների ամենահերոսական իրադարձությունների հետ»⁵:

Նման տեսաբանը, քնականաբար, ընկալվում է ոչ որպես «սովորական» իշխանական ներքաղաքական պայքար, ֆեոդալական ինքնիշխանության համար պայքարի դրվագ: Այն անհանգստություն է առաջացնում առաջին հերթին Օսմանյան իշխանությունների մոտ, որոնք մեծան «ժամարձակության» դրդապատճառ ու հովանավոր ենթադրում են Ռուսաստանին: Տարածվում են լուրեր, թե իբր ռուսները «Աստղախանից

հետախուզական խմբեր են բերել այս վայրերը»⁶։ Նման լուրերի տարածումով Օսմանյան պետությունը փորձում է օգտվել քաղաքական անկայուն իրադրությունից։ Հերակլ II-ը կարողացավ հմտորեն կանխել նման ոչ ցանկալի ու վտանգավոր զարգացումները և, Պեյսանլիկի վկայությամբ, «նայտարարեց, որ ինքը տվյալ պարագայում գործում է որպես Dewlet-Scheriki կամ, այսպես ասած, որպես կայսրության քարեկամ։ Ենթադրեցին, որ հենց ինքը՝ Հերակլն էր համարձակվել իրեն տալ նման որակավորում, հիմնվելով մի պայմանագրի վրա, որը իբր ինքը կապել էր Եսի-Ռաիսի հետ՝ տերությունը քաժանելու համար»։

Ստեղծված նոր պայմաններում ևս, հայ քաղաքական միտքը ձևավորող գործիչները շարունակում են հայ-վրացական հարաբերությունները ընկալել ափանդակաձև ձևով՝ Վրաստանի իզոլացումը երաշխիք համարելով Հայաստանի ազատագրության համար և ոչ միայն համաձայնել, այլ և անգամ փրկություն համարել Հայաստանը Վրաց քաղաքականության կազմի մեջ տեսնելը՝ այն պատկերացնելով, սակայն որպես հայ-վրացական միասնական պետություն⁷։ Այդ տեսակետը, որ միանգամայն համահունչ էր վրաց իշխանությունների շահերին ու հավակնություններին՝ տարածելու իրենց ազդեցությունը հայոց նկատմամբ և ձեռնառու էր հայոց օժանդակությունը ստանալու առումով, նպաստավոր ձևով օգտագործվում էր վրաց պետության կողմից իր ներքին ու արտաքին քաղաքականության ձևավորման ժամանակ։ Ուշագրավ վավերագիր է Հակոբ Շամախեցի կաթողիկոսի նամակը Եղիզավետա քաղուհուն՝ Թեյմուրազ Երկրորդի խնդիրներին ընդատաջելու միջնորդությամբ⁸, քանզի, ինչպես կաթողիկոսն է արձանագրում «նախ աստուծոյ և ապա ղոցա պահարանութեանքն կան այժմ»⁹։

Հայ քաղաքական միտքը ձևավորվում էր ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլ նաև հայ գաղթօջախներում։

Հնդկահայ գաղթօջախում սկիզբ առած հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության նշանավոր ներկայացուցիչ Հովսեփ Էմինը ինչպես գործնական քայլերով, այնպես էլ գրավոր-քարոզչական միջոցներով արձանագրել է իր և իր ժամանակակից որոշ գործիչների այն համոզումը, թե հայ-վրացական համագործակցությունը ոչ միայն հնարավոր, այլ և այն միջոց և երաշխիք կարող էր լինել հայ պետականության վերականգնման համար։ Հովսեփ Էմինի գործունեության վերլուծության հիման վրա նման ուղղությամբ կատարված մի փորձի անհաջողության պատճառների քննությունը հայազիտության մեջ առանձին ուսումնասիրության և գնահատության է արժանացել ակադ. Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի հայտնի աշխատությունում¹⁰։

Անշուշտ, Հովսեփ Էմինի և նրա կողմնակիցների տպավորությունն է փոխանցվել նաև Մովսես Բաղրամյանի հեղինակած «Նոր տես-

րակի» մեջ¹², թե հայոց պետականության վերականգնման առումով Արցախում իրավիճակը դեռևս անհուսալի և անդառնալի չէր. «Պարսիկները ոչ թե ինչ-որ քաջությամբ և ոչ էլ բնավ բռնությամբ մտան նրանց սահմանները, այլ (նրանք իրենց) պարսից իշխանին մտքոյին իրենց երկիրը՝ հրապուրված սրանց խորամանկ պատրասեցնելով ... քայքայ նրանց (քան՝ Արցախի մեկըները—Պ. Չ.) այն վիճակում չեն, ինչպես որոշ տեղերում մեր ազգակիցներին յմանք, որոնք բացարձակապես հայատակ են դարձել, — այլ տակալին փրկության հույս ունեն: Թեև նրանց տիրել է արիշտ, սակայն սա (իմա՝ Իրրահիմ խանը—Պ. Չ.) առանց նրանց բան չի կարող անել, որովհետև ամեն ժառայության մեր ազգի ձեռքին է, ինչ էլ կամենա՝ նրանց միջոցով է գլուխ քերած. հարկ է, թե մասք՝ նրանցից է եսնում, նրանցով է պաշտպանվում, նրանցով է պատերազմում քչամիներին հետ ու նրանցով է եսանում հաղթանակի... մինչև իսկ նրա ապարանքի մշտական պահապանները կամ հսկիչները և տեմեկաղետները հայեր են, իսկ նրա զորքի զինվորները գլխավորապես հայ ազգից են: Ուստի վերոհիշյալ այդ իշխանների եամար, *Եթե կամենանք, դժվար չէ, այլ շատ հեշտ է մեջտեղից վերացնել պարսիկ իշխանին կամ վտարել ու հալածել իրենց սահմաններից և հարկերից ազատ լինել...*»¹³:

«Նոր տեղերակը» Հայաստանի փրկության գործում տեսնում է Վրաստանի և, մասնավորապես, Հեթակի հետ դաշինքի և վերջինիս կամեցողության պարագան: Թվարկելով Բագրատունյաց տոհմի հայ քազավորներին, «Նոր տեղերակը» հեղինակը ավելացնում է «Թեև այն ժամանակ Բագրատունյաց տոհմից մեր քազավորությունը դադարեց, քայքայ ոչ իսպառ, ինչպես կարծում են արիշտերը: Չէ որ, ինչպես ասանք հաստատում են, նույն տոհմից է և վրաց քազավորությունը, մասնական որ իրենք էլ պնդում են այդ: Ի հաստատումն այդ դրույքի, նշվում է, թե «քազավորիկ ճակատամարտեր տալով նա ավելի է ընդարձակել Վրաց սահմանները, քան իր նախնիների օրոք էր: Մշտապես զանում է ամայի և անմարտարձակ վայրերը լցնել բնակիչներով, և տեղ-տեղ լցրել է...Նրա համար էլ, մահ նրա համար, որ իր ազգից մեր հայ ազգը չի տարբերում ու զամազանում, այսբանը հիշատակեցինք մեր գրքում, նրպեսզի նրա հիշատակը հավետ օրինմարանելի լինի»¹⁴:

Վրաց պատմագիտության մեջ, սակայն, տիրապետող է այն համոզումը, թե վրաց քազավորները և, մասնավորապես Հեթակ Երկրորդը, հայոց պետականության վերականգնման նպատակ իրենց առջև ոչ միայն չեն դրել ու չէին կարող դնել, այլև մշտապես ձգտել են ընդարձակելով Վրաստանի սահմանները նրա մեջ ներառել¹⁵ (կամ գեթ հարկատու դարձնել) չրջակա երկրները: Նրանք ուժի և սիրաչափունների, ընդատաջումների և պարտադրումների միջոցով փորձում էին ապակոծել իրենց իշխանությունը: Այդ առավել չափով հաջողվել է հենց XVIII դարի

երկրորդ կեսին, Նաղիբ շահի սպանությունից հետո՝ իրամական կենտրոնական պետության քայքայման և քաղաքայության պայմաններում: 1750-ական թվականներից մինչև 1795 թ. փոքր ընդմիջումներով Վրաստանից կախման մեջ էին Երևանի ու Գամձակի խամությունները, իսկ Արցախի հայ մելիքները ուժասպառ լինելով Ղարաբաղի խանի դեմ պայքարում, ստիպված էին ապաստան փնտրել Վրաստանում: Եթե հայ իրականության մեջ այդ ընկալվում էր, որպես թե, ինչպես Հովսեփ Էմինն է արձանագրել «Ներսէլ Երկրորդի մասին, Աստված է նրան նշանակել «թագավոր երկու ազգերի՝ հայերի ու վրացիների վրա»¹⁶, ապա վրաց «Ներսէլ II թագավորը պատրաստ էր անգամ 1787 թ. հայ մելիքներին կրկին համձնելու մրանց հակառակորդ Իբրահիմ խանին¹⁷, եթե վերջինս «Ներսէլին վերադարձներ Վրաստանից հեռացած»¹⁸ և Արցախում ապաստանած մահմեդական իր հարկառու հայատակներին¹⁹:

«Նդկահայ գաղթօջախի ներկայացուցիչները, սակայն ի մոտո ծանոթ չլինելով իրական փոխհարաբերություններին, ամտեսում էին Հերսէլ II-ի և Իբրահիմ խանի մտերմության ու դաշինքի փաստը, որ գոյություն ուներ մինչև 1783 թ. Գեորգիևյան պայմանագրի ստորագրումը»²⁰ և հակադիր էր Իբրահիմի դեմ պայքարի ելած հայ մելիքների դիրքորոշմանը:

1780-ական թթ. Հայաստանում զարգանում էին նոր փոխհարաբերություններ, քաղաքական շահերի նոր դրսևորումներ:

1784 թ. հունիսի 7-ին Ղանիել Ավանեսովի կողմից Պ. Ս. Պուտյանկինին տված «թագատրություններում» արդեն կանխատեսվում էր, թե կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը «ըստ լուրերի, երկար չի տևի»: Հայազգի քանազանաց-դիվանագետը մելիքներից համձնարարություն ուներ ռուսական կողմին հաղորդելու, թե իրենք պատրաստի ունեն 5000-ամոց հեծյալ և հեռակա զորք, որը կարող է ակտիվ պայքար սկսել Օսմանյան թուրքիայի այսրկովկասյան քաղաքականության հենակետի վերածվող Ղարաբաղի խանի դեմ, եթե ռուսական օժանդակությունը մերձենալու լինի գեթ մինչև Գամձակի խամության սահմանները²¹: Իբրահիմի դիրքորոշումը անհայտ չէր նաև Հերսէլին, որը 1785-1786 թթ. քաղաքացիական համաձուլել էր, որ Իբրահիմ խանը դարձել է իր հիմնական հակառակորդը²², սակայն նման պայմաններում անգամ պատրաստ էր մելիքներին Իբրահիմին համձնելու միջոցով վերջինիս հետ իր հարաբերությունները քարելավելու փորձ անել ու նա ստանալ Արցախ փոխադրված մահմեդական իր 200 ծուխ հայատակներին²³:

Խանի դեմ պայքարի ելած մելիքների ծանր դրությունը նպաստավոր առիթ էր Ռուսաստանի համար Արցախի գործերին միջամտելու համար: Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության զարգացումներին ակնդետ հետևող մելիքները, ոգևորված ռուսական կողմի խոստումներ-

րից, անմիջապէս խնդրագրեր են ներկայացնում ռուսական արքունիք: Հենց միայն խնդրագրեր կազմելու փաստն ու նրանց հուսանատանական ոճը ցույց է տալիս այն վիճակը, որի մեջ նրանք հայտնվել էին: Խնդրագրերում հուզական երանգով պատմվում են այն հարածանքները, որոնց ենթարկվում են իրենք մահմեդական իշխողի կողմից, այն բնական հարատուքումները, որոնց կարող է տեղ դառնալ Ռուսաստանը Արցախ արշավելու դեպքում և շիշտում անգամ այն հանգամանքը, որ ռուսները հետևելով Մեծն Պետրոսի քաղաքականությանը, սրբաբախտ են իրականացնել նրա անկատար մնացած ծրագրերը: Այս է պատճառը, որ Պետրոս Մեծի քաղաքականությունը սկզբում է ներկայացվել որպէս քե հայերի ազատագրության համար ձեռնարկված միջոցառում: Պետրոս Առաջինի քաղաքականության մման մեկնաբանության փաստի հանդիպում ենք արդեն իսկ 1780 թ. Հ. Արդուրյանի Պետերբուրգի ս. Կատարինսկե եկեղեցու օծման արարողության ժամանակ արտասանած ճառում²⁴: Արցախի Հովհաննես կաթողիկոսի, Ադամ և Աբով մելիքների կողմից Պ. Ս. Պոռոյնկինին ուղարկած նամակում նշվում է, քե Գարրիել քանագնացը Արցախ է քերել Հովսեփ Արդուրյանի նամակը, որից իրենք տեղեկացել են, քե «երաման է ինքնակալութիւն պայծառափայլ տիրութիւնէ ձերմէ ելանել և ազատել զազգս մեր ի ձեռաց անօրինաց և զերկիրս մեր և զմեզ ի ներքոյ ինքնակալ տիրութեան ձերոյ նուաջել»: Նամակում անմիջապէս ավելացվում է, քե «որպէս երանելի և յսխեհմանական փառացն ժառանգորդ մեծ կայսրն Պետրոս ունէր ի մտի և խորհրդի առ ի ազատել զմեզ, որպէս նախնիքն մեր հրամանաւ նորին մինչև Ժ /10/ ամ կամ այլ առելի տարի ընդ անօրինաց պատերազմեցան, քե ընդ օսմանցում և քե ընդ դժբախտում, մինչև որ անշոյս լիալ, Նազր շահն եկն և նուաճնաց զմեզ»²⁵: Մելիքներն այնուհետև ավելացնում են, քե այժմ ևս «որովհետև լուաք այդ առտալի և վերկարաք լուալ, ցնծացաք ի հոգի և ի մարմինս մեր և յանձնայնի անձնէ և ի զօրութիւնէ մերմէ յօժար կանօք և սրտի մտօք քանանք և զանձինս մեր դնեմք մինչև ցնահ ի վերայ այդք առտալի լուալ»²⁶:

Հայ-վրացական «դաշնութեան» գաղափարի հայկական ընկալման քննութեանը Լ. Տախտաշվիլուն հանգեցնում է այն եզրակացութեան, քե հայ-վրացական միասնական պետութեան տեղեղծման միտքը ուշձեռդայական Կովկասի ընդհանուր քաղաքական իրաւութեան ծնունդն էր²⁷: Մինչ այդ ժամանակաշրջանը նման հարց չէր դրվել և բնականաբար գաղափարական ձևավորում այն չէր կարող ունենալ: Այն հետևանք էր հնդկահայ բուրժուազիայի սեփական հայրենիքից կտրված լինելու և այնտեղ հենարան չունենալու հանգամանքի: Ռուսական կողմնորոշումը²⁸ հայ գործիչների համար 18-րդ դարում նշանակում էր միաժամանակ կողմնորոշում դեպի Վրաստան²⁹: Ավելին, Հայաստանի ազատագ-

բության ծրագրերում, ըստ Լ. Տոխաշվիլու, Վրաստանի օգնությանը գրեթե նույնքան տեղ էր հատկացվում, որքան եվրոպական պետությունների կամ ռուսական կայսրության կողմից օգնություն ցուցաբերելու հեռանկարն էր: Դրան նպաստում էին ա) ճշված հովանավորների քաղաքականությունը՝ որոնք ևս Կովկասում հաստատվելու համար ունեին հեռանալի կարիք, այսինքն՝ եթե Ռուսաստանը կամ Անգլիան ստանձնեին հայկական պետության վերականգնման առաքելությունը, ապա իրենք ևս ոչնչի չէին հասնի առանց Քաղթ-Կախսեթի քաղաքականության մասնակցության, բ) Այս վերջինիս հզորացումը, ճիշտ է, թվացյալ, սակայն տպավորիչ էր, գ) Հերակլ Երկրորդի տնտեսական քաղաքականությունը՝ հայ առևտրական դասին տրվող գերապատվությունը: դ) Քուն Քաղթ-Կախսեթում գտնվող տեղական ուժերին հենվելու փորձերը: Հիմնական պայմանավորող դաշտը, սակայն, միանման պատմական ճակատագիրն էր, Այսրկովկասի ժամանակի իրավիճակը և ընդհանուր շահերի դրսևորումը¹⁰:

Նշված դիրքորոշումը, սակայն միակը չէր հայ-վրացական հարաբերությունների ոլորտում: Եթե այդ ուղղության ներկայացուցիչներից կարելի էր ճշել Հովսեփ Էմինի և հեղկահայոց ու ման Հովսեփ Արզուբայանի գործունեությունը, ապա այլ ուղղություն էր ճշանավորում Միմեոն Երևանցի կաթողիկոսի որդեգրած և հայ ու վրաց իրականության մեջ միարժեք գնահատության չարժանացած մրա քաղաքականությունը: Այն թեև չստացավ հետագա զարգացում, սակայն կարևոր փուլ էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Նման մտեցման ազգային, քաղաքական ու տնտեսական դրդապատճառների ու հետևանքների վերհանումը կարևոր է XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ և վրաց ժողովուրդների հետագա փոխհարաբերությունների քնույթը ևս ճիշտ հասկանալու համար:

Վրաստան և ապա ման Արցախ այցելած Հովսեփ Էմինի տպավորությամբ, ազատագրական շարժման ծավալմանը դիմադրել է հայոց կաթողիկոս Միմեոն Երևանցին:

Հերակլն իր առջև ոչ միայն Հայաստանի ազատագրման նպատակ չէր դրել, այլև առաջարկում էր քննարկել անգամ հայոց և վրաց եկեղեցիները¹¹ տարանջատող «որոշ» դրույթներ վերանայելու հարցը, որը ճշանակում էր թերևս հայոց եկեղեցին վրաց եկեղեցուն միացնելու փորձ¹²: Այդ էր հիմնական դրդապատճառներից մեկը, որը Միմեոն Երևանցուն ստիպում էր վերապահությամբ մոտենալ Հերակլի վաքած «սիրալիր» քաղաքականությանը¹³ և մրան նա էր պահում Հովսեփ Էմինի լավատեսությանը սատար կանգնելուց¹⁴: Միմեոն Երևանցին առավել չափով լավատեսյակ ու իրազեկ էր Վրաստանում և, մասնավորապես,

վրաց աղբյուրներում տիրող իրադրությանն ու վրաց քաղաքների նպատակներին:

Վրաց հետազոտող Լ. Տուխաշվիլին Միմեոն Երևանցու դիցարոշումը բացատրում է ավելի լայն ընդհանրացումներով: Նրա կարծիքով «հայոց եկեղեցին հակադրվում էր վրաց կողմնորոշմանը, որովհետև ցանկանում էր գրադեցնել Վրաստանի տեղը Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների քաղաքական ծրագրերում, այսինքն՝ չնայած այն բանին, որ Էջմիածինը աներասժեշտ պահերին ինքը ևս մասնակցական նախաձեռնություններ էր ընդունում: Քարթլ-Կախեթի ուժեղ հովանավորությանը, միաժամանակ և համդես էր գալիս որպես հակառակորդ: Էջմիածինը վերձում էր Վրաստանի հետ հարաբերությունները հաստատել իրավահավասարության հիմունքներով և չէր բավաբարվում միայն ողջ հայության անունից հանդես գալով: Նա օգտվում էր Թուրքիայի ու Իրանի կառավարողների պաշտոնական օժանդակությունից, հայ վանատականության նկատմամբ նրանց «տովանավորությամբ» և համախա իր ազդեցությունը տարածում էր մասն աչ հայազգի լուսավորչական բնակչության վրա³⁵: Հայոց կաթողիկոսը փորձում էր Մերձավոր Արևելքի բոլոր վոյքո ժողովուրդների քաղաքական դաշինքը վրացիների հետ իրականացնել իր (յո՞ւս՝ հայոց կաթողիկոսի) միջոցով, ինչը կհանգեցնեք Էջմիածնի դերի պահպանմանը և այս վերջինիս օգտին վրաց ազդեցության չեզոքացմանը: Միմեոն Երևանցին ուշադիր հետևում էր վրացիների հետ ասորիների և եզդիների քանակություններին»:³⁶

Նման եզրակացության համար հիմք կարող է ծառայել ոչ միայն 1770 թ. օգոստոսի 15-ին Հեթանկյին ուղղած Իսայի վարդապետի նամակը³⁷, այլև Միմեոն Երևանցու նպատակասլաց ազգային-եկեղեցական քաղաքականության իրագործման ձգտումների և իրագործումների ողջ համակարգի հաշվառումը³⁸: Միմեոն Երևանցու նպատակասլաց գործունեության վերլուծությունը հիմքեր է տալիս պնդելու, որ նա հայոց քաղաքական իշխանության բացակայության և նրա շարժառիթ վերականգնման անհուսության պայմաններում փորձում էր մինչև աշխարհիկ պետականության վերականգնումի նրազանքին հասնելը, ազգի գոյատևումը ապահովելու նպատակով օգտագործել աստվածապետական իշխանություն ստեղծելու միջոցները՝ կենտրոնակայան դարձնելով ամենայն հայոց կաթողիկոսության Մայր Աթող: Միմեոն Երևանցու նման գործունեության հետ չէին կարող հաշվի չնստել շրջակա բոլոր իշխողները, քանզի շոշափվում էին նաև նրանց ուղղակի շահերը և այդ քաղաքականությունը ստնչվում էր նրանց վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականության հետ: Բնական է, ուստի նրանց վերաբերմունքի դրսևորումների մեջ Միմեոն Երևանցու քաղաքականության նկատմամբ նաև ոչ բարե-

հան վերաբերմունքի անկայությունն ու նրա քաղաքականությունը ծախողելու ձգտումները:

Միմեռն երևանցու նշված քաղաքականության ակնհայտ դրսևորում էր նաև հայոց միջավայրում կաթոլիկ քարոզիչների գործունեությունը կասեցնելու գործողությունները: Ախալցխայում բնավորված կաթոլիկ եկրոսպացի քարոզիչներին ուղղված նամակում Միմեռն երևանցին գրում էր. «դնդէ՞ր սոռանայք զԱտուածային օրէնսն, որ պատուիք՝ մի ցանկար ամենայնի, որ ինչ ընկերին է: Քանզի անա ունիք դուք զճոխ քագաւորութիսնս և զէն աշխարհս և զանքիս քագութիսնս ժողովրդոց և զճուսս նոցին: Ընդէ՞ր ոչ քառակամանայք այնու, քան եկեալ մտանէք իբրև զգողս ի մէջ հօտից մերոց, և զողանայք զայխարս մեր և օտարացուցանէք ի մէջ և ձերացուցանէք, փեռեկտէք ի միմեանց իբրև զեափշտակօղ գայլս և զայլաղբութիսնս և զյախտեմակամ խտովութիսնս արկանէք ի մէջ սոցա: Չի՞նչ գայր ձեզ ի յԱխալցխա, հայրենի քաղաք է ձեր, եթէ ունէիք անդ գրեիկ ժառանգութիսնս և զժողովուրդս, զի այնքան երկար մնայիք անդ: Անիրաւ գողքդ մտեալ ի տուն մեր, նստէիք աներկիւղ իբրև զեպուհ տեարս և զժառանգութիսնս մեր յամղիմամ աչաց մերոց վայելէիք»³⁹, գրուր քաղաք մի շրջակայիքն իւրովք ի մէջ արստամբնցուցանել... Ասեմք զձեզ՝ թէ եղէք ի ժառանգութեմէ մերմէ, դուք գրէք ի Պօլիս առ Քրիստոսասէր էլչին ֆոանկսիզաց զանգատ զմէջ, թէ մեզ այսպէս և այնպէս արար: ...Գրեմ և ես անա սիքով, զի մի ևս նովին անիրաւութեամբ և զողութեամբ և խարբրայութեամբ շրջիցիք ի մէջ ազգիս մերոյ, ուր և համղիպեսցիք: Կամ այսպէս պարտիք վարիլ, կամ եղանկ և զնալ ի քուն երկիրն ձեր, զի երկիրքս այստրիկ ոչ են ֆոանկստուն, այլ հայոց երկիր՝ քնդ իշխանութեամբ տաճկաց: Դուք աստ ոչ ժողովուրդս ունիք, և ոչ թէմ և ժառանգութիսն...»⁴⁰:

Միմեռն երևանցու գլխավոր մտահոգությունը, սակայն, ներազգային դժվարությունները հարթահարելն ու միաձուլլ ազգային կառույց տեղեւելու գործն էր: Կազմելով «Ջամբո» կոչված ժողովածուն, Միմեռնը գրում էր. «յոսասմք, զի [աստուած] ... այց արասցէ և վերանորոգեսցէ զհնութիւն իւղճաւոյ ազգիս մերոյ և վանօրէիցս: Եւ յայնժամ եթէ զէնս ոչ, զոնէ զաւեր տեղիսմ վերից և զվիճակս իրեանց ճանաչեսցեն ի դարանյիւրքն: Քանզի ի ներկայումս, յորում գրեմ զսոցումն, երեսուն և երկու ամ է աւելութիւն երկրիս և ամայութիւն վանօրէիցս, զորս մեք և շատք վարդապետք և աշխարհականք տեսար ի շինութեան և ի շքեղութեան, որոց և ոմանց արասցնորքն ևս զոն կենդանի յԱթոռոջս ... որոց ի հարցանելն մեր զորպիտութիւն ինչ զվանից յայնցանեաց, մնային պապանճեարք, զի զճանաչարիս զհնետանցն միայն կին սերտեարք և ոչ գայլ ինչ»⁴¹: Միմեռն երևանցու կարծիքով «ցեցն ի միջոյ է և ոչ՝ արտարքուտ»⁴²:

Տաքերը վաքչա-քաղաքական միավորներում Միմեոն Երևանցու ներկայացուցչի պարտականություններն իրականացնում էին կաթողիկոսի կողմից նշանակված տեղապահ-ներկայացուցիչները (վեքիլները) և գործակալները, որոնք, ի տարրերություն մվիրակների, պետք է գտնվեին իրենց նշանակման վայրերում և ունենային շատ ավելի լայն լիազորություններ, քան միայն դրամահավաքություն իրականացնելու նպատակով առաքվող մվիրակները կամ անտեսական գործադրներ իրականացնող գործակալները: Առավել ակտիվ քնդիմություն է արձանագրվել հատկապես և. Պոլսում Միմեոն Երևանցու կողմից առաջադրված կաթողիկոսական ներկայացուցիչներ ունենալու շուրջ⁴³: Միմեոն Երևանցին մեծացրել էր թուրանկյիների (երացանակիւրներ) խումբը⁴⁴, որի նպատակը ոչ միայն վանքի պահպանությունն էր, այլև տարբեր հանձնադրառությունների և առաքումների ուղեկցումներն ու նրանց անվտանգությունն ապահովումը: Ուշագրավ է, որ անգամ Երևանի խաներն աջակցվածքներ կազմակերպելու դեպքում կամ նման պատրվակներով զինվորներ (թուրանկյիներ) էին խնդրում կաթողիկոսից, իսկ կաթողիկոսը չէր վաքանում մերժելու նրանց խնդրանքը⁴⁵: Ուշագրավ է 1786 թ. մարտին Ղուկաս կաթողիկոսի պատասխան մամակը Թիֆլիսի մեկից Ավետիքիմ, որտեղ կաթողիկոսը առաքվելով մեկից Ավետիքին նրա առաջարկության առիթով, թե լեզգիների աշխատանքի դեպքում վանքը կարող է հուսալ իր ինքնապաշտպանությանը, Ղուկասը գրում է. «Ժակ գոր գրեք, թե զզինուորս պատրաստեալ կարգեսցես ի պահպանութիւն սրբոյ Արշուայն, առ այդ իմա, սիբելիդ իմ, զի որպէս առեալ ենք զփոթմն տեղականացս ի սոցունց, թե զհագարն ևս կացուցանիցենք անդ, այնքան ահաբէկ են, որ զգտնդ ինչ ի քչնամեացն՝ իսկոյն զտուրք Արոնն քողեալ, փախչելոց են ի քերդն: Վասնորոյ մի արասցէ Տէր, եթէ դիմիցեն նոքա լիմա՝ լեզգիները» Պ. Չ.] այս կոյս, մեր օգնութիւնն յԱստուծոյ է և ի քրիստոսագօր Արքային»⁴⁶:

Վրաց պատմագիտության կողմից Միմեոն Երևանցու գործունեության մասին վերոբերյալ բնութագրման մեջ զնախատելին այն քննդրվում է, որ տրվում է հայոց կաթողիկոսի գործունեությանը: Միմեոն Երևանցին առավելապես հայտնի լինելով քաղաքական խնդիրների արժարժումների ժամանակ իր զգուշավորությամբ, քննվելու հետո չէր կանգնած իր ազգի առջև⁴⁷ ծառայած խնդիրներից և չէր սահմանափակվում միայն նկերեցական բարեփոխումների հարցերով⁴⁸: 1770 թ. Եկատերինա II կայսրուհուն գրած մամակում արձանագրելով, թե «մեք՝ օչորմելիքս, երկրաւորի աքբայութեան ևս ենք այստեղ կարոտ», խնդրում է նրան «զդոյն սէլ, խնամքդ և զորոմութիւնդ անջնջելի վճռեսցես ի մեզ, ի սրբոյ արքոյս, ի խղճալի յազգես մերմէ, զի քոյ ենք և ոչ օտար, նոյնպէս և ի գայլ ցան և ցիբ եղեալ յազգս մեր տարածեսցես զեովանի

տերութեանը... յամձնեմ ի խմանս և յողորմութիւնս երկմատր քազառ-
 րին աստուծոյ, և զխղճալի ազգս մեր և զմեզ և զսորք Արտու յես աստու-
 ծոյ ի խմանս, ի յողորմութիւն և ի սէր քոյոյ քազմատատի ողորմութեանը,
 յուսալով և ևս ընկալնուլ զապահովութիւն և զմխիթարութիւն»⁴⁹: Որ Սի-
 մեոն Երևանցոյ վերաբերյալ տողերը գուտ քաղաքապաշարական արտա-
 հայտութիւններ չէին, կարելի է համոզվել նուգրութիւնից, որտեղ նա շա-
 բունակում է և խնդրում մամբամասն տեղեկանալ Հովհաննես Լազար-
 յանից՝ «ի Յովանես ծառայէ ձերմէ կարէք զիտէ, որում գրեալ ենք ի
 կարճոյ, զի երկարասպէս և պարզօրէն գրելմ մեր զայսպիսեաց կարի և
 շատ վտանկարեր է մեզ և ազգձմ մերոյ»⁵⁰: Հովհաննես Լազարյանին
 գրած նամակում Սիմեոն Երևանցին կրկին նշում է. «Այդ զայստիկ եր-
 կուս խնդիրս, զորս գրեցի ընդ միս փոստալային, ում և կամիցես ըստ
 պատշաճառորութեան եթէ յայտնիցես, չէ այնքան հոգ: Բայց զերբորդս
 զայս, որ գրեմ ահա, ոչ է յայտնելի և յայլոց թերան ձգելի, այլ միայն քում
 խոհեմութեանդ իբր խօստովանութիւն և ի պատշաճ ժամուս յայտնիլ ա-
 տանձին, որ կամեցող է և կարող ի գլուխ թերեր»⁵¹:

Այն, որ միայն եկատերիմա կայսրուին էր լոկ, որ «կամեցող է և
 կարող ի գլուխ թերեր» խնդիրը, Սիմեոն Երևանցուն թեւադրում էր բոլոր
 մյուս հարևանների հետ քաքիտրացիութիւն պահպանելով համդերձ,
 նրանց նկատմամբ ունենալ հատուկ զգուշավորութիւն և ձեռնպահ մնալ
 ու նաև կասեցնել ազգի աղջկ ծառայած գերխնդրի քննարկումները՝ ժա-
 մանակավրեպ ու արկածախնդիր գործողութիւններով հարկածի տակ
 չդնելու համար սեփական ժողովրդի այն հատվածին, որը կրելով օտարի
 լուծմ ու ամաքզամքը, դեռևս շարունակում էր կառչած մնալ իր հողին:

Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի ընդհանրացումով, «Հերակլը Էմինի նկատ-
 մամբ ցուցաբերում է մեծ քարեհոգութիւն, հաճույքով լսում է ազնվակա-
 նութիւնը սանձելու, կրթութիւնը քարեփոխելու և Վրաստանում եվրո-
 պական զիտելիքների տարածման մասին նրա խորհուրդները, սակայն
 ամեն անգամ խոստովում է հայկական հողերի ազատագրման կոնկրետ
 ծրագրերի քննարկումից. նա լիակատար պատրաստակամութիւն է դրս-
 ևորում օգտվելու Հովսեփ Էմինի ծառայութիւններից, սակայն լոկ իր
 կողմից գծված շրջանակներում, իսկ Էմինը ամեփոքապես ձգտում է առա-
 ջադրել իր քաղաքական ծրագրերի իրականացման հարցը»⁵²: Հ. Էմինը
 իր ծրագրերի մշակման ժամանակ նկատի չէր ունեցել, որ Հերակլը
 ձգտում էր կառուցել ոչ թե կովկասյան ժողովուրդների դաշնութիւն, այլ
 հենց վրացական պետութիւն⁵³: Վրաց արքայի իրական, ընթացիկ շա-
 հերը հակադիր էին Հ. Էմինի քաղաքական երազանքներին⁵⁴: Հերակլ
 արքայի «ընթացիկ շահերը» ակնհայտ էին անգամ Էմինիում գտնվող
 օտսական նյութատուսին, որը գրում էր արքունիք, թե «грузинский
 владетель Ираклий по вступлении в правительство Грузиию, оказав

во многих случаях по соседству и по христианству гражданам и - народу Эриванскому защите от персидских наглостей, паче же от разбойнических в том краю иногда зборищей... то сами Эриванские армяны охотно прибегают ко владетелю Ираклию, и не отказывают ему в деньгах по ево иногда требованиям»⁵⁵.

Ուշագրավ է այն իսկազմանքը, որ երբ Եմինը Հերակլի պահանջով⁵⁶ ստիպված էր բողոքելու Վրաստանի տახմանները և կանդիպելով Մուշի Առաքելոց վանքի առաջնորդ Հովման փարդասպետի կողմից ուղարկված 13 անձանց, առաջարկում է նրանց հետ միասին ուղևորվելու Մուշ, Հովմանի դեսպանագնացները ընդիմանում են և հայտադրում, թե իրենք լիազորված չեն Հովմանի կողմից և չեն կարող գործել Հերակլի կամքին հակառակ⁵⁷։ Հ. Եմինին մնում էր բռնել ոչ թե Հայաստանի, այլ Հյուսիսային Կովկասի ճամապարհը։

«Եւր տեսրակի» հրատարակության տարում դեռևս ընթանում էր ռուս-թուրքական պատերազմը։ Պատերազմի երկրորդ տարում Հայաստանի ազատագրության հույսը Ռուսաստանի և Վրաստանի հետ էր կապել մահ Մովսես Սարաֆյանը՝ 1769 թ. հատուկ նամակում արտաքին գործերի կոլեգիայի իսմար շարադրելով իր ծրագիրը⁵⁸։

Պատերազմում Օսմանյան պետությունը թեև պարտություն կրեց և Ռուսաստանը Քուչուկ Կայմարցիի պայմանագրով ձեռքերի ազատություն տալով համեմատաբար ավելի անկաշկանդ գործելու Այսրկովկասում⁵⁹, սակայն Վրաստանը, որ մի կողմից զեն. Մոլդեմի միջոցով 1775 թ. պահանջում էր պատերազմը շարունակել Իրանի դեմ, մյուս կողմից պարտադրված էր 1776 թ. Այսրկովկասյան տարածաշրջանի իրադրությանը աչաքջորեն հետևող Օսմանյան արքունիք ուղարկել դեսպանություն՝ հավաստիացումներ կատարելու Օսմանյան պետության նկատմամբ իր քաղաքականության անշրջելիության մասին և կնքելու գաղտնի պայմանագիր, որն էլ իր հերթին հարցեց նուսաստանի դժգոհությունը⁶⁰։ Դեսպանի պարտականությունները դրված էին հայագրի Գուրգեն Եմիկովսյանի⁶¹ վրա, որը կատարելով իրեն տրված առաջադրանքը, վերադարձին և. Պուլսից Վրաստան հրավիրեց մահ Հակոբ Ռայնեզին⁶² ու նշանավոր տարագրիչ Պոլոս Արարյան-Հովհաննիսյանին⁶³։

Ռուս-թուրքական հակամարտությունը 1770-ական թթ. վերջերին հասավ իսկազմալուծման իր նոր վտույն։ Քուչուկ-Կայմարցիի պայմանագրով⁶⁴ անկախ եղյակված Արևմտի խանությունը Ռուսաստանին միացնելու և հյուսիսկովկասյան տարածքների քնակեցման նպատակով իրականացվեց Արևմտի քրիստոնյա քնակչության՝ հաչոց և հունաց, դուրս բերումն ու Եր-Լախիջևանի հիմնադրումը 1778-1779 թթ.։ 1778 թ. Հերակլ II-ը մախաձեռնեց⁶⁵ և 1779 թ. իրականացրեց Երևանի խանությունը Վրաստանին միացնելու փորձ, որն ավարտվեց Արարատյան դաշ-

տի հայ քնակչությունը⁶⁶ Վրաստանի տարածք փոխադրելու և այնտեղ մարդաբաժնի որոշ վայրեր քնակեցնելու փաստով⁶⁷ :

Ի վերջո, Միմեոն Երևանցին, ամբողջ իր հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ միջամտելով համդերձ, ի զօրու շեղավ կասեցնելու ոչ Արցախի հայ մելիքների միջև եղած գոտաբախումները⁶⁸, և ոչ էլ Հերակլի կողմից 1779 թ. կատարված Արարատյան դաշտի հայաթափությունը⁶⁹ : 1779 թ. Քերիմ խանի մահը ավելի էր սրել իրավիճակը և լուրեր էին տարածվում, թե Հերակլն այնուհետև կարող է արշավանքը շարունակել դեպի Իրանի խորքերը : Հերակլը տեսնելով Երևանի քերթի գրավման ձգձգումը, զինվորներին հրամայեց սրատրաստ լինել ձմեռելու Հայաստանում : Արշավանքը արդեն ձգվել էր երեք ամիս և դժվար էր գուշակել, թե որքան ևս կարող էր տևել, եթե ստրեանդակը Հերակլի անունով մամակ չբերեր՝ տեղեկացնելով, որ վրացական զահի հավակնություններով Արևմտյան Վրաստան է ժամանել Բաքար արքայազնի որդի Ալեքսանդրը : Հերակլը ստիպված էր Երևանում մտորավ նշանակել Մուխրանի տիրոջը՝ Հովհաննիս, ⁷⁰ և վերադառնալ նա⁷¹ : Նույն թվականի դեկտեմբերի 23-ին Կ. Պոլսից ռուսական դեսպան Ստախիևը հաղորդում էր, թե «На сих днях приехал сюда один грузинский князь с двумя дворянинами и семью служителями, которому от Порты дана квартира в одном загородном турецком доме и который предьявляется шуриным всевысочайше известного Джаныкли-Али-пашин, убегишим от грузинькаго владельца принца Гереклия, а сего Порты почитает своим подданным, добровольно ей прошлаго года поддавшимся чрез своего бывшего здесь посланца»⁷² : Ալեքսանդրի Ռուսաստանից Իրան՝ Քերիմ խանի մոտ, ժամանելու նպատակները իրազեկորեն արձանագրել է մահ Հ. Միքայել Գանյանը Բաքարյից 1772 թվականի օգոստոսի 20-ին Սևրոմեյան քարահորը գրած իր նամակում : «Ժակեմուտը պէյն, որ է իսկական ժառանգ իշխանութեան վրացոց Թիֆլիզ քաղաքի, ի քազմաց հետո՛ւ եկեալ է ի Շիրազ առ Քերիմ խանն օգնութիւն առնուլ ի նմանէ, առ ի կորզել զԹիֆլիզ և զայլ տեղիս հայրենի ժառանգութեան իւրոյ ի ձեռաց Հերակլի պատերազմաւ . և նա յասպաղեցուցանէ : Սա քազում անգամ առացեալ է, թէ նա ոչ գտի զոր քահանայ ինձ հաճոյ : Իսկ ումանք անմտածօրք առացեալ են, թէ կարես զայնպիսին գտանել ի Պասարայ՝ այս անուն : Եւ նորա զայս լուեալ՝ յորդորեալ է գրագումս, զի զոնէ բողոք մի գրեցից առ նա . և իմ լուեալ զայս՝ խորհրդով բարեկամաց՝ գրեցի առ նա բողոք մի՝ զի թելտտ քնդ իշխանաւորաց խառնիլն ոչ բոլի ինձ բարի, բայց ի հեռուստ ևս բարեկամ չունիլ զայնպիսին, ոչ նուազ բարի ես

1780 թ. Հերակլը փորձեց ավարտին հասցնել իր մտադրությունը և արշավել դեպի Երևան : Սակայն Երևանի խնդրի լուծման ճանապարհ-

հին, ըստ վրաց հետազոտողների⁷⁴, կանգնած էր Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերությունների արման վտանգը:

Օսմանյան արքունիքը և XVIII դարի վերջին քառորդին անընդ-
մեջ մեծացնում էր Այսրկովկասում իր ազդեցությունը, սպարբերաբար
մվերներ ուղարկում այսրկովկասյան բոլոր կառավարիչներին, նրանց
հրահրում դիմակայել Ռուսաստանի առաջխաղացմանը կամ ձեռնալսի
մնալ Վրաստանի նեո դաշնակցելուց, հաճախակի արշավանքներ ձեռ-
նարկել Վրաստանի դեմ, լուրջ սպառնալիքներ առեղծել Վրաստանի
անկախության համար:

Հայ-վրացական միացյալ թագավորության առեղծման գաղափա-
քը, այսպիսով, կարող էր իրատեսական համարվել մինչև 1770-ական
թթ. վերջը, երբ Այսրկովկասում դեռևս ոչ մի այլ պետություն փոխարինե-
լու չէր եկել Վրաստանին⁷⁵: 1780 թ. հունվարի 1-ին ամակնկալ ձևով,
ըստ Հ. Արղությանի գրառած օրագրության, իրեն է այցելել ռուսական
արքունիքի բարձրաստիճանի պաշտոնյաներից Ի. Պ. Գորիչը և եայտնե-
լով, թե ռուսները մտադիր են արշավել մերձկասպյան տարածքներ՝ իրե-
նից տեղեկություններ է խնդրել Այսրկովկասի և Պարսկաստանի իրադ-
րության մասին:

Հաջորդ օրը՝ հունվարի 2-ին, Հ. Արղությանին են այցելել նաև Ա.
Սուվորովը և Հ. Լազարյանը: Ա. Սուվորովը, հուսադրելով հայ զործիյնե-
րին, թե ռուսները մտադիր են վերականգնել հայոց պետականությունը,
տեղեկություններ է հարցրել Էջմիածնի և ընդհանրապես Հայաստանում
տիրող իրավիճակի մասին: Այնուհետև Ա. Սուվորովը ճանապարհվել է
Գ. Ա. Պետրյակինի մոտ՝ զեկացելու նրան տեղի ունեցած զրույցի մասին:

Հունվարի 3-ին Գ. Ա. Պետրյակինը իր մոտ է հրավիրում Հ. Ար-
ղությանին ու Հ. Լազարյանին, որոնց նուս զրույցի ժամանակ նարցքեր է
տղդել նաև հայերի և վրաց թագավորի մասին: Գ. Պետրյակինը պահանջ-
ջել է Ռուսաստան հրավիրել նաև Հովսեփ Էմինին:

Հունվարի 13-ին Հ. Լազարյանին ու Հ. Արղությանին իր մոտ է
հրավիրում Ա. Սուվորովը և մանրամասն տեղեկություններ խնդրում Ար-
ցախի մելիքների և վրաց թագավորության մասին: Ըստ 1780 թ. հունվա-
րի 10-ով թվագրված և Հովհաննես Լազարյանին վերագրվող փավերագ-
րի⁷⁶, Հայաստանի ազատագրության ու հայ պետականության վերա-
կանգնման գործում հիմնական դերակատարում պետք է ունենային հայ
իշխաններն ու հայ ժողովուրդը, սակայն անհրաժեշտ էր, որ նրանք
ստանան Ռուսաստանի աջակցությունը և Դերբենում կենտրոնացնե-
լով իրենց բանակի կորիզը, շարժվեին դեպի Շամախի ու Գանձակ՝ ռեճե-
նալով Ռուսաստանի զինական օգնությունը: Հանդգտնոք է հայտնվում,
որ Արցախի հայ իշխանները կմիանային այդ արշավանքին և կազա-
տագրվեր նաև Երևանը: Հայ նորաստեղծ պետությունը ունենալով ռու-

սաց օժանդակությունը, իր հերքին կարող կլինեք հեմարան լինելու Ռուսաստանին և հայոց պետականության վերականգնումը կհանգեցնեք Ռուսաստանի նկատմամբ ոչ քաղաքական տրամադրված Թուրքիայի ու Իրանի զգալի թուլացմանը: Ենթադրվում էր, որ մեծապես աճ կունենար նաև ռուս-իրանական առևտուրը:

Այդ սպառնալիքներին դիմակայելու և Ռուսաստանի օժանդակությամբ տարածքային նվաճումներ ունենալու ակնկալիքով Հերակլ II-ը 1782 թվականին համաձայնեց և 1783 թ. հուլիսի 24-ին Ռուսաստանի հետ կնքեց Գեորգիևյան հայտնի պայմանագիրը⁷⁷: Պայմանագրի կնքումով Հերակլը մտադիր էր ամրապնդել իր ազդեցությունը Արևելյան Այսրկովկասում⁷⁸, սակայն իրականում ստացվեց նակատակ վիճակը: Վրաստան ժամանած Ստ. Բուրճաշևը արդեն օգոստոսի 3-ին տեղեկացնում էր Պ. Ս. Պետյոնկինին, թե Հերակլը Ախալցխայի փաշայից մամակ է ստացել, որով փաշան քարեկամական տոնով տեղեկացնում է Հերակլին Ախալցխա ժամանող լեզգիների մասին: Հերակլին այդ թվում է չարագուշակ զգուշացում, որովհետև մինչ ռուսական զորքերի Վրաստան ժամանումի մասին որոշման լուրը Ախալցխայի փաշան չէր ընդունում լեզգիներին⁷⁹: Ավելին, ըստ վաճառականների բերած լուրերի, Էրզրումի շրջակայքի գյուղերի քնակչությունը ռուսական զորքերի սարսափից իր ունեցվածքով արդեն փոխադրվում է ամրացված վայրեր⁸⁰:

Կուսակցով Օսմանյան կառավարության հնարավոր արձագանքը Գեորգիևյան պայմանագրի նկատմամբ, ռուսական արքունիքը 1783 թ. հոկտեմբերի 27-ին հատուկ հրահանգով պահանջում է Ռուսաստանի արտակարգ դեսպանի և լիազոր մինիստրի պաշտոնով Կ. Պոլսում գտնվող Բուլգակովից. «Есть ли бы по поводу сего договоре приметили вы в публике какие либо беспоконьяства, не оставите вы употребить старание ваше к опровержению могущих последовать от того неосновательных толкований; как и Порте при случае какого либо с ея стороны отзова, изясни, что как с одной стороны царь Ираклий, будучи никому не подвластным, мог зделаться вассалом нашим и с преемников престола нашего и просил нас о покровительстве нашем над царствами Карталинским и Кахетинским, собственно ему принадлежащими, так и мы, по единоверию нашему, восхотели дозволить ему оное; и что в прочем сей договор не отменяет ничего в существе дел в тех царствах, которыя на прежнем основании остаться имеют. И что, на конец, малое число войск наших, там будущих, не может подавать повод к каковым либо далновидным заключениям... Отправлен на почте 31 октября. Высочайше опробованной отдан секретарю Пряелову 9 ноября»⁸¹.

Օսմանյան պետությունը թեև ի վիճակի չէր դուռև սնփական ուժեղով⁸² կանցնելու ռուսական զորքի հնարավոր մուտքը Այսրկովկաս⁸³,

տակայն Վրաստանի դեմ ուղղեց Հարավային Կովկասի ու Ատրպատականի, Դաղստանի ու հյուսիսային Կովկասի գրեթե բոլոր իշխողներին⁸⁴։ Վրաստանին հարկի վճարումը դադարեցրին Երևանի ու Գամծակի խամեթը⁸⁵։ Հերակլին դադարեցին ենթարկվել Ղազախ-Շամշադինի քաթարները⁸⁶։ Շուտով պարզվեց, որ Հերակլ II-ը Արևելյան Այսրկովկասում ոչ միայն արդեն ի վիճակի չէր վարելու ակտիվ քաղաքականություն, այլև պետք է մտանդակեր գնթ իր ունեցած դիտքերը պահպանելու մասին⁸⁷։

Այդ իրավիճակը իր կնիքը բողեց հայ-վրացական հարաբերությունների վրա։ Հայազգի գործիչները հայոց պետականության վերականգնման հետաևարան սկսեցին կապել ուղղակիորեն Ռուսաստանի հետ՝ ավելի քիչ տեղ բողեցնելով Վրաստանին⁸⁸։ Այդ ակնհայտորեն դրսևորվեց և հայ-ռուսական դաշնագրերի մախազներում և Ալի Մուրադ խանի հետ վարվող բանակցությունների ընթացքում։

Գեորգիևյան պայմանագրից հետո տեղի տալով այն լուրերին, թե Ռուսաստանը պատրաստվում է քաջի Վրաստան առաքվող սանձամափակ զորամասից Այսրկովկաս արշավել մեծաքանակ բանակով, իրազեկ լինելով մահ Ալի Մուրադ խանի հետ ընթացող բանակցությունների փաստին, Հերակլը 1784 թ. Ռուսաստան ուղարկած մամակում թվարկում էր իր ակնկալություններն ու պահանջները այդ ձեռնարկումից, քայքայ և ստիպված էր դիվանագիտորեն գրել ռուսական աքքումիք, թե շատ հեշտ է հայոց պետականության վերականգնումը, եթե Ռուսաստանն այդ քարեհանի և եթե հայերը մեծան ցանկություն հայտենե⁸⁹։ Տվյալ դեպքում Հերակլը երկրորդն այդ քաջով փորձում էր իր ձեռքում պահել մահ Ռուսաստանի մախսածեռնությամբ հայ պետականության ստեղծման հայոց հույսը և ինչպես հարևան մնացած ժողովուրդների, այնպես էլ հայոց մուս պահպանել իր քարծր վարկահիշը, ազատաբարի առաքելության իր համբավը⁹⁰։ Չմայած այն հանգամանքին, որ հայ-ռուսական դաշնագրի մեջ Վրաստանի մասին որևէ ակնարկ իսկ չկա, և Հայաստանի ազատագրության խնդիրը պայմանավորված է միայն Ռուսաստանի ցուցաբերելիք օժանդակության հետ, հայ գործիչները, այնուամենայնիվ, ինչպես Հնդկաստանում, այնպես էլ Ռուսաստանում ամտես չէին առնում Վրաստանի գործունը։ Այդ հստակորեն դրսևորված ենք գտնում հատկապես Հովսեփ Արղուրյանի կողմից 1784 թվականին Գ. Ա. Պոտյոմկինին գրած մամակներում⁹¹։

Առավել ուշագրավ է 1786-87 թթ. ստեղծված իրադրության մեջ Հովսեփ Արղուրյանի դիրքորոշման մեջ նկատվող շրջադարձը։ Շ. Շահամիրյանին 1786 թ. սեպտեմբերի 3-ին գրած մամակում Հ. Արղուրյանը համառոտ ներկայացնելով 1783 թվականից հետո իրադարձությունների ու բանակցությունների ընթացքը, չի բացցնում իր վերավճանքը ընթացող

քանակություններից ու դիրքորոշումներից: Ռուսական կողմից իր դժգոհությունը մեքլայացնում է հայոց դեսպան Ստեփան Դավթյանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի համար. «երկու ամ յուսադրեմ և պահեմ, զկատարածն գործոյ նորա չգիտեմք»: Հ. Արղուքյանը դժգոհ է Դուկաս կաթողիկոսից, որովհետև «մեր սրբազան կաթողիկոսն առ տիրուհին ոչ գրեաց զիք (թէպէտ բազմիցս ստիպեցին ստրա), այլ զօրագլուխն՝ ծածկեալ բանիք, որպէս թէ հաճախ ցուցանելով յառաջադրութեանն սոցա՝ որպէս բժուեքն զկատարեալ յուսոյ ցանկանալով և հիւանդն՝ զօրէր թշկի: Եւ այս ի յերկիրէ սարակինսացն, զի մի շշնջիւն ինչ լուեալ վնասեացն զազգս մեր ըստ ամեհի բարոց իրեանց: Հայաստան աշխարհի մերում ի ժամանակս ինքնակալացն մերոց Տիգրանայ, Արշակայ և Տրդատայ և այժմոյս ստորանկանելն ստրա և ապա հայցուածք՝ փրկել զինքեանս ի ծառայութենէ յամօրինաց և զայլս առ այս պատկանեալս, զոր առեալ վերոյիջեալ պարոն Ստեփանն մատոյց որոց պատկան էր և սպասէ պատասխանոյն»⁹²: Արղուքյանը դրան հակադրում է Ե. Շահամիրյանի մտահոգությունները և գրում, թե նման խնդիրների մասին «չիք որ խորհող և մտածող ազգի մերում...այլ միայն հայցեն թէ՝ «զմեզ փրկեցէք»: Երբ փրկեն սրով, ըստ օրինի թագաւորաց, հարկատրին ծառայաւորել իրեանց»⁹³: Առավել ուշագրավը, սակայն Հ. Արղուքյանի խորհուրդներն են Ե. Շահամիրյանին: Խնդրելով նամակ ու նվերներ առաքել կայսրուհուն, որպէսզի «առտել զիտացին, թէ *գոյ ի մէնց այնպիսի իշխան ի ազգէն հայոց, որ կարէ համարպատասխանել իրեանց յօժառութեան*, Հ. Արղուքյանը, սակայն, զգուշացնում է, թէ «եւ վասն հայրենեացն մերոց, որպէս *հաճեցիս, ոչ է հանդէպ գրել վասն վրաց միաբանութեանն, որպէս թէ ուրախ ես, է ապա թէ որպէս ըսգացեալ էք, այնպէս պարտիք յառաջ տանել, որպէս շուրջ եղեալ թշնամիքն տեսանելով զայն շնորհ՝ նկուն եղիցին և մի գուցէ զեղջիլս իրեանց բարձրացուցեն ի վերայ նորին բարձրութեան արքային՝ թէ ո՞ր են՝ որս յուսացեալ էիք: Խոհեմութեամբ քով կարես իմանալ և դատել, զի՞նչ ասեն»⁹⁴:*

Հնդկահայոց համակրանքը Վրաստանի նկատմամբ պահպանելու համար Հերակլը 1786 թ. Ե. Շահամիրյանին շնորհում է վրաց իշխանի տիտղոս: Հերակլ Երկրորդին ուղղած Շահամիր Շահամիրյանի 1787 թվականի հոկտեմբերի 15-ին գրած պատասխան նամակում Հերակլին առաջարկվում էր տարագիր հայությունը հավաքելու Վրաստանի կազմի մեջ գտնվող Լառու գավառում:

1787 թ. սեպտեմբերին ռուս-վրացական զորքերը գտնվում էին դեպի Գանձակ արշավանքի ճամայարհին, որով ծրագրվել էր հարված հասցնել Իբրահիմին և օժանդակել հայ մելիքներին իրենց ներկա քնակությունը փոխադրվելու վրացական պետության սահմանները, երբ ռուս-թուրքական պատերազմի բռնկման կասպակցությամբ հրաման

ստացվեց Վրաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ստ. Բուռնաչևի ամուսնով՝ Վրաստանում գտնվող ռուսական երկու գումադրոսակներով ամենապարզ վերադառնալ Ռուսաստան:

Հովսեփ Արղությանին մնում էր քաջալերել Արցախի մելիքներին՝ ավելի եռանդուն կերպով համախմբվելու Վրաստանի շուրջ, զոհել ժամանակավորապես այլևս չհուսալ ռուսական օժանդակություն ու սպասել սկսված ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության շրջադարձին: Նշելի է, որ Վրաստանից ռուսական զորքերի ետ կանչվելուց հետո Հերակը II-ը ևս ստիպված էր Վրաստանը ավերումներից զերծ պահելու նպատակով⁹⁵ որդեգրել այլընտրանքային քաղաքականություն: Այդ է հիմնական պատճառը, որ Հերակին ստիպեց նոր դեմաքանություն ուղարկել Կ. Պոլիս և «քարեկանության» պայմանագիր կնքել Օսմանյան արքունիքի հետ⁹⁶:

1788 թ. հայ և վրաց իրականության մեջ ստեղծված իրավիճակի համառոտ բնութագրից Հուկաս Կարմեցին շարադրել է 1789 թ. փետրվարին Հնդկաստան՝ Խալիկ Առաքելյանին, ուղղած նամակում. «Եր գՀերակայ պետն վրաց այապէս ծանիցես, որ յառաջագոյն շատ յագոդութիւն տնէր, բայց մինչ ձեռն էարկ ի Ռուսաց տերութիւնն և ամտի գԳՌ (3000) այր զօրս քերեալ ետ առ ինքն, շրջակայ ամենայն այլագզիքն քջմամի եղնն նմա և ի ձեռն լեզկեսաց զբազում վնասս և անքս հաստցին երկրին: Ապա յանցեալ տարիսն զօրքն ռուսաց վերադարձան ի յերկիրն իրեանց և ինքն պարոնն ընդ օսմանցուց հաշտութիւն արար, մնաց նմա մի գլխատըր քջմամի՝ Արցախ գաւառի իշխօզ Խրրաքիւն խանն, որ գԳեանջայու երկիրն յափշտակեալ էր յիշխանութենէ նորին և զքանի ծագար տուն դազախ և վարեալ ի կալուածոյ նորայ և իբրտ իրացուցեալ: Վասն որոյ և Հերակը արքայն այժմ ընդ Դարբանդու և Շամախու իշխօզ Ֆաթալի խանին միաբանեալ, ի միասին զօրօք քազձօք գնացին և ատին գԳեանջայ և դիմեցին ի յԱրցախ գաւառն՝ ի վերայ Խրրաքիւն խանին: Եւ նա անբացեալ է ի դռէկին խրոմ՝ ի Շուշի, և չէ յայտնի, թէ սկսեալն որպէս իցէ վերջանալոց:

Այլ վասն Խամսայու մելիքացն ծանիցես, որ քանիքն ի նոցանէ նուաճեալք էին ընդ ձեռամբ տաճկաց և ռուսյնացեալք յամենայնէ, մնացեալ էին մէլիք Ադամի որդի Մեծլումն և մէլիք Յովսէփի որդի Ապովն, որք սակաւ մի յիշխանութիւն էին, սակայն և նոքա յանցեալ տարին մինչ վրաց պետն գնաց ի Գեանջայ, յարեցան ի նա՝ ապստամբելով ի յիրաւիւն խանէն և, ի դառնալ փութով վրաց պետին վասն յառնելոյ (եզկեսաց ի սահմանս Վրացտանու, նոքա ևս քանէօք ընտանեօք իրեանց դատարկ փախեան ի Վրաց երկիրն և զրկեցան յամենայն կայից իրեանց և ի քնակութեանց: Եւ այժմ ընդ վրաց պետին գնացեալ են, զի թերևս զծաղփաւրդսն իրեանց առ ձեռն քերիցեն, տեսցուք թէ որպէս լինիցի»⁹⁷:

1787-1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանը չէր շտապում Վրաստան վերադարձնել Գեորգիևյան պայմանագրով նախատեսված զորաքանակը, թեև իրադրության փոփոխության և իրանական կողմից սպասվող սպառնալիքների պայմաններում Հերակլը անընդմեջ նամակներ էր առաքում Ռուսաստան՝ պատրաստ լինելու համար սպասվող իրադարձությունների՝ խնդրելով Վրաստան առաքել ռուսական զորքի նոր խմբաքանակ:

Նման իրադրության մեջ Արցախի հայ մելիքների համար ևս հասկանալի էր, որ Հայոց բազավորության վերականգնման մասին իրենց ցանկությունները չէին կարող արժանանալ Հերակլի հավանությունը, ուստի Հերակլի գործուն պակեությունը առանալու նպատակով նրանք հակվում են առաջադրելու կոմպրոմիսային տարրերակ:

Ռուսական արքունիք և Հոֆսեփ Արդությանին տրված նամակներով Արցախի հայ մելիքները, նկարագրելով իրենց անեղանդի վիճակը, օժանդակություն էին խնդրում և 1793 թ. ներկայացնում իրենց համաձայնությունը Ռուսաստանի օժանդակությամբ Իբրահիմի լծից ազատագրվելուց հետո ընդունելու Հերակլի բռան՝ Դավիթ արքայազմի իշխանությունը⁸⁶, կամ Դերբենտի և Կասալից ծովի ափերին տեղ հատկացնելու պարագայում փոխադրվել այնտեղ՝ իրենց նպատակ բնակչությամբ, եթե Ռուսաստանն այլևս ի վիճակի չէ գեթ փոքրիկ զորայամբ առաքելու: Այսրկովկաս Իբրահիմ խանի տիրապետությունից իրենց ազատագրումը դյուրացնելու նպատակով: Հ. Արդությանը տաացված նամակներն ու առաջարկությունները քարգմանելով ռուսերին՝ ներկայացնում է Գրիգոր Պտույմկիմի մահից հետո ռուսական արքունիքում մեծ ազդեցություն ձեռք բերած կոմս Պլատոն Զուբովին:

Մելիքների դիրքորոշման մեջ այդ փոփոխությունը ազդեց շրջանցում է Վրաստանից ունենալիք ակնկալությունները և նախաձեռնում նրանց ինքնուրույն հանդես գալու վճռականությունը: Ռուսական կողմից պատասխանի հասպաղման⁸⁷ և Այսրկովկասում իրադարձությունների սրմբաց զարգացման պայմաններում հայ մելիքները ստիպված էին կատարել սեփական դիրքորոշման նոր հստակեցումներ: Այդա Մանմաղ խանի արշավանքը Այսրկովկասում ստեղծում էր ուժերի նոր հարաբերակցություն: Վերջինիս կողմից Իրանի գերակայությունը ընդունելու պահանջը մերժել էին Հերակլ II-ը և Իբրահիմ խանը: Որպես Վրաստանին հարկատու՝ իր դիրքորոշումը հստակ չէր դրսևորել Երևանի խանը՝ սպասելով դեպքերի զարգացմանը: Նման պայմաններում Արցախի մելիքների դիրքորոշման մեջ հանդես է գալիս նոր շրջադարձ: Մելիք Մեջլումը հայ իշխանությունների ղյներին հակառակորդ Իբրահիմ խանի դեմ փորձում է օգտագործել Իրանի նոր լոնակալի հետ նրա հակամարտության հանգամանքը՝ այլևս չհուսալով ռուս-վրացական օժանդակ-

կության ձգձգվող ու անորոշ սպասումին: Մեկը Մեջլումը իր գորսաբանակով միանում է Արցախ ներխուժած Իրանական բանակին՝ հուսալով Իրրահիմ խանի անապարտից հետո ստանալ Արցախի իշխանությունը: Ադա Մահմադ խանի արչավանքը, ասկայն որքան արժեքաց, նույնքան և կարճատև լինելով, չի ապահովում Այսրկովկասում նրա կայուն իշխանության հաստատումը, ամառիկ է մնում Արցախի միջմարտը հանդիսացող Շուշին: Իրրահիմ խանը ևս Ադա Մահմադ խանի բշմամին լինելու խաղաքարտով հայտնվում է նրա դեմ բշմամանքով տրամադրված Ռուսաստանի դաշնակիցների բանակում: Թիֆլիսն ավերելուց հետո Ադա Մահմադ խանը այնտեղ մնում է ընդամենը մեկ շաբաթ: Ադա Մահմադ խանի Իրան մեկնելուց հետո Մեկը Մեջլումը մնալով Հայաստանում, Գանձակի խանի հետ միասին փոքրում է դիմակայել վրացական բանակի պատժիչ արչավանքին, որտեղ և կնքում է իր մահկամացում: Վրացական բանակի պատժիչ արչավանքը քեև նպատակ ուներ վերականգնելու Վրաստանի սասանված դիրքը Այսրկովկասում և Գանձակի ու Երևանի խաներին ստիպելու շարունակել իրենց հնագանդությունը Վրաստանին, ասկայն առանց ռուսական օժանդակության այն ալևա չէր կարող վճռական դեր խաղալ: Իրանի տիրապետության վերահաստատման վտանգի պայմաններում Այսրկովկասի իրադրությունը ստանում է մոր զարգացումներ: Ռուսական բանակի 1796 թվականի արչավանքը նպատակ ուներ կամխելու Ադա Մահմադ խանի իշխանության ամրապնդումը Այսրկովկասում: Նժան պայմաններում շարունակվում են նաև հայ քնակչության համակրանքը շահելու վրաց թագավորության փորձերը ինչպես Վրաստանում, այնպես էլ նրա սանձամներից դուրս: 1796 թ. մայիսի 10-ին վրաց Գեորգի արքայազնը հատուկ մամակ է առաքում անգամ Հնդկաստան՝ Շ. Շահամիրյանին տեղեկացնելով Վրաստանում առեղծված իրավիճակի մասին, հուսադրում, քե անձագումնել Ռուստաց թագավորն ի վերայ մեր և ի վերայ երկրիս մերոց որ ողորմեցնալ է յուսանք թագմապատիկ քան զառաջինն մեծազնի և ճոխազնի երկիր մեր և թագաորութիւն մեր» և առաջարկում է «զի և քոյդ նիսս ժամանակ, զի գորս ի վաղմջուց դիտումնք և խորհուրդք ունիցիս ի ներ սրտի քո, զայն քողոքեցնուցես և ի լոյս ածցիս և փութացիս ի քնիկ հայրենիս քո և զալ երամայեցես, զի քոյի ինձ, քե ոչ ունիցիս ինչ պատճառ զայբակդութեան և արզելման այդպիսի վայելուչ խորհրդոյ քոյ, ալ որդումութիւն աստուծոյ յանք յաջողեալ է և ի վերայ այսորիկ մի ինչ երկրայիր, զի դու կքք զխորհուրդ քո կատարես, ոչ կքրէչ պակասի քեզ ի մեջ պատիլ և սէր, ալ աւել մեծամեծ»¹⁰⁰:

Մտալուտ փրկության սարսուճներն ու ոգևորությունը¹⁰¹ ընդհատվեց Ռուսաստանում զահ բարձրացած Պավել I-ի կողմից ռուսական բանակի արչավանքը դադարեցնելու մասին հրամանով: Ռուսա-

կան քանակի վերադարձից հետո Աղա Մանմաղ խանի նոր արշավանքի և Իրբահին խանի կողմից վրեժխնդրության ղրկւածնան վտանգը Արցախի մելիքներին ստիպում է կրկին կանգնել ընտրության անհրաժեշտության առջև: Ռուսաստան վերադարձող Հովսեփ Արղուսյանի հետ 1797 թ. հաստիկ դեսպանագնացությանը ճանապարհվում են նաև Ջիմշիղ և Փրիլոն մելիքները: Այդ դեսպանագնացությունը պետք է պատասխան տար Արցախի ապագա կարգավիճակի հարցին: 1797-1799 թթ. մելիքները, ի տարբերություն Պետերբուրգում գտնվող վրաց դեսպանության, որի հետ իրենք համագործակցում և մշտական կապի մեջ էին, միանշանակ չեն պնդում միայն ռուսական զորքի առաքման պահանջը և ռուսական արքունիք են դիմում մի խնդրագրով, որի մեջ առաջին տեղում բողոնելով այդ պահանջը, ներկայացվում են միաժամանակ նաև այլ առաջարկություններ.

1. Զինական օժանդակություն Ղարաբաղում հայոց պետականության վերականգնման և մահմեդական տիրապետությունից ազատագրվելու համար:

2. Եթե այդ առժամանակ անհնար է, ապա խնդրել վրաց թագավորին Վրաստանում ժամանակավոր ապաստան տալու մելիքներին:

3. Եթե այդ ևս անհնար է, ապա բողոսատրել փոխադրվելու Ռուսաստան՝ իրենց նպատակ ողջ բնակչությանը հանդերձ¹⁰²:

Իրադարձությունների ընթացքի թվադրանքով, որպես Այսրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու առաջին փուլ, ռուսական զորքի առաքման համար «օրինական» էինք ստեղծելու նպատակով Գեորգի թագավորից պահանջվում էր ներկայացնել խնդրագիր և քանակությունների համար Ռուսաստան առաքել Դավիթ զանաժառանգին: Խնդրագրի ստացումն արագացնելու ուղղությամբ օգտագործվում էին բոլոր հնարավոր միջոցները:

Վրաց աքքումիքի կողմից 1798 թ. դեկտեմբերի 16-ին Պավել I կայսրին ներկայացրած 11 կետանոց խնդրագրի II կետը վերաբերում էր հայ մելիքներին ենթակա ժողովրդին: Խնդրվում էր բողոսատրել նրանց բնակվելու Վրաստանում, սակայն վրաց արքայի ենթադրանքը դառնալու պայմանով: 1799 թ. փետրվարի 11-ին ի պատասխան այդ խնդրանքի ռուսական արքունիքը համաձայնում է, որ հայերը ենթարկվեն վրաց արքային, սակայն և պահանջվում է նեղություն չսխառնառել նրանց, որպեսզի նրանք իրավունք ունենան վերաբնակվել կամ առևտրով զբաղվել Ռուսաստանում¹⁰³:

Ուշագրավ է, որ Հովսեփ Արղուսյանը 1798 թ. մայսի 25-ին Պետերբուրգից Գեորգի թագավորին գրած նամակում՝ հոր մահվան կապակցությամբ մխիթարական խոսքերից հետո շնորհավորելով նրա գահակալությունը, միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «շահելով զստա-

հակամ ածել ի հնազանդութիւն» և ապա պահանջ–հանձնարարություններ՝ «որպէս իսկական բազաւորի հայոց, փութով զորդին ուղևորել արժանաւոր պատասխանաւ ի դուռն կայսերական»¹⁰⁰։

1799 թվականին Պավել Առաջինը ավարտված է համարում մախարաւորաստական փուլը և հրամայում զորք ուղարկել «Վրաստան» այնտեղ ռուսական տիրապետությունը հաստատելու համար։

Մելիքների կարգավիճակը որոշակիացվում է Վրաստանում նրանց ժամանակավոր կացություն տրամադրելու ձևով, սակայն, ի տարբերություն նախորդ դեպքերի, երբ հայ մելիքները Վրաստանում ապաստանելու պարագայում հայտնվում էին փախստականի կարգավիճակով, ապա այս դեպքում Պավել Առաջինի միջնորդությամբ Գեորգի XII-ը նրանց է տրամադրում իրենց պահանջած Ղազախ գավառի փոխարեն Լոռի գավառը, որ մինչ այդ արդեն շնորհվել էր Շ. Շահամիրյանին։ Մելիքները պետք է տնօրինեին այն մինչ Շահամիրյանների հայտնվելը։

1799 թ. զին. Լազարևի հրամանատարությամբ ռուսական զորքի մուտքը Վրաստան արժատուպետ փոխում է իրավիճակը ողջ Այսրկովկասում։ Նոր հեռանկարներ են բացվում մաև հայ մելիքների համար։ Հայ գործիչների համար Վրաստանը, սակայն շարունակում է պահպանել որպէս ժամանակավոր ապաստան լինելու իր ռազմավարական նշանակությունը՝ մինչև Հայաստանի տարածքի նվաճումը ռուսական զորքերի կողմից, թեև Պավել Առաջին կայսեր միջնորդությամբ Գեորգի XII-ի երովարտակը մելիքներին հնարավորություն էր տալիս արդեն ոչ փախստականի կարգավիճակով մնալու Վրաստանում։ Վրաստանը վերածվում է հենակետի, որտեղից և պետք է ձեռնարկվեր բուն Հայաստանի ազատագրման գործընթացը։ Գեորգի XII –ը իրեն իրավունք է վերապահում էջմիածնի միարաններին ելչեցնելու, թե քանի որ վրաց տերությունը «ոչ է օտար ի սբրոյ Աբոտոյ, այլ ունիւք և մեք մասն»¹⁰¹, և քուլը ազգքն հայոց կոչին զմեզ արքայ խրեանց, մաև գիտեն զմեզ ազգական արքայիցն հայոց, արդ, եթէ այդպէս է, ապա որեմն պարտիք և դուր լսող լինիլ սբրոյ Աբոտոյ օգտական բանիցն մերոց և տալ նաւանութիւն իսկ»։ Գեորգի XII-ը զգուշացնում է էջմիածնականներին, թե «ներկայունս վիճակ հայրապետութեան է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, և մա ունի արժանաւորութիւն իսկ և կարողութիւն քաղաքապէս կատարելոյ զսորք Աբոտը և զմիարանութիւնն ձեր, իսկ եթէ որ վաղ ուզեսցէ նախքան զզալ Յովսէփ արքեպիսկոպոսին և դուք կացուցանէք այնպիսոյն հայրապետ և օծանէք, զնաւասիք այնպէս է լինելոց, որպէս ի ժամանակս Ջուրադին, և անվերջամալի խտովութիւն և երկպառակութիւն յառաջանելոց է և որքան ի յիս կարողութիւն զոյ, մինչև ի յերումն արեւանս քանայոց են ի վերոյ օրինաւոր առաջադրութեանս...»¹⁰²։

Միաժամանակ առանձնակի կարևորություն է ձեռք բերում հայ ժողովրդի դիրքորոշման խնդիրը հակամարտ րուր կողմերի համար: Ըստ Կովալենսկերի արձանագրման. «Эриванский владелец Мегмед - хан, человек средних лет, кроткого, постоянного и умеренного свойства, правосуден и любим подданными своими, а особливо армянами, коих он предпочтительно пред единоплеменными ласкает и кои большею частью составляли гарнизон его крепости, во время последней ея осады (грім' 1795 р. -Պ. Զ.) от персов...»¹⁶⁶. XIX դարի սկզբին կարևորվում է նաև վիրահայության քաղաքական դիրքորոշման ու կողմնորոշման ամերթաժեշտությունը վրաց թագավորական իշխանության վերացման պայմաններում: Վիրահայությունը ձեռք է բերում ռազմա-քաղաքական գործունի կարգավիճակ, որը մինչ այդ համեմատաբար քիչ տեսանելի էր վրաց թագավորության առկայության ժամանակաշրջանում: XIX դարի սկզբին վրաց ազնվականության դժգոհության անդ պայմաններում ռուսական կողմնորոշման րուր գործիչները հայտարարվում են Վրաստանի դավաճաններ, այդ թվում ինչպես հայազգի, այնպես և վրաց ազգության ներկայացուցիչներ (Հովսեփ Արղության, Հարություն Արարատյան, Գարսևան ՇավճաՎան և այլք):

PAVEL CHOBANYAN

ARMENIAN-GEORGIAN RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY AND THE ARMENIAN POLITICAL IDEA

In the programmes directed to the liberation of Armenia during the second half of the XVIII century the Armenian political idea had assigned an important role to Georgia. In spite of its protectionist policy towards the Armenian population, Georgia was unable to assist them in the restoration of the Armenian statehood. This was the case when Simeon Yerevantai was inclined to act on his own for uniting Armenians, at the same time looking for Russian assistance. A part of the Armenian *milieux* holds the policy of collaboration with Iran, which culminated in failure.

ՃԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века (сб. док.), т. II, ч. I-II, под ред. Ашота Иоаннисяна, Ереван, 1964, 1967.
2. Т. Г. Тивадзе. Об использовании армянских купцов на дипломатической службе грузинскими царями. — «ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები», თბილისი, «მეცნიერება», 1991, 238-245. XVIII դարի եզրերը կնիւն մնան գործիչներից էին Օթար Թումանովը, Գուրգեն Յմիկուպյանը, Մալխաս Թումանյանը և այլք:
3. გურამ მასიურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში, თბილისი, 1982, გვ. 242.

4. Երևանի խանը երկուսդ կրելով, որ Նադիր շահի կողմից բարձրագույն պատիվների արժանացած Մեյիբբան Մեյիբ-Շահնազարյանի որդի Մամուլաբը կարող է «բազմազուցեալ զգօրս իւր տխրեացէլ ամբոցաց և բռնազքի յերկրին Արարատայ», 1747 թ. հունիսի 22-ին, նրան նրափրկում է երևանի այգիներից մեկը և սպանել տալիս: Տես ՄՄ, ձեռ. 2888, էջ 341թ; հեժտ. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 191:
5. Մ. Կ. Զուլայան, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եղբայրացի եղբիմակների. XIII-XVIII դարեր. գիրք Ա. Ճաղարական պատմություն, Երևան, ՀԳԱ հրատ., 1990, էջ 324-325:
6. Մ. Կ. Զուլայան, Հայ ժողովրդի պատմության..., էջ 325:
7. Մ. Կ. Զուլայան, Հայ ժողովրդի պատմության..., էջ 325-26:
8. Ոչազգրով է մահ այն համբզմանը, որ Հերսել II-ին վրած մամուկում Ռուսաստանի կանցլեր Վերոնցովը երդորում է, թե «как е. св. Теимураз Николаевич сего человека весьма милостиво принять изволил с обещанием, кои соответствовали его желанию, так прошу я и я. св. равномерно его принять и великою вашею милостью не оставить...». Տես Արмяно-русские отношения (сб. док.), IV, Երևան, 1990, с. 41.
9. Արмяно-русские отношения (сб. док.), IV, Երևան, 1990, с. 19-22. Վահրամ Մարտիրոսյան. Հայ-վրացական առևտրությունները XVIII դարի 50-60-ական թվականներին, - «Լրաբեր հասարակական գիտություններին», 1980, թիվ I (445), էջ 41:
10. Արмяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 21.
11. Հովսեփի Էմինի ինքնակենսագրության վերլուծության հիման վրա Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը՝ նկատել է, թե «Ираклий не был способен увлечься политической программой Эмина. Все еще могущественной Османской империи Ираклий сам в это время опасался и вступать с ней в войну ради освобождения армянских земель отнюдь не думал». (А. Р. Иованнисян. Иосиф Эмин. Երևան, 1989, с. 109). Մինեմ երևանցու նամակում Հովսեփի Էմինի մասին «մեր պարոն» արտահայտությունն անզամ հարուցել է Հերսելի զժգոնությունը: (տես А. Р. Иованнисян. Иосиф Эмин. Երևան, 1989, с. 145-146).
12. А. Р. Иованнисян. Иосиф Эмин. Երևան, 1989, с. 259-262.
13. «Նոր տնտրակ, որ կոչվում է երզրակ», բազմամտությունը զարար բնագրից և ժամբարագրությունները Պ. Մ. Նաչատրյանի, Երևան, 1991, էջ 103-104: «Նոր տնտրակը» չի պատասխանում այն հարցին, թե ինչու՞ արգահանայից, որոնք զրա հնարավորությունն ունեն, «չեն կամենում» տապալել պարսիկ իշխողին, և այդ այն դեպքում, երբ իրենք են նրան մեղս թերի Արցախ, սակայն չբռնանցվում և անպատասխան է մնում մահ այն, թե ինչու՞ մնացած մեյիբներին ևս, այնուամենայնիվ, չի հաջողվում դուրս քշել նրան: Արցախի իրադրության մասին Ռուսաստան ուղարկված տեղեկատվություններում անգամ Արցախում իշխող հիմն մեյիբները հաճախ մերկայացվում են որպես միակամ ու համախոս միասություն, որը կարող է պատերազմի դաշտ հանել 5000-անոց բանակ այն դեպքում, երբ նրանց հակառա-

կորդ խանը ունի առավելագույնը 3000-ամոց քանակ համելու հնարավորությամ, որոնց մի մասը ևս հայազգի զինվորներ են:

14. Նոր տնտեսակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 94-95:
15. Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը գտնում էր, որ Հերակը երկնորոգը, քավարացվելով երևանի խանությունից ստացվող հարկերով, մտադիր չի եղել գրավելու և Վրաստանին միացնելու Վրաստանին սահմանակց երևանի խանության տարածքները անգամ այն դեպքում, երբ դրա իրական հնարավորությունները մառնեցել է Տես Ա. Ք. Иованнисян. Иосиф Эмин. Ереван, 1989, с. 110. Այդ տեսակետը քաժամել է մաս Վալերիան Մանարսեն, սակայն և ձևակերպել հետևյալ կերպ. իբր «Հերակը չէր հավակնում օտարի իտղերի նկատմամբ»՝ քացատրելու համար Հերակը ինչպես 1771-1772 թթ. ռուսական արքունիք ներկայացրած առաջարկությունները, այնպես էլ 1783 թ. կնքված Գեորգիևյան պայմանագրի այն կետերը, որտեղ պայմանավորվածությամ էր արձանագրվում հետագա տարածքային ձեռքբերումների մասին: "Ճեորդորոցյան Երաժշտութիւն. Գառնալուցը, ճեորդորոցի, ճեորդորոցի ճ. ճեորդորոցի, տեղուցի, "ճեորդորոցի", 1983, ճե. 36-37.
16. Յովսէփ Էմինի կնամքն ու արկածները, Պէրլուք, 1958, էջ 125:
17. Զյուրիմացություն է, երբ հայազգի ժառանգական իշխող տեղերի և Աքցախ մուտք գործած Փանահ խանի ու ակա նրա որդի Իսրահիմ խանի միջև եղած հանձնադրությունը ներկայացվում է որպես հայազգի մեծերների կողմից խանին դրամական օժանդակություն ցուցաբերելուց խուսափելու կամ հրաժարվելու հետևանք: Բոլորովան ճեորդորոցի. Երաժշտութիւն. Գառնալուցը, ճեորդորոցի, տեղուցի, 1998, ճ. 327, ճե. 155'.
18. Գալուստ Ենթազանյան. Երևելի հայկազունք ի Պարսկաստան. Ռոստով ("Ռոնի վրա), 1890, էջ 58-60: Տեղեկանալով այդ մասին, հայ մեծերներին մնում էր շտապափութ և, քնականարար, առանց Հերակին տեղյակ իսկ պահելու, թողնել Վրաստանի սահմանները և ակաստանել Հյուսիսային Աքցախում Գանձակի խանության տահմաններում:
19. Այդ փաստը հիմք է համոզնացել վրաց հետազոտող Ռ. Վոքարիայի համար պնդելու, թե Վրաստանից հեռացած և Հերակի դեմ վեճախորդությամբ ջրված հայ մեծերներ Արալի ու Մեջլումի կողմից հեռագայում Արա Մանուշ խանի հետ համազորակցելու և Թիֆլիսի ավերմանը մասնակցելու պատճառը եղել է վերոնշյալ հանգամանքը: Հողածագելի կարծիքով XVIII դ. վերջին տասնամյակներին իբր գոյություն ունեց հայազգի գործիչների մի խմբավորում, որը տեսականորին գործել է Հերակ II-ի դեմ: Այդ օխմբավորման» մեջ թեև հատուկ տեղ է հատկացվում մեծից Մեջլումին, սակայն իրավացիորին, ի տարբերություն վրաց այլ հեղինակների, չի ներառում Հովսեփ Արղությանը (Թ. ճեորդորոցի. Երաժշտութիւն. Գառնալուցը, ճեորդորոցի, տեղուցի, 1998, ճ. 155-168).
20. Գեորգիևյան պայմանագրի կնքման հանգամանքները փաստում են այն դրուրի նշմարուցիչությունը, թե Ռուսաստանի մերձավորարևելյան ուղղությամբ արտաքին քաղաքականությունը նվաճողական քնուրք կրելով հանդերձ, իր օրյեկտիվ հետևանքներով ունեցել մաս դրական նշանակալու-

յուն, քանից արագացրել է Օսմանյան կայսրության նպատակ ժողովուրդների պատռազման գործընթացը: "Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII— начало XX вв. ", М., "Наука", 1978, с. 6).

21. Армяно-русские отношения..., IV, с. 318—319.
22. Армяно-русские отношения..., IV, с. 345—346.
23. П. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа. Т. II, СПб, 1869, с. 281. Թ. Էրզրումի քաղաքը II-ի մոտ ընդհանուր ճգնաժամի ժամանակահատվածին մոտեցնող ճարտարագիտության, թվ. 160.
24. А. Р. Иованисян. Россия и армянское освободительное движение в 80-ых годах XVIII столетия, Ер., 1990, с. 22.
25. Армяно-русские отношения..., IV, Ер., 1990, док. 139.
26. Նույն տեղում:
27. Ջ. Բրեյտեր, ՆՊ, աշխ., էջ 100:
28. Լեզնիկովսկայի երկրագրագիտական մասին տես Վ. Գիլյան, Հայ ազգային-ազատագրական շարժման «վերջնական» հարցի շուրջ. — «Մայրաքաղաք», 1995, թիվ 6-7, էջ 13-18:
29. Ջ. Բրեյտեր, ՆՊ, աշխ., էջ 102: «Մայրաքաղաքի գործարար քաղաքական խմբի ծրագրերում ակնհայտորեն արտացոլվում էր երկրասարդ բուրժուազիային բնութագրական մարդասիրական, սակայն ռոտաշիստական ուղեգրեր: Երկրասարդ խմբի մեջ ընդհանուր առմամբ Հայաստանի պետական-մարտական սոցիալ-տնտեսական մակարդակը և դեմոկրատական հանրապետության տեսլականն պատրաստվել էին: Նրանք նախկինում Հոլանդիայի և Անգլիայի հետ կապեր ունեցել են: Ուստի Հայաստանի մեծ վերածարձիչ շարժումը Արևելքի օրինակով, ազատ մարտաքաղաքականության վրա թափվելու կոչ էին անում մեծապես անկախության համար պայքարող մայրաքաղաքի շուրջ: Վաղեմ գտնվում էր իրական հիմքերից զուրկ երևակայությունը (նույն տեղում, էջ 106, Ժ. 17):
30. Ջ. Բրեյտեր, ՆՊ, աշխ., էջ 103:
31. Հովհաննես Օսմանյանի պաշտամանագրամբ, շարունակվում էին հայերին վրացադավաճում դարձնելու ջանքերը. "ახალქალაქელი მემოთე გოგობას სიკვდილის ამბავი მოუვდა ქუთაისს. ბანზას მომკვდარიყო, ეს ცაგარელმან გააქართვედა სომხობითგან ცოლ შევიდოთ". Տես Մ. Զոհրաբյան, Գեորգի Մուսխելիշვილის խնամքով լուսատվությունը և ինտերպրետացիան. Երևան, 1979, թվ. 140.
32. Գ. Մայրաքաղաքի բնորոշմամբ «Հայաստանի հետ հարաբերություններում հայկական հողերը հարթ-կասիսի թափվողությանը անմիջականորեն միացնելու և այդ հարևան ժողովուրդներին եկեղեցական առումով և մշակութային: Հերակլի քաղաքական ծրագրերը համոզվում էր լուրջ արտաքին և ներքին միջև գոյություն ունեցող (հակամարտությունների) խլրղրղումներին, ոչ թե հաղթանակով կապված էր մեծագույն դժվարությունների հետ: Չնայած դրան, Հերակլ II-ը մինչև իր կյանքի վերջը ձեռք չբացեց այդ ծրագրից և հերոսաբար պայքարում էր դեռ իրականացման համար»

(ցըրամ Յոննուրաճ, յարտըջլո ճո երմեյո Եզընեյոն շրտոյորտոճո XIII-XVIII Եաշըրեյեթնո, տոճլոնո, 1982, ճջ 269-270):

33. 1767 թ. մարտի 24-ին Միմոն Երևանցիս ստիճված էր մախատիմքի մամակ հոյլ Հերակլիս մաս կաթոնիկ ջարդիկմերին Վրաստանում Խոկանավորելու Խամար և պահանջիլ Հերակլից դադարեցնելու Խայոց եկեղեցիս ու Խամայնըլ պատակտոլ ջարդարակամոյան աստարումը. «Ապա ոչ զիտն, թէ որոյ դիտամք կամիս զնոսս յայդր թերև և կամ զի՛նչ կարտոտիքն ունիս նոցա: Եթէ վասն թճկութեան, վկայ է աստուած, զի ստու է թճկութիս նոցա: Տի ոչ թէ թճիլ ևն նոցա մարմնոց, այլ վիրավորիլ Խոցոց: Որք զայն գտեալ են իրեանց զդերպագոյն Խմար, զի զանունն թճկութեան առեալ է վերայ իրեանց, իսարեն այնու զրազումս և ոյր և կամիս երջան և զորոնն յար է մեյ իղճարլոյ ազգիս մերոյ սերմաննն և քակտեն զրազումս է հասատոց: ...միթէ՛ կամիս, զի է ջում ժամանակի վերստին մոճցի իմոք յար աղանդոյն յորինեալ երկիրդ ցոյ, որոյ ոչ միայն ազգն մեր, այլ և ճեր ազգդ իմորին և քակտին է հասատոյ իրեանց և լինի այնուհետև մեծ պակաստիքիս որինեալ առնումս ջում և ինչստակ յար, քեզ ևս մեծ զրդումն և փոշիմանութիսն: ...Տի իղճարի երկիրոցս և երկրականքս մեր, զրաս և զվիշտս կենամաշս, զորս ունին մշտապէս, քասակամասցիս այնու և այդ ևս մի յանցի է վերայ ցաոց նոցին հոգեմաշիկ ինն ցա» (Յ. Մ. Մարտիրոսյն, Ս. Ա. Կոճանկ. Դոկումենտիս յոստրիս արմիո-գրուզինկիս ջալմոտոնոշենիս և յոնջաշենիս յիստորիոյ, - «Կաւկաս և Յաշենտիա», Եճո. 3, Եր., 1982, ճ. 235-236): Հայոց եկեղեցոյ մկատումսք վրաց պետական քաղաքակամոյան դրակորմանն սկիզբ պետք է դիտել մաս Անտոն կաթոնիկոնի կողմից կազմված համրահայտ «Յոնմեյրեյլըլեյոճո» աշխատոյան Խրազարակ զաշը դիտոս 1750-ական թթ. (Յ. Մարտիրոսյն, յարտըջլո ճո յարտըջլոնո յոնջաշենիս յիստորիոյ, I, տոճլոնո, 1951, ճջ 378-379. Ս. Մ. Մարտիրոսյն. արմիո-գրուզինկիս յոնջաշենիս յիստորիոյ յոնջաշենիս յիստորիոյ, I, տոճլոնո, 1951, ճջ 378-379):
34. Վ. Մարտիրոսյանը Միմոն Երևանցոյ կողմից Հոնիսի Եմինի զորմոնելոյլոնը յարաշտականըլ դիտոս քակարար էի Խամարում մրան մեղադրելու Խամար. «Կարծել, թէ Ս. Երևանցիս, ժամանակի այդ ակնակտր եկեղեցական ու ազգային զործիչը, դեմ էր Խայ ժողովրդի ազատագրոյթյանը և ոտասկան կողմնորդումը, կնշանակի մեղանիլ պատմական ճշմարտոյթյան աղօս»: Վ. Մարտիրոսյանը իրավացիորեն գտնում է, թէ «XVIII դարի 50-60-ական թվականներին Ջարդը-Կախեթի քազավորոյթյան ջարդարական ամրակնդումը իր դրական նշանակոյթոյնն ունեցավ նաև Խայ ժողովրդի Խամար: Վրացի և Խայ զործիչները մշված ժամանակահատվածում ճիւղմամոյս էին եղել այն խնդիրներին յոճմանը, որ իրենք, իրոք, է վերակի էին յոճել, մեծիկ իրենց ուժերից վեր ինդիլոները՝ որքան էլ դրանք առեղևոյթ Խրազարիլ էիննին» (Վ. Մարտիրոսյան, Հայ-վրացական առնոյթոյնները XVIII դ. 50-60-ական թթ., - «Մարտիրոսյան. յարտըջլոնո», 1980, թ. 1, էջ 49-50):
35. Ակնարկվում է Հերակլի Խնտ ունեցած Խանդիպումից Խնտու ասարի վարդապետի ճերրակալոյթոյնը Եջմիածնում: Ուշագրոյլ է, որ աստրական կողմը մինչ 1780-ական թթ. ևս շարունակում էր Հերակլի Խնտ քանակոյթոյններ վարել մշված ինդիլոների շուրջ: (Տես Ս. Ս. Կոննիսյն. Կոննիս Զմին.

39. Այդ առումով ուշագրավ է հետևյալ տեսականը, որ վկայություն է մահ բնակչությունից շարժանականության շտրք հակամարտությունների մասին. «Զօրութիսն գրոյս այս է, որ նս Գաղտատ վարդապետս, որ էի փոխանորդ Կարմիր-վանից սուրբ Աստուածածնին, սպասաւոր Յակոբ վարդապետին ի բժին ՌԱԶ (1787) -ին յարքունական պէրսքիս և Ֆերմանիս և /// վարդապետի կոնդականս եկայ ի բնական թեմս մեր ի յօրհնելայ քաղաքն յԱխցիայ վասն առաջնորդական արդեանց, և ի մեր գալն մեր քարերադո իշխանն սորին սիրով ընկալեալ զմեզ և գոր ինչ ի Յօժաննես վարդապետն, որ ի Լոչափանքն մնացեալ ինտայ երեք ամեանս ստուն մեզ, վասնորոյ և մեք, ի միատուրիսն սոցին, զայս թուղթս կնքեալ տուաք ի ճեռս նոցա, զի թէ ի սորոք էջմիածնէ և թէ ի Լոչա վանից առաջնորդէն զայս երեք ամեան արդեւերն քաղապ առնեն՝ մեք լիցինք պատասխանատու և սքոս՝ անպարտք, վասնորոյ և ինձ կնքօվս իստատունն ի ներքոյ, զի տեսողաց իստոյ լիցի բարե: Գրեցաւ ի մայիսի յելն» (Վրաստանի ԳԱ Չոտագրերի ինտիտուտ, ձեռ. Q-1459, էջ 301): Կարծիքի Կարմիր վանքի առաջնորդությունը Յակոբ վարդապետը ստացել էր ֆերմանով, և նրա գործունեության մասին Թիֆլիսից Դուկաս կաթողիկոսին ահազանգել էր մահ Թիֆլիսի առաջնորդ կարգված Կարապետ վարդապետը, որին զրկած մամակոն կաթողիկոսը խոստանում էր, թե «մեք զրեւոյց ենք զքամս խրատականս առ Յակոբ պետն և զմա զգալագոյցանելոց ենք առ ի քաց կալ ի թիւք արարմանցն» (Դիվան հայոց պատմության. Նոր շարք, գիրք առաջին, Դուկաս Կարմրեցի, հ. Ա, Աշխատասիրությանը Վարդան Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 257): Թիֆլիսի «թիւք» արարմունքների մասին է խոսքը, երևում է այն համազանցից, որ վերոբերյալ մամակը արտագրվել է Ախալցխայի երկրամասում կաթողիկոսապետիցներից մեկի՝ Հովհան Խոջա Տեք-Օհանյանի, Օրագրության մեջ:
40. "Каказ и Вказанія", т. 3, Ерван, 1982, с. 240-241.
41. Միմեռն Երևանցի, Ջամբո, Վարդաբաբա, 1873, էջ 71:
42. Միմեռն Երևանցի, Ջամբո, էջ 57:
43. Դիան հայոց պատմության. Գիրք Գ. Միմեռն Երևանցո Յիշատակարանը. հրատ. Գ. ք. Աղանեսն, Թիֆլիս, 1894, էջ 244-251: Միջայել Չանյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 874-875:
44. Դիան հայոց պատմության, գիրք ԺԱ, Միմեռն կաթողիկոսի Յիշատակարանը. Մասն Գ (1777-1779), Յանդուածներով եւ ծանօթութիւններով հրատ. Գիտ ա. ք. Աղանեսն, Թիֆլիս, 1913, էջ 6-7, 38, 51, 55, 361-363: Թոանկիները կարևոր դեր էին կատարում մահ Դուկաս կաթողիկոսի գահակալության տարիներին, իսկ 1804 թվականին դեպի Վրաստան փոխադրման ժամանակ էջմիածնի բնակչությանը ողբկցում էին մահ էջմիածնի «թոանկիները», ընդ որում, այդտեղ արձանագրված է ոչ միայն դահլայի (տասնապետ), այլև յուզաշի (շարյութապետ): ՄՄ, ձեռ. 4501, էջ 1170-ում խոսվում է ռեանցեցի-Մարգիս անուամբ այդ ոմն, երբայր մեք գրազիք Յակոբ վարդապետին և երբեմն թՖանկեութիւն արարեալ աստ...» (1788 թ.): Դուկաս կաթողիկոսը 1791 թ. նոյ. 27-ի մամակոն պատասխանում է մելիք Աբուլի երկու մամակներին, «այք խնդեալ էր զինչ Յարութիւն և Բաղտասար թոանկոց (որք զմացեալ էին, անկ վախճանեալ էին), որոյ թէ անսքստ խնդոյդ ժողովեալ կտոք...» ՄՄ, ձեռ. 4481, ք. 205թ (1787 թ.): Թո-

ամկչինքի մասին տես նաև նույն տեղում էջ 176թ, 177ա և այլն: Էջմիածնի երկ ճառարանում նշված է «Նախքան մեր տղայ Պատառը քեզին նորք ԵՌ (5000) դիան, նասառլ Շահիկուն և Ղուլալու տամկիմ նուր ԲՈ (2000), միջլ եկեալ էին Այ Դանուրի գրովն, թէ մեզ մարդ տոր գնամք Մասառայա եզնալ տառաքքն քոչացնեմք, որ ոչ նուրք. ի սեպու. Ե (5) 1785 ք.» (ՄՄ, ԿԴ, քոք. 7, վալ. 1, էջ 53ա):

45. «Ժաման Բ (2) նասառլ էր յղեալ և բարք էր գրեալ, թէ Քոչանեցոց վերայ պիտի դոչուն ուղարկեմ, դու ևս օգնութիւն արայ՝ զորք տոր: Թուրք քերոզ նասառլաց նուրք ԲՈ (2000) դիան [=3 դուռուշ], ի յօգուտու 8. մարդ ոչ նուրք» (ՄՄ, ԿԴ, 7/1, ք. 60թ):

46. ՄՄ, ձեռ. 4501, էջ 1051-1052:

47. Հայոց պետականության վերականգնման երազանքն ու ճգնաժող էր քել էալ ժողովրդին և մա դրսևորել է իր այդ երազանքը՝ արձանագրելով դրանք գրավոր հուշարձաններում՝ բանաստեղծության ու արձակի ձևով, աղոթքի ու դիմումի տեսքով և այլն: Նժամ ղըսևորման փաստ է 17-րդ դարի ձեռագրի մեջ արձանագրված աղոթքը, որտեղ գրվել է, խոսքն ուղղելով աստ-
ծուն, գրում է

«Այժմ ժամանեալ մեր յառաջտ և ի կատարումն քաղցեմաւորյամ ատօքի արկեալ բամիս ըստ կարի և ըստ յախու, երմեալ և տկար մերովս իմաստիս. զի ոչ եթէ ըստ շնորհոյն յաճու, այլ ըստ իմում փորքքնեալ սրտի ա-նօրոյս և դանդաղկոտ փառօյս: Իսկ եթէ գտաւ ինչ ի սմա ըստ հաճոյից ձե-րոց տեսան շնորհք, իսկ եթէ պակաս՝ ներեցէք մեքում համարձակութեանս, զի յօծարութիւն կամացս յարեաց՝ անխորհրդարար զիս իսկ մոռանալով: Եւ արդ, ի զլաւ բանիս պարտիմք զմիտս և զձեռս համբառնալ առ սկիզբն զոյրոյեան մերոյ յատուածն և ի տերն և ի եայրն ամենակալ՝ յամեղն և յանսկիզբն և յանկախմանն էութիւն: Այլս յորդին միածին յանկազմարար սկսեալն ի յօրէ, էակից ընդ հօր և մշտնջենատրակից նմա; Եւ և ի եղզին ճշմարիտ յանկազմարար սկսմամք յոխեալն ի հօրէ, մայրամ գլախ-տեանս, էակից, փառակից և մշտնջենատրակից ըստ հօր և ընդ որդոյ զոյզ և նասառար աստուած: Երբեակ ի մի ամբաժանիւ ի բնութիւն, աստուած և տէր ամենակալ: Եւ միտ (267ա) թիւն յերբեակ բաժանեալ անշփոթ անձնա-ւորութեամբ և անբաժան էութեամբ: Եւս աստանօր պարտիմք ըզմամք հայցել յապէմիազ և քաղցրար սուրբ երբաբարեանն, զի իր արարչագործ ետանջնաշարձ և մայրախնամական սիրովն զբարացի յիրական արարածս և պանպանեալ փրկեացէ յամենայն մեղաւանկարք պատահարից փորձութեանց: Եւ շնորհեացէ բոլոր մախար-իկ՝ անշնչից և շնչակամաց, զգայնոց և իմամալի բանակամաց, նաև ստիկ ազգի մարդկամ, զամխոտլ և զանկրոտլ խաղաղութիւն այժմ և անզուտ յա-փառնիւ, ամեն: Եւս ընդ տիւն դարձեալ ըզմամք հայեացոյ յարարչա-գործ և ի մայրախնամական գրութեանցն աստուծոյ, զի քաղցր և յաշտ ա-կասր հայեացի ի ծառանցութիւն և յամոսան որդոյ իցոյ սիրելոյ, հովանա-ւորեալ պանծեցէ ընդ ամբաժանեակ քեօք իրօնք, յամենայն փորձութեանց հօգոյ և մարմնոյ, ամխոտլ խաղաղութեամբ այժմ և յափառեանս, ամեն: Մանաւանդ զազգս հայկազեան, զտաժաննալս և զվարատեալս մեղօք զքր (թ. 267բ) տեսալ ընդ երես երկրի, իբրև զիւրի մեղացն հողով հոսեալ, ի

յագգս և յազինս օտարասեռս, հայեցոյք յամենախնամ և յամենագոյք ա-
բարչէն, զի որ եւարն դարձեալ թշկեացէ, և զըզմանք իւրոյն իրրև եւս
զմագս իւր ժողովեալ՝ ընդ բեօքն իւրովք և անբաժանելի ազովն իւրով հա-
արեալ վերջոտինն ի սեպեականն ի բնիկ և ի հայրիմի երկիրս և ի գաւառս
հայկազեան վիճակի. նոր նորոզեալ նորոզեացէ իրրև գառազմաստեղծմ
պերճ փառօք և քարգաւառեալ քարի արգաւանք, կարողացոցսցէ, կազդո-
րացոցսցէ և հաստահիմն արասցէ թագաւորական և քահանայական ճոխո-
թեամբ և ամենայն որպիսութեամբ բարեաց. յաղթօղ և զօրաւոր արասցէ,
ընդդէմ ամենայն ներհակաց ճշմարտութեան, ամէն: (թ. 274ա) ... Մանա-
ամէղ զստորաստեղծեալ և ներզկեալ տունս թորզմայ ասքանազեան ազին,
սարերեան ազգիս հայկազեան զվերջացեալս և զբշտատացեալս յամենայն
բարեաց՝ ի թագաւորական գահոյք, ի պատրիարքական աթոռօք, ի յիշխա-
նական պերճութեանց, ի հայրենական ժառանգութեանց և ի փարքամ ար-
գասեաց, և յամենայն թափութ և ունայն եղեալ, ցրտեալ և վարտեալ,
տարազիր և տարաշխարհիկ ընդ յորոշս տիեզերաց և նմ տառապեալս ի
յերկրի այսօր վասն միղաց մերոց, վասն որոյ առ հեծութիւն սրտի և առ զա-
լար աղեաց, ողբս առեալ և արուօրս հեղեալ առ ծովս անկեալ և կական
բարձեալ ի սիւնեղոյ սուրբ բնակաց և ի ջուլքս ժարտիրոսաց, ի համուշս
ճգնաւորաց և ի զուրքս կուսանաց ի զումարս մարգարիկց և ի խումրս մա-
հատակաց, ի իոյս աշակերտացն սրբոց և ի դասս երջանկացն առաքելոցն
և յիմնեակ դասս հրեշտակացն: Այլ և տիրածայրն աստուածածինն և ի նոյն
ինքն մարդացեալն աստուած, ընծայեալ պատարագ իւր վասն (թ. 274բ)
մեզ: Ձի ի պատի սուրբս շնորհի և ի քարնխօսութիւն այլքան յիշատակեալ
երկնագոմար և աստուածարեակ հազարաւորացս և ի բիրտարացս հաշ-
տեացի ընդ հայկազեան սեռի և վերստին դարձեալ գառազինն նորոզեացէ,
որպէս շարն մախ գերագոյն քան զազինս և պատի փառաց, անալէկօծ կե-
նօք և խաղաղութեան արգասիք հաստատեացէ զաթոռ և զզատագամ իշխա-
նութեան թագաւորական պետութեան և քահանայական օծութեան ազգիս
հայկազեան...»:

48. Էջմիածնի եւտ հարաբերություններում առավել անկաշկանդ վերաբեր-
մունք էր պահանջում Սիմեոն երևանցին մաս թշխիլոսի մեկը Ավետիքից և
նախատում նրան՝ իր պատճառարանությունների համար. «դու ևս երբ
զբնական կարգն պահեցես, այդքան թեզ զի՛նչ է առեցոք»: Սիմեոն երևան-
ցին նույն մասնակում պահանջում է աշխ զչառնիլ այնպէս և հարազատ լի-
նիլ սրբոյ Աբաղոյս: Նամակում ուշագրավ է ոչ միայն Սիմեոն երևանցոյ
կողմից մեկը Ավետիքին ողոված նախատիքը՝ հայոց կաթողիկոսին ող-
դած իր նամակը վրացիքին գրելու համար, այլև համառոտագրման մեջ ե-
րբա՛ծ նշումը այն մասին, թե «Քանզի և օգտոռ իսկ էր սմա զանգառելն մեր
Աբաղոյն զինքնէն», այսինքն՝ մեկը Ավետիքից հայոց կաթողիկոսի դժգո-
հությունը վրաց արքայի ժող կարող էր քարճրացնել մեկիքի վարկամիշը
(ՄՄ, ձեռ. 4479, ք. 194–195): Այդ ամենը անշուշտ, վկայություն են հայոց
կաթողիկոսի և վրաց արքայի միջև ոչ միանշանակ հարաբերությունների
մասին:

49. Армяно—русские отношения (сб. док.), IV, Ереван, 1990, с. 105.

50. Армяно—русские отношения (сб. док.), IV, с. 106.

51. Նոյն տեղում, էջ 109:
52. А. Р. Иованисян. Иосиф Эмин, Ер., 1989, с. 111.
53. Նոյն տեղում, էջ 110:
54. Նոյն տեղում, էջ 111:
55. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 101.
56. Հովսեփ Էմինը «Ինքնակենսագրության» մեջ նկատարվում է Հերակլին ուղղած Մինոն երևանցու նամակը: Իրականում Մինոն երևանցու նամակի մեջ (Տես Армяно-русские отношения..., (сб. док.), IV, с. 60-62) նման պահանջ չկա:
57. А. Р. Иованисян. Иосиф Эмин, Ер., 1989, с. 154:
58. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 86-93. Ուշագրավ է, որ Մովսես Սարափյանի կարծիքով "главные наши люди, как то велики и патриарх из армянского народа к лекарю склоннее и приветливее, нежели к российскому оказывать себя благодарными имеют" (նոյն տեղում, էջ 87):
59. Գնահատելով առեղծված իրադրությունը, Հերակլ Երևուրդը 1775 մայիսի 30-ին նամակով դիմում է ռուսական քամակի Կռվարյան զորամասի հրամանատար Ի. Ֆ. Մոդեմին, առաջարկելով արքունիքում քննադելք և ճշմամոխ լինել արչակնիտ դեպի Այսրեռկաս: Հերակլը հրաժիշկելով ռուսական բանակին դեպի Այսրեռկաս, գտնում էր, որ ողջ Դադոստանը և Նոր Շենակին ինչուորքամբ զբավելուց հետո "и мы, находящиеся в этой стороне все христиане, готовы будем с таким намерением, как вам угодно. ... Сверх же сего, которые от Гиляни сюда персидской и махOMETанской народ находится, кои друг от друга притеснены, по большей части все радостно вас встречать будут, и что вы им изволите приказать с покорностию примут, а о христианских и говорить уже нечего. Все по благости божией, как вы прикажете, приедут ... сей совет мой в вышеписанных пунктах изъясню в. пр. для тех только мест, кои не имеют никакова хозяина, да и сами просят..." (Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 118-119):
60. Ջ. Գրեգորյան. Գործը-գաղտնիս ինքնուրույն շրտուրտութեան յազգայնոսն և ձաճըղծըղտն ազմոսազըղտն ինչ-18 ինչընոսն ինչըղտն ինչըղտն. - "Տարգմանչըղտն ինչըղտն ինչըղտն ինչըղտն ինչըղտն", II, տնոլոնո, "Մըղտնոլոնո", 1972, թթ. 97.
61. Նա մտնըղտն ինչըղտն առաջըղտն էր 1776 թ. և, ինչպես Հերակլի ներկայացուցիչ, դեսպանագնացարքունոնոնոնի մեղտնըղտն մաս Ֆար-Ալի խամի, Իրանիմ խամի, Նրանի Մահմեղտն խամի, Քերիմ խամի և այլայլ ինչըղտնոնի մտ, 1795 թ. գերեղտնըղտն Աղա Մահմեղտն խամի ինչըղտնըղտն, սակայն կարողացըղտն է մաս նրա մտնոլոնո մոլոլոլոլոլ և վրատոնոնո վերադոնոնոլ ինչըղտնըղտն կարևոր տեղնոլոլոլոլոլոլոլ պարտնոլոլ արքունոլոլոլ մասնոլոլ: "1776 թ. Царь Ираклий пожаловал казенному дворянину Ениколопову должность мунши двора своего со всеми ей доходами и лашкарноба по кочующим народам; кроме того, при вывозе жителей на войну, он должен был сделать росписание и составить список". (Д. Пурцеладзе. Грузинские дворянские гуджары..., с. 24). 1784 թ. երևանի խամի մոտ Միրզա Գորգնոնիմ

семеі турецких, персидских и армянских". "Присоединение Крыма к России", т. III, СПб, 1887, с. 546.

67. Հովհան Ոսկերչյանի հուշերը տես «Կոտմակ Հայոց աշխարհի», 1862, էջ 279. "Жизнь Артемия Араратского". Москва, "Наука", 1981, с. 22-24, 204-205. Ճ. Յակոբճյանը չօրոշեց ճշտեցնելու համար հանրապետության ճշ. 276-277. Հովհան Ոսկերչյանի վկայությամբ, Հերակլ II-ը Արարատյան դաշտից փոխադրել էր հայկական այն գյուղերի բնակչությանը, որոնք խույս էին տվել և ապաստանել Բայազետում: Այդ փոստի հիման վրա Գ. Մայսուրաձեմ ենթադրում է, թե մնացած գյուղերի հայ բնակչությունը պատրաստակամ էր չնվազանցում վրաց տիրապետությունը, ուստի քանի որ երևանի խառնուրդյան նկատմամբ իր բնեցած ժառանգությունների առումով նրանք վտանգ չէին ներկայացնում, ապա Հերակլը նրանց նկատմամբ բռնությունների չդրեց և բոլորն իրենց բնակավայրերում տեղափոխելով միայն ոչ վտանանքի հատվածին: (Տես նույն տեղում, էջ 278-279):
68. Արցախի մարտերին աղղած իր նամակում, զգաստության կոչ անելով նրանց, Սիմոն Երևանցին գրում էր. «Յոթմե սիրով և մեղադրանքով ծանր պարոն մեկից և գլխաւոր ժողովուրդը, զի զիր ձեռք նմաս առ մեզ ընդ Սիմաս վարդապետին և լաւ իմացար զգրեալս ձեռք, թւալու լաւաք՝ ամխտեմք ոչ ի մամայք, թէ զինչ գրէք, մամասանց դուք ոչ գրել գիտէք և ոչ կարդալ, այլ զոր ինչ գրէ մայրն խոռովութեան, դուք կնքէք և յոլէք, որոյ պատասխանին ոչ զիտեմ, թէ զինչ գրեմ, զի զրեցի քանիցս անգամ ձեզ, թէ քաակամ է ի քաց կացէք յայդ խոռվարկու և ընդդէմ կամացն առաւուրդ և ներկակ օրինաց և հաստոյ նրկաութեանցն: Դուք ոչ չէք և ոչ ի միտ առնուք, դուք անկեալ ի կոխա վասն նրկուց արեղայից ասօրհիմարաց և վասն զտոգութեան ձերոյ, կամիք և զձեզ առնել պատճառ կուոյ և խոռվութեան ձերոյ: Քանզի այդ զորք, ոչ վասն առաւուրդ է, ոչ վասն ճշմարտութեան և ոչ վասն հաստատութեան արտոյն ձերոյ, այլ ալեկիք և սանկիք, դուք կամիք զձեռ կամքն յատաբացուցանել, և նորա զնրեանցն կամին յատաբացուցանել: Ոչ մի՞նչ չէ առաւուրդ՝ ոչ ձերն յատաբանայ և ոչ նոցայն, այլ փոխանակ շինելոյ՝ վերստին քակէք... զմիամիտ ժողովուրդն զայրակղեցուցանէք: ...Այդպես ինքնառաւուրդեամբ և ընդ միմեանս անկանելով զքազաւորութեան հայոց բարոյիք, զայլաբարս հայոց ակրեցիք և ճառնեցայք այլազգեաց զձրք և մեծ քանն մէկիք, որք մնացեալ էք՝ միմեանց արձան տարուէք, այստ ոչ քաակամայայք, այլ զկարգ հայրապետական ևս ծաղր արարեալ՝ այլազգեաց կոխան առնել և զնոս ևս յարուցանէք՝ ի վերա միմեանց պարծելով: (Լուսանցքում Աստուած որպէ՛ս ոչորմի այդպես ազգի): Դուք մէկիք էք, աշխարհի զործոց տէր, ձեզ զի՛նչ փոքր է, թէ այս լինի կարգիկոս կամ այն» (ՄՄ, ձեռ. 2911, ք. 154ա: Հմմտ. ՄՄ, կար. դիվան, քոր. 241, վալ. 210):
69. Տես «Կոտմակ հայոց աշխարհի», Թիֆլիս, 1863, էջ 278-281. Ի լրումն և կամ ի տարբերություն Հովհան Ոսկերչյանի հաղորդումների, Յարութեան Խաչայան ծանամակագրի մատուցմամբ «՞» սոյն քառիս [1779] յուլիս 6-ին արքայն վրաց Հերակլ եկն ի վերայ Երևանայ քաղաքին քառասուն հազար զօրք և շատ անբարեխիտ արար. նրկիին բոլոր քանդեաց և այրեաց, վերջ հաքիք յիսուն զեօղ քչեալ տարաւ, երեսուն հազար ուլիս և հարիք հազար տափարս համարել, որ տասանորոյն իւր էր տասն հազար տափար և ինքն

покровительства всеагустейшей российской императрицы, но и не касались бы ни одного армянина, яко христианской закон проповедующих" անս "Армяно-русские отношения" (сб. док.), IV, с. 221. 1784 թ. մայիսի 18-ին Պ. Ս. Պալլոսկիինն գրած նամակում Ստ. Բարեաշէկ տնդեկացեան էր, թէ "В последнее разорение в Карабаге лезгинами, армяне ничего не потеряли. У одного только мелика Мекиртума, отогнано 700 лошадей, во удовлетворение Ибраим хан подарил ему сто кобылицы и двух жеребцов и для преисмотру два двора мужиков во владение. О совете меликов между собою обнадежил его высочество развездать стороною" (ЦГАДА, ф. 23, 1784 г., д. 13, ч. 8, л. 85).

79. ЦГАДА, Госархив, ф. 23, д. 13, часть 3/2, л. 339

80. Նայմ տեղում:

81. АВРР, ф. СРТ, оп. 89/8, 1783, д. 613, л. 79. Копия.

82. Պ. Ս. Պալլոսկիինն գրած նամակում Ստեփան Գալսթյանը 1784 մարտի 21-ին հաղորդում էր. «Տես գրեցելոյ տեսան ինչ Զոբէտֆայ պերճմաստ արհիպիսկոսպոսին, մէկ կարսեցի նախածանօր և բանօգէտ Գառաջ ամեն մարտ յղեցի մինչև ի Պոնտու, մարտի ԺԷ -ն եկն և պատմաց այսպէս: Հաճաքի (Հաջի Աքի) փաշայն անդ է՝ միտին Մեծագոյն Մեծն իմա՝ սաքսանը-Պ. Օ. յ խնդրուլ էր, ասէ, թէ՛ եկ տնին ցնդ քնդ իսրկաւոր խորհուրդ, այլ նա ոչ գնաց՝ ասելով, թէ բոլոր տերաբիմո, որ երէ ինձ տայոյ քնմիս, ոչ կարեմ գալ, գոր ինչ հրամանդ է՝ գրով ծանո՞ ծառայելոց եմ: Եւ ի բոլոր երկիրս նոցին ոչ ուրիք գոն խառն զօրաց ի պատրաստի մինչև ի դրուն մեծին Պօլսոյ, միայն զամրոցսն պնդէն յեզր եղեալ երկրեաց և զուճիկսն ոչ բողոմ անցանկը առ առեմանակիցսն իրեանց, այս է նոցին պատրաստութիւնն, թպւտ իմքեանց Ա-ն տասնով ասին (ЦГАДА, ф. 23, д. 13, ч. VII, л. 370):

83. «Անդրկովկասում լայն ճակատով պատերազմելու հնազանդությունը բացառված էր Ռուսաստանի համար: Այդ է պատճառը, որ առժամանակ տեսական կատարող շրջանները ձեռնպահ էին մնում ընդատաջելու վրաց և հայոց զործիւնների բազում խնդրանքներին» (Վ. Մարտիրոսյան, Հայ-վրացական համազորակցությունը XVIII դարի 80-ական թվականների ազատագրական պայքարում, - «XVI-XVIII դարերի հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը» (տպվածներ ժողովածու), Երևան, 1989, էջ 226):

84. Իբրահիմ խանը Հաղարս-կոտի քեկին ուղարկեց Հերակլի մոտ, որպեսզի բացատրություններ պահանջի Ռուսաստանի ներկայացուցչից և Հերակլից Ռայմեզի կողմից մեկը Աջամին գրած նամակի կապակցությամբ, որտեղ, ըստ Իբրահիմ խանի մեկնաբանության, ակնարկ է եղել իրեն՝ Իբրահիմին, իշխանությունից զրկելու մասին: Իբրահիմը դեռաճանի միջոցով հարցնում էր Հերակլին, որ եթե Ռուսաստանից ժամանած մեկ անձը նպատակադրվել է իրեն զննել իշխանությունից, ապա ի՞նչ էույսեր կարող է ինքը փայտալե, եթե ժամանի մի անբույր բանակ: Իբրահիմը դիվանագիտորեն հայտարարել է, թե ինքը պատրաստ է նետազայտ նետակելու Հերակլի խորհուրդներին: Հերակլը պատասխանել է, թե ինքը տեղյակ չէ դիվանոր

Ոսյնիզի մամակից: Նման պայմաններում, ըստ Բուրնաշևի հաղորդման, Հերակը պահանջել է արագացնել ռուսական գումարտակների և թիք զորքերի վրաստան ժամանումը: ԱԳԱԸ, Госархив, ф. 23, д. 13, часть 3/2, л. 339.

85. Նախնորոտ Մոսկոյ, 23-24, տ. 1970, թ. 50-51.
86. Վ. Ո. Գրիգորյան. Նրևանի խանությունը XVIII դարի վերջում. Նրևան, 1958, էջ 114-136:
87. Զ. Մասնորոտ. Երտջվելու ճախ Նրևանի ինքնիշխան շրտուրտոն, թ. 282.
88. Զ. Մասնորոտ. Երտջվելու ճախ Նրևանի ինքնիշխան շրտուրտոն, թ. 282.
89. "Если высочайший двор соблаговолит, дабы армяне имели царя, и оные же будут требовать, то легко можно сделать..." (см. О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. М., "Наука", 1966, с. 174).
90. Վրաց ինտազուտոններից ոմանը Հերակի քաղաքականության ման շրտարքը վերազոտն էմ 1787 թ. ռուսական զորամասի Վրաստանից Նրևան կախվելու փաստից ինքն ըմկաճ ժամանակաշրտանիմ (Զ. Մասնորոտ. Երտջվելու ճախ Նրևանի ինքնիշխան շրտուրտոն, թ. 282-283):
91. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 321.
92. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 339.
93. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 339.
94. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 343.
95. Դեռնա 1786 թ. Հերակը ըտրեր էր ստանոմ օտմանյան զորքերի կոտակոմների և Վրաստան արչախելու մախապատրաստությունների մասիմ և անիանզատության մամակնելուճ այդ մասիմ տեղիկացնոմ էր ռուսական արչոմիլիիմ (ԱԳՅԱ, ф. 52, оп. 1/194, д. 461, ч. I, л. 372-373).
96. О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, с. 266.
97. ՄՄ, ճեռ. 4501, էջ 1395:
98. Армяно-русские отношения (сб. док.), IV, с. 397: Մեզ հայունի յե Հերակի որնե ուղղակի արճագանք մելիքների այդ առաջարկությանը, թնե Վ. Մարտիրոսյանի եզրակացությանը. «Հերակը արքան 80-ական թվականներիմ ծավալվաճ հայ ազատագրական շարճման ցնքաճ համակիցն էր և հայ պետականությունը վերակաճնելու կողմակիցը». Տես Վ. Մ. Մարտիրոսյան. Հայ-վրացական համագորճակցությունը XVIII դարի 80-ական թվականների ազատագրական պայքարում, - «XVI-XVIII դարերի հայ ազատագրական շարճումները և հայ գաղթախալթերը» (տրվաճմների ժողովաճու), Նրևան, 1989, էջ 227:
99. Պ. Չարսիլը ինտագայոմ զոտն էր, թն իքը Հերակը հուսայալ իր որիմների զնական օճանդակությամը, օզնությոմ յեր պահանջել կոլկասյան գոտն տերարախվաճ ռուսական բանակից: "Шесть писем о Грузии и Кавказе, писанные в 1833 году Платоном Зубовым", Москва, 1834, с. 61.
100. Պ. Չարսիլյան, Վրացական ուղեզրտություններ..., էջ 167:

101. Այդ ցայտուն շարադրված է Գեորգի արքայազնի վերոհիշյալ մամուկում. «Այդ ճեռն այն, որ վիրաւորեաց մեզ, նոյնն է որդմեցաւ և ափոնաց ի վերայ մեր և ժողովրդամ յերկրիս պատրիկ, զի շարժեաց զլոյս սիրտ նորին կայսերական մեծութեան քազունոյն Ռուսաց և մեծաւ շորմութեամբ և մարդասիրութեամբ քաջեալ զժոյ իրոց պահպանութեամ և ընկալաւ զմեզ իբրև Մալր գրատառ և առաքեաց առ մեզ ի յաջող և յարի զինուորական դասոց իրոց զզօրս և զօրսապետս, իսմայն յարմարութեամբ արձիւյերականօք և ոչ նք՛ առ մեզ և ի կողմնս մեր, այլ և ծովաւ և ցամաքսաւ և քաջեալ զզանձս պատրաստեաց զմեծամեծ զօրս, և զզերագանց ենարալ ֆելդմարշալ զօրսապետներս, որք պայտին զպարսից երկիրս ի ներքոյ առից կոխան առնել և զլար ներքինին այն կարծեցեալ իշխողն պարսից ընթմնել խմամօրն աստուծոյ և արքոսացնն մմա զմբուրն զայն դատմութեան, զորս կազմեաց մա մեզ և երկրիս մերում և մեր ևս ի մեծի պատրաստութեամ նմք, զոր որք նորս խորհրդակիցք էին նոյնոյ գրադացին և մեզ դրկիցք մերձաւորք, հատուցոց զհատուեն եօրնապատիկ, զոր նոքա մեզ նատուցին, և որդմութեամբ Աստուծոյ, այն ոչ է տնեցոց յերկար միջոցս, այլ յուսամբ փոքր ժամանակսս յայտնի լինիցի ամենեցուն» (Պ. Չորանյան, Վրաց ուղեգրությունները..., էջ 165-166):
102. Армяно-русские отношения..., IV, с. 473-474.
103. Խնդրագրի 5-րդ կետով առօրարկվում էր քույրատել Ուրմիայի հայերին և ասորիներին բնակեցրյում հաստատել Վրաստանում (Պ. Ալեքսի Յիզուզ, Եօրնեցան ֆելդպետիս ևսնեղմիջոցեթիօջո միջոցալլործա, տձ, 1982, թձ 154):
104. ՄՄ, ճեռ. 2951, ք. 163ք:
105. Հավանաբար նկատի է առնվում վիրահայոց թմնը:
106. ՄՄ, Կար. ղեկնան, քոք. 9, վավ. 168:
107. Армяно-русские отношения..., IV, с. 530.

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

ԻՍՈՒՎԱՅԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ ԽԵԹԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետությունների և Խեթական տեքստային փոխհարաբերություններին մվիրված բոլոր պատմագիտական հետազոտություններում գերազանցապես քննարկվել են ռազմաքաղաքական, տեղանվանաբանական և անվանաբանական խնդիրներ: Այդ պատճառով զրեթե ամտեսվել են այնպիսի տեքստեր, որոնք ամփիջականորեն չեն առնչվում քաղաքական պատմությանը, սակայն բայլ են տալիս խոլացված պատկերացում կազմելու վերինեփրատյան երկրների և նրանց արևմտյան հարևանի փոխհարաբերությունների քնույթի մասին:

Առաջարկվող հոլվածում կներկայացվեն ծիսա-պաշտամունքային քնույթի երկու տեքստեր, որոնք առաջին անգամ են հրատարակվում գիտական տատաղարձմամբ և թարգմանաբաղ: Դրանք վերաբերում են Խսուվայի (Նայկ. Մոփք) երկու քաղաքական և կրոնական կենտրոնների աստվածությունների պաշտամունքին: Տեքստերը հայտնաբերվել են Խեթական տեքստային մայրաքաղաք Խաթթուասաի պեղումների ընթացքում:

Վատարումա քաղաքի աստվածը

Տեքստ: KUB LVI 40¹ – Ինվենտարային համարը՝ Bo 2564: Պահպանվել է տեքստի մեկ աղյուսակը, որի Դիմային կողմի (Դկ) առաջին սյունակից՝ 11 տող (Դկ-ի երկրորդ սյունակը ամբողջությամբ կորուզիայի է ենթարկվել), Հակասակ կողմի (Հկ) երրորդ սյունակից՝ 22 տող, չորրորդ սյունակից՝ 20 տող: Հկ չորրորդ սյունակով տեքստն ավարտվում է, ինչի մասին վկայում է գրչի կողմից արված մակագրությունը:

Տեքստի քնույթը

KUB LVI 40-ը պատկանում է խեթական սեպագիր կոդալումսում լավ վկայված՝ ծիսական ինվենտարը ներկայացնող տեքստերի շար-

քին²: Գրանցում տրվում է հեթական տերության տարբեր շրջանների բնակավայրերի, լեռների, գետերի, աղբյուրների և այլ օբյեկտների աստվածությունների երկրաբազման կամնակարգը՝ իր կոնկրետ դրսևորումներով: Կամնակարգը՝ մեղառնում է հետևյալ գործողությունները:

Աստվածության արձանը՝ տաճարի մի հարկաքաժմից (արձանի գտնվելու մշտական վայրից) տեղափոխում էին *gowaš* կոչվող հատուտություն³, դնում էին պատվամդանին, որից հետո կատարում էին մատուցումները (զամագան ընդդեմ՝ այուր, էմներ, ռզդից խմիչքների՝ գիմի, գարեջուր, սյաարի զեհաբերություն): Այնուհետև աստծո արձանը նա էին տանում:

Աստվածության երկրաբազման արարողակարգը վարում էր արքան՝ բազուհու հետ միասին (երբեմն՝ կամ արքան կամ բազուհին):

Իրենց աստվածություններով մեքկայացված հետախոր շրջանների և հատկապես հեթական տերությունից դուրս գտնվող երկրների հիշատակությունը՝ ստիպում է ենթադրել, որ ծխական արարողությունները պիտի ընթանային մայրաքաղաքը՝ Խաթթուտասի կամ դրա մոտակայքի շրև տաճարում, որտեղ տեղադրված էին համապատասխան աստվածությունների արձանները: Յուրաքանչյուր աստվածության երկրաբազման համար հատկացված էր մեկական քոտն⁴:

KUB LVI 40

Գիտական տասնադարձում

ԴԿ I

5) [.....]x իa [.....

6) [.....]x [.....

7) [1 ^{DUG} իa-ni-iš-ša-aš KAŠ ^G [ZAG.GAR.RA (-ni) ?]

8) [X BÂN ZĪD]A 1 ^{DUG} իu-up-pár KAŠ [da-pí-aš EGIR-an-da (?)]

9) [^{OGG} իar-š]i ma-al-la-an-zi ի[ar-ra-an-zi]

10) [GIM-an]-ma-kán DINGIR ^{LCM} NINDA.KUR₄.RA ^{DU} ի[ar-š]i (I-NA) ^{NA4} ZĪKIN]

11) [p]í-da-an-zi 1 UDU an-na-al-[li-in/la-an BAL-an-zi]

12) NINDA.KUR₄.RA ^{DUG} իar-š]i 1 ^{DOG} ի[u-u]p-[pár KAŠ]

13) ^{GIS} ZAG.GAR-ni 2 BÂN ZĪD[A 1 (?) DUG KA.GAG.A (?) 1 (?) DUG KAŠ aš-nu-ma-aš]

14) DINGIR ^{LCM} ar-իa pí-da-an-[zi]

15) [...]x[.....

44 III

- 1') [1?] NINDA.KUR₄.R[A] ^{DUG}ħar-ši 2 BÁ[N ZĪ.DA]
 2') 1 DUG KAŠ EGIR-an-da ti-ia-an ^(GŠ)ZAG.GAR.RA-ni?
 3') 1 PA ZĪ.DA 2 DUG KA.GAG.A [aš-nu-ma-aš]
 4') [DINGIR] ^{MES}ar-ħa pī-tén-zi 3 [^{NINDA}dan-na-aš pír-ši-ia]

- 5') [GI]M-[an]-ma ^{HUR}Wa-an-za-pa-an-da-an []
 6') NINDA.KUR₄.RA ^{DUG}ħar-ši I-NA ^{KA}ZĪK[IN]
 7') pī-da-an-zi 1 UDU BAL-an-zi []
 8') NINDA.KUR₄.RA ^{DUG}ħar-ši 2 BÁN ZĪ.DA 1 ^{DUG}ħu-up-pur
 KAŠ]
 9') 1 DUG KA.GAG.A EGIR-an-da ti-ia-[an ^(GŠ)ZAG.GAR.RA-
 ni?]
 10') 1 PA ZĪ.DA 1 DUG KA.GAG.A aš-nu-ma-aš []

11') DINGIR ^{LAM}ar-ħa pī-da-an-zi 1 ^{NINDA}[dan-na-aš pír-ši-ia]

12') DINGIR ^{MES}pu-la-aš pī-tén ħar-kán-zi

- 13') I-NA É.LUGAL ^UUTU ^{LAMMA}
 14') ALAM ^{MES}É.DINGIR ^{LAM}ħa-an-da-it []
 15') 3 BÁN. ZĪZ ^U3 BÁN ZĪZ ^UUTU 3 BÁN <ZĪZ> ^{LAMMA} []
 16') ^{DUG}ħar-ši ^UUTU ^Uda-a-iš []
 17') zé-ni ħu-ub-ħa-an-zi 1 UDU ^{DUG}[ħar-ši]
 18') [ħ]u-kán-zi 2 BÁN ZĪ.DA 1 DUG KA[Š ^(GŠ)ZAG.GAR.(RA-ni)]
 19') [1 BÁN ZĪ.DA 1 DUG KA.GAG.A aš-nu-[ma-aš]

- 20') TE-ŠI ^{DUG}ħar-ši ħé-e-ša-[an]-zi []
 21') 1 BÁN ZĪ.DA 1 ^{DUG}ħu-up-pír [KAŠ] da-pī-aš E[GIR-an-da]
 22') ^{DUG}ħar-ši ma-al-la-an-z[ī] ħar-ra-an-zi

44 IV

- 1') [..... ^{DUG}ħar]-ši
 2') [.....]x
 3') [.....]x
 4') [X BÁN ZĪ.DA 1? DUG KAŠ (luuú ħaniššaš?)
 (GŠ)ZA]G.GAR.RA-ni

5') [X BĀN ZĪDA 1? DUG KA.GAG.A aš-nu]-ma-aš

6') [ZE-SI^{DUO} ħar-ši ħé-e-ša-an]-zi

7') ½ BĀN ZĪDA 1 [DU] ħu-up-pār KA]Š^{DUO} ħar-ši

8') ma-al-la-an-zi [ħar-ra-an-zi]

9') lu-kat-ma^U BUR SAG Pu-pa-t(a I-N)A^{NAG} ZI KIN

10') [pí-d]a-an-zi 1 UDU^U 1 UDU^{ILIR SAG} Pu-pa-ra BAL-an-zi

11') [(X) NINDA. KUR. RA] ^{DUO} ħar-ši 1 BĀN ZĪDA 1 ^{DUO} ħu-up-pār KAŠ

12') [1 DUG KA.GAG.]A EGIR-an-da ti-ia-an ZAG.GAR.RA-ni

13') [1 PA ZĪDA] 1 DUG KA.GAG.A aš-nu-ma-aš DINGIR^{LIM} ar-

ħa

14') [pí-da-an-z]i 2^{NINDA} dan-na-aš pār-ši-ia

15') [.....DUB (quid TUP-PU)] EGIR-an tar-nu-wa-aš

16') [A-NA^X] ^{ULI} Wa-at-ta-ru-uš-na-aš

17') [A-NA^d.....]x^{ULI} Kar-du-uš-ša-aš

18') [A-NA^x (-) t]i?-iš-ša-na-aš^{ULI} X-x

19') [A-NA^X] ħu-mi-ta-i-ma [ULI^U Ar-ta-ša-uš-ša-aš

20') [.....EZEN^d] ^{IL A} QA-IT

Թարգմանություն

Դև I

5)

6)

7) [1 ħa]nišša qarḫeḫur' u[ատվանդանի համար],

8) [x BĀN ալյու]ր, 1 կարգար գարեջուր, [այնուհետև ամբողջ (?)]

9) [ħarš]i-ում մամբում (և) խ[ամում են]:

10) Իսկ [տր] աստծուն (և) [ħarš-i-ով] մեծ հացը [խրահի]

11) են [տ]ամում: Նա[սկի]նում 1 ոչխար [էին զոհարեցում]

12) ħarš-i-ով մեծ հաց, 1 [զավ]ար գարեջուր'

13) պատվանդանի համար, 2 BĀN ալյու[ր, 1 (?) KA.GAG.A (?), 1 զավար գարեջուր' ի ապահովումն]:

14) (Այնուհետև) աստծուն ետ են տանում:

15) [.....

ՀԿ III

1') [hɑr]ʃi-ով [17] մեծ հա[ց], 2 BԱ[N ալյուր,]

2') 1 անոթ զարեջուր այնուհետև ղ[նում են պատվանդանին (7)]:

3') 1 parisu ալյուր, 2 անոթ KA.GAG.A [ի ապահովումն]:

4') (Այնուհետև) [աստված]նեղին ետ են տանում: 3 [dannaš հաց են փչրում]:

5') Իսկ [br]ք Վանցապանդա լուսն համար [.....]

6') hɑrʃi-ով մեծ հացը hɑwa[ʃi]

7') են տանում: 1 ոչխար են զոհաբերում:

8') hɑrʃi-ով մեծ հացը, 2 BԱN ալյուր, 1 [huppax զարեջուր],

9') 1 անոթ KA.GAG.A այնուհետև [պատվանդանին են] ղ[նում]:

10') 1 parisu ալյուր, 2 անոթ KA.GAG.A ի ապահովումն []:

11') (Այնուհետև) աստծուն ետ են տանում: 1 [dannaš հաց են փչրում]:

12') pulas-ի աստվածնեղին ետ են տանում:

13') Արքայի պալատում Ամսըուպի աստծու, Արևի աստվածուհու, Պահապան աստծու

14') պատկերների տանաքի տեղադրվեցին:

15') 3 BԱN էմներ՝ Ամսըուպի աստծուն, 3 BԱN էմներ՝ Արևի աստվածուհուն, 3 BԱN «էմներ»՝ Պահապան աստծուն:

16') «Արքան» լցնում է hɑrʃi-ի մեջ:

17') Տարեվերջին (hɑrʃi -ն) լցնում են: [hɑrʃi-ում] 1 ոչխար

18') են [զ]ոհաբերում: 2 BԱN ալյուր, 1 անոթ զարեջուր՝ պատվանդանին]:

19') [1 BԱ]N ալյուր, 1 անոթ KA.GAG.A ի ապահովումն]:

20') Գարնամը hɑrʃi-ն բաց[ում] են []

21') 1 BԱN ալյուր, 1 huppax [զարեջուր], այ[նուհետև] ամբողջը

22') hɑrʃi-ում մանրու[մ] (և) յատնում են:

ՀԿ IV

1') [..... hɑr]ʃi

2') [.....

3') [.....

- 4') [X BĀN ալյուր 1 (?) գավաթ զարեջուր՝ պատ]վանդամին:
 5') [X BĀN ալյուր 1 (?) գավաթ KA.GAG.A' X] X:

- 6') [Գարնանը իրհի-ն քացոյձ են:
 7') 1/2 BĀN ալյուր, 1 [խորտ զարեջ]ուր իրհի-ում
 8') մամբում (և) [խառնում են]:

9') Իսկ առավոտյան Պուպար[ա] լեռան Ամայրուպի աստծուն իրաճի

10') են [տա]նում: 1 ոչխար՝ Ամայրուպի աստծուն, 1 ոչխար՝ Պուպարա լեռանն են զոհարելում:

11') իրհի-ի [X մեծ հաց], 1 BĀN ալյուր, 1 խորտ զարեջուր,

12') [X ամոթ KA.GAG.]A այնուհետև պատվանդամին են դնում:

13') [1? քարս ալյուր], 1 ամոթ KA.GAG.]A ի ապահովումն: Աստծուն ետ

14') են [տանում]: 2 ճառձ հաց են փչյում:

15') [.....ալյուսակը] արծակված (աստվածությունների)

16') Վատարտանա քաղաքի [... աստծուն],

17') Կարդուսաս քաղաքի [... աստծուն],

18') X քաղաքի [.....տ]խասանաս աստծուն,

19') Արտաստուսաս քաղաքի [...]-լումխախմաս աստծուն:

20') [.....ծես]երը: Վերջ:

Ծանոթագրություններ

ԴԿ I

7) Աստվածություններին տրվող զոհարելությունների և մատուցումների ինվենտարում ^{DKA} Կառ/ՆՖԹ-ն (տանոթ՝ հեղուկների համար», տես J. Friedrich, HWb, S. 50) հիշատակվում է մեր տեքստին զուգահեռ այլ տեքստերում (օր. KBo II 7 ԴԿ 4, 9 և այլն, KBo II 13 ԴԿ 6, 8 և այլն): Ինչպես այս, այնպես էլ տեքստում հիշատակվող մյուս անոթների դեպքում, համապատասխան տերմինների ճշգրիտ քարզմանությունը հնարավոր չէ: Երկրորդ լակունայի վերականգնումը՝ ըստ տեքստում կրկնվող տրաֆարետային արտահայտությունների (ԴԿ I 12f., ՀԿ III 9', 18', IV 12'): BĀN-ը տարադրության միավոր է՝ մուռ. 8, 4 լիտր (J. Tischler, HHw, S. 215):

8) Վերականգնումը՝ ըստ ՀԿ III 21': *hupper-ḡ* եփելու համար մատակարարված անոթ է:

9) Վերականգնումը՝ ըստ ՀԿ III 22':

10) Առաջին լակունայում [GIM-an] (= *mahhan* „երբ“) վերականգնումը պայմանական է; նկատի առնելով նման տեքստերի տեքստիմարանությունը (KBo II 7 ԴԿ 11, 15, 26 և այլն, KBo II 13 ՀԿ 2 և այլն), կարելի է առաջարկել նաև *ku-kaš-ma* „իսկ առավոտյան/լուսաղեմին“ (*lukkatta/* մակրայ + *-ma* 16-րդ դարի մակրայ), տես J. Friedrich, *Kurzgefasstes Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1991, S. 130): Ի դեպ, ՀԿ IV 9'-ում առկա է հենց այս մակրայը:

Այս և 11-րդ տողի սկիզբը տրաֆարետային արտահայտություն է; *hawali-*ից առաջ որոշ տեքստերում I-NA-ն բացակայում է:

11) *annalla-* „վաղ, մախկին (ում)“ անականը, որ հաճախ է հանդիպում ծխա-պաշտամունքային քննյթի տեքստերում (տես J. Friedrich – A. Kammenhuber, *Hethitisches Wörterbuch*, Bd. I A, Heidelberg, 1975–1984, S. 74ff. [Zweite, völlig neubearbeitete Auflage]; J. Puhvel, HED, vol. 1–2, 1984, p. 52ff.), ունի երկու գուգահեռ ձևեր (*annalli-/annalla-*):

Երկրորդ լակունայի վերականգնումը՝ ըստ տրաֆարետային արտահայտությունների (ՀԿ III 7', IV 10'; KBo II 7 ԴԿ 7 և այլն):

12) Վերականգնման համար հմնտ. KBo II 7 ԴԿ 15: Տեքստում առկա է ^{DUG}*ḫaršiyal(I)i-* „հացի անոթ, պիրս“ (J. Puhvel, HED, v. 3, 1991, p. 191ff.) բառի համառոտ ^{DUG}*ḫarši* ձևը; բառը ծագում է ^{NINDA}*ḫarši* „խաստ/կիքված հաց“ բառից (= NINDA. KUR. RA):

13) Հմնտ. ՀԿ III 10': KA. GAG. A-ն ավելոելային խմիչք է, քերև, գարեջրի տեսակ (=աքք. քիս, տես J. Friedrich, HWb, S. 279 [այստեղ առկա է հնացած KA.DU.(A) գրադարձումը]):

ՀԿ III

1') Հմնտ. ՀԿ III 8'-9', 18':

2') Հմնտ. ՀԿ III 9', IV 12':

3') Հմնտ. ՀԿ III 10', 19':

4') Հմնտ. ՀԿ IV 14':

2') Լակունայում ^(GIB)ZAG. GAR. RA-ն վերականգնումը (հմնտ. ՀԿ III 9') հնարավոր է; առկայն այդ դեպքում պիտի օգտագործվեր ալյուսակի եզրը:

7') Տես վերը՝ (7):

11') Հմնտ. ՀԿ IV 11'; KBo II 7 ԴԿ 16: Աստվածության արձանը ետ տանելուց հետո մշտապես առկա է այս գործողությունը: Այն կարող է արտահայտվել ինչպես *paš-*, *pašiya-* «վշտել, մանրել» բայի դերբայա-

կան ձևով (թերևս «իշխված»), այնպես էլ քայի ներկա ժամ. III դեմքի հոգն. ձևով՝ թերևս, լակունայում կարող էր լինել երկուսից որևէ մեկը:

15') Երբորդ աստվածության հասանելիքը գրչի կողմից քսաց է բռնված (ZĪ.DA):

16') Արքան նշված է «ՄՄ»²¹ «Արև» տխտխտով:

17') I UDU²⁰⁰ թերևս իսկառն գործողությունը վկայված է KBo II 13, 5-ամ: Նշանակում է, ²⁰⁰թերևս-ն ծխակարգի ընթացքում կիրառվող հիմնական գոհանքն է, քանի որ դրանում ոչխար են գոհարել:

Հի IV

4') Հմմտ. ԳԿ I 12-13, ՀԿ III 8'-9', 18'-19':

5') Հմմտ. ՀԿ IV 13':

7'-8') Հմմտ. ԳԿ I 8-9, ՀԿ III 8'-9', 18', 21', IV 11', 13', որտեղ

ZĪ.DA-ն և գարեջուրը հիշատակվում են նույն հարթության անոթային:

11') Վերականգնումը քսաց ՀԿ III 8'-11':

15'-20') Տեքստի եզրամասից հասվածի տուժած մասերի վերականգնումը քսաց նույնատիպ KUB XXVII 68-ի (տես ստորև տեքստում):

18') Լակունայում սկսվող քսաց Յ. Տիշլերը դիտում է որպես տեղանուն (OGhT. 2, S. 186), սակայն հարթորդ քաղաքի անունը վկայում է այն մասին, որ սա պիտի դիցանում լինել, եմտ. դիցանում - տեղանուն չարդը նախորդ 2 տողերում:

Մուլլանա քաղաքի Իշտար աստվածուհին և Ամալթուսի աստվածը

Տեքստ: KBo XXXI 169³ - Ինվենտարային համարը՝ 342/1: Պահպանվել է աղյուսակի Գիմային կողմից 14 տող: Հակառակ կողմը գրված չէ:

Տեքստի բնույթը

Ի տարբերություն KUB LVI 40-ի, այս տեքստում նկարագրվում է բազմաբնու (մաս աբքայի) և մեկ այլ՝ անհայտ անձնավորության՝ կոնկրետ բնակավայրիցում իրականացված ծխական արարողությունը: Մուլլանա քաղաքի Իշտարի երկրպագման արարողությունը ընթանում է հեթական տեքստի հարավային շրջաններից մեկում՝ մոտավորապես Հալիսի մեծ ջրամեկից հարավ, հարավ-արևմուտք գտնվող հայտնի կրոնական կենտրոն Ուսսայում²²: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ իրադարձությունները շարադրվում են առաջին դեմքով (վերջ նշված անհայտ անձնավորության անունից), կարելի է ենթադրել, որ այս բնույթը չի ներկայացնում պաշտամունքային արարողություն: Այն հի-

շեցնում է լավ վկայված տեքստերի մի խումբ, որը կրում է «դասական պրոցես» պայմանական անվանումը¹¹:

Տեքստում չեն մասնավորեցվում աստվածություններին մատուցվող իրերը և արարողակարգը: Երկրորդ տողում հիշատակվում է ինչ-որ քաղաքի Ամարուսի աստվածը, իսկ 4-5-րդ տողերում՝ Ուսայում «աստծուն» (թերևս, նույն Ամարուսի աստվածը) տրվող երկրպագությունը: Վերջինս, իսպախի ամենել վորբորդ տողում վկայված *pa-ra tar-nu-ma-as* և *EZEN*₄[.....] խոնդիրները, ըմբռնում է այս կրոնական տեքստի շրջանակներում: Տեքստի 8-րդ տողից հետո առկա անգլատիլ գիծը վկայում է այն մասին, որ երկրպագվող աստվածությունները տարբեր են:

Իշտարի երկրպագման արարողությունն անցկացնողը բազուիին է (9°), իսկ ինչ վեճարհերում է Ամարուսի աստծուն, ասլա դա կարող էր այդքան լինել:

KBo XXXI 169
Գլխավոր տառադարձում

ԳԿ I

1') [.....] pi x x [.....]

2') [.....] x x [UD.X]KAM-za A-NA ⁴U? x(x.....INA ^{URU}.....)

3') [...]zi[.....]x x ^U-UL ^{URU}Zi?-[.....]

4') [2?] EZEN₄-aš? EZEN₄ pa-ra-a tar-nu-um-ma-aš EZE(N₄.....

5') A-NA DINGIR^{LIM} INA ^{URU}U-uš-ša i-ia-nu-un na-a[š].....

6') EGIR-pa DÜ-mi na-aš ma-a-an ke-e-da-ni MU. [KAM-ti.....

7') na-aš ša-ku-wa-šar-ru-uš-pát i-ia-mi ma-a-na-[aš/at?.....

8') i-e-mi na-aš-kán 2-Š^Uja-pu-uš-wi [.....]

9') MUNUS.LUGAL-za-kán INA ^{URU}U-uš-ša A-NA ⁴IŠTAR

^{URU}Su-u[ī-ia-ma i-ia-aš]

10') har-ša-uš-za ku-it tu-e-el ŠA DINGIR^{LIM} pi-t[ša-an ⁴UTU^{RI}...]

11') na-aš ma-a-an DINGIR^{LIM}-ia ^U-UL pi?-iš-[.....]

12') A-NA ⁴UTU^{RI}-ia-a[š?-ki]n EGIR-pa-an-da ^U-U[L.....

13') [n]u-za ⁴U ^{URU}Su-ul-ia-ma I-NA ^{URU}x x x [.....

14') [ŠA DINGIR^{LIM}] pi-ra-an ⁴UTU[^{RI}.....

Թարգմանություն

ԳԿ I

1')

- 2') [...] [X օր] [X քաղաքում ...] Ամպրոպի աստուծոմ (Պ) [.....]
 3') [.....] ... [.....] քաղաք (ոմ) [.....]
 4') [Z'] տոմեր՝ (աստուծո) արձակման (դարաքերման) (և) [.....]
 5') Աստուծոմ Ռասա քաղաքում ես երկրպագեցի: Եվ նր(ան)
 6') հետո կերկրպագեմ: Եթե մա այս տա[րի]
 7') ես այդ ամբողջությամբ կերկրպագեմ: Եթե [մա/այդ]
 8') կամեմ (և) նրանց (աստուծո) ես կրկնակի անգամ կկարգավորեմ [...]

- 9') Քաղաքիցն Ռասա քաղաքում Մու[լլամա քաղաքի] Իշտարին
 [երկրպագեցի]:
 10') քո [X] հացի շերտերը, որ աստուծո աս[ջև Արևը (=արքան - Ա.
 Զ.) ...]
 11') Եվ եթե աստվածն էլ չտ[ա]
 12') Արևի համար էլ ն[ա] եթե հետո չ[տա]
 13') [Ե] Մուլլամա քաղաքի Ամպրոպի աստուծոմ [X] քաղաքում [.....]
 14') [Աստուծո] ասջև Արև[ը]

Ծանոթագրություններ

Գկ I

2') [UD. X. JKAM-za վերականգնվող բառում բվականը կարող էր
 մակ քացակայել: Երկրորդ լակունայում պիտի գտնվեր տեղանունը, որ-
 տեղ իրականացվել է երկրպագման արարողությունը: *U վերականգնու-
 մը հստակ չէ: Պահպանված հնոքերը նշում են ս նշանի առկայությունը
 (Ամպրոպի աստուծո գաղափարագիրը), որին, սակայն, ամժիջապես հա-
 ջորդում է մեկ (ինարավոր է՝ 2) ուղղահայաց սեպ և մեկ փոքր եռանկյուն
 սեպ:

4') Տողի սկզբի փոքր լակունայում պիտի բվական անուն գտնվեր՝
 այնուհետև նշվող տոնակատարությունների քանակին համապատաս-
 խան: Այս տողում պահպանվել է մեկ տոմի անվանումը (para tarsummak)
 և երկրորդի գաղափարագիրը (EZEN₄): Քերև, տողավերջի լակունա-
 յում տեղավորվի հազիվ մեկ տոմի անվանում, որի հիման վրա էլ բվա-
 կանը կլինի «երկու»:

9') Լակունայում երկրպագման արարողությունը *iyu-* «ամեջ քա-
 յով արտահայտելը վկայված է տեքստի մախողը մասում (5'-8') և նման
 տեքստերում (տես, մասնավորապես, KUB LIV I II 8f.՝ հարվածի վեր-
 ջում):

10') Լակունայում ⁴ՄՄ⁵¹ «Արև» (սեփական արքայի տխտոսը) վերականգնման համար հմտ. 14'-րդ ստորը:

11') Լակունայից առաջ սկսվող քայլ (րի-իս-[...]), բերև, բեֆ-ն է (բն-ի, բյա- «առաջ» քայի շարունակական ձևը): Այս քայլը նախորդ ԱԼ (= le) արգելական մասնիկի հետ արտահայտում է աստծու հանդեպ ապագայում քացատական գործողության հնարավորություն (օր., երկրպագություն չկատարել): Այս նախադասությունը նախորդի հետ միասին իմաստային մեկ քոն է կազմում:

13') Սուլլամա քաղաքի Անպոռայի աստծուն երկրպագելու վայրը պարզ չէ: Դասեղով զգալիորեն ջնջված նշաններից, դա Ոսոսա քաղաքը չէ:

Իսուվայի քաղաքները

Տեքստերում հիշատակվող քաղաքները հայտնի են դեռևս մ. թ. ա. XVրդ վերջերից՝ որպես Իսուվայի կարևոր քաղաքական կենտրոններ: Սուլլամա քաղաքի «ավագ» Վալվացիտին և Վատարուսնայի «ավագ» Սամուան հանդես են գալիս վերինեփրատյան երկրների ներկայացուցիչների շարքում որպես խեթական արքա Արնուվանդաս I-ի հետ կնքված «Էղունկտիվ պայմանագրի» մասնակիցներ¹²: Վատարուսնան մեկ անգամ հիշատակվում է HT 2 V 19-ում, որտեղ այդ քաղաքից ոճն քրոնիի ¹AMA-ի (¹Annis) տրվում էր Կուկուվալա քաղաքի (^{ORU} Kukuwawa) տնտեսի¹³:

KUB LVI 40-ում Վատարուսնայի հետ միասին հիշատակվող տեղանունների աշխարհագրական պատկանելությունը պարզ չէ, քանի որ վերջիններս խեթական տեքստերում այլևս վկայված չեն: Հրատարակչի կարծիքով, ձյոսնք, բերև, պիտի գտնվեին «Քարավ-արնիլյան Անատոլիայում», այն է՝ Իսուվայում: Արգալիսի ենթադրության համար որոշակի հիմքեր կան: Մի շարք պաշտամունքային տեքստեր ներկայացնում են որևէ կարևոր կրոնական կենտրոնի բոլոր աստվածություններին տրվող ամենամյա կամ ամենամյա մատուցումների ցանկը: Դրանցից մեկը բավական լավ պահպանված եզրագիսկի մասը իր կատուցվածքով շատ նման է մեր տեքստին:

KUB XXVII 68 (= CTH 673)

ՀԿ IV

15) [.....]-ŠU (?) 7UP-PU EGIR-an tar-nu-wa-aš

16) ŠA DINGIR^{MES URU} Ne-ri-iq-qa

17) ke-e-da-aš-ša-an A-NA 7UP-P/

18) 6 DINGIR^{MES} 4U^{ORU} Za-ha-lu-uq-qa 4ZA.BA4.BA4

- 19) *U AN² *Te-si-pi-mu-uz
 20) *LAMMA *Hal-ki-iš KIN-an-te-eš

Թարգմանություն

- 15) «[.....] անգամ (?) արձակման ծեսը
 16) Ներքիկ քաղաքի աստվածների:
 17) Այս (քանը) նրանց համար սնվագիր ստիկի վրա.
 18) Վեց աստվածներ՝ Յախալուկա <քաղաքի> Ամպրուսի աստվածը, Ջարարա աստվածը,
 19) «Երկնային» Ամպրուսի աստվածը, Տելխիմուսը,
 20) Պանեպրան աստվածը, Խալկին – ապառաված են»:

Վաստաբունայի և Մուլամայի տեղադրությունը դեռևս պարզ չէ: Առաջինի անվան ստուգաբանությունը խեթ. water «ջուր, աղբյուր» բառից¹⁴ կարող է աղբակիտրոն ակնարկել դրա տեղը որևէ ջրատառ վայրում (օր., գետերի ակունք, լիճ): Մուլամայի՝ կարևոր կրոնական կենտրոն լինելը, մաս. տեղադրության ժամին որոշ ակնարկը պարունակվում է Խաթթուսիլիս III-ին կամ Թուդխալիաս IV-ին պատկանող ժի տեքստում, որի համապատասխան հատվածը ներկայացնում ենք ստորև:

KUB LIV 1¹⁵

ԴԿ II

- 8) UM-MA ¹⁶IŠTAR-LÚ *Ts-ru-up-ša-ni-in-wa-za ku-wa-[pí]
 9) I-NA ¹⁷Šu-la-ma DÚ-nu-un nu-wa-mu-kín ¹⁸Mu-ut-ti-[iš]
 10) an-da u-it nu-wa-mu am-me-el me-mi-iš-ta [...]

Թարգմանություն

- 8) «Այսպես (ասում է) Շարխալիսիին. 'եր(ք) Տարուպսանի աստծո համար
 9) Մուլամա քաղաքում ես (երկրպագություն) կատարեցի, ինձ մոտ Մուտի[սը]
 10) եկալ և ստաց ինձ [.....]»:

ՀԿ IV

- 20') ID¹⁹ ²⁰ša-wa-kín ku-i-e-eš
 21') [.....] ²¹Šu-ul-la-[a]m-ma pa-ra-a ar-ša-an-zi
 22') [nu-wa-r]a-at GIM-an U-[U]L ts-ru-up-pa-an-ta-ri

Թարգմանություն

20')ել գետերը, որ

21') [.....] Մուլամա լեռից ներքև են հասում,

22') [և] երբ (զբ. «իմշպես») դրանք շ[ն]ն միանում ...»:

Այս տեքստում առաջին դեմքով խոսում է խեթական պաշտոնյա՝ քարձրաստիճան ազնվական Շավուշկացիտին (թերևս, արքայատոհմի անդամ): Հղված հատվածներից հնարավոր է ենթադրել, որ՝

1) Մուլամայում, քաղի Ամպրուպի աստուծոց և Իշտարից, նրկը-պագվել է նաև Տարուպսանի աստվածը:

2) Մուլամա քաղաքը գտնվել է համանուն լեռան շրջակայքում:

3) Մուլամա լեռից սկիզբ են առել երկու կամ ավելի գետեր:

Պատմական նունախոսք

Իսուվայի երկու քաղաքների աստվածությունների ինտեգրացումը խեթական տեքստային կրոնական կյանքի համակարգում, որ վկայված է նաև այլ տեքստերով¹⁶, պաշտոնապես առաջին անգամ ձևակերպված է Մուվատալիս II-ի (մ. թ. ա. 1300–1280–ական թթ.) «Խոսքիի ըուր աստվածներին» ուղղված աղոթքում¹⁷, որտեղ Իսուվայի աստվածները համոզես են գալիս ինքնուրույն՝ տեքստային մյուս շրջանների աստվածություններից առանձին:

KUB VI 45 (=46)¹⁸

Չէ II

64) *IŠTAR URUŠu-ul-la-ma *U URUŠa-at-ra-a DINGIR. LÚ^{mes}

65) DINGIR. MUNUS^{mes} HUR.SAG^{mes} ID^{mes} ŠA KUR URUŠI-ša-wa

Թարգմանություն

64) «Մուլամա քաղաքի Իշտարը, Խատրա քաղաքի Ամպրուպի աստվածը, արևական սեռի աստվածները,

65) իզական սեռի աստվածները, լեռները, գետերը Իսուվա երկրի»:

Խոսքիի արևելյան էքսպանսիայի ենթատեքստում Իսուվան կարևոր տեղ ունի մ. թ. ա. XVդ. երկրորդ կեսից: Թուդիսալիսա I (II) –ի կողմից նվաճվելուց¹⁹ հետո այն մի քանի տասնամյակ վերածվեց երկու

մրցակից հարևանների՝ Նոթական տերության և Միտաննիի միջև բու-
 ֆերային երկրի՝ ժամանակ առ ժամանակ համապատասխանաբար ա-
 ուսքինի և երկրորդի համար: Սուպալիուլումաս I-ի կողմից Միտաննիի
 նվաճման նախօրեին Իսուվան վերջնականապես անցավ խեթերի գե-
 րիշխանության տակ²⁰: Նրա հաջորդ Մուրաիլիս II-ի հայաստան առ-
 շավանքների շրջանում Իսուվան խեթական տեքստերում չի հիշատակ-
 վում: Թերևս, այն լայալ էր, որ կարելի է քաջատրել Միտաննիի նվաճու-
 մով:

Իսուվան կրկին, սակայն արդեն կանոնավոր, սկսում է հիշատակ-
 վել տեքստերում Խաթթուսիլիս III-ի և Թուդիսալիյաս IV-ի օրոք՝ որպես
 Խաթթիի քաղաքական ազդեցության ոլորտի կարևոր պետություն,
 Խաթթիի և Իսուվայի արքայատոհմերի միջև սնրոտ ազգակցական կա-
 պեր էին հաստատվել²¹: Իսուվայի՝ տեքստերով վկայված երկու արքա-
 ները՝ Արիշարրուման և Էիլիշարրուման լիարժեք մասնակցում էին տե-
 րության քաղաքական և կրոնա-պաշտամունքային կյանքին:

Հիշատակելի է Արիշարրումայի ներկայությունը Խաթթուսիլիս
 III-ի և Թարխումուսասայի արքա Ուլմիթիլուրի միջև կնքված պայմա-
 նագրում՝ որպես վկաններից մեկը²², ինչպես նաև արքայազն Էիլիշար-
 րումայի մեծան դերը Թուդիսալիյաս IV-ի և Թարխումուսասայի արքա
 Կորուստայի պայմանագրում²³: Իսուվայի արքան կարող էր արշա-
 վանքների ժամանակ առաջնորդել խեթական զորքը²⁴: Իսուվան այս
 շրջանում արտոնյալ դիրք ուներ Նոթական տերության կախյալ պե-
 տությունների համակարգում (Կարգամիսի, Թարխումուսասայի, Ամուր-
 րուի, Մելասի և Տուսմանմայի հետ միասին):

ARAM KOSYAN

THE RELIGIOUS CENTERS OF ISUWA IN THE HITTITE PERIOD

The paper deals with two prominent political entities of Isuwa (later Arm. Tsopk) – Watarusna and Sullama which, according to the Hittite cuneiform texts, were also outstanding religious centers of the area. Two Hittite texts – KUB LVI 40 and KBo XXXI 169 describe yearly and occasional offerings to the deities of these cities, i. e. the god of Watarusna and the Storm-god Sullama. Full publication of these texts adds a reliable data dealing with the cult of these deities. KUB LVI 40 contains also several place-names, probably located within the kingdom of Isuwa in the XIIIc. B. C.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սույն հոդվածը մասն է՝ «Նոթական սեպագիր արդյունքները Հայկական լեռնաշխարհի պատմության վերաբերյալ» ծրագրի, որը հեղինակը կատա-

- ընդ է Գեղամահայի Վարդգեսի համալսարանի Հին արևելյան բանասիրության ինստիտուտում «Ա. Իմ Համբուրգի ֆունդ» հովանավորությամբ (նոյեմբեր 2000 – փետրվար 2002):
2. Տեքստը հրատարակված է ինքնագիր եղանակով 1986 թ. (H. Klengel):
 3. Այս տեքստերը է. Լարոշի կատալոգում (E. Laroche, CTH) ցրված են տարբեր բաժիններում (CTH 501-530): Դրանց մի մասի հրատարակությունը և հետազոտությունը տես՝ Ch. W. Carter, *Hittite Cult-Inventories*, Chicago, 1962 [Dissertation]:
 4. *Siu Carter*, loc. cit., p. 1ff.:
 5. Ոչոչ տեքստերում տեղեկություններ են պահպանվել այդ արձանների չափսերի վերաբերյալ: Դրանք ծուլվում էին որևէ մտառեց (երկար, արձար, անագ/կապար) և փորրածավալ էին: Այսպես, Վատարվա քաղաքի Ամպրուսի աստծո արձանիկը ինչ-որ նյութից էր (ցար⁷)՝ երիզված անագով և ուներ 1/2 ձեռք բարձրություն (KBo II 1 II 21f.), Պարնետա քաղաքի Ամպրուսի աստծո արձանիկը՝ 1 ձեռք բարձրությամբ (KBo II 1 III 7f. ; 1 ձեռք-ը = մոտավորապես 22սմ.՝ J. Tischler, *HHw*, S. 148):
 6. Այս տեքստի մշվում է տաճարային հաճախում առանձնացված կառույց, որտեղ նման գործողություններ էին իրականացվում: *hawaši* բառի վկայությունների և մեկնաբանությունների մասին տես J. Puhvel, *HED*, vol. III, New York, 1991, p. 438ff.:
 7. Այս առումով հիշատակելի է KUB XII 2-ը, որտեղ, ի թիվս այլ աստվածությունների, թվարկվում են Աշշուրի և Հայասայի Ամպրուսի աստվածները:
 8. KUB XII 2-ում նրանք հիշատակվում են անվամապես: օր. «Աշշուրի Ամպրուսի աստվածը, ցարժը՝ Մարասառղան» (I 10), «Պիվսաի մի աստվածը, ցարժը՝ Խուլուն» (I 18), «Յարրի աստվածը, ցարժը՝ Խուլկայիտին» (I 22), «Հայասայի Ամպրուսի աստվածը, ցարժը՝ Վաննին» (I 24):
 9. CTH 590: Տեքստը հրատարակված է ինքնագիր եղանակով 2000 թ. (H. Otten – Chr. Rüster): Ըստ հրատարակիչների, հնարավոր է, սրան կարող է պատկանել KBo XXXI 168 վարք թվարքը:
 10. Տեղադրման համար տես OGH.T. 1, S. 464f.:
 11. EZEN, *para tarummal-ը* (բառացի՝ «արձակում/դուրսբերում») լավ վկայված տեղերից է, որը կազմում էր առանձին աստվածությունների երկրպագման առնչվածության մասը և մշվում էր գարնանը: տեքստի բացատրության համար տես J. Tischler, *Hethitisches etymologisches Glossar*, Bd. III/9, Innsbruck, 1993, S. 197:
 12. CTH 293-297.
 13. KUB XXIII 72+ (= CTH 146):
 14. CTH 235 (= «Եռանոց ցուցակ»): Հավանաբար, սա այդի ընկնող քմանի էր, քանի որ ցուցակում առաջինն է և հիշատակվում է անվամապես:
 15. E. Forrer, *Quellen und Brunnen in Alt-Vorderasien*, "Glotta" 26, 1938, S. 179f.; հեղինակը *watar-ը* բարձրանում էր ոչ թե «ջուր», այլ «ջրասեղի, աղբյուր և այլն» ("Wassergroße, Wasserstelle, Brunnenloch"): Ըստ է. Ֆորրերի, որի տեսակետն ընդունում էր մաս է. Լարոշը (*Études de toponymie asiatique*,

- "Revue hittite et asiatique" 19, 1961, p. 79, 86, 93 n. 27), այս տեղանունը ծագում է *wattarussar «աղբյուրակամք» ("eine Ansammlung von Brunnen") (-sar = լիզ. սեռի հավաքական գոյականների ածանց) մախամևից (-sar/-ssa): Այս նույն արձանից կա ևս մեկ տեղանուն՝ ¹⁹⁰³Waterwa (դրամում -wa ածանցի անկայության մասին տես՝ H. Th. Bossert, *Asia*, 1946, S. 51):
16. Տեղանի հրատարակությունը՝ A. Archi – H. Klengel, Die Selbstrechtfertigung eines hethitischen Beamten (KUB LIV 1), „Altorientalische Forschungen" 12, 1985/1, S. 52ff.:
 17. Հատկապես շատ են այն տեքստերը, որտեղ հիշատակվում է Իստվայի արքայի մասնակցությունը տերության կրոնա-պաշտամունքային կյանքին (IBoT II 131; KBo XXIV 132; KUB XLIV 4; KUB LVI 28 և այլն): Մրանցից նշելի է KUB LVI 28–ը, որտեղ, միևնույն նմբատեքստում, հիշատակվում է խեթական թագուհու ծխական եղևորությունը Սամուխա և Անասիպա քաղաքներ, ինչպես նաև Իստվայի արքայի ուղեգրությունը Կիցցուլաունա: Այստեղ խեթական արքայազն Յուախաիյասի հիշատակությունը թույլ է տալիս տեքստը բնագրել Խարթուսիլիս III–ի շրջանով, այսինքն, տվյալ տեքստում Իստվայի արքան Արիշարունամ է, իսկ խեթական թագուհին՝ Պառլոխուպան:
 18. Տեղանի հրատարակությունը՝ I. Singer, *Muwattalli's Prayer to the Assembly of Gods Through the Storm-God of Lightning* (CTH 381), Atlanta, 1996:
 19. Տեղանի երկու պատճենների միջև կան որոշ գրաֆիկ տարբերություններ; մենք ներկայացրել ենք KUB VI 45–ը:
 20. KUB XXIII 11/12 ՀԿ 27'–34' (հրատարակությունը՝ O. Carruba, *Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte. I. „Studi Micenei ed Egeo-Anatolici" XVIII*, 1977, S. 161ff.):
 21. Իստվայի նվաճումը հիշատակվում է Սուպիլիուլիումաս I–ի և Միտաննիի արքա Ըստուիլազայի պայմանագրում (E. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig, 1923, N. I ԴԿ 14–24):
 22. Shu՝ H. G. Güterbock, *Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe*, „Journal of Near Eastern Studies" 32, 1973, p. 135ff.; J. de Roos, *Who was Kihshapa?*, „JEOL" 29, 1987, p. 74ff.; նաև՝ Ա. Ջուլյան, Իստվամ (Մոխրո) ճ. ք. ա. XIII–XII դարերում, “ՊԲՀ”, 1997/1, էջ. 178–179:
 23. KBo IV 10 ՀԿ 29; տեղանի հրատարակությունը՝ h. van den Hout, *Der Ulmitelub-Vertrag*, Wiesbaden, 1995 [= „StBoT" 38]:
 24. Bo 86/299 ՀԿ 34 (= H. Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalija IV*, Wiesbaden, 1988 [= „StBoT" Beih. I]):
 25. Istanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler (H. Bozkurt–M. Çiğ–H. G. Güterbock), Istanbul, 1944, Bd. I, 32.

ԳԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- CTH – E. Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Paris, 1971.
 HED – J. Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin – New York, 1984ff.
 HHw – J. Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck, 2001.

- HW - J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg, 1991.
KBo - Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig und Berlin.
KUB - Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin.
OGhT. 1 - J. del Monte und J. Tischler, Die Orts- und Gewässernamen des hethitischen Texten, Tübingen, 1978.
OGhT. 2 - J. del Monte, Die Orts- und Gewässernamen des hethitischen Texten, Tübingen, 1992.
StBoT - Studien zu den Boghazköy Texten, Wiesbaden.

ԿԱՐԻՆ Ե ԱՎԵՏՅԱՆ

ՏՐԴԱՏ Ե ՊԻՄԿՈՊՈՍ ՊԱԼՅԱՆ

(1850–1923. կենսագործունեության համառոտ ակնարկ)

1850 թ. սեպտեմբերի 30ին ծնվել է Կեսաբիայի թաղաւ գյուղում¹: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրի Վարդ-Պատրիկյան դպրոցում, ապա՝ Ջնյունիայի Մեղրուպյան վարժարանում ուշադրություն դարձնելով թվաբանական գիտելիքներին, որից հետո ութ տարի աշխատել է մեծահարուստ Պալիոզյան եղբայրների բամբակի գործարանում: Այդ ընթացքում իր և գործատուների միջև ծագած տարաձայնության պատճառով անակնկալ որոշել է դառնալ հոգևորական² և, առանց ծնողների գիտության, միկնել Երուսաղեմ:

1879 թ. Երուսաղեմի միաբան էր, 1881–ին ձեռնադրվել է վարդապետ, մինչև 1887 թ. նմուռյանք վարել է ավագ քարզմանչի³, հաշվապահի, տպարանի և գրադարանի տեսչի պատասխանատու պաշտոնները: Երուսաղեմի նրա գործունեության մանրամասները չգիտենք, տակայն 1910 թվականին, երբ միաբանությունը պատկերաված էր, իսկ նրա տնտեսությունը՝ քայքայված ու պարտքերի մեջ խրված, երբ զգացվում էր բանիժաց ու տեղյակ մեկի կարիքը, իրավիճակը շտկելու, ինչ որ ձևով կարգի բերելու և վանական տնտեսությունը ճգնաժամից համելու համար Պուլսի պատրիարքի խնդրանքով Տրդատ եպիսկոպոսը մեկնեց Երուսաղեմ:

1887–1910 թթ. եղել է Կեսաբիայի առաջնորդ⁴, 1899 թ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Տ. Պալյանի և էլի երեք եպիսկոպոսացուցների Պուլսից էջմիածին ուղևորության, ձեռնադրության և վերադարձի մանրամասների շարքում նկարագրված է մաս այս հետաքրքիր միջադեպը. «Մ. էջմիածնի վերադարձին Երևանի Դիլիճան գացած միջոցին, կտոքը չբռն և երեք եպիսկոպոսները վար ինկնը, քայց անվտանգ ազատեր են: Դ. (ինձ) չորբորդ — Կ. Ա.) եպիսկոպոսը, այսինքն՝ Կեսաբացին, ուրիշ կտոքի մէջ է եղեր. և քան չէ եղեր: Ջարմանայի է այս Կեսաբացիին բախտատրութիւնը: Ատուած անվերք պահէ: Տիբիսի մէջ Տ. Գիւտ [Աղանա՞ն] պատուական քահանան իր տան մէջ ճաշ տուեր է և մեծարիք է նորապ-

սակ եպիսկոպոսները: Դաշէն յետոյ Տ. Գլխոս եօր 12 տարեկան որդին եպիսկոպոսներուն լուսանկարն համեր է «ջոկ-ջոկ» («Բիզանդիոն», 1899, հմր 815 (Յունիս 22), էջ 3 «Ազգային քրոնիկ»):

Ընտրվելու առաջին իսկ օրից նրա գործունեությունը եղել է բազմաբնույթ. ներքնախր առաջնորդը ժառանգել էր քայքայված վանական տնտեսություն, պատակաված ու անմիաբան, վարկարեկված միաբանություն: Սակայն երկտասարդ և կորովի Պալյանը, որ իր մարդկային արժանիքների, քարոյական կերպարի, և ընդհանրապես իր գործունեության համար ժամանակակիցներից ստացել է «բարեբան, օրինակելի, անշահախնդիր, համեստ, անբասիր» բնորոշումները, գործում էր առանց հուսահատվելու. դիմեց Պոլսում և արտասահմանում գտնվող կեսարացի հայրենակիցներին. «Ամեն քրթատարի յանձնելիք նամակներ ունէր և կ'ըւէր. «Ես միայն քրթատարին քառասուն փարս (արծար դրամ) պիտի տամ. — հարկիդ նամակը կընէ հարիւր դուրուշ: Եթէ անոնցմէ մէկը արդիւնարերի, ես ին նպատակես հասած կըլլամ արդէն»⁵:

Եվ նպատակին հասնում էր. կեսարացիների նյութական և քաղաքական աջակցությամբ և իր ջանքերով 1888 թ. մայիսին բացվեց Ս. Կարապետի վարժարանը, որի տնօրենը, բնակամարար, ինքն էր, և որ այնուհետև միշտ կապված էր իր անվան հետ: Վարժարանը, որ մինչ այդ կիսաքանդ շինություն էր, նորոգեց, բարեկարգեց, ստեղծելով գիշերօթիկի պայմաններ, հրատարակեց նրա ծրագիրը⁶:

Տրդատ եպիսկոպոսն այն նոգևորականներից էր, որ իր գործունեության մեջ մեծազույմ նշանակություն էր տալիս կրթական գործին, գորգուրում դպրոցի հաջողությունների վրա, ուսուցիչներին պատվիրում էր. «Նեղ և ծակաղ օրերու մէջ պէտք է արի՛ ըլլաք, ինչ որ ալ ըլլան հարկեցուցիչ պարագաները, և յգոցել երբեք վարժարանը: Օր մը, ժամ մը միայն զոցուելով, վերաբացումի հասանակամաթիւնը կը նուսազի: Միշտ բաց պահեցէ՛ք զայն: Եթէ աշակերտ մը իսկ չմնայ, ձեռն միմ՝ ուսուցիչ, իսկ միսը աշակերտ թո՛ղ ըլլայ, և անցնողը վարժարանի դուռը թող բաց տեսնէ, և ներսէն դաստասանութեան ծայր թո՛ղ լսուի: Յաջող օրեր չեն ուշանայ»⁷:

Ինը տարի անց, 1897 թվականի մայիսին Ս. Կարապետի վանքի վարժարանին կից հիմնում է Որբանոց-կրթարան, ի հակադէպն նույն թվականին ծախառն բողոքականների բացած որբանոցի⁸, որի տնօրենը քրթախոս հույն էր: Այս հաստատությունում ծնողազուրկ երեխաները կրթություն էին ստանում վարժարանի ծրագրով, «բայց ասոնց աւելի գործնական օգուտ մը ընելու և ներկային հետ նոցա սպագայն ևս սպահովելու համար, որոշեցի մաս ուսուցանել տալ այլ և այլ արհեստներ» (զբոգազործություն, կոշիկակարություն, կահագործություն)⁹: Ըստ շուտով Պալյանի 8-13 տարեկան որբ-սաների քանակը արագորեն ա-

ճելով, քառյութից հասավ երեսուցութի, իսկ այնուհետև՝ քառասունհինգ-
 հիսունի, քանի որ Քալասի բողոքականների որբանոցից դժգոհ երեխա-
 ները փախչում և դիմում էին առաջնորդին, որպեսզի իրենց ընդունի, և
 հակառակ դժվարություններին, ընդունվում էին. «Յիրախի, Կեսարիոյ
 ազգայնոց արդի տնտեսական տագնապալի վիճակն ի մկատի ունելով,
 յլսեմ անկարելի, քայց շատ դժուարին և յանդուգն էր մեղեայ պարագա-
 յի մէջ այսպիսի գործի մը ձեռնարկել, մինչ զարկ ենք ո՛ր և է հյոթական
 միջոցէ. քայց միայն Աստուծոյ անբաւ գթութեան ապաւինելով և սիրելի
 ազգայնոց մարդասիրական զգացմանց վստահելով և ի սէր որբոց, լի
 յուսով և հետառով, սկսանք այս գործին: Վարժարանս... հրապարակաւ
 կ'յայտնեն և կ'կրկնեն թէ պէտի պահէ մակ քառասուն հինգ որբեր, և կ'
 խնդրեն մեր տոհմասէր և որբասէր ազգայիններէն, որ ուր ուրեք և աշ-
 խարհիս ո՛ր կողմն ալ գտնուին հայ քարեզաչուներ, կրնան նպաստել, և
 մակ այս որբերուն հայր, մայր և պաշտպան գրուիլ: Ամէն տեսակ
 նպաստ ու նուէր, փողք ու մեծ, ամենայն շնորհակալութեամբ կ'ընդունու-
 լի»¹⁰. Երգարեականն ավարտում է որբ-ասուրին հովանավորելու, որ-
 ղեզոքելու կոչով՝ միաժամանակ մերկայացնելով որդեգրման պայման-
 ներն ու յուրաքանչյուր սանի համար անհրաժեշտ դրամական ծախսերը՝
 իր ամենամասնատ հաշվարկով տարեկան վեց շալի (լիրա) : Առ այս տե-
 ղեկագիր-հաշվարկութուն է ուղարկել Պատրիարքարան, որին ի պա-
 տասխան առաջել է պատրիարքի քաջալերանքը և հանձնարարականը՝
 «...որ օտար փարձարանաց մէջ գտնուող հայ տղոց համար ալ հոգ տա-
 մի, հայրենի կրօնքն ու մայրենի լեզուն չկորսնցնելու համար» և «...յի-
 սուն լիրայի չէք մը յղեց առ քարեզան առաջնորդ-վանահայրն»¹¹.

Որբանոցի բացումից առաջ Տ. Պալյանը գրել է. «Ասկէ իբր երեք
 ամիս յառաջ արդի կացութիւնը քաղցր պաբոտականութիւն մալ կատա-
 րելու զարսիւհարն ազդեց մեզ. այսինքն՝ որբեր խնամել... և այդ գաղա-
 փարն ի գործ դնելու համար ամենէն յարմար թուեցաւ ինձ յիշեալ վար-
 ժարանիս կցել մակ Որբանոց-Կրթարան մը» («Բիւզանդիտն», 1897, հմբ
 221, էջ 1) : Կրթական գործը Կեսարիայի ամբողջ Վիճակում տարածե-
 լու, եղածը բարեխախտ, զարգացնելու ծրագրեր էր մշակում և իր կաթո-
 դություններն ու գործնական մարջու ընդունակութեաններն ամբողջովին
 տրամադրում դրա իրականացմանը, որպէս հիանալի կազմակերպիչ,
 ընդգրկելով մակ կարող օգնական ուժեր: Ծրագրեր կազմելու և իրական-
 ացնելու նրա ունակութեանը զարմացնում է ունեցած հիմնավոր համա-
 կողմանիութեամբ և տրամաբանվածությամբ. չնայած իր ստացած սահ-
 մանափակ, ո՛չ այնքան փայլուն կրթութեան, բնատուր տաղանդի ուժով,
 ժամանակակիցների հավաստմամբ, կարողանում էր կրթական գործը
 կազմակերպել, քարձրացնել այնպիսի մակարդակի, որպիսին Կեսա-
 րիայում երբևէ չէր եղել¹². Նրա կարծիքով կարող էր շատ ավելի նպա-

տակահարմար լինել, եթե Կեսարիայի չորս վանքերը (Ս. Աստուածածին, Ս. Սարգիս, Ս. Դամիել, Ս. Կարապետ) միացնելով, առեղծվեր միասնական կրթական համակարգ, բոլորի մեջ էլ պահելով մեկական դասարան, համապատասխանաբար սկսելով Ս. Աստվածածնի վանքում տալրական դասարանինք և վերջացնելով Ս. Կարապետի երկու ավարտական դասարաններով: Եվ կարճ ժամանակից իր ծրագիրը վերածեց գործի: 1900-ի հունվարին արդեն Պատրիարքարանին տեղեկացրել է ծրագրի մի մասի իրականացումը, այն է՝ «...տեղւոյն Ս. Կարապետի, Տէրէվանքի Ս. Սարգիս և Թաճարայի Ս. Աստուածածին վանքերը միացուցած է: Ս. Կարապետ իբր Մայրավանք կ'կառավարուի առաջնորդին հսկողութեան տակ, իսկ մյուս երկուքին մէջ իր կողմէ փոխանորդ վարդապետներ կարգած է: ...Առաջնորդը կ'զբէ մաս թէ անցնալ Դեկտեմբերին Թաճարայի վանքին մէջ Ընծայարան-դպրանոց մը հաստատած է, ուր կը պատուարուին չրջականերն հարաքուած տասներկու աղքատիկ աշակերտներ ծրիարար, և ուր հասաւ ալ թոշակատը: ...Առաջնորդը կ'յառելու մաս թէ պիտի ցանայ այսպիսի ընծայարան մ'ալ քանալ Տէրէվանքի Ս. Սարգիս վանքին մէջ»¹⁵:

Ժամանակի ընթացքում Կեսարիայից և չրջակայքից գեշերօքիկ վարժարանում սովորողներին թիվն արդեն այնքան էր մեծացել, որ նոր շենքի կարիք էր զգացվում: Իր «Հաշիւ արդեանց և ծախսոց Ս. Կարապետի վանուց և վարժարանին Կեսարիոյ» հողված-հաշվետվության մեջ Պալյանը գրել է. «... ընդարձակ գետնի մը վրայ, ի հիմանէ նոր վարժարանի մը կառուցման ձեռնարկած էինք, իր ամէն պարագաներովը: Այս նոր վարժարանին շինութիւնն աւարտեցաւ այժմ, ուր սշտի փոխադրուիմք յառաջիկայ Մնակեմբեր ամսոյ վերջերը, և ուր պիտի սկսինք մաս վարժարանին տասն և եօթներորդ տարեչրջանը»¹⁶. Եղբայրատույց վարժարանի մասին «Արևելյան մամուլ» ը հիացմունքով գրել է. «Կեսարիոյ քարեցան Առաջնորդ Գեոր. Տրդատ եպիս. Պալեան պատիւ ըլլած է մեզ ղրկելու Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին կից նորակառույց վարժարանին լուսանկարը. այն կրթարանին շինութիւնը ասկից չորս-հինգ ամիս առաջ ամբողջովին աւարտած և անցնալ Հոկտեմբեր ամսոյ մէջ ալ ներքին կահաւորումը լրամալով՝ տեղափոխութիւնը կատարուած է նոյն ամսուն և դասախօսութիւնը սկսած են բոլորովին նոր ծրագրով և նոր կարգադրութեամբ: Ջերմապէս կ'շնորհատրենք Պալեան Մրբազանը այս գեղեցիկ յաջողութեան համար, որով Կեսարիոյ մեան քազմահայ վիճակ մը կրցաւ օժտել կրթական հաստատութեամբ մը և այս՝ գլխաւորապէս շնորհիւ իր յարատևող և կրթատէր ոգիին և մասամբ Կեսարացի ազգայնոց փոթեմտանդն գործակցութեան: Բայց մեր շնորհատրութիւնները չեն սահմանափակուիր միայն շէնքին նկարակալ կառուցման տեսակէտին մէջ՝ որ արդէն ինքնին մեծ քան կ'արժէ իր ճարտարապետական և առող-

զապահակամ պայմաններու համապատասխան գեղեցիկ շինուածքով, իր ընդարձակութեամբ, իր բաժանումներով, իր բարձր և օդառուն դիրքով, այլ մակ և մասնատու բարոյական տեսակետին մէջ, որով Կեսարիոյ և շրջակայից ուսումնաւարտ պատանիները միջնակարգ կրթութեան մը ստանալու ամեն դիրտութիւնները կ'վայելեն և քնատոհմիկ դաստիարակութեան մը հետ զիտական ուսմանց համետտ պաշարով մը լիցնելով իրենց միտքը՝ իրենց համայնքին համար խաչու օգտակար և պատուարժէ անդամներ ըլլալու կ'պատրաստուին և իրենց միջավայրին կրթական մակարդակը հետզհետէ բարձրացնելու բարձրութեան հասցնելու գործին սատարներ կ'եանդիտանան»¹⁵։ Ներքազմած, ավելի ընդարձակ ված Ս. Կարապետի գիշերօթիկը այդուհետև հայտնի է եղել որպէս Բարձրագոյն վարժարան, որ շարունակել է գործել Պալատի հարկադրական հրաժարականից հետո ևս, մինչև 1915 թ., չնայած մի պահ կանգնել էր փակվելու վտանգի առջև¹⁶։ 1913 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Կեսարիոյ Ս. Կարապետ այցելած Թրքոզ նախկուպտի (Գուշակյան) ճշմարիտ գնահատութեամբ՝ «... Պետք մ'էր այդ վարժարանին գոյութիւնը այդ շրջանին համար, ուր չէր կրնար հասնիլ ո՛չ նեւ ամերիկեան գօլճնի ազդեցութիւնը եւ ո՛չ ալ մայրաքաղաքի կրթական հասանցներուն ոյժը... Այդ պետքը կշռելու իմաստութիւնը եւ անոր գոհացում տալու ջանասիրտութիւնն ունեցած է Տ. Տրդատ նալկ. Պալատ, Կեսարիոյ մախկին ստաջանըրը։ ... Բայց ինչ որ շօշափելիօրէն ճշմարիտ է ինձի համար, այն է, թէ Ս. Կարապետի վանքը, քատորդ դարու իր բարգաւաճ գոյութիւնն եւ ապագայի ըստ ինքեան ապահովուած կացութիւնը կ'պարտի այդ կողմի մարդուն, իր ամենէն քունդ հակառակորդները, ամենք նոյնիսկ որոնց համար անոր դէմ հակառակելը տեսակ մը հրապր է դարձած, կ'իտուտովանիմ այս պարագան. Տրդատ նախկուպտի վերաբերմամբ կ'իջքերը կ'ընեն Ս. Կարապետի մեծատաճն մեքս ու կ'խօսին քարերը միայն... Տրդատ նախկուպտս մէկն է այն երջանիկ մարդերն որոնց ամունը երկար առեւն կապուած պիտի մնայ կրթական նաստատութեան մը կեանքին ու արդիւնքներուն հետ...»¹⁷։

Առաջնորդ-վանահորը մտահոգել են ոչ միայն իր թեմի հոգսերն ու կարիքները կամ կրթական գործը, որպէս ճշմարիտ, կոչումին արժանի հոգևորական՝ մշտն հոգել է մակ օտար երկրներ մեկնած հայ պանդուխտների ճակատագիրը, ազգային հիվանդամոցների մյուքական-ընտանական վիճակը, եկեղեցական սպաս ու առարկաներ չունեցող եկեղեցիների և հոգևորականների վիճակը¹⁸։ Պալատի ուշադրութեանց չեն վրոպել մակ մանկապարտեզի¹⁹, որ արդէն 1897 թվականին ճաստացած է այսպիսի գոհացուցիչ վիճակի մը²⁰ և կրկին նոյն ժամանակ հաստատված իգական վարժարանի հարցերը²¹։

Չպետք է կարծել սակայն, թե իր կրթական գործունեության ընթացքում Պալյանը շրջապատված է եղել միայն համակիրներով ու աջակիցներով որոշ բուրգ պաշտոնյաներից, ինչպես նաև, դժբախտաբար, հայ կուսակցական տարրերի խմբավորումներից բաղկացած հակաուկրոյների և քանադակուների մի ողջ ռեժակ-քանակ իր «տարր» պարտքն է համարել պարտերաբար մղտել Առաջնորդի անքասիր, մաքուր ամուսն՝ կասկածի տակ ատնելով նրա ազնվությունը և հոգևոր գործչի բարի համբավը: Այդ մպատակով շրջամատուքեան մեջ են դրվել ամենատարրեր իրական և անիքական լուրեր, օրինակ՝ հեղափոխական ժիլայրի դեպքը²², օտար կրթական և այլ հաստատություններ հաճախելու արգելքը, զիջերօրինկ վարժարանի՝ Կեսարիայում կամ նրանից դուրս լինելու պարագան, այդ վարժարանում պանքի օրերը չպահելու կամ «ծոճ աղբու նման ծրուած յերերանքներ»²³ և այլն:

Այդ հարձակումներից, Պալյանը, իհարկև, չի նահանջել և իր իրավացիության ու պարտքի գիտակցությանը 23 տարի անվարան շարունակել է առաջնորդական գործունեությունը. «Պաշտօնիս և կոչումիս քերումով, ինչպէս առաջներն և մանաւանդ ազատութեան հռչակումէն ի վեր (1908, Յուլիս 11) աներկիտ, ազատօրէն պաշտպանեցի Կեսարիայ և շրջակայ գիւղերու հայ ժողովրդեանս շահերն և ազգային իրաւունքները»²⁴: Ի պաշտպանություն Տրդատ եպիսկոպոսի ժամույրում հանդես են եկել իր մակնկին և ներկա աշակերտներ, գործակիցներ, խմբագիրներ՝ Մելքոն Ասատուր, Երվանդ Երկաթյան, Լեօնտ Ստեփանյան, Մատթեոս Մամուրյան, Բյուզանդ Ջնյան, Զավեն, Արքանահ Ֆրենկլյան: Վերջինս հիշում է. «...նս ալ Պատրիարքարանի գործակատար էի, Կեսարիայ առաջնորդ ընտրուած ըլլալուն, ընդհանուր վիճակին վրայ անոր տարածած խնամատարութիւնը այս տեղէն կը դիտէի, որոյ մանրամասնութիւնը զմայրանքով արտիս մէկ անկիւնը քանդակած ըլլալուս կուգամ արտայայտել»: Այնուհետև պատմում է, թե ինչպես է Պալյանը բուրգ խոժանի հերքական ավազակային հարձակումից փրկել կեսարացի բազմաթիվ հայ ընտանիքների, նրանց անաղմուկ փոխադրելով վանք, նախապես այնտեղ անբարելով նաև քաղակահայտի պարին²⁵:

Սակայն, Առաջնորդի հանրերության քաժակը, հավանաբար, արդեն լցվել էր. նրան վարկաբեկելու նպատակով հողվածներ են տարվել բարքերն և հայաստան բարքերն թերթերում, հաճախ կանչվել է Պատրիարքարան ու դատարան՝ քացատրություններ տալու և այլն: 1909 թվականի Փետրվարի 19ին պատրիարքական տեղապահին ներկայացրել է իր երաժարականը, որ թեև միանգամից չի ընդունվել, քայց Երուսաղեմ զնալու և Վիճակից երկար ժամանակով քացակայելու առիթով օգտագործելով, Կեսարիայի գավառական ժողովը պահանջել է նոր ընտրություններ²⁶: Հետագա զրպարտություններից խուսափելու համար Պա-

լին – Երուսաղեմ մեկնելուց առաջ քաղաքային ժողովի երեք անդամների ներկայությամբ կատարել է Ս. Կարապետի գույքի և ռենցվածքի հաշվառում. «...եկեղեցական բանկարժեք անօրհնոր մեկիկ մեկիկ աչքե անցնելով, և 23 տարի առաջ իրեն յամձնուած ցուցակին համապատասխան գտան և այդ երկար տարիներու միջոցին ալ եկած բանկ նուրմեքու ցանկն ալ առեցուելով միաներուն վրայ, կնքել տուտ զանձատունն և վարժարանի ճոխ բանգարանը: Ներկայացուց նաև վանքին ու վարժարանին հայրներու ստուար տոմարները, որ պատկերացած են ամեն հաշի մամրամասնօրէն»²⁷: Անհրաժեշտ է համարել նաև դիմել ժողովրդին և ասել. «Ղրոմք որ առնելք մ' ունին իրմէ անհատապէս և կամ ազգովին, թող դիմեն իրեն, և մեկնելէ առաջ պատրաստ է վճարել ցլետին լուծան»²⁸: 1910 թվականի ապրիլի սկզբներին վարչության որոշմամբ²⁹ մեկնել է Պոլսից դեպի Երուսաղեմ՝ իրեն ճանապարհողներին պատմելով, թե ինչպես 23 տարի առաջ, երբ Ղևոնդ Մացաուդյան վարդապետի վարժունքից սրտնեղած բաղել է վանքը, վերջինին ասել է. «Հալածական կ'մնենին, քայց օր մը պիտի գամ ձեր խանգարածը շտկելու համար»³⁰: «Արևելեան մամուլ» ի խմբագրականի հեղինակի կարծիքով միակ մարդը, որ կարող էր կարգավորել Երուսաղեմի խճճված, մշտապես քննարկվող հարցը, Պալյան նպիկնապան էր³¹: Եվ մինչդեռ նա փորձում էր այնտեղ գործերը շտկել և կարգի բերել, իր հակառակողները շարունակում էին զրպարտագրելով արատավորել նրա անունը³², չնայած որ դատարանը քեւ ուշացումով, այնուամենայնիւ «...վերջապէս անպարտութեան վճիռն արձակեց, մեծ ուրախութիւն պատճառելով հայ բարձրաստիճան կրօնաւորի մը համակիրներուն և ազգին: Տ. Տրքատ Նպիսկ. քաջութիւնն ռենցած էր քայլ առ քայլ պաշտպանելու առաջնորդական իրատունքն ու առամձնաշնորհուրը: Այս հրճուսից լուրն հետագայեցաւ Ն. Սրբազնութեան, կնճիռներով լեցուն անոր ճակտին ժպիտի մշոյլ մը տալու համար գէթ»³³:

Վերջնականապես հրաժարվել է 1911 թվականին, տեղափոխվելով Մաղմիսա՝ մոր և եղբոր մօտ և մվիբվելով «քանասիլական աշխատութեանց», հրատարակութեան պատրաստելով «Հայ աշուղներ» ի տաքին հատորը և մշուս գործերը: Մինչև 1922 թ. ապրել է Մաղմիսայում, «օրերս կ'անցնեն կարդալով և գրելով», Մեպտեմբերի սկզբներին տեղափոխվել է Իզմիր, իր հետ տանելով դրամների ու մամակաղորդի հարուստ հավաքածուները, ձեռագրերն ու տպագիր գրքերը, քանախոսական, ազգագրական մյութերը, գորգերը և այն ամենը, ինչ 30 տարվա ընթացքում աշխատանքով հավաքել էր, մտածելով որ այնտեղ ամվտանգ կարող է լինել. «...քայց դժբախտարար մեր մտածումը պարսապի ելաւ. Մուսրաֆայ Քէմալի և իր անօրէն զօրքերու վարքագութեան միջոցաւ ամենամեծ հալածումի, կողպուտի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաև բոլոր

Հայերը Իզմիրի մէջ տատապանքը մեծ էր, անբողջ Հայոց քաղը կրակի տուին...», և ստիպված՝ հագնի միակ վերաբերումով վախճում է, մի քանի օր բարձրվելով՝ բաժնաւորով, մինչև որ տաւանինց օր հետո հաջողվում է հունական շոգեմակ մտել և հասնել Աթենք³⁴։ Աթենքում նրա ֆիզիկական ու հոգեկան տատապանքների մասին գրել է Հ. Տարազիրը. «Տրդատ Մրբազան, Իզմիրի աղտոն վերջ, Յունաստան ապաստանել յետոյ, Աթենքի հայ մատուռին շրջափակի խցիկին մէջ ապրեցաւ խնդրած գաղթականներու քաղմտքեան մը հետ քով քովի, անբացատրելի աղտի ու անմարտութեան մէջ, մինչև 1923 թուականի վերջուար։ Առկէ վերջն է, որ պ. Յ. Դարբինեան³⁵ յաջողեցաւ համոզել զինքը և փոխադրել վարձուած մասնատր սենեակ մը, ուր կ'ապրէր իր քրոջ և քեռորդիներուն հետ և ուր թէ՛ գոհ էր և թէ՛ հանգիստ։ ...Տրդատ Մրբազան, ինչպէս յայտնի է, տարիներէ ի վեր առանձնացած կեանք մը կ'ապրէր Մաղմիսայի մէջ, մինչև վերջին աղտոնի օրերը։ Հոս, Աթենքի մէջ ալ, մասնաւոր մինչև առանձին սենեակ մը փոխադրուիլը, քաղաքովն ընկճուած էր, ու ոչինչ մնացած էր իր վրայ մախկին գործունեայ ու կոթովի եկեղեցականնէ։ ...մասնաւոր կ'ողբար ու կը ցաւէր անտիպ մոխրացած ու կոքրուած իր գրական աշխատութիւններուն ու ինչ ձեռագրերու հաւաքածոյին ու մատենադարանին վրայ»³⁶։ 1923 թ. հուլիսի 2-ին վախճանվել է Ժամատախտից, թաղվել Աթենքում, ապա՝ վերաթաղվել Երուսաղեմում։

Ստեղծել է «Հրատարակչական միութիւն Ս. Կարապետի վանուց» անունով ընկերություն, որ ծրագրել էր դասագրքեր հրատարակել ստույգ հայտնի չէ՝ այս ընկերությունը դասագրքեր հրատարակել է, թե՛ ոչ³⁷։

Դպրոցական-կրթական գործին զուգընթաց և միաժամանակ՝ հաջորդ քայլը մատենադարանի ու քանգարանի հիմնադրումն էր³⁸, որի համար չի խնայել իր անձնական կարողությունը՝ «ուր գեղեղան էմ ձեռագիր մատեանք թուով գրեթէ հարիւր և տպագրեալ գրեանք՝ թուով հինգ հարիւր» («Արևելեան մամուլ», 1890, էջ 377)։ Կարճ ժամանակ անց ձեռագրերի թիվը հասել է հարյուր ութսունի, իսկ տպագիր գրքերինը՝ հարյուր, 1897 թվականին՝ «Վանուց մատենադարանը կ'արտունակէ այժմ իր 1500 զանազան ձեռագիր և տպագիր մատեանք, և միշտ բաց է միայն աշակերտաց համար՝ որք ըստ իրենց հասակին և ճաշակին յարմար գիրքեր կ'ընան ուսումնասիրել»³⁹։ Երազում էր իր ծննդավայրում ստեղծել Երուսաղեմի մատենադարանի մնաց հարուստ հաստատություն, որտեղ պետք է հավաքեր ձեռագրեր, հմտիպ գրականություն, հնագիտական զանազան իրեր ու ստարկաներ։ Այդ ամենը նպաստելու էր ոչ միայն ուսումնական ծրագրերին. «Երբ 1887 թուականին, Կեսարիոյ վիճակին Առաջնորդական պաշտօնն խոնարհարար ստանձնեցինք, ի միջի այլոց մտադրութիւն մ'ունեցանք մակ, նոյն վիճակին թէ՛

Վանորէից, թ՛ Ս. Եկեղեցեաց մատենադարանաց մէջ, և թ՛ անհատից մօտ գտնուած բոլոր հայերէն ձեռագիր մատենից մի ցուցակն կազմուածն կանոնադրապէս, ըստ այդի պահանջման, մասնամասն տեղեկութեամբ և ինքնորոշ յիշատակարանօք, մտադրութիւն մը՝ որ ի գործ կը դնէինք նոյն բուսականէն ի վեր, երբ առիթն կ'օգտուէինք»⁴⁰։ Այդ մտադրութեամբ պարբերականներում⁴¹ կամ առանձին պոստիկներով նա նկարագրել և հրատարակել է Կեսարիայի Ս. Սարգիս (14), Ս. Աստուածածին (25), Ս. Գեորգ (2), Ս. Կարապետ (44) և Ս. Դանիել (5)⁴², Ս. Թորոս (4), Ս. Խաչ (6), Ս. Սիոն (10) և Ս. Լուսատրիչ (2), Ս. Ստեփաննոս (9), (վերջին երեքը Չմիտնիայի վիճակ), Թալասի Վարդապետրիկեան վարժարանի, Ս. Աստուածածին (14) եկեղեցիների ու վանքերի, իր (1), ինչպես նաև մասնավոր անձանց ունեցած (8) ձեռագրերը։ Առիթից օգտվելով, Էջմիածնում եղած ժամանակ նկարագրել է Էջմիածնի Ավետարանը (հմբ. 229, այժմ՝ Մաշտոցյան Մատենադարան՝ 2374)⁴³, Պոլսի վերադարձին՝ Թիֆլիսում մեկ-երկու օր մնալով, նկարագրել է Մողմու Ս. Գեորգ եկեղեցու Ավետարանը (այժմ Մաշտոցյան Մատենադարան՝ 7736) : Երագրել էր կազմել Թ-ԺԵ դարերի Ավետարանների ամբողջական ցուցակ և հրատարակել պատկերագրող, առանձին գրքույկով⁴⁴։

Ձեռագրերի նկարագրությունից զատ և միաժամանակ զբաղվել է հայկական տպագիր գրքի, արլսահայ տպագրության պատմությամբ⁴⁵, կարևոր ճշտումներ անելով որոշ հնատիպ հրատարակությունների⁴⁶, ինչպես նաև հայերէն առաջին տպագիր գրքի քվազման հարցում⁴⁷, հրատարակել նոր, մինչ այդ հայագիտությանն անհայտ տեղեկություններ պարունակող հոդվածներ⁴⁸։ «Անյիշատակ տպագրութիւններ», «Անտիպ յիշատակարաններ և անյիշատակ տպագրութիւններ», «Հայերէն հիմ տպագրութիւնք» վերնագրերով հոդվածներ է հրատարակել «Հանդէս ամսօրեայ», «Բիւրակն», «Արևելեան մամուլ» համդեաներում։ ԿԱՊԵՏ Ժածկաճումով 1903-5 թթ. հայկական հնատիպ գրքի մատենագիտություն է հրատարակել Փարիզի «Բամասէր» հանդեսում⁴⁹, տպագրությունն անավարտ է մնացել, դրովհետև իր խոսքերով՝ «...տողագրութիւնս մեկնած էին կատակարական շրջանակին մէջ, և պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուէի. բայց փառք Աստուծոյ, զանազան ուրագումներով և պատճառարանութիւններով ազատեցայ։ Այս հարաբարտնայ ալ բաւական կարևոր գործ մըն է, կը կարծեմ... ԿԱՊԵՏ, վերջին տատն սկսեալ Տրդատ Երայ. Պալեան, Առաջնորդ Կեսարիոյ կը նշանակէր»⁵⁰։ Այս գործը, որ բաժանել է երկու հատորի՝ Ա. 1512-1800 թթ., Բ. 1801-50 թթ., և որը հետո լրացնելով հասցրել է մինչև 1900 թ., ինչպես ինքն է ասում, սկսել էր «1881 բուսականէն ի վեր, որ ժամանակ դեռ կ'գտնուէինք ի Ս. Երուսաղէմ, երբ յարգելի Ա. Երեցեանի «Պատմական տեսութիւն հայ տպագրութեան մինչև տասնևիններորդ դար» ընդարձակ յօդուածն»⁵¹

երկացաւ ի Տփղիս...» կազմել է ժամանակագրական սկզբունքով, նկատի ունենալով Ա. Երիզյանի վերոմշյալ և Գ. Զարպիանալյանի «Հայկական մատենագիտութիւն» գործերի պակասող մասերը: Մամուլից տեղեկանալով Մխիթարյան միաբան Հ. Արսեն Դազիկյանի հրատարակութեան պատրաստվող նույնաբնույթ աշխատանքի մասին և գիտակցելով այդպիսի հրատարակության հնարավորինս կատարյալ և անքեթի լինելու կարևորությունը՝ պատրաստակամորեն առաջարկել է իր օգնությունը. «...նք տյն աշխատասիրութիւնն առանձին տպագրութեամբ ի լոյս ընծայելու յոյր յունիք, այլ յառաջիկային մասմատր ամսաքերքի կամ շարաքաքերքի մը մէջ կարգաւ և ամբողջութեամբ հրատարակելու մպատակ մը միայն, որով կ'կարծենք թէ փոքր ինչ օգտակար կրնանք լլլալ Հ. Արսեն Դազիկեանի պատրաստելիք նոյնախի գործին կատարելագործման համար»²²: Գրել է նաև Իսա Յուվան ծածկանունով²³:

Հետաքրքրվել է հնագիտությամբ. հավաքել է կնիքներ, դրամներ, դրոշմադրքեր, արձամագրություններ, այն ամենը՝ ինչ կարող էր հնագիտական արժեք ունենալ, հրատարակել և փորձել է վերծանել դրանք:

Պալյանի ամբողջ գործունեությունն իր ազնիւ, սրտացալ էութունից, ներքին մղումից բխած պահանջ-ծրագիր էր: «Հայ վանորայք ի Թուրքիա» գրքի առաջաբանում խոսելով եկեղեցիների, վանքերի ու վանական հաստատությունների անցյալի գործունեության մասին և համեմատելով իր ժամանակի հետ, գրել է. «Ահաասիկ այնպիսի փաստադր վիճակէն ներկայ անկերպարան ու ցառալի վիճակին հասած հայ վանորէից, նոյն իսկ շատ համատուտ տեղագրութիւնը գրելու համար տուլուն գրիչ, դիմացկուն սիրտ և շարտասուելու աստիճան ալ այլքեր կ'ուզե՛»: Այս գործի պատրաստությունն էլ սկսել է դեռևս 1883 թվականին և անընդհատ շարունակելով, լրացնելով, ընթացքում հրատարակելով, որպես առաջին ամբողջական հատոր 1914 թվականին հրատարակել է Զմյուռնիայում²⁴: 1897-1908 թթ. «Բիզանդիոն» քեքքում²⁵ և 1906 թ. «Լոյս» համդեսում «Հայ վանորայք», «Լոր ցուցակ հայ վանորէից», «Յուցակ հայ վանորէից» վերնագրերով մաս-մաս հրատարակել է վանքերի մասին իր ուսումնասիրություն-հոդվածաշարը, ընդ որում մախ ըստ տոնացույցի խմբավորել և տասնչորս հոդվածով ամեն սրբի տոնի օրը հրատարակել է նրա անվամբ վանքերի նկարագրությունը, ապա, ընդառաջելով բարեկամ-մամակագիրների ցանկությանը, սկսել է ցանկել ըստ գավառների, որի հետևանքով որոշ նկարագրություններ երբեմն կրկնվել են:

Ինքն իր այս աշխատանքի մասին համեստորեն գրել է. «Գալով մեր այս գործին ու աշխատութեան, անկեղծօրէն կը խոստովանիմք թէ, երբեք չենք յաւակնիլ ըսելու, «պատմութիւն» կամ «տեղագրութիւն» հայ վանորէից, այլ սքարգապէս կ'ըսենք ու ըսած ենք «Հայ վանորայք», և

այն ալ մեր ծանօթութեան և կարելութեան, մասնաւոր մեր կարողութեան սահմանին մէջ համառօտակի տեղագրելով»⁵⁵։ Եկարագրութիւններն ընդհանուր առմամբ ունեն հետևյալ մտաւոր հարցակարգը տեղագրութեան, հոգևոր և աշխարհիկ շինութիւններ, ժամանակ, մարտաբազմութիւն, արձանագրութիւններ (շինարարական, նորոգման), վանական տնտեսութիւն, մշակութային արժեքներ, սրբավայրեր, ավանդութիւններ և գրավոր վկայութիւններ⁵⁷, առաջնորդների ու վանահայրերի ցանկ, ներկա (Պալյանի ժամանակի) վիճակ։ Առաջնորդի բազմազարդ գործունեութիւնը, անհրաժեշտ մյուսի և գրականութեան բացակայութիւնը, վանքեր այցելելու, անձամբ տեսնելու և ստուգելու անհնարինութիւնը խանգարել են, և միշտ չէ, որ հաջողվել է կատարել մկարագրութիւն տալ։ Այդուհանդերձ, կրկնակի մեծ է Պալյանի կատարած գործի նշանակութիւնը, քանի որ այսօր այդ վանքերը չեն սրահաւանդվել, և էինականում ակամատեսի այդ նկարագրութիւնները պահպանված միակ վկայութիւններն են ու սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն։ Այս գործի առիթով կարգն է մակ Կեսարիայի Ս. Կարապետ, Ս. Դանիել, Չմխոնիայի Ս. Ստեփանոս, Սեբաստիայի Ս. Նշան, Մարգարանի Ս. Աստուածածին վանքերի առաջնորդների գալիագանազարքեր։

Պալյանն իր բոլոր գործերը (բացի մեկից՝ «Սուրբ Երկիր») նախապես հրապարակել է մամուլում և խնդրանքով դիմել ընթերցողներին, մասնավոր, ինչպես ինքն է ասում՝ բանասեր-վանասերներին, որպէսզի ճշտեն, լրացնեն, եթէ ոչևս կարիքը կա, այսպիսով պարբերականների էջերում կազմակերպելով մի տեսակ քննարկում և երախտագիտութեամբ ընդունելով հրապարակված առաջարկները։

Պալյանի քանադապարտական աշխատանքն սկսվել է դեռևս Ստամբուլում գտնված ժամանակ՝ 1865-78 թվականներին, աշուղներին վերաբերող նյութերի հավաքումով։ Ավելի ուշ՝ Երուսաղեմում և Կեսարիայի առաջնորդական պաշտոնում ունեցածը լրացրել, ամբողջացրել է ձեռագրական, մատենագրական նյութերով և դասակարգել այբբենական կարգով։ Բանասիրտական նյութը հրապարակել է «Մաղիկ» և «Քիրական», մասամբ էլ «Արևելեան Մամուլ» հանդեսներում։ Կարողացել է հրատարակել «Հայ աշուղներ» ի⁵⁸ միայն երկու հատոր և առածների ու ասացվածքների⁵⁹ երկու պրակ, որովհետև որքան էլ մեծ էր ցանկությունը՝ ժամ առաջ հրատարակուած տեսնելու Հայ աշուղներու պատմութիւնն, բայց զայն հրատարակութեան տալու հապճեպը չը պիտի ունենամ, մինչև որ ամփոփ և կատարեալ վիճակի մը չը հասցնեմ»⁶⁰։ Սակայն եղածը երբեք բավարար չի համարել, այլ իր լայն մտահորիզոնի համեմատ կարծել է, որ պետք է գրվեն և հրատարակվեն մակ՝ Հայ դպրոցների, գրադարանների ու քանգարանների, վանքերի ու եկեղեցի-

ների պատմությունը, ռաուցիաների և գիտնականների, հոգևորականների, քիմիկների և արհեստավորների պատմությունը:

Իր կյանքի ընթացքում քազմիցս ոչաղտության է արժանացել՝ կոչվելով քարձի պաշտոնների. 1900 թ. «Ճաղողդում է Պալեան Տ. Տրդատ եպիսկոպոսի խառն ժողովոյ կողմ իրեն յանձնուած նկեղեցական ատժանայ պաշտօնը և յանձնարարուած է պատրաստ գտնուի մեկնելու իրեն համար որոշուած տեղը...», սակայն վատատրոջութեան պատճառով Պալեանը հրաժարվել է այդ պաշտոնից: 1902 թվականին եղել է Կիլիկիայի կաթողիկոսական ընտրության վեց թեկնածուներից մեկը և ստացել է ձայների առավելագույնը՝ 44 քվե, ապա վեցամուն ցանկը Պատրիարքարանի միջոցով ուղարկվել է Բ. Դուռ, որտեղ ցուցակը փոխվել է և Պալեանի անունը դուրս թողնվել: 1910 թ. ընտրվել է Տրասպիզոնի առաջնորդ, որից նոյնպես հրաժարվել է: 1911ին Երուսաղեմի պատրիարքական ընտրությունների ցանկում դարձյալ երևում է նրա անունը: 1913ին Երուսաղեմի միաբանական ժողովը որպես ընտրյալ Տեղապահ պաշտոնավարելու համար հեռագրով Պալեանին հրավիրել է Երուսաղեմ, որին ևս պատասխանել է մերժմամբ, քանի որ ընտրությունը համարել է ապօրին և կենտրոնի կողմից չվավերացված: Վերջապես՝ 1921 թվականին. «...Ս. Յակոբեանք... միասերած են իրենց պատրիարքական ընտրելեաց ցանկը պատրաստելու, որոնցմէ վերջին եռամունը կը նշանակէր իրք ընտրելի ազգ. ժողովէն ամեն. Տ. Եղիշէ արքեպսկ. Դուրեան, Գեոր. Եղիշէ արքեպ. Չիլիկիոսեան, Գեոր. Տ. Տրդատ արքեպ. Պալեան, երեքն ալ ներսէն... ու երրոյսը՝ կնսարեան իրահամարժակութեամբ և պսակեալ փորձառու ծեղութեամբ թէ՛ վանքին, թէ՛ այտաքին իյաց և խորհրդոց»⁶¹:

Կանոնավոր մամակագրություն է ունեցել Պատրիարքարանի, քերթերի ու ամսագրերի («Միլագամիդոն», «Միլարակն», «Մատիկ», «Արևելեան մամուլ», «Հանդես ամսօրեայ») խմբագիրների⁶², Կ. Բասմաջյանի, Ն. Ալիմյանի, Վահան Իսպէլէրյանի հետ, որից քիչ քան է պահպանվել՝ միայն ամիթով հրատարակվածները:

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանը, ակամատեսների վկայությամբ, ունեցել է պատկառելի արտաքին և համեստ քննադրություն. չի սիրել ցուցադրական մեծարանքներ, երբևէ թույլ չի տվել իր նկատմամբ հանդիսավոր ցույցեր, ամեն ինչի մեջ սիրել է պարզություն՝ «և ամէն քան իր իրական վիճակին մէջ տեսնել ու ցուցնել կ'ուզենք առանց շոնդալից հանդէսներու, զոր ո՛չ կ'ընենք և ո՛չ ալ ընել կ'հրամայենք, քայց ընողներուն ալ արգելք չենք զլար: Ի՞նչ ընենք, չենք կրնար շեղիլ մեր այս ընթացքէն, և այս ալ մեզ համար թե՛ղ պակասութիւն համարուի, հոգ չէ»⁶³: Իր մեջ ներդաշնակորեն համատեղելով հոգևոր հովիվի, վարդապետ-ուսուցչի, քանահավաքի, հնագետի, ձևագրագետի ունակությունները, միասնա-

մայն իրականորեն պատկերացրել և համեստորեն գիտակցել է իր արածի մշամակությունը. «Մենք այսպիսի հրատարակություններով, ինչպես ըսած ենք ժամանակին ալ, ուսումնասիրութիւն մը տուած ըլլալու յասակնութիւնը չունինք երբք, այլ ցամկ մը, կամ թէ ըսենք՝ անուաչ աստղծ մը, սա համազումով թէ՛ ապագային կարող ու եմուտ գրիչներու միջոցաւ տաչուելով, յղկուելով և ընդարձակուելով, փայլուն ու կատարեալ գործ մը կ'արտադրուի, որուն մենք ալ շատ փոքրիկ ծառայութիւն մը ըրած կը համարուինք»⁶⁴.

Գրական գործունեության ամբողջ ընթացքում Պալյանը հրատարակել է միայն ինն անուն գիրք՝ «Սուրբ երկիր. Նկարագրութիւն Ս. Երուսաղէմի» (1892), Կեսարիայի ձեռագրացուցակները (1892, 1893, 1897), Հայ աշուղներ (1911, 1912), Առածներ (1912), Հայ վանդապը (1914) լակ 1890–1921 թթ. պարբերականների էջերում ցրված՝ մուտ երկու հարյուր հոդված: Ունեցել է բազմաթիվ անտիպ գործեր (ուսումնասիրություններ և բանասիրտական մշտք) որոնք թերևս անդարձ կորած են գիտության համար՝ Եկեղեցական միաբանք Ս. Երուսաղէմի, Վիճակ Կեսարիա, Առակներ, Հեքնաթմեր, Ժողովրդական առածներ (հայերեն, թուրքերեն), Հայկական սովորություններ, Բուսական, կենդանական բառեր, Բառարան աշխարհարարի համար, Բառարան – «Գովառական բառեր Կեսարիայ և շրջակայ իայ գիւղորէից», Ինքնակենսագրություն, «Հավարածոյ երևելի եկեղեցական և աշխարհական անձանց ստորագրութիւնների ու կնիքները», մասնավորապէս՝ Պեգճյան, Տյուգյանց, Նորատոմկլան ամիրաների:

ԳՆԱԵԼԿԱԾ

1. Տ. Պալյանի մամակը Կարապետ Բաանջյանին
1891 մայիս 21, Կեսարիա

Ազնուաշուք Կարապետ էֆ. Յ. Պատմաճեան, ի Կ. Պօլիս

Շնորհակալութեամբ ընդունած եմ Ձեր Ապրիլ 21 բուակիր մամակն. հատաչելով կարդացի Ձեր ազգային հին ձեռագիրներու մասին զրածներն ու սակայն որբալով եւ լալով պատահած էի ես եւ ժամանակին այնպիսի զրչագրաց, որոց ճակատէն, եզերքէն, խորաններն, եզրագալղերն, գաբոյագրերն երեւելի գեղարտեսուք, զամազան ձեղքեր մկրատած համած եմ:

Պատահած եմ այնպիսի զրչագրաց՝ որոց սկիզբէն եւ վերջէն հանդերձ յիշատակարանօք թղթեր համած եմ:

Պատահած եմ այնպիսի զրչագրաց, զորս եկեղեցեաց, վանօրէից, եկեղեցականաց տանց մի մի անկխմներու մէջ փաշխներով թեմաուրո-

ւած եւ իբրև անյարգ բան նետուած եւ ցեցերու կեր տղած էին, քայքայուելու, փճանալու, փտանալու աստիճանին հասած:

Պատահած են այնպիսի գրչագրաց զոքս պատու եւ քարեպաշտ կամայք, իրեանց պանիրի ելն տիկերուն վրայ իբրև կափարիչ կը գործածէին, օրհնութիւն համարելով որպէս զի տիկերու մէջ գտնուած իրերը չպակսին. հազիւ եւ շատ դժուարութեամբ առած են օրհնակելու համար, եւ ապա առանց նոցա քարեպաշտութեան դպչելու՝ համոզած են իբրև անզին զանձ պահելու զայնս, եւ երբեմն ալ օրհնութիւն տալով կամ միտքապէս օրհնելով գնած են՝ վանուցս քանգարանին մէջ դնելու համար:

Եւ սակայն մեծ մխիթարութեամբ մտել պատահած են այնպիսի գրչագրաց, որք մաքուր պահուած եւ մինչև ցայսօր եւս մաքուր կը պահուին, թէ՛ Ս. Եկեղեցեաց եւ թէ՛ մասնաւոր Վանորէից մէջ: Ունին քառական հնութիւնք, զեղարուեստք, պատուական զիր եւ այլն, եւ այլն:

Պիտի շարունակեմ զքեզ Շաղիկ պատուական լրագրոյն մէջ իմ տեսած ձեռագրաց մասին, եւ սակայն զբաղմանցս պատճառաւ հազիւ պիտի կարողանամ ամիսն մի անգամ զքեզ:

Այս մասին ուրիշ առթիւ առելի երկար զրելու խոստանալով՝

Մնամք միշտ աղօթարար

Առաջնորդ Հայոց Կեսարիոյ

ՏՐԴԱՏ ՎԱՐՎԱՊԵՏ ՊԱԼԵՄՆ

«Շաղիկ», Ա. տարի, 1891, հոբ 39, Յունիս 8, էջ 4:

2. Պատճեն հրատարակելի Կեսարիոյ առաջնորդին (Կեսարիա, 19 Փետր. [1909 թ.])

Գերաշնորհ Տ. Յովհաննէս Ա. եպսկ. Արշարունի, պատր. տեղապահ եւ նախագահ Կեղք. պատկ. ժողովոյն ի Կ. Պոլիս

Կուսակրօնութեանս ամբողջ շրջանին, իբրև յետին պաշտօնեայ Հայաստանեայց Ա. եկեղեցոյ, որք տարի Ա. Նրոսաղէմի Ա. Յակոբեանց վանքը եւ շուրջ քսան երկու տարիներ անընդհատ առաջնորդական պաշտօնով Կեսարիա գտնուած եւ կարողութեանս համեմատ ծառայած են Ազգիս ու Եկեղեցոյս: Եւ շարունակեցի այս պաշտօնը առանց երբեք յուսահատելու այլեւայլ խոչընդոտմեր: Պաշտօնիս եւ կոչումիս քերտումով, ինչպէս առաջնեքն եւ մասնաւոր ազատութեան հռչակումն ի վեր (1908 Յուլիս 11) աներկիւղ, ազատօրէն պաշտպանեցի Կեսարիոյ եւ շրջակայ գիողերու հայ ժողովրդեանս շահերն եւ ազգային իրաւունքները: Այս պատճառաւ մղեալ իմամներու եւ իրենց անձնական շահերն եւ պաշտօններն զրկուած զանազան թուրք տարրերու եւ մասնաւոր էին ռէժիմի մնացորդ թուրքերու խիստ հաղածամերին ենթարկուեցայ, քանի որ հայ ժողովրդեան իրաւունքները կ'պաշտպանեմ եւ քանի որ կ'հակառակեմ իրենցմէ ոմանց կրկին պաշտօնավարութեանը կատախարութեան շրջանակին մէջ, որք վերջին օրերս յաջողեցան ամէն հնարքներ ի

գործ դնելով տնտեսական դատարանին հրահրագիր (ճշգրտման) մը եւս համեղ տուին ինձ զե՛ն, որ հաղորդուեցաւ այսօր: Փետրուար 23ին պիտի ենթարկուին հարցաքննութեան, մամրամասնութիւնը քննական է, որ պիտի հաղորդեմ Չերդ Արքագնութեան, քայց ակնյայտ կ'երեւի թէ միշտ պիտի հալածուին յիշեալ հին ռեժիմի պաշտօնեաներէ եւ նաեւ անոնց համամիտ բարք խուժանէն, հետեալաբար այդոսքին հալածանքներու արդիւնք եղաւ այս անօրինակ վիճակը, այն ալ այս ներկայ ազատութեան օրհրուն, կը հարկադրէ զիս վերջնականապէս հրաժարիլ Առաջնորդական պաշտօնէն եւ մնացեալ կեանքս անցրնիլ ու եւ վանքի մը մէջ:

Կ'լանդրեմ եւ ջերմագիտս կաղաչեմ Չերդ Արքագնութեան եւ Կեդր. Պատկ. Վարչութեանէն, որ բարեհաճիք ընդունիլ ներկայ վերջնական հրաժարականս եւ հրամայել անմիջապէս ինձ թէ՛ որսւ յանձնմն Կեսարիայ առաջնորդականի, Ս. Կարապետ վանուց եւ վանքի վարժարանին 20 տարուան մանրամասն հաշիւները, քանի որ ո՛չ մէկ ազգ. ծառայ (կրօն. քաղ. եւ ընդհ.) զոյսթին չունի այսօր Կեսարիայ մէջ, զի գործէ քաշուած են վերջերս, իրենց մասին եւս տեղի ունեցած անիրաւ եւ անոնելի զանգատներու պատճառաւ:

Խոնարհ ծառայ՝ ՏՐՂԱՏ ԵՊԱԿ :

«Բիւզանդիան», 1909, հմր 3. 781, (4-17/Գ), էջ 3:

3. Տ. Պալյանի մամակը ժառանգաւորաց վարժարանի և իր սան, առամնարույժ Վահեան Իսպէլէրյանին. Նամակ առ Պ. Վահան Իսպէլէրյանի Վիեննա, 29 Յունուար 1923, Աքէնք, Հայոց եկեղեցի.

...«Եւ 1922 Սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները, Մաղնիսայէն Իզմիր իջած էի նորօրս մէկ տունը քնակելու համար, կարծելով թէ Մուսթաֆա Քէմալը իմ գալու իսկ ըլլայ, Իզմիրի մէջ որեւէ դէպ չը պատահիր ու հանգիստ ժամանակ կ'անցրնենք, քայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարապի ելաւ. Մուսթաֆայ Քէմալի եւ իւր անօրէն զօրքերու վայրագութեան միջոցաւ անեմանեմ հալածումի, կոտորատի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր Հայերը. Իզմիրի մէջ տասնապանքը մեծ էր, ամբողջ Հայոց քաղը կրակի տուին Քէմալի զօրքերը, կարգը նոր մեր քաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուներու կ'ընէին, երեք չորս օրօժօպիլ քերն տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ զոյքերս զորս քերած էի Մաղնիսայէն, դրամներս, մամակադրուցի մեծ հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական հաւաքածոյներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պնակէտ, յաւչ եւ ամբողջ հագուստներս ու զգեստներէններս, թրքեայ եւ մագաղաթեայ հին ձեռագիր եւ 600 հատ գրութարանի տպագիր գիրքերս, նորօրս 40 պարկ լամպիլը եւ տանը գոյքերը եւն. այդ օրօժօպիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ հայ տուներու

ալ, որուն վրայ առիպուեցայ առանց տեսնելու տունն փախչիլ աղտոտ միակ վերարկուով մը. այսպէս փողոցէ փողոց քանի մը օրեր առջին անոյին միայն հաց ուտելով թափանդել յետոյ, վերջապէս քարափի վրայ տուն մը մտանք հանգստանալու համար. տասը տասնեակից օր վերջը շատ դժուարութեամբ յունակամ շոգեմատ մը մտանք եւ հասանք Աթէնք, թէև օր մըն ալ զիս քանտարկեցին Իզմիր:

Այժմ երեք ամիսներ ի վեր կը մնամ Աթէնք թշուառ վիճակով, իմ այս վիճակս լսուելով Երուսաղէմէն, Կ. Պոլսէն, Բարիզէն, Եգիպտոսէն օգնութեան փոքր ինչ նպաստներ դրկուած են, որով այժմ քիչ շատ հանգստութիւն մը ունեցայ, չը պիտի մոռնամ այդ քարիքները, որ կ'ըլլան ինձ: Աթէնքի հայոց եկեղեցոյն մէկ սենեակին մէջ այժմ օրերս կ'անցնեմ խեղճ քրոջս հետ, որ կերակուրս կը պատրաստէ, որովհետեւ նորայրս Իզմիրի մէջ կոթսուեցաւ, իր մէկ փեսայով:

ՏՐԴԱՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱԼԵԱՆ

Ծ. Գր. - Եթէ կարելի է, այս մանակիս անբողջ պարտնակութիւնը հաղորդէ Վիճմնայի Մխիթարեան վանոց միաբան Հայր Ներսէս Ալիմնամին: Նոյն»:

Հատուածական հրատ. Ն. Ալիմնամի՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1923, էջ 551-2:

AVETYAN KARINE

TRDAT ÉVÊQUE PALEAN (1850-1923)

Né en 1850, 30 Septembre à Césarée au village Talas. Il a commencé ses études primaires à l'école Vard-Patrikian. Il a travaillé à l'usine cotonnière les frères de Palloxian. Inattendu il a décidé devenir spirituel et il est parti à Jérusalem.

1879-1887 il était un membre du congrégation de Jérusalem et il a dirigé la poste de traducteur en chef et en même temps comme comptable et un inspecteur du imprimerie et bibliothèque.

De 1887-1910 il est chef du diocèse de Césarée, et il a tiré une grande attention pour l'enseignements et l'éductions et il s'est occupé par les travaux scientifiques. Il a rassemblé les matériaux archéologique et folkloriques.

Il a publié des livres: "Saint Pays et descriptions de S. Jérusalem", Catalogue des manuscrits de Césarée, Les fables, Couvents arméniens. En même temps de 1890-1921 dans les périodiques il a publié près de 200 articles. Il a eu de nombreux travaux exclusives.

Au mois de Septembre en 1922 après les envahition des turques de Zmurnia il est parti à Athènes, où au mois de Juillet en 1923 il est mort. Au mois de Septembre en 1928 il a été réenterrer à Jérusalem.

Il a été publier sous les pseudonymes Capete et Issa-Juvan.

1. Կան զանազան աղբյուրով հրատարակված՝ Տ. Պալյանի կենսագրականներ (երևի լակտացիոն՝ Ա. Ալազյանի, Պատմություն հայ Կեսարիոյ, Կ. Ա. Գառնի, 1937, էջ 945-56), իստիստիկա՝ Մանուշակյաններ, սակայն մեր չարադրամը էիննված է նրա տարսգիր գործերի մատենագիտությունը կազմելու ընթացքում թերթատած մամուլի հարստ մյուսի վրա:
2. Հոր հիշատակին և մտք մախրված «Հայ աշուղներ» գրքի ընծայականում գրել է «Մայրիկ, եթե չը տեսար ցու որդիդ Աշուղ, որոն գործը ժողովրդեան հետ է, և որ ժողովուրդին ամեն իստեբում մեջ մտած, իր գործիքի թելովով, իր յոզիկ էրգեբում ռ խօսքերով, անոր սքսի թելերը կը թբբացնէ. տեսար հոգևոր Աշուղ, Քանաճայ, որ միևնոյն պաշտօնն ունի ժողովուրդի մէջ»:
3. Տրդատ վրդ. Պալյան, Մտքը երկիր. Եկագագուտիոն Մտքը երտաղէմի և սրբազան տեղեաց, Կ. Ա., երկու խօսք, Կ. Պոլիս, 1892, էջ Ե.:
4. Ա. Ալազյանյանը Տրդատ եպ. Պալյանի մանսխտականում («Վերջին լուր», 1923, No 2858, էջ 4) հիշողութեանց այդ ժամանակամիջոցը համարում է 1884-1908 թվականները. «Դժբաղդարար ի վիճակի շնն օգտուելու այն ճօրերն, որ նոյնիսկ հանգուցեալէն քաղած էլ, և ուր մանրամասնօղէն նշանակեալած էին իր բոլոր պաշտօնները և անոնց թուականները: Ինչ որ յիշողութեանը կը յիշեմ անոնց է որ գիրքի կ'անոնն»:
5. Հ. Ուղտըլեան, Կ. Արրսիսման, Կեսարիոյ Ա. Կարապետի վանքը. Բարձրագոյն վարժարանը և Տրդատ եպ. Պալյան. Կեսարիոյ ատագնորդական արտոը և ատագնորդներ. - Ընդարձակ տարեցոյց, Կազմեցին Մ. Չոսիսման, Թ. Ազատեան, 1928, էջ 240:
6. Հիմնական կանոնը և ծրագիր ուսմանց Մատենագատրոսց վարժարանի Ա. Կարապետի վանոց ի Կեսարիս, իստատուեալ 1888, Մայիս 1: Ունեցել է երեք նշատագակտոթյուն, հայտնի է երկուսը՝ Ա. Տայ. Գ. Պաղտատոյեան, Կ. Պոլիս, 1894, 42 էջ: Բ. անյալ: Գ. Իզմիր, տպ. Մ. Մամուրեան, 1897, 44 էջ. տե՛ս Ա. Ղազիկեան, Հայկական մոր մատենագիտութիւն և հանրագիտաբան հայ կեանքի, Վննետիկ, 1909, էջ 1565:
7. Ընդարձակ տարեցոյց, էջ 245:
8. Դժվար չէ կտանել իհարկե, թե ինչ նպատակ է հետապնդել այդ որբանոցի քաջանը, որտեղ հայ երեխաներին արգելում էր հաճախելու հայկական և կեղեցի, վիրավորվում էին նրանց ազգային դավանական զգացումները. տե՛ս «Բիզգանդիոն», 1897, No 190, էջ 1 (Ազգ. գործերն ի Կեսարիայ), No 197, էջ 3 (Ազգային լուրեր), No 201, էջ 1-2 (Թարսասի որբանոցը):
9. Տրդ. վրդ. Պալյան, Որբանոց-կրթարան Ա. Կարապետի վանոց Կեսարիոյ. «Բիզգանդիոն», Ա. տարի, 1897, No 221, էջ 1:
10. Նայն տեղում, էջ 1:
11. Տե՛ս «Բիզգանդիոն», 1897, No 262, Ազգային լուրեր, էջ 3:
12. Տե՛ս Ռ. Ձարդարեան. Ա. Կարապետի վարժարանը և Տրդատ եպիսկ. Պալյան. - «Արևելեան մամուլ», 1904, էջ 586-9, 610-15: Թ. եպիսկ. Գուշակեան. Մամուլ վերլիչումներ. Սերատոիայէն Էսկիշէիիր (1913 6-12), «Բիզգանդիոն», 1914, No 5272, էջ 1, No 5274, էջ 1, No 5280, էջ 1, No 5286, էջ 1,

No 5304, էջ 1, No 5313, էջ 3: Ա. Ալալյանի մասնակցությունը հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, հ. Ա, 1937, 945-56: Վ. Թէրեան. Կեսարիա երթողութիւնը և քննարկումն օրագիր մը (1913 Մնացործներ - 1914 Յունաստան), Ս. Կարապետի վանքը և վարժարանը. «Մոլորակաբան», 1921, No 811, էջ 4, No 813-16, 818-22 և այլն:

13. «Բիզանդիոն», 1900, հմբ 1004, էջ 3 (Ազգային քրոնիկ). տե՛ս նաև ճոյն համարի խմբագրականը, որտեղ Պալլան հոգևոր առաջնորդի իրական նկատարները տարուց հետո կա՛ր. «...Այս անգամ ալ զանազան վանքերու մատակարարութիւնը միացուցեր է և իրարամիջ վանքի մէջ տեղոյն միջոցներուն համեմատ դպրոցներ բացեր է, զորս իրարու մէջ աստիճանադիր և իրարու կապակցեր է: Ահա մարդ մը, որ խելք ալ ունի, ձեռներեցութիւն ալ ունի և ճշմարտապէս կ'հասկնայ Առաջնորդի մը պաշտօնին թէ՛ վարչական կամ մատակարարական և թէ բարոյական պահանջումները: Կեսարիոյ դպրոցներն երբեք անիկ աղէկ վիճակ մը ունեցած չէին և երբեք տոհմային լիզում ու դպրոցիւններն անիկ յարգ վայելած չէին ինչ, հակառակ ժամանակին անտրական և երկնագործական ամենաբարձր հանգամանքներուն և տիրող դրամական անկեղծութեան» (Ի՞նչ կընեն մեր առաջնորդներ, էջ 1):
14. «Բիզանդիոն», 1903, No 2103, էջ 1:
15. «Արևելեան մամուլ», 1904, էջ 288 (Լրագր):
16. Տե՛ս «Բիզանդիոն», 1912, No 4682, էջ 2՝ «Տրդատ եպիսկոպոսի Կեսարիոյ առաջնորդութեան օրով հաստատուած և գաղտնի կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց վիճակին հասած Ս. Կարապետի վարժարանը հառանաբար օր մը փակուելու վիճակին աշտի հասնի այ՛ն կուսակցական գործիչներուն ձեռքով, որոնք Տրդատ եպիսկոպոսի հրաժարման առջիկ տեղին և Կեսարիոյ ազգային և կրթական գործերն իրենց ձեռքին մէջ առին: Ս. Կարապետի կրթական հաստատութիւնն, որ այնքան կարող աշակերտներ տուաւ, այսօր պարտի մէջ կը տապալուի»:
17. Տե՛ս «Բիզանդիոն», 1914, No. 5304, էջ 1:
18. Տե՛ս Տ. վրդ. Պալլան. Արժագանգ Կեսարիայէն. - «Բիզանդիոն», 1897, No 63, էջ 1, No 72, էջ 3, No 80, էջ 3, ելն. նաև՝ «Բիզանդիոն», 1898, No 454, էջ 2, թիւ 459, էջ 2 (Ազգային քրոնիկ): Իսկ ճոյն թերթի Հունվարի 20ի խմբագրականը՝ «Առաջնորդներ» վերնագրով՝ «Իր պարզութեան մէջ շատ զեղեցիկ և անապատելի է գտնում Պալլանի պահվածքը, «տրեփեալ հոն հասարակիցը՝ ո՛ր և է նպաստ հազի կրնար բաւել տեղոյն աղքատներուն», կեսարացիների համար ուղղակի բարեբախտություն է համարում այդպիսի հոգատար առաջնորդ ունենալը և ավարտում է՝ «Այսպիսի եկեղեցականներու շարժում պետք ունին Ազգն ու Եկեղեցին» (թիւ 65, էջ 1):
19. Տե՛ս [Ք. Զէլեան] Խմբագրականը՝ Ոչ հայախոս վայրեր. - «Բիզանդիոն», 1897, No 86, էջ 1:
20. Ս. Կարապետի առաջին շրջանավարտներից Ներսես Ջ. Տ. Մտեփանյանի կարծիքով՝ «Կեսարիոյ առաջնորդական աբոտն առաջին անգամն է, որ կը տեսնէ այսպիսի գործունեայ և քանիքուն առաջնորդ մը, կը յայտնենք մեր խորին նրախաղաղութիւնն անարժանաբար և կը խնդրենք, որ ընդունի ազնուաբար». տե՛ս «Արևելեան մամուլ, 1897, էջ 310: Առաջնորդի ցամբերի ակնհայտ արդյունքն է եղել նաև այն, որ «...տաճկախօս քաղաք մը» Կե-

- տարիան «այսօր կը մրցի հայախաւս զարգացած կեդրոններու հետ...» (Ղ. Խալկոնց, Բիւրական, 1899, էջ 322-3) :
21. «...Աղբիւանց վաթսօտարանն զատ, թև մամկազարտեզ այ ոսկինք, բայց յատուկ շէնք մը չունէինք, տարիներ է ի վեր վարձքով կրթումէր տեղ մը... Վերջին օրերս Առաջնորդ Սրբազան Հօր ստիպման ու յորդորանալով վրայ երկը եկեղեցեաց բաղական խորհուրդներն միանալով, մամկազարտելի համար յատուկ և շատ յարմար շէնք մը գնեցին...», որ այժմ փոխադրուեցան հարիւրէն անկի փողոցիկներ...», տե՛ս Տաւն, Գաառայիս բրունիկ՝ Կե-տարիա. - «Քիզանդիոն», 1905, No 2585, էջ 1:
 22. Հնչակեան Ժիրայրի՝ Ժամանակին մեծ աղմուկ համած մահապատիժն ու քաղումը. Պալլամին ճեղագրում էին քաղման ծես շխտարելու համար, մինչդեռ Ժիրայրը մահապատիժը առաջ ինքն էր մերժել առաջնորդի ուղարկած քահանայի ծառայությունները, անհրաժեշտ էր ինքը բողոքական է:
 23. Սեյրն Ասատուր. - «Աղբիւն յոր», 1923, No 2847, էջ 4:
 24. Տե՛ս Տրդատ եպիսկոպոսի երաժարականը՝ «Քիզանդիոն», 1909, No 3781 (4-17/9), էջ 3:
 25. Տե՛ս Ա. Ֆրէնկեան. Կեաւորոյ առաջնորդը. - «Քիզանդիոն», 1910, No 4209, էջ 1. ենթադրում է, որ գանգառվողները մեք կարող են լինել թերևս - նաև տնայն իր ազատամենրից:
 26. Այդ բոլոր իբրաբանությունների մեք եղել են շատ մութ ու կասկածելի կե-տեր՝ գալիստական ժողովի ապօրինի ջնտրությունները. Առաջնորդին դա-տական ծանուցագրեր ուղարկելը, Պատրիարքարանը չըզանցելով և ա-տանց վերջինիս հրահանգի առաջնորդական ջնտրություններ կազմակեր-պելը և այլն: Սակայն պարզ է, որ այդ ամենը արվել է Պալլամին հետագնե-լու նպատակով:
 27. Սեյրն Ասատուր, Կեաւորոյ առաջնորդը - «Քիզանդիոն», 1910, No 4. 071, էջ 1:
 28. Նոյն, տե՛ս «Քիզանդիոն», 1910, No 4. 072, էջ 1:
 29. «...Վարդութիւնը փոխամակ ամսականաւոր նոր պատուիրակ մը դրկելու, այս պաշտօնն յանձնեց Տրդատ Սրբազանը, որ Երուսաղէմի վարչական և մատակարարական գործերում, ինչպէս նաև Ղևոնդ վարդապետի մեքնա-յութիւններուն ճօտն տեղեակ ըլլալով, զնոյնիս խոտրին տրտած վերջին հարաւան է այս. տե՛ս «Քիզանդիոն», 1910, No 4095, էջ 2:
 30. Տե՛ս «Քիզանդիոն», 1910, No 4. 096, էջ 2:
 31. Մ. Մ. Ռ. Խմբագրական. - «Արևելեան մամուլ», 1909, էջ 7: Իսկ հետո համա-բում է պատրիարքական արտի ամենատարնայ թեկնածու՝ «Այս միջոցն տարբեր ելք մը չենք տեսներ վանքն փրկելու և զայն հիմն մարտիւ հա-մար» :
 32. Տե՛ս «Քիզանդիոն». - 1910, No 4181, էջ 1, No 4201, էջ 1, No 4232, էջ 2:
 33. Սեյրն Ասատուր, Կեաւորոյ գործեր. - «Քիզանդիոն», 1910, No 4. 181, էջ 1, No 4180, էջ 2, No 4204, էջ 2, 4205, էջ 2 (Հայ ազգային յորեր) :
 34. Տե՛ս Տ. Պալլամի նամակը Վստան Իսալէլեյանին. - «Հանդէս ամսօրիայ», 1923, էջ 551:
 35. Յ. Դարբինյան՝ «Մաղիկ» հանդիսում երազարարել է ճեազրերի նկարազ-րություններ (Գաառայ, Մ. Աստվածածին եկեղեցի):

36. Յ. Տարազիր, «Անգլեստ Տ. Տրդատ եպիսկ. Պաղեանի. — «Արև», Կահիրե, 1923, No 176, էջ 1:
37. Այստեղանդե՞ն, երկու զբոյնի տպագրվել է որպէս «Հրատարակութիւն Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանոց ժառանգաւորաց վարժարանի» 1. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Յոսրոբիա, հ. Ա, Կեսարիոյ վիճակ, Կոստանդնուպոլիս, 1892: 2. Նշանագիրք Հայոց, Վիեննա, 1898: Ըստ անտղղակի մի տեղեկութեան («Հանդէս ամսօրեայ», 1898, էջ 121) եղել է ևս մեկը. «Հիմնական կանոնք և ծրագիր ռամանց ժառանգաւորաց վարժարանի...» զորի 1897 թ. երբորդ հրատարակութեանը, որ Հայաստանի գրադարաններում չկա, մկարագրութեանը տե՛ն Ա. Պաղեանի, Հայկական մոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի, Վենետիկ, 1909, էջ 1565:
38. Մամուլում հրատարակված շքարեականում գրում է. «... ունիմ մի մտիրական նպատակ, որով պարտք կզգամ հրատիրել ամէն դասակարգի ազգայնոց քաղցր ակնարկը վանուցս նորակազմ թանգարանին վերայ, խնդրելով որ ամէն աստիճանի նշանատը անձինք ազգին, գրագետք և հեղինակք իրենց հեղինակութեանց նուշներով, լրագրապետք, գրավաճառք և տպագրապետք տպագրեալ ամէն տեսակ հին ու նոր, հայերէն և այլ լեզու գրեանց ծառայենրով և կարող ազգայինք ալ գրականութեան և թանգարանի պատշաճ ընծաներով, պարբերական հանդէս և լրագիրներով, ազգասիրաբար օժտեն նոր թանգարանն Սբրոյն Կարապետի վանուցս...» տե՛ն «Արևիկեան մամուլ», 1890, էջ 378:
39. Տ. Վրդ. Պաղեան, Չրատր տղոց կրթարան Ս. Կարապետի վանոց Կեսարիոյ. Կեսարիոյ առաջնորդին նամակն առ «Քիզանդիոն». - «Քիզանդիոն», 1897, No 254, էջ 1-2:
40. Տ. Վրդ. Պաղեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. Ա., Կեսարիոյ վիճակ, Տնոր Ա., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սոսր Սարգսի վանոց ի Կեսարիա, Կ. Պոլիս, 1892, էջ 7 (Նախարան) :
41. Չեռագրի մկարագրութեան առաջին փորձը տպագրել է Կ. Պոլսի «Մարիկ» հանդեսում 1891 թ. այնտեղեւն. «Հանդէս Ամսօրեայ», «Արտ», «Քիզանդիոն», Ձմրուտնիայի «Արևիկեան Մամուլ», «Կախիմ» հանդեսներում:
42. Ս. Կարապետ վանքի հավաքածուի մկարագրութեան մասին տեղեկ է եղել Ն. Ալիմյանը, որ դեռևս 1908 թվականից խնդրել է որպէսզի մաս մաս հրատարակելու համար Պալյանն ուղարկի «Հանդէս Ամսօրեայ» ին, մանավանդ որ՝ ինչպէս ինքն է խոստովանել, «...առանձինք ծախք ընելով առանձին հատորով ի լոյս ընծայելու միջական կարողութիւնը չտանին» : 1921 թ. Դեկտեմբերին միայն սկսել է ուղարկել և Ալիմյանին գրել է. «Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանոց 1888 թուականին նոր հաստատուած մատենադարանին մէջ, հնոգիտե՛ս հասցած էի 160էն անիի հայերէն ձեռագիրներ, որոնց օրը օրին ցուցակագրութիւններն ալ կ'ընէի, ինչպէս լրած եմ նաև միւս վանքից և վիճակին ամէն եկեղեցեաց ու անհատներու մօտ գտնուած ձեռագիրներն, որոնք 500 հատէ անիի են: Այս ամէն աշխատութիւններու ցուցակն այժմ քովս եմ, զորս հնոգիտե՛ս կ'ուզեմ հրատարակել Հանդէս Ամսօրեայի մէջ: ...Նախ ուզեցի Ս. Կարապետի վանոց ձեռագիրներէն ակսիլ». տե՛ն «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 554-5: Նկարագրութեանը (ընթացմանը 48 ձեռագրի), հրատարակվել է «Հանդէս ամսօրեայ» ի 1959-60 թվականն-

- րի համարմբում, իսկ ծնող առանձին «Յուցակ հայերն ձեռագրաց վանոց Ս. Կարապետի և Ս. Դանիելի ի Կեսարիա. Կազմեց Տրդատ եպ. Պալեան», Վիեննա, 1963:
43. Առաջին ամբողջական մկարագրությունը տես «Մառիկ», Բ. տարի, 1892, • 37, Յունիս 27, էջ 434-6: Գրեթե միաժամանակ Հ. Բառնարսա Պիլեզիկյանը բարգմանել է Բ. Մարչիպոլսկո՝ էջմիածնի Ավետարանի մանրամասնությունը նվիրված գերմաներեն ուսումնասիրության (Վիեննա, 1891) քննարկակ հատվածներ՝ տես «Հանդես ամսօրեայ», 1891-1892:
 44. Հրատարակել է երկու հոդված՝ «Հայերն ձեռագիր անտարանը Թ-ԺԵ. դարերու. - «Բիզանդիոն», 1908, No 3551, էջ 4, No 3557, էջ 4:
 45. Հայ մամուլը Կ. Պոլսոյ մէջ (1567-1850). տես «Բիզանդիոն», 1905, No 2560, էջ 1:
 46. Տես «Հանդես ամսօրեայ», 1922, էջ 508, «Արևելեան մամուլ», 1905, էջ 936-7, «Բիզնակն», 1900, No 1, էջ 3-5:
 47. Տ. Վրդ. Պալեան, Հայ տպագրութեան ամենահին երախայրիք մալ. - «Հանդես ամսօրեայ», 1894, էջ 357-61:
 48. Տ. Վրդ. Պալեան, Զարոթին քահանայ Շմառնեանի վրայ նորագոյն տեղեկութիւններ, Տէր Զարոթին Շմառնեան քահանայի վրայ նորագոյն տեղեկութիւն մըն ալ. - «Հանդես ամսօրեայ», 1895, էջ 116-7, 1896, էջ 310-1:
 49. Տես Յուցակ հայերն ինն տպագրութեանց 1513-1850. - «Բանասէր», 1903, էջ 203-7, 1904, էջ 47-51, 1905, էջ 59-62, 106-10, 145-50, 280-6, 325-7:
 50. Տ. եպս. Պալեանի նամակը Ն. Ալիմյանին՝ 1908 թ. 24 Նոյեմբ. տես «Հանդես ամսօրեայ», 1923, էջ 556:
 51. «Փորձ» (Թիֆլիս), 1881, No 4, էջ 1-32:
 52. Տ. եպս. Պալեան, Ազգային նկրտիք. Յուցակ հայերն ինն տպագրութեանց. - «Բիզանդիոն», 1901, No 1372, էջ 1: Այդ առիթով «Բիզնակն» ի խմբագիր Դ. Մարգարյանը գրել է. «...քանքարաբացոյց մը չէ Պալեան հայկեազուլ և փախազուլ է, որ իր, թէ ուրիշներու լրած հասարակները, քանասիրական փշտանքները մտքի մէջ չման, այս կամ այն կերպով լոյս տեսնեն, օր մը առաջ ուրիշներն ալ օգտուին իր տրմութեանց ու խոզարկութեանց արդիւններն՝ հոգ չէ թէ հրատարակողն ինք զլայ կամ...» տես Գրական գործակցութիւն. - Մխիթարեաններու «Բիզանդիոն», 1901, No 1378, էջ 1:
 53. Մեջոն Ասատուր, Ամենուայող ղեկերը՝ Տրդատ եպ. Պալեան, «Արջին լոյս», Կ. Պոլիս 1923, No 2849, էջ 4:
 54. Ծալոց, մյուս հատրոնները լոյս չեն տեսել, իսկ այս միակ հատրի մի օրինակ իսկ Հայաստանի գրադարաններում գոյություն չունի, զրոյի պատճենը շնորհակալութեամբ ստացել ենք պոլսացեակ Վաղարշակ Մերոյանից: «Բիզանդիոն» ում տպված է այս հատրի մեջ շնորհակալական մկարագրությունների մեկտեղումը և զրոյանի հրատարակությունը գիտական մեծ կարևորություն ունի:
 55. «Բիզանդիոն» օրաթերթի իր հրատարակումներն արել է երկուսն մեծ ցնդ-հատումներով. Պալեանը սա բացատրել է նրանով, որ գրագողության դեպքեր է մկատել և առանց որևէ բողոքի, ժամանակ առ ժամանակ դատարեցրել է իր հրատարակումները, այդպիսով պատժելով «առնպարարին». տես «Արևելեան մամուլ», 1904, էջ 588:

56. Հայ վանդալը, Մասն Ա, Իզմիր, 1914, երկու հոսք, էջ Է :
57. Քերթաշին տարրերակուն հիշատակարանային վկայությունները «խմբագրվել» են, հարմարեցվելով թուրքական պետության «շահերին»:
58. Հայ աշուղներ, ժողովրդական հայ երգիչներ և տաղասացք. հ. Ա., 1911, հ. Բ., 1912: Աշխատության վերջին հատորի վերջին մասում պետք է որ լինեց Պալյանի ձևերով գրված ինքնակենսագրությունը. «...մանրամասն և մանաանդ ամայատապա, զքի առած պատրաստած են ես ինքս...» :
59. Ժողովրդական առածներ և զանազան ասացումք. պր. Ա., Բ., Ձմիռնիա, 1912:
60. Տնն Հայ աշուղներ. – «Մաղիկ», Գ, տարի, 1893, No 8, Մարտի 1, էջ 55:
61. Յ. Մյճրեհան, Ովսամմա յերուաղէմ. Ս. Յակոբեանց արտին պարիաքն ռ մխարանութիւնը. – «Դափնի» (Ձմիռնիա), 1921, էջ 115–16:
62. Երևում է պարբերականների վերջին էջերում զետեղված «Նամակատուփ», «Թղթակցութիւն» անունով փոքրիկ բաժիններում տպագրված պատասխաններէջ:
63. Տ. Կար. Պալեան, Կեանքիոյ լարելը. – «Բիւզանդիոն», 1903, No 2107, էջ 1:
64. Տնն «Մաղիկ», 1905, էջ 519:

МАКСИМ ХАМОЯН

К ПРОБЛЕМЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРОЦЕССА СТАНОВЛЕНИЯ ЯЗЫКОВОЙ СТРУКТУРЫ

Языкознание не располагает доказательно аргументированной лингвистической установкой на форму исторического сложения структурной организации языка и, в первую очередь, на характер первоначальной формы формирования языковой материи, а также и на аспект и метод исследования языкового материала, объективно способные вести к воссозданию данной формы. Имеющиеся на этот счет мысли и отдельные предположения лингвистов, философов и антропологов (К. Маркса и Ф. Энгельса, Л. Г. Моргана, Н. Я. Марра, И. И. Мещанинова, А. А. Потебни, В. И. Абаева, В. А. Богородицкого, А. Г. Спиркина, Ю. Ю. Дешериева и др.), базирующиеся главным образом на умозрениях¹, а также эксперименты психологов (К. Кофка, Н. Жинкина и др.) над детской речью², скорее обосновывают и акцентируют существование проблемы формирования языковой структуры, чем представляют саму ее разработку. При этом рассуждения, высказанные учеными, ограничиваются главным образом в рамках философских и социолингвистических изысканий и не касаются сферы задач освещения языковой структуры и, в первую очередь, начального этапа ее формирования не посредственно через исследования самой этой структуры. Ниже делается попытка рассмотрения этих задач в плане соотношений элементов языковой структуры и, в частности, в аспекте их преемственно-эволюционных отношений. Исследование языковой структуры в этом аспекте является единственно объективным и очень эффективным методом определения характера и места проявлений языковой материи, а также воссоздания первичного языкового (речевого) субстрата и освещения характера и места его в целостной системе языковой материи.

В результате исследования проявлений языковой материи и их соотношений выясняется, что в основе становления и существования системы и структуры языка, в конечном счете лежит общий закон симметрии, соразмерности языковой материи отражаемой ею

действительности, которой обусловлен потребность в ее дифференциации и адекватном языковом представлении³. Этим законом обусловлены: проявление языковой материи, создание механизма самого проявления и микромеханизмов образования типов проявлений, анализа соотношений которых позволяет раскрыть объективную картину становления языковой структуры, которую в общих чертах можно представить в следующей схеме:

Представленная схема изображает модель становления структурной организации языка, наполненную семью типами проявления языковой материи, которые располагаются по единому принципу — на основе преемственно-эволюционных отношений между ними и рекламируют соответствующие разные стадии ее эволюции. В ней начиная снизу вверх обнаруживаются пять стадий становления структуры языка, отражающих динамику ее формирования. Первая стадия охватывает период возникновения и функционирования синкретического языка у первобытного, стадного человека в виде первичных речевых субстанций — звукокомплексов; вторая стадия — пе-

риод зарождения и обособления слова, предложения и текста; третий—период возникновения словосочетания; четвертый—период появления фразеологизма и пятый—период возникновения паремиологизма. Стрелы между типами проявления языковой материи, таким образом, указывают на общую направленность эволюции языковой материи, в том числе и самих преемственно — эволюционных отношений.

Сущность преемственно — эволюционных отношений заключается в том, что в системе типов проявления языковой материи каждое предыдущее проявление полностью или в основном материальном составе выступает означаемым последующего проявления и реализуется в нем в виде особого метасемиотического образования, выражение и содержание которого служат вместе, совокупно выражением нового метасодержания. Тем самым каждый последующий тип проявления языковой материи в плане материальном, оказывается проявлением предыдущего, образуясь по модели "предыдущее проявление (план выражения) + новое метасодержание (план содержания)". Это общее правило, которое лежит в основе всей системы соотношений проявлений и определяет собой характер их образования и их стадийное возникновение и последовательность в системе, имеет исключительно важное значение для разъяснения стоящих перед наукой ряда вопросов, касающихся существования и природы первичных речевых субстанций, их воссоздания, определения их позиции по отношению к позициям других типов проявления языковой материи в общей системе языка.

Оно позволяет объективно интерпретировать модель становления языковой структуры и позицию каждого типа проявления языковой материи в ней. При этом в качестве практического приема осуществления данной интерпретации требуется в каждом конкретном случае обратиться к позиции предшествующего типа проявления языковой материи с обязательным учетом соотношений всех типов проявлений в плане их означаемого и означаемого. Исследование языковой структуры в этом плане позволяет установить следующее:

А. Паремиологизмы возникли в языке позже всех типов проявления языковой материи. Они находятся в преемственно—эволюционных отношениях с предложением: в плане материальном являются проявлением предложения, а в плане идеального содержания выступают носителем умозаключения⁴, основанного на суждениях, выражаемых предложениями. Таким образом, паремиологизмы и предложения как разные типы проявления языковой материи действительно представляют разные стадии эволюции этой материи.

Б. Место фразеологизма со структурой словосочетания по отношению к месту паремииологизма в системе определяется не только позицией предшествующего ему словосочетания, проявлением которого он является в плане материальном, но и тем, что он носитель понятия, по отношению к которому умозаключение, выражаемое паремииологизмом, является высшей формой мышления. Иначе говоря фразеологизм возник до появления паремииологизма. Этот же вывод подтверждается и позицией предложения по отношению к фразеологизму и паремииологизму. В случае паремииологизма предложение выступает означающим, соотносящимся с суждением. В случае же фразеологизма—означающим, соотносящимся с понятием. Этот же факт убеждает в том, что предложение существовало до появления фразеологизма и паремииологизма. И фразеологизмы со структурой предложения не могли появляться в языке раньше предложения, так как они также в плане материальном являются проявлением предложения, в логико — семантическом плане соотносящегося с понятием — сказуемым предложения, а в плане идеального содержания служат носителями характеризующего, квалифицирующего понятия, являющегося определенным развитием чисто номинативного понятия, выражаемого предложением — сказуемым⁵. Это же обстоятельство позволяет заключить, что фразеологизмы со структурой предложения, выражающие характеризующие, квалифицирующие понятия⁶ и паремииологизмы — носители умозаключений, отражающие разные стадии развития человеческого сознания, действительно представляют разные стадии эволюции языковой материи.

Фразеологизмы со структурой словосочетания, в свою очередь, также не могли существовать раньше словосочетания, поскольку в плане материальном являются проявлением словосочетания, а в плане идеального содержания являются носителями характеризующего, квалифицирующего понятия о предмете, отличающегося от понятия о типе проявления предмета, выражаемого словосочетанием.

В. Место самого словосочетания в системе определяется, с одной стороны, позицией предложения, с которым оно находится в преемственно — эволюционных отношениях, с другой стороны, позицией фразеологизма со структурой словосочетания, означающим которого оно является.

В плане материальном словосочетание представляется как проявление сцепления синтаксических проявлений слов. Однако это не означает, что словосочетание развилось из слова и является его семантическим распространением, как об этом до сих пор думают все лингвисты.

Слово возникает как обозначение предмета, а словосочетание возникает как обозначение типа проявления предмета. Предложение же образуется как констатация типа проявления предмета. Стало быть, поскольку идея о типе проявления предмета в историческом плане впервые представляется предложением, а не словом, то правомерно думать, что словосочетание развилось из предложения, которое также представляет собой сцепление синтаксических проявлений слов.

Иными словами, обозначение типа проявления предмета в виде словосочетания развилось и обособилось из констатации этого типа в форме предложения. Исторически слово могло участвовать в образовании словосочетания только через предложения. Хотя в статике дело обстоит несколько иначе: слова в своих синтаксических проявлениях образуют словосочетание как носители уже обособленного типового значения — понятия о типе проявления предмета безотносительно к предложению.

Г. Согласно приведенной выше схеме — слово, предложение и текст возникли раньше всех остальных проявлений языковой материи, связанных с ними преемственно — эволюционными отношениями. В ней они стоят в одном горизонтальном ряду, что означает их одновременное возникновение. Их место в этом ряду в общей системе также определяется позициями всех последующих им типов проявления языковой материи — словосочетания, фразеологизма и паремииологизма. Что касается определения их места позицией предшествовавших им речевых субстанций, то оно является сложной задачей и, в первую очередь, в зависимости от того, что эти речевые субстанции нигде не засвидетельствованы. Единственной реальной возможностью их объективного воссоздания остается, как и в других перечисленных выше случаях, руководство общей лингвистической установкой складывания языковой структуры на основе преемственно-эволюционных отношений между проявлениями языковой материи.

Однако, прежде чем говорить об этом, отметим, что в специальной литературе в отношении несохранявшихся в языке речевых субстанций применяются разные термины, типа "звуковые комплексы" или "звукокомплексы", "символы" и т. д., из которых более или менее уместным представляется "звукокомплексы", которым и пользуемся в работе.

Слово, предложение и текст подобно всем остальным типам проявления языковой материи возникли на материальной основе предшествовавших им соответствующих языковых субстанций. Рассмотрение их места в системе на общей фоне логики складывания

языковой структуры позволяет составить объективное представление как об их генетической связи с предшествовавшим субстратом, так и о составе и природе его самого.

Как в случаях паремииологизма, фразеологизма и словосочетания, так и случаях слова, слова—предложения и слова—предложения—текста можно по характеру их означаемого определить характер и состав предшествовавшего субстрата, с которыми они находились в преемственно—эволюционных отношениях. В плане материальном, т. е. в своих означающих эти единицы являются звуком—фонемой или звуковыми комплексами. Это означает, что предшествовавший им речевой субстрат, выступавший их означающим в виде метасемического образования, существовал в виде звуков — фонем и звуковых комплексов. Это подтверждает высказанное учеными предположение о звукокомплексном характере первичных речевых субстанций. С другой стороны, представляется возможность осознать, почему слово, слово — предложение и слово—предложение—текст являются единственными типами языковой материи, имеющими означающее в виде звука или звукокомплекса и почему остальные типы в отличие от них имеют раздельнооформленные означающие, являющиеся проявлением предшествовавших им соответствующих раздельнооформленных типов проявления языковой материи.

Д. Установление звукового, звукокомплексного характера языковых субстанций, с которыми слово, слово — предложение и слово — предложение — текст находились в преемственно — эволюционных отношениях, представляет возможность осознания ряда особенностей их природы и атмосферы их возникновения. Отметим главные из них.

1. Первообытный, стадной человек пользовался звуковыми и звуковыми, комплексными субстанциями, которые составляли его стадную речь. Судя по тому, что из них одновременно развились разные языковые факты, они являлись стадными, спонтанными, нерасчлененными синкретическими звуковыми сплавами и могли возникать у человека со стадным сознанием в качестве сообщения в процессе общения; выполнял в своем роде функцию слова—предложения—текста. Они являлись превичными социализованными звуковыми проявлениями материального мира, знаменовавшими новое, особое проявление его в виде материи языковой, языка человека. В отличие от них, сами слово, предложение и текст, которые в дальнейшем развились и обособились из них, явились проявлениями уже самой языковой материи, самих звукокомплексов.

2. Синкретический язык стадного человека не в состоянии был долго существовать из—за неспособности дифференцированного

представления окружающей действительности. Познание внешней среды все больше сталкивалось с тем, что действительность в реальности существует в своих отдельных, самостоятельных проявлениях, требующих от индивида соответствующих адекватных языковых рекламированных. Потребность в адекватном представлении проявлений действительности и привела к распаду синкретического языка — звуковых комплексов путем дифференциации и проявления их самих и развития из них трех типов их проявлений — слова, предложения и текст. Она обусловила проявление языковой материи, сам механизм проявления и микромеханизмы образования проявлений³, обеспечивая тем самым полноценность языка как средства общения, способного адекватно отражать действительность, а в зависимости от этого и создать свою адекватную систему в ее строго организованной структуре и определить позицию каждого типа проявления языковой материи, в том числе и слова, предложения и текста в ней.

3. Возникновение звуковых комплексов из потребности в сообщении и удовлетворение ими этой потребности означает, что они являлись звукокомплексами — сообщениями. А из этого следует, что, во первых, они обладали, пусть в потенции, тремя важными синкретическими качествами — соотносительностью с предметом мысли, коммуникативной значимостью и текстуальной мотивировкой, выступая в своем роде речевыми образованиями наподобие слова—предложения—текста. Во—вторых, слово—предложение и слово—предложение—текст, обладающие означаемым в виде звука или звукового комплекса, возникли путем своеобразного отпочкования, развития и обособления из одного общего источника — звуковых, звукокомплексных сообщений, что могло иметь место только в результате действия общего закона симметрии и путем их расщепления и осмысления и выделения перечисленных выше их трех качеств и на их основе. В—третьих, исключается возможность существования иной исторической формы языковой материи, с которой слово, слово—предложение и текст могли находиться в преемственно—эволюционных отношениях.

4. Процесс дифференциации звуковых комплексов—сообщений сперва имел место в направлении осознания и выделения основной вещественной части выражаемого ими содержания, которая заключалась в соотносительности звучания с предметом мысли, развитие которой привело к развитию и обособлению слова как обозначения или выражения конкретного типа проявления действительности т. е. как единицы номинации и саму номинацию как особого лингвистического феномена.

Выделение и обособление слова сопровождалось осознанием и выделением остальной части содержания звуковых комплексов—сообщений, которая заключалась в представлении их коммуникативного качества—выражении отношения говорящего к предмету мысли в виде утвердительной или отрицательной констатации этого предмета в его определенном проявлении, которая обусловила становление слова — предложения и определила дальнейшую почву для утвердительной или отрицательной констатации предмета в его определенном проявлении уже путем сочетания обозначения предмета (т. е. слова) с тем, что обозначает основу данного типа проявления этого предмета, т. е. в виде сцепления “подлежащее + сказуемое” — особой коммуникативной единицы, определяющей собой обособление коммуникативности как особого лингвистического феномена.

Выделение слова и слова—предложения, в свою очередь, сопровождалось осознанием ситуационной мотивировкой—сужета, развитие которой привело к обособлению текста и его противопоставлению слову и предложению.

5. Процесс развития и обособления слова из звукокомплексов—сообщений происходил в направлении его выделения сперва в синтаксическом содержании—проявлении, из которого дальше развивается и обособляется его морфологическое содержание—проявление, которое, в свою очередь, ведет к развитию и обособлению его номинативного содержания—проявления, к осознанию слова как такового в целом и дальнейшей дифференциации его в плане материальном на звуки—фонемы. Этот длительный процесс был связан с потребностью в развитии и обособлении слова и являлся процессом его самоопределения, направленного на приобретение им статуса отдельного, самостоятельного типа проявления языковой материи. Вслед за приобретением этого статуса, когда образовались новые слова по аналогии существующих, этому процессу был противопоставлен новый процесс самоопределения слова, направленного на его использование в речи. Этот новый процесс, который продолжает функционировать в языке, оказался обратной формой старого бывшего процесса: Самоопределение слова происходит не по схеме “синтаксическое проявление → морфологическое проявление → номинативное проявление”, а по схеме “номинативное проявление → морфологическое проявление → синтаксическое проявление”.

Процесс развития и обособления предложения, в свою очередь, заключался сперва в развитии и обособлении его синтаксической значимости, затем значимости морфологической и вслед за ней его коммуникативной значимости. Ныне этому процессу противо-

поставлен процесс самоопределения предложения, направленный на его использование в речи, его контекстуальную приспособленность.

Обособление и дальнейшая дифференциация предложения на составляющие его синтаксические элементы, а затем познание морфологических особенностей самих этих элементов привели к его полному отграничению от текста и тем самым к обособлению самого текста. Этим завершилась вторая стадия формирования структурной организации языка, которой последовали дальше интерпретированные выше третья, четвертая и пятая стадии, представленные схемой.

Краткая характеристика языковой структуры и составляющих ее элементов, представленная в ограниченных рамках настоящей статьи, позволяет осмыслить и объективный принцип их дифференциации и представления в качестве предметов исследования соответствующих разделов науки о языке — лингвистических дисциплин:

Все паремиологизмы в своем паремиологическом — виртуальном проявлении служат предметом изучения паремиологии;

Фразеологизмы в своем номинативно — характеризующем — виртуальном проявлении служат предметом изучения фразеологии;

Слова в своем номинативно — виртуальном проявлении служат предметом изучения лексикологии;

Все слова, фразеологизмы, паремиологизмы, словосочетания и предложения в своих морфологических проявлениях составляют предмет изучения морфологии языка;

Синтаксические словосочетания в синтаксических номинативно — виртуальных и синтаксических проявлениях, предложения в констатационных и синтаксических проявлениях и слова, фразеологизмы и паремиологизмы в синтаксических проявлениях образуют предмет изучения синтаксиса;

Предложения и паремиологизмы в своих контекстуальных проявлениях служат предметом изучения контекстологии;

Текст как особое проявление языковой материи является предметом изучения текстологии.

MAXIM KHAMOYAN

ON THE PROBLEM OF MODELLING THE PROCESS OF THE LINGUISTIC STRUCTURE

The modelling of the linguistic structure takes Place through the determined adoptive — evolutionary relations between the forms of linguistic data. In this process the character and position of the forms of linguistic data as well as the primary substratum of the system are determined.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См. о них: Ю. Д. Дешериев, Социальная лингвистика, М., 1977, с. 10–24, 35–56, 127–134.
2. Там же.
3. М. У. Хамоян, Проблема проявления в лингвистике (на материале курдского языка). – Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. XX, Ереван, 2001, с. 270–289.
4. Там же.
5. М. У. Хамоян, Проблема дефиниции в лингвистике (на материале курдского языка). – Страны и народы Ближнего и Среднего Востока. XVII, Ереван, 1998, с. 209–229.
6. Там же.
7. Там же.
8. Ю. Д. Дешериев, Социальная лингвистика, М., 1977, с. 10–24, 35–56, 127–134.

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

ԽՈՒՌԻԵՐԵՆ ՀՈՂԻ ՇԱԳՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

Խուրիերենում քառը կազմված է արմատից և վերջածանցների շրջայից, որոնցից յուրաքանչյուրը զբաղեցնում է այդ շրջայում իր որոշակի տեղը: Գոյականական քառածևում ամանցների շարադասությունը հետևյալն է. արմատ/հիմք + ստացական հոդ կամ -ոե մասնիկը + հոգնակիակերտ -ա/-թ ամանցը + հոլովական վերջավորություն՝ tiwe-ո (e) -ա (ե) -Օ «խոսքեր (ը)», ձեռ-մեռ-աե «տրորա»:

Գոյականական ձևը կարող է ավելի ընդարձակվել, քանի որ հատկացուցիչը խուրիերենում համաձայնվում է հատկացյալի հետ՝ իր վրա ընդունելով նրա վերջավորությունները: Վերջիններս միանում են հատկացուցչի ձևին ոչ թե անմիջականորեն, այլ -ոե (-) մասնիկի միջոցով՝ ձեռiffurwe-ոե-թ աճե-թ «տրորս կինը» (երգատիվ հոլով): Այն դեպքում, երբ հատկացյալի հոլովական վերջավորությունը -Օ է, -ոե մասնիկը հատկացյալի ձևում քացակայում է: Այնհարյորեն, հատկացյալի ձևում հանդիպող -ոե (-) մասնիկը հարսբերակցական, շաղկապող դեր է կատարում՝ կապելով հատկացյալի վերջավորությունները հատկացուցչի ձևին:

Բացի վերը հիշատակված -ոե մասնիկից, մեզ հայտնի է մեկ այլ համանիչ ձևորդ ևս՝ քացատական հոլովի -ոե վերջավորությունը՝ ¹ ihibe-ոե ... սոթ ա «Իդիբե/իջ ... մա բերեց/բերել տվեց», Mit I 85-86:

Եվ, վերջապես, խուրի-խեթական քիլիմզվաչի խուրիերեն քարքառում հանդիպում ենք -ոե-ով վերջացող ուղղություն արտահայտող մի շարք ձևերի (kudu kazi pelle-ոե elgilla feyene օրող սափորը ընկնի ջրանցքը, մախչերը՝ գետը», Kbo XXXII 14 Vs. I 57-58, Teššob... kešhene nahhab «Թեչչորը մտեց գահին», մույն տեղում, 13 I 4), որոնք է. Նայր համարում է -ոե որոշյալ հոդով ուղիղ հոլովի ձևեր²:

Քացատական հոլովի -ոե վերջավորությունը, ինչպես մահ հատկացյալի քառածևում հանդիպող -ոե (-) մասնիկի հարսբերակցական իմաստը որևէ կասկած չեն հարուցում: Մակայն արմատին հաջորդող և ստացական հոդերի հետ մույն դիրքը զբաղող -ոե ամանցի, ինչպես մահ

վերջին երկու օրինակներում գործածված –*ո* ձևերը նշանակությունը կարող է քննության:

Այնուհետև ամփոփապես հաջորդող –*ո* մասնիկն իմաստի վերաբերյալ արտահայտվել են հետևյալ կարծիքները.

ա) այն հարաբերակցական, շարկապող դեր է կատարում՝ միացնելով հոլովական և այլ վերջավորությունները բառի հիմքին³;

բ) այն սկզբնապես անորոշ նշանակություն է ունեցել (մեկը ոմն, անգլ. *one*), իսկ հետագայում վերածվել է հարաբերակցական մասնիկի⁴;

գ) այն որոշյալ հոլի դեր է կատարում⁵:

–*ո* մասնիկի շարկապող դերի մասին կարծիքը վերջերս նորից ենշեցվեց Գ. Վիլհելմի կողմից⁶:

Ելնելով այն փաստից, որ այդ մասնիկը խոսիներենում վկայված չէ գոյականի ուղիղ ձևում և ի հայտ է գալիս միայն այն դեպքում, երբ գոյականի հիմքին ավելանում է որևէ վերջավորություն, Գ. Վիլհելմը այդ մասնիկին վերագրում է հարաբերակցական իմաստ: Իսկ այն փաստը, որ –*ո* մասնիկը հասնիս է գալիս լեկատիվ–դիրկետիվ, ինչպես նաև բացատրական–գործիական հոլովի իմաստ արտահայտող ձևերում (հմմ. վերջը քերված օրինակները), նա ենթադրում է, որ սկզբնապես հարաբերակցական դեր ունեցող –*ո* մասնիկից հետագայում զարգացել են լեկատիվ–դիրկետիվ և բացատրական–գործիական հոլովական իմաստները:

Մակայն դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես կարող էր հարաբերակցական իմաստից զարգանալ տարածական հոլովի իմաստ և թե ինչպես կարող էր միևնույն ցուցիչը երկու հակադիր իմաստ արտահայտել՝ լեկատիվ–դիրկետիվի և բացատրական–գործիականի:

Այն փաստը, որ խոսիներենում բացատրական–գործիական հոլովի ցուցիչը –*ո* է, կասկածից դուրս է: Ուստի ուղղության օրյեկտ արտահայտող *kyene, pillene, kefbene* ձևերի –*ո* մասնիկը հոլովական ցուցիչ լինել չի կարող: Մնում է ենթադրել, որ այն խնդրո առարկա –*ո* մասնիկն է, որը կցվել է գոյականի ուղիղ (արսույուտիվ) հոլովի ձևին:

Պետք է նաև նշել, որ ուրարտերենում ևս –*ո* մասնիկը վկայված է ոչ միայն թեք, այլև ուղիղ հոլովաձևերում (հմմ. ուրարտական կորպուսում բազմիցս հանդիպող *Halđini uštebe* «Նաղդին դուրս եկավ արշավի» բանաձևը): Հետևաբար, այն կարծիքը, թե –*ո* մասնիկը սուսկ շարկապող դեր է կատարում և չի կարող կցվել գոյականի ուղիղ ձևին, քննության չի դիմանում:

Ինչ վերաբերում է այն փաստին, որ ուղիղ հոլովը, որը խոսիներենում հասնիս է գալիս ամանցողական (չեզոք) բայի ենթակայի և (ամցողական) ներգործական բայի ուղիղ խնդրի դերում, գործածված է նաև ուղղություն արտահայտող հոլովի՝ լեկատիվ–դիրկետիվի իմաստով, բացատրվում է խոսիներենի տիպաբանությամբ:

Ինչպես հայտնի է, խառիերենը երգատիվ տիպաբանության լեզու է՝ ակտիվ տիպաբանության լեզուներին հատուկ մի շարք առանձնահատկություններով, հասկապես վաղ քարքառներում⁴։ Ակտիվ լեզուներում խնդիրների կազմը տարբերվում է երգատիվ և նամինատիվ լեզուների խնդիրների կազմից։ Եթե վերջիններում ուղիղ խնդիրը հակադրված է ամուղղակի խնդրին, ապա ակտիվ տիպաբանության լեզուների համար քննորոշ է մերձավոր և հեռավոր խնդիրների հակադրությունը։ Ակտիվ լեզուների մերձավոր խնդիրը իր ընդգրկումով ավելի լայն է, քան երգատիվ լեզուների ուղիղ խնդիրը և արտահայտում է ոչ միայն անցողական, այլև անանցողական գործառության խնդիրը, մասնավորապես շարժման ուղղվածության առարկան⁵։ Եվ հենց այդ երևույթին է, որ մենք համոզվում ենք խառի-խնթական քիլինգվայում։ Ամենայն հույսովս աստուղ համոզես է գալիս ոչ միայն երգատիվ լեզուների արտույտիվ հույսի գործառությամբ (այսինքն անանցողական քայի ենթակայի և անցողական քայի ուղիղ խնդրի իմաստով), այլև արտահայտում է շարժման քայի ուղղվածության առարկան և, ըստ էության, մերձավոր խնդրի դեր է կատարում։ Այս երևույթը միանշանակորեն պետք է մեկնաբանել որպես ակտիվ լեզուների տիպաբանության օբիեկտ խառիերենի տվյալ քարքառում։ Պետք է ասել, որ ուղիղ և անուղղակի խնդիրների սիմկրոնիզմի մենք համոզվում ենք նաև խառիերենի ուշ քարքառներում, սակայն ոչ թե գոյականական, այլ դերանվանական համակարգում։ Եվ միայն ուշաբերներում է, որ ի հայտ են գալիս անուղղակի խնդրի հատուկ դերանուններ (վկայված է միայն առաջին դեմքի նզակի քվի -ոե դերանունը, որը, հավանաբար, հնդեվրոպական ծագում ունի)։

Վերադառնալով ներքից -ոե մասնիկին՝ նշենք, որ *kyene, peilene, kefbene* ձևերը ամենայն արտույտիվ հույսի ձևեր են և, հետևաբար, -ոե մասնիկը, քացի նարաբերակցականից, ունեցել է նաև այլ իմաստ։

Եթե մենք դիմենք խառի-ուրարտական դերանուններին, կտեսնենք, որ -ոե տարրը լայնորեն տարածված է ցուցական դերանունների համակարգում (լատ. *one, enne, ur. ine, imane, imukane*)։ Դա մեզ բույլ է տալիս ենթադրել, որ այդ մասնիկը դեյկտիկ (ցուցական) իմաստ ունի։ Իսկ քանի որ որոշյալ հողը ևս դեյկտիկ իմաստ ունի և, որպես կանոն, զարգանում է ցուցական դերանուններից (ինչպես, օրինակ, նայերներում, բուլղարերենում, գերմանական լեզուներում և այլն), կարելի ենթադրել, որ -ոե մասնիկը սկզբնապես կատարել է որոշյալ հողի ֆունկցիա։ Այս ենթադրությունը հաստատվում է այն փաստով, որ ամանցների շրջաբան -ոե մասնիկը նույն դիրքն էր զբաղեցնում, ինչ և ստացական հողերը (նույն երևույթին մենք համոզվում ենք նաև նայերներում)։ Իսկ հետագայում այդ մասնիկի ցուցական/որոշյալ իմաստից զարգացել է նաև հարաբերակցական նշանակությունը։

Անշուշտ, կարելի է առարկել, որ խոռոիերեն տեքստերում համդի-
պող –ne մասնիկի կիրառությունից այդ նշանակությունը չի հետևում: Հի-
շենք թնկուզ վեթը բերված օրինակը. *kudu kazi pellene* «թող սափորը
ջրանցքն ընկնի»: Այս մախապատության մեջ *kazi* «սափոր» գոյականը,
որի որոշյալ լինելը կասկածից դուրս է (խոսքը որոշակի, մեզ նայտնի
սափորի մասին է), համդես է գալիս առանց –ne մասնիկի: Այս փաստին
կարելի է տալ հետևյալ բացատրությունը. դիյկտիկ –ne տարրից զարգա-
նում են որոշյալ հողը և հարաբերակցական մասնիկը, հետագայում –ne-
ն կորցնում է որոշյալ հողի իմաստը, և համդես է գալիս սոսկ որպես հա-
րաբերակցական մասնիկ: Նմանատիպ զարգացման օրինակ է նախա-
սեմական **ha* դիյկտիկ տարրից ծագող ասորերենի –a ետադիր մասնի-
կը, որն սկզբում կատարել է որոշյալ հողի դեր, իսկ հետագայում կորցրել
իդ այդ նշանակությունը և ընկալվել պարզապես որպես ածանց¹⁰ (վեր-
ջինս առկա է նայերենում ասորերենից փոխառյալ բազմաթիվ բառերի
կազմում՝ արեդա, քահանա, ծնծղա, շուկա, սրիկա):

Այդ դեպքում *n'rin* է –ne մասնիկի նշանակությունը *šeye-ne*, *pele-
ne*, *kešhe-ne* ձևերում: Կարելի էր ենթադրել, որ –ne հողը արտահայտել է
ու միայն որոշյալ, այլև ընդհանուր իմաստ (լինչպես, օրինակ, հայերե-
նում կամ ֆրանսերենում՝ «թող նա ջուրն ընկնի», “*qu'il tombe dans
l'eau*”), եթե այդ բացատրությանը չհակասեր *Teššob nahhab kešhe-ne*
«Թեշշորը նստեց զահին» մախապատությունը, որտեղ խոսքը որոշակի
զահի մասին է: Պետք է, սակայն, նշել, որ միսն անհետևողականության
համդիպում ենք մաև նայերենում՝ «նա գնաց անսատ», քայց «նա ընկալ
ջուրը»:

MARGARIT KHACHIKYAN

TOWARDS THE ORIGINE AND EVOLUTION OF THE HURRIAN ARTICLE

In the paper the basic meaning and the functional evolution of the Hurrian
particle –ne are discussed.

According to the author, this particle originates from the deictic element **-n*
(cf. this element in Hurrian and Uralian demonstrative pronouns *ane*, *anne* [Hur.],
ine, *ivakane*, *ikukane* [Ur.]). Since, as a rule, definite articles go back to deictic
elements, the original meaning of this particle must have been that of a definite
article. This assumption is corroborated by the fact that in nominal forms it stands
in the same position, as the possessive pronominal suffixes (cf. the similar situation in
Armenian). Its original meaning of a definite article developed into that of a
coordinative particle (the coordinative function of this particle is revealed in genitival
attributes, in which the flexion of the regens is connected to the form of the attribute
by means of this particle, cf. *seniffu-we-ne-g asti-g* “my brother’s wife [erg.]”).

Further evolution of the function of the particle *-ae* resulted in neutralization of its meaning as a definite article, whence the absence of *-ae* in forms of the absolutive case. It is only in the archaic dialect of the Hurro-Hittite bilingue that this particle is attested in the absolutive case, though its meaning of a definite article is not detected in the letter, either.

ՕՍՆՈՒՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. G. Wilhelm, *Zeitschrift für Assyriologie* 73 (1983) 96–113, Г. Вильгельм, *Древний Восток* 5 (1988) 106–116.
2. E. Neu, *Das Hurritische: Eine altorientalische Sprache in neuem Licht*, Akad. d. Wiss. u. d. Literatur, Mainz-Stuttgart: Steiner-Verl. Wiesbaden, 1988, 32; *Studien zu den Bogazköy-Texten* 32 (1996) 23, 101.
3. J. Friedrich, *Analecta Orientalia* 12 (1935) 127.
4. Speiser, *Introduction to Hurrian*, New Haven, 1941, 98–100; Bush, *A Grammar of the Hurrian Language*, Brandeis University Dissertation, 1964, 149.
5. F. Thureau-Dangin, *Syria* 12 (1931), 254; I. M. Diakonoff, *Hurritisch und Urartaisch*, München, 1971, 87; М. Л. Хачикян, *Хурритский и урартский языки*, Ереван, 1985, 71–72.
6. G. Wilhelm, *Zeitschrift für Assyriologie* 83 (1993) 109.
7. Այդ մասին հիմն տեղեկանքն հարցի ընդդի իմաստ են վերադրում նաև Ֆ. Հաազը և Ի. Վեգները, տես V. Haas/I. Wegner, *Orientalistische Literaturzeitung* (1991) 390.
8. М. Л. Хачикян, *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* 5 (1995) 21–27; М. Л. Хачикян, *Кавказско-ближневосточный сборник* 8 (1988) 94–101.
9. Г. А. Климов, *Типология языков активного строя*, М., 1977, 119.
10. Г. А. Климов, *Типология языков активного строя*, М., 1977, 119.

НЕРСЕС МКРТЧЯН

АРМЯНСКИЕ АРЕАЛЬНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ МНОЖЕСТВЕННОСТИ

Среди других индоевропейских языков армянский обособляется также показателями множественного числа, неимеющими параллелей. Этот вопрос занимал множество специалистов, и поиски их вели к противоречивым выводам.

Одновременно нужно отметить, что отсутствие некоторых параллелей формантов множественного числа в индоевропейских языках, но наличие сходных суффиксов в неиндоевропейских, соседствующих армянскому языкам, привлекало внимание специалистов и стало материалом обсуждения с противоречивой интерпретацией. Тем более, когда принято говорить о невозможности взаимствования грамматических формантов из других языковых семей или о том, что это явление крайне исключительного характера, то их трудно было подумать об их заимствованном характере.

Проблема общности словоизменительных и словообразовательных показателей языков, принадлежащих к разным языковым семьям, изучена недостаточно. Армянский язык, находящийся на стыке более трех языковых семей, обнаруживает признаки свойственные то одной, то другой языковой семье. Изучение причин морфологических изменений или влияний даст специалистам возможность в какой-то мере проследить процесс развития и взаимоотношения разных по генезису языков при длительных контактах в течении нескольких столетий.

Сходство между показателями множественного числа армянского и грузинского языков замечено было давно: занимались этим вопросом многие специалисты — Й. Карст, Н. Марр, Г. Каланцян, Р. Ачарян, А. Муравьян и др., но их мнения об этой проблеме резко отличаются.

Й. Карст, обсуждая сходство показателей множественного числа $-er$, $-n\ddot{i}$, $-\ddot{u}$, $-t\ddot{i}$ ($-n\ddot{r}$, $-\ddot{u}h$, $-t\ddot{u}h$) армянского языка с аналогичными окончаниями кавказских языков, пришел к выводу, что это "результат внутренних родственных отношений".¹

Сравнивая показатели мн. числа армянского языка —at, —ot, —t (—шat, —oш, —ш) с грузинскими аналогичными формантами —ti, —t. Н. Я. Марр считает их "результатом яфетического происхождения" и в грузинском и в армянском языках.²

Г. Каланцян считает, что —ti (—шt) — "азийского происхождения"³, а —apí, —ap (—шtí, —шtí) — "частицы коллективного множественного числа", являющиеся наследием "аборигенов Армении" и потому эти же суффиксы он включает в список "азийских" частиц.⁴ По другому поводу, обсуждая суффикс —pi (—tí) армянских топонимов типа Гарни, Арзни, Парни, Птгни, Бджни, Мутни, он заявляет, что —pi — "яфетическое множественное число".⁵

Р. Ачарян, воздерживается от окончательного мнения о происхождении формантов —apí (—шtí) и —pi (—tí), и причиной этого считает "наличия сходных показателей в грузинском языке": "Трудно окончательно определить, какое происхождение имеют форманты —apí, —pi (—шtí, —tí) армянского языка, тем более, что сходные показатели —apí, —pi существуют и в грузинском языке".⁶

Здесь нужно отметить сходство другого показателя множественного числа: —ap (—шt), о происхождении которого он пишет: "Запретительную причину какую — нибудь я не нахожу выведению его от пхлевийского —ap".⁷ Р. Ачарян прав, когда отличает от —apí пхлевийское заимствование —ap (ср. персидский —ap в именах: marápn "люди", zanápn "женщины", zadápn "свободные" и т. д.), которое употребляется в армянском лишь в некоторых словах, как например: jiap (d)šápn "кони", íšap (p)šápn "ослы", а также в виде —_ap (—šápn) xordrap "журавли", mograp "маги", berdap "крепости" и т. д.

В языке пушту наряду с —ap мы находим также —apí (вост. —pe) как суффикс множественного числа женского рода⁸, который, видимо, преобразован от —ap + í и не имеет отношения к семитскому (аккадскому) суффиксу мн. числа мужского рода —apí.

Наличие суффикса множественного числа (a)_n в немецком языке (типа die Kláppen, die Schwástern) дает основание подумать об их индоевропейском происхождении.

С другой стороны, существование показателя множественного числа —pi также в грузинском (картвельских) языке, как например: t'aví — t'avú "головы", deda—dedamí "матери" purí—purú "хлеба", kaçi — kaçú "люди", t'mau— t'mauú "волосы", hexemí "деревья", mata—matamí "отцы", koðor— koðorní "кудри" и т. д.⁹ еще больше усложняло решение вопроса о происхождении сходных суффиксов.

В большинстве западных диалектов армянского языка распространено употребление показателя множественности — суффикса $-ni$ ($-նի$) совместно с нестольными суффиксами k, d, p ($ւ, դ, ք$) в словах типа ճառք 'անիս (ծառնիսնիս) "наши дороги", ճառք 'անիք (ծառնիսնիս) "ваши дороги", ճառք 'անիք (ծառնիսնիս) "их дороги" и т. д. Во множественном числе вторично добавляется $-ni$ ($-Յ$) к показателю множественного числа $-pet$ ($-Յ$ "), где $-pet$ от $ni+et$ ($Յ + "$ "), например: ճառք 'աքերիս (ծառնիսնիսնիս) "наши дороги" ճառք 'աքերիք (ծառնիսնիսնիսնիս) "ваши дороги" и т. д.¹⁰

О происхождении другого суффикса мн. числа армянского языка $-ti$ ($-տի$), который также встречается не только в габаре, но и в многочисленных диалектах армянского языка, были следующие мнения: Г. Каланцян считает, что он "азанического происхождения"¹¹, А. Муравлян же в своем труде "Частицы армянского языка и их отношение к грузинским и другим кавказским языкам" показывает наличие множества общих показателей между армянским и картвельскими языками. Он показывает также развитие значения этих показателей, так например, $-adi$ в грузинском, имеющее значение множественности, что в дальнейшем приобретает вторичное словообразовательное значение, например: $t'avi-t'avadi$ "главный", $p'er-p'eradi$ "цветной", $pur-i-puradi$ "гостеприимный, хлебосольный", $kar-karadi$ "двери", $shixl-shixledi$ "коленчатый" и т. д. А. Муравлян доказывает аналогичность груз. $-ad, -od, -d$ с армянским усилительным (итеративным) суффиксом глаголов итеративного значения $-at, -ot, -t$ ($-ատ, -օտ, -տ$), например: типа $kirjel$ ($կարշատի$) "разрезывать, изрезать" (от kir ($կր$) "резать", $stel$ ($ստեղծի$) "сидеться, сесть—усаживаться, рассестись" (от $stel$ "сесть, сидеть") и т. д.¹² В дальнейшем суффикс $ot-ti$ ($-օտ-տի$), присоединяясь к существительным, воспринимается как суффикс собирательности, как например: $oskor-oskorti$ ($օսկոր-օսկորտի$) "кости", $p'or-p'orti$ ($փոր-փորտի$) "кишки, внутренности", $sak-sakoti$ ($ժակ-ժակտի$) "дырки", $manik-manoti$ ($մանիկ-մանիկտի$) "детвора, младенцы", $hin-hinoti$ ($հին-հինտի$) "старье", $k'ur-k'urvti$ ($կուր-կուրտի$) "сестры" и т. д.

Нами было показано, что показатели множественного числа армянского языка $-ani$ ($-անի$) и $-ti$ ($-տի$) имеют свои соответствия в семитских языках, а именно в аккадском языке: $-ani$ и $-ati$ ¹³. Конечно, можно было указать также на арамейские параллели, аналогичные с аккадскими, которые от других семитских языков отличались суффиксальным образованием множественного числа (так называемое "правильное множественное число") между тем как арабскому

языку, например, характерно так называемое "ломанное множественное число" или форма мн. числа внутреннего образования.

Но здесь возникают два кардинальных вопроса: 1) известны ли лингвистике аналогичные примеры заимствования в разных языках суффиксов множественного числа (или прочих словообразовательных формантов) и 2) были ли исторически возможны контакты между армянским и аккадским или арамейским языками.

Заимствование суффиксов множественного числа (и прочих суффиксов) прослеживается в ряде языков. Множество примеров можно привести из других индоевропейских языков, которые также испытали влияние арабского языка: это персидский, пушту, дарг, фарси-кабули, которые заимствовали не только огромное количество арабской лексики, но и различного рода грамматические средства — служебные слова, суффиксы, префиксы, окончания и т. д. Так, в языке пушту заимствован формант множественного числа арабского языка *-ā*, который здесь употребляется не только со словами, заимствованными из арабского языка, но и с существительными, заимствованными из других языков, например: *xāhīzā* "желания" (от *xāhī*) и т. д. Суффикс *-ā* может также образовывать новые слова от арабских существительных, например: *xabarā* "газеты"¹⁴. Или *-ān* формант арабского двойственного числа, употребляется не только с арабскими словами: *fārsān*— *fārsān* "два коня", *zouf*— *zoufayn* "супружеская чета", *tarāf*— *tarāfayn* "две стороны", *dovlet*— *dovletayn* "два государства" и т. д.

И, наконец, существовали ли длительные контакты между семитами, (а именно носителями аккадского и арамейского языков) и армянами или нет?

Доурартские контакты между населением Армянского нагорья и Междуречья не вызывает сомнения, так как они подтверждаются не только лингвистическими, но и историческими данными. Отличия этих контактов сохранились в преданиях армянского народа и были зафиксированы историками начиная с V века: это сведения о переселенцах из Междуречья в Армению — о Кисустре (Зиустр клинописных источников или Утналиштим Шуруппакский), о родоначальнике армян Айке — выходец из Вавилонии, о братьях Адрамелех и Санасар — убийцах родного отца, нашедших убежище в Армениии, о "сирийских простолюдинах", населявших Сасун и Хут, и, наконец, сведения о Санасаре и Багдасаре — героев эпоса армянского народа "Сасна црер" — мы находим у Моисея Хоренаци, Товмы Арцруни, Иоанна Мамиконяна, Самуела Анеци, а также в эпосе "Сасна Црер"¹⁵.

Дошли до нас и сведения клинописных источников: сообщения лазутчика Ашшурдурпання Саргону II о беженцах в Урарту, Письмо Ассархадона, Надписи Ашшурбанипала, Вавилонские хроники, "В" и т. д., а также о более ранних контактах с семитами при наличии в Малой Азии и Армянском нагорье аккадских факторий¹⁶.

Как в аккадском, так и в арамейском языке множественное число образуется в основном с помощью суффиксации (так называемое правильное множественное) и лишь в единичных случаях — с помощью внутреннего образования, характерного для арабского языка (ломаное множественное).

Форманты множественного числа в староарамейском — *ay* > *i* — *at*.

а) Имена мужского рода оканчиваются на *-in* (в Status absolutus *rešin* "головы", от *reš*. В Status Constructus в Status Emphaticus вместо окончания *-in* появляется *ay*, в библейско-арамейском Status Constructus контрагируется в *-e*, например, *b'e* "сыновья", а в Status Emphaticus перед артиклем *-a* сохраняется в виде *-ayū*: *ginzayū* "клады".

б) Имена женского рода образуются с помощью удлинения гласного *-atē*, например: *paršat* "души", *malkat* "царства", Status Emphaticus к этому форманту присоединяется определенный артикль *-a*, потому — *paršatā*, *malkatā*.¹⁷

В новоарамейских документах, в восточноарамейском языке окончания имен все те же, что и в староарамейском:

а) Для мужского рода — *e* (в восточноарамейском — *i*), от *-e*, например: *malkē* (в урумийском диалекте — *malki*) и *-ani*, например, *halqāni* "поля", в туройо — *ōe*, от *-ēnē*: *rešōe* "головы".

б) Для женского рода — *ati*, *-uṭi*, *wati*, в туройо — *ōte*, *yote*, *awōt*.¹⁸

Если подумать, что к армянским окончаниям *-ani*, (*-oti*) близки новоарамейские окончания *-ani* и *-ati* (туройо — *ōte*) и, следовательно, заимствование этих формантов произошло при контактах армянского с новоарамейскими диалектами (а не с аккадскими), то здесь есть одна важная помеха — факт наличия этих окончаний *-ani*, (*-o*) *ti* еще в классическом армянском в таких словах, как *kapani* "женщины", *dnkerani* "товарищи", *awaganj* "старейшины", *azatani* "свободные", *patakanj* "письма", *gahouj* "троны", *iričanj* "попы", *akrazuj* "зубы", *rečanj* "фрукты", *pa'otuj* "кишки, внутренности", *oskrotj* "кости", *mankj* "младенцы, детвора", *hnočj* "старье", *sakotj* "дырки", *armj* "корни,

кореная" и т. д. Между тем новоармейские диалекты, как принято считать, образовались в средние века (с VIII в.)¹⁹. Следовательно, нужно искать более древние источники, чем новоармейские диалекты. Ими могли быть либо старо-арамейский, либо вихадские языки.

Одно из производительных окончаний множественного числа в аккадском языке для мужского рода — *-āni*, например: *ilu-ilāni* "боги", *tilu-tilāni* "холмы, руины", *alu-alāni* "города", *šarru-šarāni* "цари, короли", *giššu-giššāni* "глиняные таблички", *duru-durāni* "стены" и т. д.

А для женского рода показателями множественного числа — *-ati*, *-ate*, etc (*-t*) например: *giru-girāte* "походы, повадки", *aratt-arattite* "камышы", *ekur-ekurite* "храмы", *šatt-(*šant) - šanšiti* "года", *manū- (minu) - minšiti* "числа", *equ- equšeti* "поля, пашни" и т. д.²⁰

Ссылаясь на сходные суффиксы множественного числа иранских языков, можно было подумать о индоевропейском происхождении армянского суффикса (о) *tī*. Так, В. И. Абаев, вслед за В. Ф. Миллером и Я. Марквартом, окончание *-tal*, *-toi* в скифо-сарматских племенных названиях (типа *Σαυροταταί*, *μασσαγεταιί* и в греческой передаче именительный падеж множественного числа *-t ai*, *-t oi*) считает показателем множественности или коллективности, параллелью которого является окончание *-te* осетинского языка, а также *-t* других северо-восточных иранских языков: согд. *-t'*, *-t*, ягноб. *-t*, хорезм. с (на *-t*), что соответствует древнеиранскому *-tva* или *-st*²¹.

Поскольку скифо-сарматские племена и носители других иранских языков были распространены в определенном ареале (от Гиндигуша до черного моря и малой Азии), где жили бок о бок также кавказские племена и семиты (на юге), то можно сделать вполне логичный вывод: в упомянутых соседствующих языках, принадлежащих к разным семьям, показателями множественного числа являются результатом либо ареального наследия, (или ареального воздействия), либо (что более вероятно) — заимствованиями из семитских языков в очень древние времена.

Доказательством того, что окончания *-āni*, *-ni*, (*-šāni*, *-šni*), а также *- (o) tī* (*oiñi*) древнейшие из показателей множественного числа армянского языка — может послужить тот факт, что образованные позднее показатели той же категории, как например *-es*, *-eset*, (*-ni+et*) *-ēr*, *-šēr* присоединяются к словам только после вышеупомянутых окончаний. Из этого вытекает, что показатели *-āni*, *-ni*, *- (o) tī* в какое-то время потеряли свои значения множественности и пе-

рестали осознаваться как таковые. Окаменев, они как бы слились с основами, и эти слова, представши в форме единственного числа, снова принимали теперь уже новые показатели множественности.

В многочисленных диалектах армянского языка в результате слияния двух, трех и более показателей образовались сложные формы — с тремя—четырьмя формантами множественного числа, как, например: p'ogotik'ni (-oti+k'+ni) "внутренности", knktik'ner (-ti+k'+ni+er) "женщины", k'urwtik'ner (-wi+ti+k'+ni+er) "сестрицы", axpertink'ner (-ti+ink'+ni+er) "братья", oskrjink'ner (-ti+ink'+ni+er) "кости" и kmanik'ner (kani+k'+ni+er) т. д., где можно выделить следующие окончания—показатели множественности —ati, —oti, —k', —ni, —ti, —ani, —er.

Армянские древнейшие форманты множественного числа —ani, —ni, —ati, —oti, —ti полностью совпадают с аккадскими — āni, —oti, —ati, (—ti) формантами, но кто от кого мог заимствовать: они скорее наследие ареального характера либо из времен родственных либо ностратических контактов?

Близки по значению также армянские суффиксы —ani (шնի) и аккадские —āni, ср. аккадские qaqqadāni, арм. gagat'ani (գագատ'անի) "головастый" (о суффиксах —an, —ani со значением "имеющий, обладающий".²²

Каланцян Г. сравнивал арм. префикс an (ան) с аккадским предлогом ana "на, над, в" ср. անկողին, անտոյ, անվարարք, անբախ, անդիպան, անրանի (ankotin, anoti, ankanurdk', ant'pei, andetea, anbani) и арм. օտ с аккадским ištu.²³

Трудно представить себе, что армянский союз и (ու) "у" случайно совпадает с аккадским союзом u "у" (общесемитское wa, ANw, 1397), что также случайно совпадает с модальным словом междометий армянского ba, bam (բա, բամ) "ну, и, ладно, а" с аккадским междометием ba, bam. Ф. Делич ba, bam приравнивает к союзу u.²⁵ Но Янковская совершенно справедливо переводит его как "ладно", считая это слово междометием: "шт—та а—па—ку—та ба—а—ам "А я сказал так: "Ну ладно...".²⁶ Также армянский шիւ բամ (ա՞ծ բամ) "говорит ну и ладно", բա ի՞նչ անենք "Ну и ладно, что будем делать?". Скорее բամ — это модальное слово.

ARMENIAN AREAL MARKERS OF PLURALITY

The paper deals with some plural suffixes of the Classical Armenian (-ani, -oti, -ati, -ti) which later were abandoned since they were not regarded as such. The new plural suffixes (-er, -ner) were attached to the forms already having the above-mentioned older suffixes.

The author offers a list of such lexical parallels in many neighboring languages which shows the origins of Armenian -ti (-ati, -oti) forms. The existence of -ani, -ste suffixed forms could be taken as a proof in favour of the idea that the corresponding Armenian and Akkadian words have had a common areal origins or the Armenian forms were Semitic loans.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Վարդան Հայրենի -եր, -ք, -ի, տի տի հոգնակներն, Հաղեխ Անտորիայ, 1903, № 1, էջ 10-14.
2. Н. Я. Марр, Два эфетических суффикса, -te (-ti, -t) в грамматике древнеармянского языка. Известия АН, СПб, с. 1245-1250.
3. Г. Каланцян, ИЛР (Историко-лингвистические работы), 2, Ереван, 1975, с. 232.
4. Г. Каланцян, там же, 47-48.
5. Գ. Վախանյան, Հարեթական լեզվաբանությունն ու տեսությունը, հայաստանի ԽՍՀ Պետական պարամի Տեղիկագիր, № 5, էջ 19, ծանոթ. 1.
6. Հ. Ածառյան, ԼՊՀԼ (Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի), Հ. 3, էջ 156, 1957, էջ 713.
7. Հ. Ածառյան, там же, ԼՊՀԼ, Հ. 3, էջ 713.
8. М. Г. Асланов, Афгано-русский словарь, Москва, 1966, с. 83.
9. Г. Каланцян, ИЛР, 2, с. 48: см. также Հ. Ածառյան, ԼՊՀԼ, Հ. 3, էջ 713.
10. Հ. Ածառյան, ԼՊՀԼ, Հ. 3, էջ 209.
11. Г. Каланцян, ИЛР, 2, с. 232.
12. Ս. Մարգարյան, Հայերենի մասնիկները և նրանց անկարգությունները վրաց և կովկասյան մյուս լեզուների հետ, Աշխատությունների ժողովածու, հ. 3, էջ 156, 1949, էջ 67-300.
13. Н. А. Мкртчян, "Отклонения" от закономерностей армянского языка в свете данных аккадского языка, ИФЖ, 1979, № 4, с. 230-231.
14. М. Г. Асланов, Афгано-русский словарь, Москва, 1966, с. 23.
15. Н. А. Мкртчян, "Отклонения" от закономерностей армянского языка в свете данных аккадского языка, ИФЖ, 1979, № 4, с. 233.
16. Н. А. Мкртчян, там же, с. 233.
17. Г. К. Церетели, Арамейский язык, Тбилиси, 1982, с. 151-152.
18. Г. К. Церетели, там же, с. 190-191.
19. Г. К. Церетели, там же, с. 115, 128.

20. W. von Soden, *Grundriss Akkadische Grammatik*, Roma, 1952, §114; K. Riemschneider, *Lehrbuch des Akkadischen*, Leipzig, 1969, p. 18.
21. Основы иранского языкознания, 1, Москва, 1969, с. 338–341.
22. Մաբալայան Ա., Հայերենի մասնիկների և նրանց առնչությունները վրաց և ճյուղ կովկասյան լեզուների հետ, Աշխ. ժողովածու, հ. 3, էջ 160–163.
23. Գ. Ղափանցյան, Ասորա-բարեբալան բառեր հայերենում, ՇՊԱՍ, 1945, էջ 15, 17, 251.
24. W. von Soden, *AHW*, s. 1397.
25. Deelitzsch, *AH*, 161, *Riemschneider*, *LA*, s. 69, § 8, 14
26. Янковская Н. Клинописные тексты из Кюль-Тепе, (КТИКТ), с. 22.

ԿԱՌԵՆ ՉԱՉԼԻԻ

ՀԱՅ ԲՐԴԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (Զրդագիտական առաջին գիտաժողովը)

Հանրահայտ իրողությամ է, որ յուրաքանչյուր ժողովրդի մշակույթի ձևավորումը տևական գործընթաց է: Անգլալից ժառանգելով սեփականը և յուրացնելով այլ մշակույթների առաջավոր քաղաքատարրերը, ժողովուրդը էլ ավելի է առաջ մղում իր ազգայինը: Ուստի պետք է խնամքով վերաքննվել ոչ միայն ազգային ավանդական մշակույթին, այլև ընտրել, զարգացնել ու գնահատել քարձր մշակույթ ունեցող մյուս ժողովուրդներից փոխառածը:

Ուսումնասիրելով քրդական մշակույթի առաջադիմությանը վերաբերող հարցերը, միանշանակ կարող ենք ասել, որ աշխարհի ոչ մի քաղաքակիրք ժողովուրդ իր մշակութային պատմությամբ ու իր գործնական նպատակապահ քայլերով, այնպեսի ազդեցություն չի ունեցել որևիցե ժողովրդի վրա, որքան հայկական մշակույթը և հայ մտավորականությունը քրդական մշակույթի վրա: Խ. Արովյանի, Մ. Տիգրանյանի, Խրիմյան Հայրիկի, Յ. Շահաբազյանի, Ս. Եղիազարյանի, Լևոնի, Հ. Օրբելու և շատ ու շատ այլ լայնախոհ հայ մտավորականների գիտական գործունեության արդյունքում, քրդական մշակույթում ի հայտ եկավ մի նոր գիտական ուղղություն — քրդագիտություն, որն իր մեջ ամփոփում է մի ողջ մշակույթի ուսումնասիրության խնդիրները¹: Նշելի է մեռն մեկ այլ կարծուր հանգամանք. քրդական մշակույթի զարգացմանը աջակցել են ոչ միայն առանձին հայ մտավորականներ, այլև անգնահատելի էր հայոց պետականության վերականգնումից հետո Հայաստանի կառավարության պետական մտեցումը քրդական մշակույթի ձևավորմանն ու զարգացմանը: Իր քաղմարիվ գործնական որոշումներով, առաջադրամքներով, ցուցումներով Հայաստանի կառավարությունը նպաստել է Հայաստանի հանրապետության քոթը համայնքի ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ մշակութային կյանքի քարգավաճմանը, որը մի նոր փայտս հանդիսացավ աշխարհի ողջ քրդության համար:

1933 թ. Հայաստանի նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում հիմնվեց քրդական լեզվագիտական մասնաճյուղը, որը զբաղվում էր հիմնականում քրդերեն լեզվի և քանակաբանության հարցն-

րով և որին աջակցում էին հայ ամփամի գիտնականներ Հ. Օրբելին, Հ. Աճառյանը, Գ. Սեւակը, Ա. Խաչատրյանը, Ա. Ղարիբյանը, Մ. Օհանջանյանը, Ա. Ղամաղանյանը, Ը. Կուժիկյանը և շատ ուրիշներ:

Քրոյագիտության զարգացման հարցերը գիտական բարձր մակարդակով քննարկելու նպատակով Հայաստանի կենտրոնական Հայաստանի նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտին և նոր այբուբենի կոմիտեին հանձնարարեց Երևանում հրավիրել քրոյագիտական գիտաժողով:

Այդ նույն բվականին կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը հայ և քուրդ գիտնականներից կազմակերպում է հանձնաժողով (ղեկ.՝ Ա. Շամիրով), որը մեկնում է Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի քրոյական շրջանները ուսումնասիրելու քոլերին կուրմանջի բարբառի առանձնահատկությունները: Պետք է նշել, որ այս հանձնաժողովի գործունեությունը դրական ներգործություն ունեցավ կոմիտեի կազմակերպման ցմբացքի վրա:

1933 թ. հուլիսի 16-ին Հովսեփ Օրբելու, Սաստուր Խաչատրյանի, Մ. Օհանջանյանի, Սամբրոսյանի, Բզնունու, Հ. Ջնդու, Ա. Ավդալի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի միստ, որը որպես քրոյագիտական Համամիութենական առաջին գիտաժողով հրավիրել 1934 թ. հուլիսին: Գիտաժողովը մաեւ ամփովելու էր վերջին 10 տարում քրոյական մշակութային կյանքում տեղի ունեցող աշխատանքները¹:

Գիտաժողովի նախօրինին հանրապետության մամուլում տպագրվեցին զեկուցումների թեզիսները, Հայաստանի կուլտուր-ինմնարկներ ուղարկվեցին հրավիրատմներ: Հանրապետության գիտական և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները ակտիվորեն մասնակցեցին քրոյագիտական գիտաժողովի նախապատրաստման աշխատանքներին: Միջոցառումներ մշակվեցին քուրդ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի, քանակչության, ազգագրության և այլ հարցերի թազմակողմանի ուսումնասիրման համար:

Շանթթանալով գիտաժողովի թեզիսներին, եայ գիտնականները կոմկրեւտ առաջարկություններ արեցին այնտեղ քննարկվելիք հարցերի կապակցությամբ: Նրանք հիմնականում կանգ էին առնում քոլերին գրական լեզվի, ուղղագրության, տերմինաբանության, քանակչության հարցերին:

Պրոֆեսոր Ա. Խաչատրյանը «Համամիութենական քրոյագիտական կոմիտեի մասը» խորագրով հոդվածում նշում էր Հայաստանում քուրդ ժողովրդի մշակույթի առաջընթացը, որը իրավամբ թույլ էր տալիս ասելու, որ միայն Հայաստանում կարող էր աքրալիսի գիտաժողով տեղի ունենալ, ուր քուրդ հմարավոր սբայմաններն են ստեղծված քուրդ ժողովր-

դի մշակույթի զարգացման համար: Այնուհետև նա առաջ է քաշում քրդերեն լեզվի ու գրականության հարցերը խորապես ուսումնասիրելու խնդիրը⁴:

Նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի գեղարքատուղար, պրոֆեսոր Մելիք Օհանջանյանը իր «Հավաքել քրդական բանահյուսությունը» հոդվածում նշում է, որ կոնֆերանսը պետք է մտնի իր ուշադրությունը բնեղի քրդական բանահյուսության հարցերին. «Քրդական բանահյուսությունը, – գտնւմ էր նա, – հարուստ ու բազմաբովանդակ է, եթե քուրդ գրողները ցանկանում են էլ ավելի հարստացնել իրենց լեզուն, պետք է լավ ծանօթ լինեն քրդական բանահյուսությանը, նրա հեքիաթին, բնյքերին, երգերին, քրդական բանահյուսության շտեմայանը լի է դրանով: Եվ ոչ միայն քուրդ գյուղացուց պետք է հավաքել քրդական բանահյուսությունը, այլ նաև Թուրքիայից գաղթած հայ փախստականներից, որոնք հայկական տիրապետում են քրդական բանահյուսությանը, և նույնիսկ թարգմանել են նայերեն»⁵:

«Ռ-յա թագալի» նույն համարում տպագրվել էր քուրդ գրող, ազգագրագետ Ամինե Ավդալի. «Մի քանի հարցեր քրդական այբուբենի և ուղղագրության մասին» հոդվածը: Հեղինակը անդրադառնում է քրդերեն լատինատառ այբուբենի օգտագործման եղանակներին ու քրդերեն լեզվի ուղղագրությունը: Առաջարկվում է կոնֆերանսում անդրադառնալ այդ հարցերին:

Սեկ այլ համարում տպագրվել էր պրոֆեսոր Ա. Խաչատրյանի հոդվածը «Քրդերեն բարբառները և քրդերեն գրական լեզվի տեղեծման մի քանի հարցերը» խորագրով: Հեղինակը խնդիր էր դնում խորապես անդրադառնալ քրդերենի լեզվաշինության հարցերին⁶:

«Ռ-յա թագա» թերթը քրդագիտական գիտաժողովի հրավիրմանը անդրադարձել է առաջնորդող հոդվածով՝ այն անվանել պատմական իրադարձություն: Տպագրվել է նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի տնօրեն Հ. Զոդյանի հոդվածը «Համամիութենական քրդագիտական կոնֆերանսը և նրա խնդիրները» խորագրով:

Արաբատ Ղարիբյանը «Ռ-յա թագա» թերթում հանդես գալով «Քրդագիտական կոնֆերանսը» ծավալուն հոդվածով, նշում էր, որ հարկավոր է գիտաժողովում գործնական միջոցառումներ ձեռնարկել՝ քրդերեն գրական լեզվի տեղեծման համար, որ այդ ուղղությամբ հայ գիտնականները պետք է իրենց բարեկամական ձեռքը մեկնեն նպաստելով քրդական մշակույթին, օգնեն թե՛ լեզվի, թե՛ գրականության և թե՛ պատմության վերաբերող հարցերում:

Իր «Քրդերեն գրական լեզվի մի քանի առանձնահատկությունների մասին» հոդվածում, պրոֆեսոր Գուրգեն Սեւակը, անդրադառնալով լեզվաշինության մի քանի հարցերի, առաջնությունը տալիս է կործանօրի

քարքառին եւ խտտում նրա առանձնահատկությունների մասին, որով եւ նրա կարծիքով պետք է զարգանա քրդական զբաղանությունը:

Գիտաժողովի բացումը վերածվեց հայ եւ քուրդ ժողովուրդների բարեկամության մի իսկական տոնախմբության, որին մասնակցում էին ոչ միայն հայ եւ քուրդ մտավորականներ, այլեւ մոտ 80 պատգամավորներ, գիտնականներ Լենինգրադից, Վրաստանից, Ալբերջանից եւ միջինասիական հանրապետություններից: 1934 թ. հուլիսի 9-ին՝ կոնֆերանսի բացման օրը, Երևանի Կուլտուրայի տանը, ինչպես «Նյա թագա» թերթն էր նշում. «այդ օրը մի մեծ տոնախմբություն էր, դանդաղում հնչում էր հայկական եւ քրդական երաժշտության հուզիչ մեղեդին: Գանդիճի միջանցքներում բացվել էին քրդական մշակույթին նվիրված ցուցադրուկներ: Իրոք, այդ օրը քրդական մշակույթի տոնակատարման օրն էր»⁹:

Իր բացման խոսքում Հայաստանի Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Մալախյանը նշում է՝ «Ես ի սրտե ողջունում եմ քրդագիտական կոնֆերանսը... Քուրդ ժողովուրդը Հայաստանում հենց իր լեզվով, իր գիր ու զբաղանությամբ, իր համարյա մոր կուլտուրա է ստեղծում: Նա դարձրեցինք է բացում, հրատարակում է թերթ, իր զբաղան լեզուն է ստեղծում ու առաջ մղում... Ես հույս եմ հայտնում, որ կոնֆերանսը կպարզաբանի օրակարգի ամեն մի հարց եւ մոր թափ կհաղորդի քրդական մշակույթի առաջընթացին, հատկապես քրդագիտությանը վերաբերվող հարցերին, իսկ Հայաստանի կառավարությունը կաջակցի ամեն մի խորքի իրագործելու»¹⁰:

Գիտաժողովում ընթերցվեց Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար Ա. Խանժյանի ողջույնի խոսքը, որում առաջարկվում էր այսուհետեւ էլ ավելի զարկ տալ քրդական մշակույթին, որ Հայաստանում ձեռնարկվեն բոլոր միջոցառումները էլ ավելի ամրապնդելու հայ եւ քուրդ ժողովուրդների բարեկամությունը¹¹:

Գիտաժողովում լսեցին հետևյալ զեկուցամները.

1. «Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի քրդագիտական աշխատանքները (զեկ. Լ. Ջնդի):

2. «Ֆեոդալական ֆորմացիան քրդերի մեջ մինչև հոկտեմբերյան հեղափոխությունը (զեկ. Ա. Շամիլով):

3. «Ընդհանուր զբաղան քրդերին լեզվի պրոբլեմները» (զեկ. Ա. Խաչատրյան):

4. «Քրդերի միասնական ուղղագրությունը՝ կապված քուրդլատինական այբուբենի բարեփոխության հետ» (զեկ. Ամին Ավդալ):

5. «Քրդերեն ցերականության հիմունքները» (զեկ. Դ. Կուրդուեւ եւ Յուկերման):

6. «Քրդերեն տերմինաբանական շինարարության աշխատանքները» (զեկ. Վ. Պետոյան):

7. «Քրդերենի կարճամեջի քարքառի առանձնահատկությունները (գեկ. Գ. Մուակ)»¹².

Գլխածողովում ելույթներ ունեցան Հայաստանի Գրողների միության քուրդ գրողների սեկցիայի նախագահ Հ. Ջեղին, «Ռ-յա թագա» թերթի խմբագիր Ջարդոն Գենջոն, Պետերատի քրդական գրականության բաժնի վարիչ Ջալալն Ջալիլը և ուրիշներ: Երանք անդրադասմանով հայ քրդագիտության հարցերին, նշեցին նրա գիտական ու գործնական դերը ողջ քրդագիտության մեջ:

Գլխածողովի քաջման օրը համրապետական թերթերում տպագրվեցին հայ մտավորականների ողջույմներն ու հարվածները՝ ուղղված գիտածողովին: «Ճարհերդային Հայաստան» թերթը 1934 թ. հունիսի 9-ի իր 155-րդ համարը ամբողջովին նվիրել էր գլխածողովին: Տպագրված էին Հայաստանի կառավարության ողջույնի հետազիլող, Ա. Շահինյանի «Քրդական կոնֆերանսի առթիվ», Հակ. Ջոդյանի «Քրդական անդրանիկ կոնֆերանսի խնդիրները», Ե. Չոփուռյանի «Քուրդ աշխատավորությունն ստեղծում է իր ազգային գրականությունը» հոդվածները: «Ճարհերդային Հայաստանը» իր առաջնորդող հոդվածում անդրադառնալով Հայաստանում քուրդ ժողովրդի առաջընթացին, նշում է, որ այսօր Երեսնամյա քաջվող համաձայնության կապակցությամբ գիտածողովը իր նշանակությամբ դուրս է գալիս մեր համրապետության սահմաններից: Այն քաջատիկ իրադարձություն է քուրդ ժողովրդի մշակութային կյանքում, Հայաստանի քրդական վտեր համայնքը ռնի մշակութային հնաբազար բուրդ պայմանները, իսկ այսօրվա գիտածողովը հիմք է դնում մի նոր ուղղության՝ քրդագիտության:

Գլխածողովի քուրդ միտերին մասնակցում էին հայ գիտնականները և հանդես գալիս գիտական զեկուցումներով: Բազմաթվանդակ էր հատկապես 6-րդ միտը, որտեղ ելույթ ունեցան հայ անվանի գիտնականներ Հ. Անադյանը և Գ. Կափանցյանը, որոնք հիմնականում կանգ առան քրդական միասնական գրական լեզվին վերաբերող հարցերին: Հանդես եկավ նաև Համաձայնության ԳԱ լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող Վիլիյուսեկին, որը, ինչպես ողջ ինստիտուտի կողմակիցի, այնպես էլ ակադեմիկոս Ե. Մասի անունից, ողջունեց գլխածողովի աշխատանքները¹³:

Գլխածողովում ելույթ ունեցավ նաև Աղբերջանից՝ Չոքան Ջադին, որն իր ելույթը սկսեց հետեւյալ խոսքերով՝ «Ես հիացած եմ այն մշակութային ձեռքերումներով, որ Հայաստանի քրդերն այսօր ունեն: Այդ ամենը ապացուցում է, որ Երեսնամյա լինելու է համայն քրդերի արվեստի, գրականության և ընդհանրապես մշակույթի կենտրոնը...»¹⁴:

Գլխածողովի աշխատանքներին մասնակցում էին Անդրերկրկոմի կուլտուրայի և պրոպագանդայի բաժնի վարիչ Բեղիան, Համաձայն-

քենական գիտությունների ակադեմիայի Անդրկովկասյան մասնաճյուղի փոխնախագահ Ա. Գրիգորյանը, Հայաստանի Կենտրոնականի նախագահ Ս. Մարտիկյանը, ՀՄԽՀ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ա. Երզնկյանը¹⁵։

Գիտաժողովը ողջույնի հետագիր ուղարկեց Հայաստանի կառավարությանը։ Անդրադառնալով քրդագիտական գիտաժողովի դերին ու նշանակությանը քրդական մշակութային կյանքում, նշում է, որ Հայաստանում քուրդ ժողովրդի փոքր հատվածը, ստեղծված այբուբենով, այսօր առաջ է մղում քրդական գրականությունը։ Միայն 1933-34 թ. Հայաստանում հրատարակվել է 56 ամուն գիրք։ Քրդերը չունեն դպրոցներ, այժմ Անդրկովկասում գործում է 88 դպրոց։ Արդեն հիմնվելու տարին է, որ Երեւանում հրատարակվում է քրդական թերթ եւ չորրորդ տարին է, որ գործում է աշխարհում միակ քրդական Անդրկովկասյան մանկավարժական տեխնիկումը։ Գալուցական շինարարությունը, անգրագիտության վերացումը, քրդական գրականության ստեղծումը եւ այլն, զգալի չափով բարձրացրել են քրդերի կուլտուրայի մակարդակը¹⁶։

Կոնֆերանսը ողջույնի հետագիր հղեց անձամբ ՀԿԲԿ Կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար Ա. Խանջյանին, որի մեջ կոնֆերանսի մասնակիցները ողջ քուրդ ժողովրդի ամունից իրենց նրախտագիտական խոսքն էին հղում հայ ժողովրդին այն վիթխարի աշխատանքի համար, որ կատարել է Հայաստանը քրդերի տնտեսական ու կուլտուրական շինարարության ասպարեզում¹⁷։ Կոնֆերանսը ընդունեց բազմաբովանդակ գործնական որոշում, որ նշվում էր, որ Հայաստանը համարվում է նաև ողջ քուրդ ժողովրդի մշակութային կենտրոնը, քուրդ ժողովուրդը հայ մտավորականության անմիջական օգնությամբ էլ ավելի առաջ կմղի իր մշակութթը¹⁸։

Գիտաժողովը իր աշխատանքներն ավարտեց ետլիսի 15-ին։ Այն հիմնականում քննարկեց քրդական գրական միասնական լեզվի խնդիրը, քրդերեն լեզվի ուղղագրության, նոր մշակված քերականություն ստեղծելու հարցերը։ Անդրադարձավ քրդերենի տեքմինաշինության ու բառակազմության, քուրդ ժողովրդի պատմության, ազգագրության, բանահյուսության խնդիրներին։ Որոշվեց քրդական միասնական լեզու ճանաչել ներկայումս Խորհրդային Հայաստանում ապրող քրդերի (կուրմանջի) բարբառը։ Միևնույն ժամանակ որոշվեց համամիութենական քրդագիտական երկրորդ գիտաժողովը հրավիրել 1935 թվականին Ադրբեջանում, իսկ Հայաստանի պետական համալսարանում հիմնել քրդագիտության ամբիոն¹⁹։

Որոշ ուշացումով, 60-ական թվականներին Հայաստանի պետական համալսարանում բացվեց քրդագիտության բաժին, որտեղը ուսանողները խորանում էին քրդերեն լեզվի, գրականության, բանահյուսու-

յան, պատմության, ազգագրության հարցերի մեջ: Իսկ համամիութենական քրոյագիտական երկրորդ գիտաժողովի հրավիրումը Աղքրեջանում ոչ միայն չկայացավ, այլև Աղքրեջանում մինչ այդ էլ ընթացող ուժացման քաղաքականությունն էլ ավելի գլուխ քարձրացրեց:

Յանկանում ենք կանգ առնել մի պատմական պարզ ու կարևոր իրողության վրա: Երե Հայաստանում 1921 թվականի մարտահամարով 8 455 քրդեր էին բնակվում, ապա 1979 թ. մարտահամարով նրանց թիվը կազմում էր մոտ 70 000, որոնց համար, ըստ էության, ստեղծված էր մշակութային ավտոնոմիա:

1926 թ. Աղքրեջանում քրդերի թիվը կազմում էր 41. 000 եւ կային մի քանի քրդական մշակութային օջախներ, իսկ 1939 թվականի մարտահամարով քրդերի թիվը Աղքրեջանում կազմում էր 6. 000, վերանում են քրդական բոլոր մշակութային օջախները, այդ թվում նաև Լաչինի քրդական մարզը: Արդեն 1959 թ. մարտահամարով ցույց է տրված 1. 5 հազար քուրդ, իսկ 1979 թվականի մարտահամարի տվյալներով Աղքրեջանի Հանրապետությունում արդեն քրդեր չկային:

Անդրադատնարով գիտաժողովի աշխատանքներին, պետք է նշենք, որ այն ընտրեց հատուկ համձնաժողով (պրոֆեսոր Ա. Խաչատրյան, Ա. Շամիլով, Հ. Ջնիշ, Ղ. Կուրդուև, Օ. Լ. Վիլյուսևի, Ի. Ի. Յեկերման, Խ. Փնկիև), որը պետք է կազմեր քրդերին լեզվի գիտական ու դպրոցական քեռականություն³⁰: Հետագայում պրոֆեսոր Հ. Ջնիշ ու Ա. Խաչատրյանի նախաձեռնությամբ կազմվեց այդ քեռականությունը: Այնուհետև որոշվեց մոտ 50 մասնով ծավալով հրատարակել քրդական բանասիրություն, հայ-քրդերին բառարան, որոնք կարճ ժամանակաընթացքում հրատարակվեցին:

Ելնելով այս ամենից, պետք է նշենք, որ գիտաժողովը համոզյալացավ ոչ միայն քուրդ ժողովրդի մշակութային կյանքում շրջադարձային մի կետ, որ ամփոփեց և ի մի բերեց Հայաստանում այն խոշորագույն հատթամակները, որոնք քուրդ համայնքը վերջին տարիներին ճեղք էր բերել մշակույթի բնագավառում, այլև այն քաղաքական մի մեծ իրադարձություն էր համայն քուրդ ժողովրդի կյանքում, որին անդրադարձան ու գնահատեցին արտերկրի բազմաթիվ գիտնականներ: Այն ուղի հարթեց քրդերին գրական լեզվի տեղծման ու առաջընթացի համար:

Գիտաժողովից հետո մեզ բառի հատրդվեց քրդական ազգային մշակույթի, հատկապես քրդագիտության զարգացմանը: Հայ քրդագիտության կենտրոն դարձավ ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտը, որտեղ տնօրեններ՝ ակադեմիկոսներ Մ. Ներսիսյանի, Գ. Սարգսյանի, պրոֆեսորներ Հ. Ինճիկյանի, Ն. Հովհաննիսյանի ֆանքերով օրեցօր ընդլայնվում էր և այժմ զարգանում է քրդագիտության ոլորտը:

Լեւինգրադում, Մոսկվայում ու Եվրոպական գիտական կենտրոններում թեև նույնպես զբաղվում են քրդագիտության հարցերով, սակայն հայ քրդագիտությունը իր մեջ ընդգրկում է քրդագիտությանը վերաբերող բազմաթիվ խնդիրներ, որոնց լուծումով գիտական աշխարհում այն դարձել է մի նոր ուղղություն և տվել իր գործնական քեղմնավոր պատդները ողջ քուրդ ժողովրդի մշակույթում:

KARLEN CHACHANI

FROM THE HISTORY OF THE ARMENIAN KURDISH STUDIES
(The first kurdological conference)

In the article there are discussed the role and meaning of the Armenian government and the Armenian intelligentsia in the cultural life of the Kurdish people, which brilliantly expressed at All-union Kurdish Studies conference in Yerevan (July 1934).

This conference was a historical turning point in the cultural life of the Kurdish people, it concluded and gathered the most great victories of the Kurdish community in Armenia, which it achieved during several years at the cultural sphere.

At last, the conference opened ways to the diverse discussion of the Kurdological issues and the Armenian Kurdish studies gave a new breath to the whole Kurdish studies. After the conference due to the concerns of the Armenian intelligentsia the Kurdish studies received a new thrust for its development, which has got a broad recognition in the whole scientific world.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խ. Արսլյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VIII, Երևան, 1958: Մ. Տիգրանյան, Ալի-Ֆախնեյզ Գորմանջի վա արմանի, Կ. Պոլիս 1860: Մ. Տիգրանյան, Չղտայե ըտնի Կ. Պոլիս 1866: Խրիմյան Հայրիկ, Մրազիր բարեկորգման, 1909, Կ. Պոլիս: Յ. Շահաբազյան, Քիւրդո-հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911: Լևո, Հայոց պատմություն, հ. 2-րդ, Երևան, 1947: С. Е. Егмазаров, Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1909. К. Юзбашян. И. А. Орбели. Ленинград, 1965.
2. Заря Востока, Тбилиси, 1933, No 184.
3. ՀՀ ՆՊԿ արխիվ, ֆ. 1, ց. 22, գ. 301, էջ 115-117:
4. «Ոչա բազա», 1934, No 28:
5. Նույն տեղում, No 30:
6. Նույն տեղում, No 31:
7. Նույն տեղում:
8. Նույն տեղում:
9. Նույն տեղում, No 32:
10. Նույն տեղում:

11. «Երկրային Հայաստան», 1934, No 155:
12. Մ. Մաշտոցի ամվան մատենադարան, Ֆ. կաթողիկոսական դիվան, քրք. 76, գ. 56:
13. «Երկրային Հայաստան», 1934, No 160:
14. ՀՀ ՆՊԿ արխիվ, Ֆ. 112, ց. 4, գ. 786, էջ 14-15:
15. «Երկրային Հայաստան», 1934, No 160:
16. Նույն տեղում, No 161:
17. Նույն տեղում, No 161:
18. «Նյա քազա», 1934, No 32:
19. «Երկրային Հայաստան», 1934, No 163:
20. Նույն տեղում, No 164:

ԱՇՈՏ ԱՏԵՓՈՒՅԱՆ

ՈՐԴԱՆ ԿԱՐՄԻՐ

Հայ մշակույթի առավել տարողունակ քննազավատներից մեկի՝ կիրառական արվեստի համակարգում, իր առանձնակի տեղն է զբաղում գորգագործությունը, որը դարեր ի վեր համդիսացել է հայկական ժողովրդական արհեստագործության առավել առաջնային ուղղություններից մեկը:

Գորգահյուս իրերի թեմատիկայի բազմազանությունը, երկրաչափական, կենդանական ու բուսական նախշաձևերի ռեալիստիկ գույն-դրամներն՝ արտահայտված պայմանաշանային համակարգով, թելամյութի որակն ու բուսակենդանական առաջնակարգ ներկանյութերով մշակումները (ճրգան կարմիր տորոն, գլխոթ, սոխի կեղև, կաղին, ինդիգո, լազվարդ և այլն), ստեղծել են հայկական գորգերի նրբագեղությունն ու անկրկնելի կոմպոզիցիոն կառուցվածքը: Գեղարվեստական ու հարդարային բազմաթիվ առանձնահատկությունների շնորհիվ արհեստի քննազավատը ստեղծել է նաև լայն հնարավորություններ օժանդակ մասնագիտությունների զարգացման համար (թել մշակողներ, ներկանյութի ու ներկարարության վարպետներ, դազգահագործներ և այլն): Այդ համակցումները, հայ արհեստավորների ստեղծագործածով վերածվել են հայկական մշակույթի պատմության մի մասնիկի և դարձել մի ամբողջ ժողովրդի պատմա-մշակութային ձեռքերում: Գորգեր ու գորգահյուս իրեր, որոնք իրենց դեկորատիվ ու գունային հնչելույթյամբ հիմնավոր մուտք կգործեն անգամ եվրոպական գեղամկարչության ոլորտը, նպաստելով իսպանական, գերմանական, իտալական ու ճիդեղամդական գեղամկարչական մեծահամրավ կտավների կովպոզիցիոն չափանիշների կազմավորմանը: Այդ են վկայում նրանց պատկերումների առատ օգտագործումը գեղմկարի հռչակավոր վարպետներ Ջուստոի (14-րդ դ.), Ե. Վան Էյկի (14-15-րդ դ.), Հ. Մեմլինգի, Մանտեննայի (15-րդ դ.), Պինտուրիկիոյի, Յակոբո Բասամոյի (16-րդ դ.), Կաբավաջոի (16-17-րդ դ.), Ռուբենսի (16-17-րդ դ.), Վան Դեյկի (17-րդ դ.), Ռեմբրանդտի, Վերմեյերի, Տեքսթրիսի (17-րդ դ.), Վիլսակեսի (17-րդ դ.), Ռ. Հոգարտի (18-րդ դ.) և այլոց կտավներում: Հայտնի էր և հայկական հայկական գորգի մի տարբերակ, որի պատկերումը գերմանացի մեծամտ գեղամկրիչ Հանս Հոլ-

քեյնի ստեղծագործություններում (16-րդ դ.) կատեղծի այդօրինակ գորգերի համար «Հոլքեյն» պայմանական անվանումը՝ մասնագիտական գրականության մեջ:

Միևնույն ժամանակ, հիմնականում լինելով գուտ արևելյան երևույթ, հայկական գորգարվեստն իր առանձնահատկություններով եղել է նույն Արևելքի համար առավել ընկալելիմ, մախրմուտվածն ու բարձրակարգ գնահատության արժանացածը, որի մասին են վկայում 10-13-րդ դդ. արաբ պատմագիրների որոշ հիշատակությունները: Այսպես օրինակ խոսելով արաբական խալիֆաթում տարածված արհեստների մասին Աս-Սա'ալիքին գրառում է. «...ինչ վերաբերվում է քրոյա գորգերին, ապա առաջին հերթին առանձնաբնու էին պարսկականը, հայկականն ու բուխարականը»: «...Փարսի նահանգում գործում էին իրոք «գեղարվեստական» բարձրակարգ չափանիշներով գորգեր, սակայն նույն ժամանակ առավել քարճր էին գնահատվում հատկապես հայկական գորգերը, այսինքն Փոքրասիականներ, որոնք Չճյուռնիայի մեր գորգերի հիմնօրինակներն էին» ճշտում է ալ-Իսբահրին²: Աբու ալ-Ֆարաջը հիշատակում է, որ «...խալիֆ ալ - Վալիդ 2-րդ-ի ապարանքի հատակն ու պատերը ծածկված էին հայկական գորգերով»³, իսկ Մասուդին մասնավորեցնում է, որ «...սա- Ռաշիդ տիրակալի կինը գահանստում էր հայկական գորգերի վրա, իսկ նաժիշտ կանայք՝ հայկական բարձրի վրա»⁴: Արիբի մոտ կարդում ենք. «...Քաղդայ թաղաքի աննանձնահարուստ ոսկերչի մոտ (912 թ.) մեծարվում էին միայն հայկական և բաբարխառանյան (մազանդարանի շրջանի-Ա. Ս.) գորգերը»⁵: Ըստ Միսթափայի, նույնն է եղել նաև տիրակալ ալ-Մուքթադիի մոտ գանձարանի հարստությունների մեջ⁶, իսկ Էլիա Մծրնեցին ճշտում է, որ մի ռեն ավատատու, որպես բարձրակարգ նվեր, խալիֆ ալ-Մուքթադիին է հանձնում 7 հայկական գորգ⁷: Նույն ալ-Իսբահրին նշում է, որ պարսկական գորգերից հատկապես գնահատվում էին նրանք, որոնք չէին զիջում հայկականներին⁸, իսկ Իբն Ռուսթան, խոսելով Սպահանի շրջանի պարսկական գորգերի մասին գրառում է, որ «...նրանք գովաբանվում էին, քանի որ առավել մուտ էին շքեղագույն հայկական գորգերին» և այլն⁹: Ընդհանրապես, արաբական խալիֆաթում հայկական գորգերը համեմատվում էին միևնույն քանակաբանք ոսկեհյուս գործվածքների հետ, որի մասին հիշատակվում է, որ «...արքայի կողմից օգտագործվող կամ նրան նվիրաբերվող գորգերը, կարպետները, քարճի երեսները և նման իրերը պետք է լինեին նույն որակի, ինչ որ հայկականները, որոնք առավել էին, քան արքայական արհեստանոցներում գործվող ոսկեհյուս գործվածքները»¹⁰: Հետաքրքրական է նաև, որ անգամ ժամանակի Եգիպտոսի մեծահամբավ առևտրական կենտրոններից մեկի՝ Դահիրեի գորգավաճառների պահեստներում առավել գովերգվում էին

հատկապես հայկական կարմրագույն գորգերը, իսկ եզիստական Աս-
թուտ քաղաքում գործվող մորեզույն գորգերի քարձրարժեքությունը քն-
ուշելու համար նրանք համեմատվել են միայն հայկական տեսակների
հետ¹¹։

Այս առումով, տեղին ենք համարում մասնավորեցնելու հայկա-
կան «մորեզույն» հատկապես կարմիր գորգերի առաջնայնության փաս-
տը, որն վերաբերվում է հատկապես որդան կարմիր ներկատեսակի օգ-
տագործմանը։

Պետք է նշել, կարմիր գույնի օգտագործումը այնքան տարածված
էր հայկական գործվածքային արհեստագործության մեջ, որ նույնիսկ
առօրյա գործածություն ունեին կարմրի ու նրա գունային երանգները
քնուրազող բազմաթիվ բառիմաստներ, ինչպես օրինակ, խրունկ (կարմ-
րի երանգը), բուռր (արևագույն կարմիրը), ծիրանի, հալազի (կետասի և
վարդագույնի միջանկյալ երանգ) և այլն։ Հայ ներկարարների մտ կի-
րառվող բուսական բույլ կարմրագույն էր՝ «կապտաշք», որից ստանում
էին մարմրագույնը, «ասպուրը» (կակժիրակ)՝ հրագույն կարմիրը, հոմի
ծառի ընձուղեններից սխտրաստվում էր տաք կարմիր երանգ ունեցող
ներկը և այլն և այլն։

Ներկարարությունը Հայաստանում տարածված հնագույն ար-
հեստներից էր և յուրաքանչյուր քնակավայրերում, առանձնակի էր հան-
դես գալիս հատկապես ներկարարների քաղամասը կամ համքարական
միավորը։ Հնուաքրքրական է այն փաստը, որ միջնադարում ձևավոր-
ված արհեստավորական այսօրինակ խմբավորումները մասնագիտաց-
ման նախահայր էին համարում Քրիստոսին, որն ըստ ավանդության, ի-
նը տարեկան հասակում աչակեղտել էր Իսրայել ներկարարին¹²։

Ներկարարությանը զբաղվող հայ արհեստավորները, տարբեր
ժամանակ ունեցել են արհեստը բնորոշող առանձնակի անվանումներ.
մարտասներկ (ներկված թելը կոչվում էր «նարուտ», որից և անվանումը),
ներկիչ¹³, բոյախյի (կտով մշակող), սիլաջի (ներկաբար) և այլն։ Ներկա-
րարի արհեստավորը համապատասխանաբար անվանվում էր «ներկա-
տուն», «ներկոց»¹⁴, «տուն ներկոց», «բոյա-խանա», «սիլաջ-խանա» և
այլն. (նշենք նաև, որ Նրևանում ևս, որոշ ժամանակ գոյություն ունեի
«սիլաջ-խանա» (սիլաջի) անունը կողո քաղամաս, որտեղ 1915 թ. Մեծ
Նդեռնից հետո քնակություն հաստատած գաղթականների զգալի մասը
հիմնականում զբաղվում էր ներկարարությամբ)։

Հայկական ներկատեսչություն գոյություն ունեի թե՛ ներկելու միա-
նական ձև, սակայն յուրաքանչյուր վարպետ-ներկարար աշխատում էր
միայն իրեն հատուկ մասնագիտական զգացողությամբ, ունենալով ներ-
կելու ավանդական որոշ գաղտնիքներ, ներկատեսակն ստեղծելու իր
հմարները։ Անգամ յուրաքանչյուր գավառում, քաղաքում, գյուղում և ըն-

տանկերում ներկում էին յարավի, գույների ամսանեմամտիակ տարբերակներով: Կարևորագույն չափանիշներից էր համարվում ներկի դիմացկունությունը, նրա փոխազդեցությունը լույսի, օդի, ջրի, փաշու հետ և այլն: Չափանիշներ, որին բավարարում էր հնագույն ժամանակներից Հայաստանում գոյություն ունեցող քուսական ծագում ունեցող ներկատեսակների քազմագամության մեջ առավել առաջնակարգ ներկամյութերից մեկը՝ «որդամ կարմիրը»:

«Որդամը» հայտնի էր նաև «Հայկական պոքսուր», «Հայկական կոչնեիլ», ինչպես և առավել տարածված «տրմիզ, դրճիզ» անուններով (քարքերեն «krmizi» – կարմիր, որը պարսկերենից փոխառնված «kerm» – որդ և «zamin» – հող քառակապակցման տարբերակն է: Հայկական որդի անվանման այսօրինակ քառածևոյքից կտեղծվի նաև ռուս. «крас» (չերվ) – «որդ» քառարմատի հիմքով «красочный» – կարմրացված, կարմիր երանգ ունեցող արտահայտությունը, որը կիրառվում էր կարմիր երանգ ունեցող ոսկու համար: Նույն հայկական բառիմաստը կլինի նաև լատ. «vermis» – որդ և նույն հիմքից «vermikulat» – կարմիրով ներկված խսկացության հիմքում¹⁵):

Այս ներկատեսակին միջրված ասոցիան հիշատակումները քերևա-հանդիպում են Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ, որտեղ կարդում ենք. «Հիմա եկեք ու վիճարանենք, ասում է Տեղը, եթե ձեր մեղքերը կրկնակի կարմիրի պես պիտի լինին, ձիւնի պես պիտի սպիտակաման, եթե նորանք որդամ կարմիրի պես լինին, ասրի պես սպիտակ պիտի դառնան»¹⁶ իսկ Բարեխոս քաղաքի նկարագրի մեջ կարդում ենք. «Ռսկու եւ արծաթի եւ պատուական ակունքների եւ մարգարիտի եւ քիւնեզի եւ ծիլամիի եւ մետաքսի եւ որդամ կարմիրի ապրանքը...»¹⁷, իսկ քաղաքի կործանման ժամանակ, տեղի վաճառականների ափսոսանքի խոսքերն են. «Վա՛յ, վա՛յ մեծ քաղաք, որ քիւնեզ եւ ծիրամի եւ որդամ կարմիր էիր հագած, եւ ոսկով եւ ազնիվ քարերով եւ մարգարիտով զարդարուած...»¹⁸: Աստվածաշնչային այս տողերում հետաքրքրական է նաև մի յարօրինակ հանգամանք. հայերեն թարգմանող գրիչները, հունարեն բնագրի քառերի իմաստային թարգմանության ժամանակ հստակ տարբերակում են դնում «ծիրամի» և «որդամ կարմիր» գունավորումների անվանումների միջև:

Բոսորակարմրագույն «որդամ» ներկատեսակի հունքը իր ձևի մեջ եզակի հանդիսացող միջատն է, որի վերաբերյալ առաջին մասնակի հիշատակումը հանդիպում ենք 5-րդ դարից, պատմահայր Մովսես Խորենացու կողմից գրառված տողերում. «...որդն յարմատոյ սիզոյ առ ՚ի գարդ կարմրութեան գունաց»¹⁹: Նույն դարում պատմիչ Ղազար Փարպեցին, իր «Հայոց պատմության» մեջ Արարատյան դաշտին կնիվրի ընդարձակ մի նկարագիր, որտեղ մասնավորապես կգրասի. «...գարմատս

եղէզնասեր քուսոցն ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամենաբարձ
դաշտն Այրարատոյ, այլ և ի մնանէ ծնէալ որդոնս, ի գարշ կարմրատե-
սիւ գունոց, ընծայէ օգտասիրացն շահս և շքերութիւնս:»²⁰: 7-րդ դարում,
Անանիա Շիրակացին իր «Աշխարհացոյցում» կնշի. «Եւ ունի Այրարատ
լեռանս, գետս և դաշտս սչխտանիս, և երես, և հարս, և զամենայն պատ-
րաստութիւն, և զծովակն գայլատու, և որդն սիգարերեալ արմատոց առ ի
գարշ կարմրութեանս գունոյ»²¹, Այնօրինակ էր հետաքրքրությունը դե-
պի որդան կարմիրը, որ անգամ 12-րդ դ. Ներսես Շնորհալիմ կատկոծի
նրան նվիրված մի համելուկ.

«Տեսի արուեստ զարմանազան,
Ջի մշտակով զերկիր քանան,
Հանեն արիւն անտի զինչ քան
Եւ զիր գրեն կայսերական
Եկ և տես այլ սուկայի,
Ջի հատոցով երկիր բրդի,
Ելնէ կենդան ու ոչ կենդանի
Առնէ կարմիր զգոյն սպիտակի»²²:

Իսկ Քրիստոսի խաչելության տեսարանի նկարագրում կգրառի
հետևյալ տողերը.

«...Որ ըզգեցար ըզծիրանիւն,
Արկեր քղամիտ կարմիր յանձին.
Նախատամաց զոր կարծէին,
Ջինվորք Պոնտոս Պիտատոսին.
Ըզբարձ մեղաց մերկեա յինէն,
Ջյորդան կարմիր արեան գունին»²³:

Միջատը տարածված էր հատկապես Արարատյան դաշտավայ-
րում, որտեղ ամռանը, հարանյակ դառնալու ժամանակ, մինչ գետնի մեջ
մտնելը ապրում էր նույն տեղում աճող եղձի սեզի վրա: Օգտագործելով
քմության կողմից կանխորոշված այդ կարճ ժամանակահատվածը (օ-
գոստոս-հոկտեմբեր ամիսներ), տեղարմակ կամայք նրանց հավաքում
էին պղնձե հատուկ քասերի մեջ և լվացումից հետո չորացնում քոնրի
կրակով: Առավել քարշ փուլն էր ստացված չորուկի մասնիկները փռելի
դարձնելու համար, քանի որ որդանյութը ուներ շատ քարձք յուղային
քաղաղքանաս (այդ նույն յուղային խտացումը ներկին հազորդում էր
անկրկնելի փայլ): Պատրաստված նփուկը «կարմին» էր (այս տարբե-
րակով շատ ավելի հայտնի գրքային ձևավորումներին և գեղանկարին
նվիրված մասնագիտական գրականության մեջ): Ներկը ոչ միայն ամե-
նադայն տարածումն ուներ Հայաստանում, այլև զգալի քանակով ար-
տահանվում էր աշխարհի տարբեր երկրներ: Հայկական Որդան կարմրի
մասին հետաքրքրական հիշատակություններից են հատկապես 10-14-

րոյ դդ. Հայաստան այցելած նույն արար աշխարհագիրներն գրառումները, որոնք մեզ կարող են հետաքրքրել որպես ակամատեսներն ընդհանրապես Այսպես օրինակ, ըստ Իրն ալ-Ֆարսիի, հայերն ասում են, որ «...մենք ունենք կորմիզ, որից ոչ մի տեղ չկա...»²⁴: Ալ-Մուքադասին հիշատակում է, որ Էջմիածնի մտտ հանդիպել է կամանց, որոնց զբաղված էին միջատ հավաքելով, որը կոչվում էր որդամ կարմիր²⁵: Հայկական կարմիր մերկի մասին իր ընդհանրականում ալ-Մասուդին, դեռևս 943 թ. կատարում է մի գրառում. «Կարմիրը դա կնոց, երեխայի և ուրախության գույն է: Կարմիր գույնն ամենազալն է այդի համար, քանի որ այն լայնացնում է այդի բիրը, այն դեպքում, երբ սևը այն նեղացնում է»²⁶: Հատկանշական է, որ միջնադարյան հայկական խոշոր քաղաքներ Գլինում և Արտաշատում այնքան շատ են եղել ներկանյութը օգտագործող ներկատեսերը, որ արար աշխարհագիր-ճանապարհորդներ Բալագորին և Ցասկուտ ալ Համալին Արտաշատն անվանել են «Կարդաթ ալ-Քիրմիզ» (Կարմիր ավան) և «Կլիմիզի ավան»²⁷, իսկ 10-րդ դ. Գլին այցելած ալ-Իսաահրին, տեղում գործվող բոլոր քաղմագան գործվածքների հիշատակման ժամանակ կգրառի նաև, որ քաղաքում «նրանք (հայերը - Ա. Ս.) ունեն մերկ, որը կոչվում է «դրմեզ», որով ներկում են բուրդը և հայանի է, որ դա որդ է, որը բոժոժի մման ինքն իր վրա է գործում»²⁸: Գլին քաղաքի վերաբերյալ նույնօրինակ հիշատակության ենք հանդիպում նաև Իրն Հատքալի «Երկրագնդի մատյան» աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակը առանձնացնելով այն հանգամանքը, որ գործվածքների զգալի մասը պատրաստվում են հատկապես այժի բրդից, շնչուտարում է, որ նրանք ներկվում են միայն «դրմիզի» (որդամ կարմիր) ներկով, որը օգտագործվում է նաև «...քաղմագալիսի այլ գործվածքներ ներկելու համար»²⁹: Այսօրինակ հետաքրքրությունը դեպի որդամ կարմիր ներկանյութը, հատկապես արարների կողմից (նիչենք վերը նշված օրինակները), այդքան էլ պատահական չէր, եթե նկատի ունենանք նաև այն հանգամանքը, որ միջնադարում, համաշխարհային շուկայում շրջանառության մեջ էր գտնվում նաև լեռնական կարմիր ներկը, որը նույնպես որդից ստեղծված ներկանյութեր էր, սակայն իր կայունությամբ ու գույնի մաքրագույն հնչեղությամբ (մի վտրք մանուշակագույնի երանգով), առաջնակարգ համարում ունեյր հատկապես հայկականը և, որ հիմնականում այն էր առաքվում արարական խալիֆայի համադրա բոլոր երկրամասերը³⁰:

Որդամ կարմիր ներկատեսակի վերաբերյալ քաղմագիլ հիշատակություններ են մեզ ներկայանում նաև 15-18-րդ դդ. Հայաստանի տարածքով դեպի Իրան ուղևորվող եվրոպական ընկամագիտական խմբերի և անհատ ճանապարհորդների հուշագրություններից և օրագրային գրառումներից³¹ իսկ 19-րդ դ. առաջին կեսում Արարատ լեռը քարճրագող

ռուսական արշավախմբի ղեկավար, ռուսական զորքերի սպա Մարկովը, իր հաշվետվության մեջ կգրառի, որ 14. 000-15. 000 ռուսալազիկի վրա տեսել է որդան կարմիր միջատին²²:

Անվանի հայագետ-պատմաբան Ղևոնդ Ալիշանը, իր պատմագիտական ուսումնասիրություններում առանձնակի տեղ է հատկացնում որդան կարմրին: Գիտնականը ոչ միայն ճշգրտում է որդանի գոյության տարածքային սահմանները (Արարատ լեռան ստորոտ, Խոր Վիրապ և կեղեցու շրջակայք, Արաքս գետի հյուսիսային հատված՝ Արագածոտն, Կարբի, Մարդարապատ և Կոտայք ավանները), այլև հատուկ կարևորություն է տալիս տարածքի բուսական ժամկայքում հատկապես եղեգի սեզի առկայությանը, որն որդի գոյանալու և զարգանալու համար կենսական և ամենակարևոր նախապայմանն էր²³: Միջատի արուն կամ ճանճը սևաբույր է, վարդագույն գծով երիզված մարմնիկով, հատակ ընդգծված աչքերով: Ունի երկարավուն ոտքեր, և պարզ, թափանցիկ թևեր: Էզն իր յափերով ավելի խոշոր է, կարճրավուն երանգով և ունի երեք գույզ վաքր թույլ զարգացած թաթիկներ: Ղ. Ալիշանը որդան կարմրին համեմատում է մեղրանանձի և շերամի որդի հետ: Նա շատ դիպուկ բնորոշում է այս միջատին, որը «...ի շահ և ի շքեղութիւն է», և «ի զարդ պատճառանաց առանին, և ի վաճառ յօտար հրասարակա»: Գիտնականը գտնում է, որ իր որակով միայն լինական որդան կարմիրը կարող է որոշ չափով համեմատվել հայկականի հետ²⁴: 19-րդ դ. սկզբին որդան կարմիրով, որպես գլխական երևույթ, սկսեց հետաքրքրվել Էջմիածնի վանքի միաբան, ծաղկարար, գիտական պրպատուն մտքի տեր Սահակ ծաղկարարը (1780-1858. Սահակ Տեր-Գրիգորյան):

Սահակը ծնունդով Երևանցի էր, մահտեսի Տեր-Գրիգորյանի ընտանիքից: Կրթությունը ստացել էր Էջմիածնում և հասել եպիսկոպոսի աստիճանի: Բազմաշնորհ էր: Հետաքրքրվում էր տարբեր արհեստների առանձնահատկություններով, ուսումնասիրում էր բնության երևույթները, որոնց վերաբերյալ իր դիտարկումներն ու եզրահանգումները գրատել է մի քանի տետրերում²⁵: Նա գրադվում էր «լազվարդ» ներկանյութի օստումնասիրությանը (ներկերի մասին որոշ գիտելիքներ ձեռք էր բերել Էջմիածին ժամանած պաքսիկ մկարչից՝ 1810-1815 թթ), հետաքրքրվում էր պտտաշի կիրառության ու տարատեսակ քաղաղրամասեր ունեցող սոսինձների պատրաստմանը, ոսկեզօծման, արծաթապատման, մետաղամշակման և անգամ կաշենյութը վարադելու հարցերով և այլն և այլն²⁶: Ելնագում հիմնել թրքի արտադրություն՝ թրքի պատրաստման իր կողմից մշակված քաղաղրատունի հիմքով:

Այդուհանդերձ, մրա ամենաուշագրավ հետազոտություններն առնչվում են հատկապես որդան կարմիր տերկատեսակին, որի դրդապատճառը կհամդիսանա 1815 թ. Տիգրանակերտցի մի ծերունու հետ

հանդիպումը և վերջինիս կողմից առաջարկը՝ փնտրելու որդան կարմրից յարահատուկ յուր առանալու ուղիներ, որի փորձերը կատարվել են, սակայն ավարտին չի հասցվել այդ ձեռնարկումը³⁷։ Սահակի մի քանի տարի տևած հետազոտությունները պսակվում են հաջողությամբ և մա կարողանում է գտնել միջատը մշակելու իր տարրերակը, որն ապահովում էր մարագույն կարմիր մերկի առացումը (ցասցախի մշակում, կրաջրի և ծծմբանյութի օգտագործում, կալաքարի ու զինու հավելումներով ևն)։ 1820-ական թթ., իր իսկ հավաքված երեք փութ միջատներից Սահակը կարողանում է պատրաստել մերկանյութի քանակ, որով մերկված գործվածքների գունային որակի վերաբերյալ մա մերկայացնում է մամակառդերմեր էջմիածնի իռկաթ խորհրդին, Երևանի նահանգապետ Վ. Ռեյբուքովին և Կովկասի կառավարիչ բարոն Գ. Ռոզենին³⁸։ Իր քաջատրագրեցից մեկում, որը վերնագրված էր «Օրինակ կազմելոյ գկարմիր որդան կամ մետուցման նորին, թէ որով կերպի մարք է լինել», Սահակը մամրամասն նկարագրում է աշխատանքը և նշում, որ քազմաթիվ փորձերի շնորհիվ գտել է որդան կարմիրից մերկ ստանալու 13 «կերպ»³⁹։ Սահակ ծաղկարարի կողմից առաջարկված մերկատեսակի պատրաստումը դասում է Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Իսսիֆ Զ. Համելի (1788-1865) և ֆինանսների նախարար Ե. Պամկրիմի ուսումնասիրության և հաստիկ զեկուցագրի առարկան⁴⁰։ Միևնույն ժամանակ, ակադեմիկոս Ի. Համելի կողմից մերկայացվում է իտալաներեն ու գերմաներեն լեզուներով արված գրավոր նզրակացություն ու քաջատրագիր՝ նվրուպակրան մասնագետներին ևս նյութին հարողողակից դարձնելու նպատակով⁴¹։

1833 թ., Ի. Համելը, Ս. Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիա է ուղարկվում Սահակ ծաղկարարի կողմից առացված որդան կարմիր մերկանյութը (գործի ակտիվ միջնորդներ ու հովանավորողներ էին հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա Չորագեղցին և բարոն Վ. Ռոզենը)։ 1834 թ. մայիսի 4-ին Ի. Համելը ուսումնասիրելով մերկանյութի քաղադրամասերը, իր նկատառումները մերկայացնում է գիտությունների ակադեմիայի հանձնախմբին, որտեղ պարզաբանվում էին մերկանյութի քիմիական և ֆիզիկական առանձնահատկությունները, ինչպես և արդյունաբերության մեջ այն օգտագործելու լայն հետանկարները։ Իր զեկույցում գիտնականը տալիս է մաև իր կողմից կատարված մերկի անվանման խոր, գիտական քաջատրությունը, որի համաձայն հայկական Ռորդան կարմրից են ծագում «որդ» և մի շարք այլ բառեր տարբեր լեզուներում, ինչպես մաև նրախտագիտության խոսք էր հայտնում, որ իր կատարածը գնահատվել է քարձր առլայմների կողմից և մերկին տրվել է իր անունը. «Porphyrophova Haemel»⁴² (ցավոք, մոռացության էր տրվել հեղինակը՝ Սահակ ծաղկարարը)։

Նույն 1833 թ. Պետերբուրգում քաջված մանուֆակտուրային ցուցահանդեսի առաջնային ցուցամուշնեքից էր մահ Ռոդյան կարմիրը, որի վերաբերյալ ժամանակի մի քրթակցության մեջ կարդում ենք, «Այստեղ (ցուցահանդեսում—Ա. Ս.) ամենահետաքրքիրը ոչ մեծ մի ապակե աման է ռուսական կոչեմիլով, որը ստանում են... հայկական գավառում: Ասում են, որ այն իբր որակով չի գիջում արևմտյան հնդկաստամյանին: Էրիվանի մոտ շատ ծառեր են աճում, որոնց վրա զարգանում է այս կոչեմիրը»⁴³: Երկու տարի անց, Ի. Համելի անմիջական ղեկավարությամբ, Պետերբուրգի Ակադեմիային կից Տիսնուդոզիական ինստիտուտում պատրաստված կարմիր ներկն ու նրանով ներկված բուրդը ցուցադրվում են մահ 1835 թ. Մոսկվայում քաջված Մանուֆակտուրայի Երկրորդ ցուցահանդեսում, որտեղ նյութն ու հայտնագործությունը արդեն ներկայացվում են որպես գործը ֆինանսավորող քարոն Գ. Ռոզենի սեփականությամբ⁴⁴: Հետաքրքրական է, որ այս ցուցահանդես այցելած Նիկոլայ Ա քազավորին միլիտարեթվում են Սահակ ժողկարարի կողմից որդան կարմիրով ներկված մի քանի քաշկիմակներ:

Ծնայած այն հանգամանքին, որ որդան կարմիր ներկանյութը արդյունաբերության մեջ օգտագործելու առաջարկը չիբակամացավ և մատուցեց մոռացության, այդուհանդերձ Սահակ ժողկարարի կատարածը մատամբ գնահատվեց. 1834 թ մարտի 28-ին, քարոն Գ. Ռոզենը շնորհավորական մամակ է ուղղում Սահակ ժողկարարին և նրան է ուղարկում Պետերբուրգից ստացված աղյամանդակուտ մատամին, իսկ 1839 թ., ռուսական կառավարությունը, քազմակողմանի ու միլիտար գործունեության համար Սահակ Տեր-Գրիգորյանին (Սահակ ժողկարարին) նշանակում է ցմահ թոշակ (200ռ.)⁴⁵:

Հետաքրքրության է արժանի և այն փաստը, որ Սահակ ժողկարարի աշխատանքին ծանոթ է եղել մահ հայ անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, գրող Միքայել Կարամազյանը, որը 1863 թ. մայիսի 1-ին, Պետերբուրգից իբր եղբորը՝ Դազարեսին գրած մամակում խնդրում է միջնորդել և Ամանիա Սուրբանշահի ուշադրությունը հրավիրել «Coccinella» ընտանիքին պատկանող որդերի ուսումնասիրության վրա, որը «...գտնվում և աճում է Հայաստանում, Արաքսի եովտում»: Գնահատելով Սահակ նյութակապուսի գործունեությունը, Մ. Կարամազյանը ցավով նշում է, որ մահ իբր հետ գեղեզման տարավ դրանք անցնելու և հավաքելու գլխությունը, և ամերասեշտ է գրուցել գործն ինացող մարդկանց հետ և «Արարատյան դաշտի նայ շինականների քարքառով մի քրոշյուր հրատարակել և սովորեցնել նրանց, թե ինչպես պետք է անեցնել և ժողովել որդան կարմիրը, իսկ դահ կարևոր քան է աղքատ շինականների համար»⁴⁶:

Որդան կարմիրին մվիրված Սահակ ծաղկարարի ուսումնասիրության վերջնական և բարձր գնահատումը կատարվում է Ղ. Ալիշանի կողմից, որը ոչ միայն ուսումնասիրել է նրա օրագրերը (Սահակ ծաղկարարի խրոքս որդի, գրական և թատերական գործիչ Էմին Տեր-Գրիգորյանը օրագրերի ձևագիրը ուղարկել էր Վենետիկ, մեծանուն գիտնականին), այլև որպես երախտիքի գնահատում, Արարատ աշխարհին մվիրված իր հիմնադար հետազոտության մեջ տեղադրում է նրա վիճակը ղեկավարը⁴⁷:

20-րդ դ. 30-ական թվականներին հայկական Որդան կարմիրով կզբաղվեց Մեսկվայի Պետական համալսարանի կողմից Հայաստան գործողված արչավախմբի անդամները, քայք քանի որ նրանց համար պարզարանված չէր «Որդանի» կենսաբանությունը, ուսումնասիրությունները կավարտվեց անարդյունք⁴⁸:

Ժամանակի ու պատմության մեջ կմնան հայկական գեղեցկագույն ներկատեսակի վերաբերյալ հիշատակումներն ու նրա կիրառությանը համրավ ձեռք ընթաց հայկական հյուսածո լեռնի աշխարհույակ օրինակները:

ASHOT STEPANYAN

VORDAN KARMIR (RED WORM)

The wicker art is one of the finest sphere of the Armenian applied art and with its decorative structure, distinctive peculiarities of ornament, use of thread and paint materials has created such originality of the Armenian weave, which brought to it world fame and became a finest part of the Armenian applied art history and the historical-cultural achievement of a whole people.

Used in weave the paint materials were often one of the most important criteria of things evaluation, and the paint art was one the oldest spread in Armenia. At the base of the art spreading there was also existed in Armenia paints diversity, which was well-known since oldest times having vegetable, animal and mineral genesis. In row the paint material VORDAN KARMIR (RED WORM) was often the object of the special interest and study of travelers, geographers, historians and specialists. It was delightful with its quality and paint peculiarities, having world fame was evaluated on equal to gold, and remained in history as a mysterious phenomena with the Armenian monopoly.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տն՝ **A. Мю.** *Мусульманский Ренессанс*, М., 1973, с. 369:
2. Նայմ տեղում:
3. Նայմ տեղում:

4. Նույն տեղում:
5. Նույն տեղում:
6. Նույն տեղում:
7. Նույն տեղում:
8. Նույն տեղում:
9. Նույն տեղում:
10. A. von Kremer, *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, Wien, 1875, p. 302:
11. А. Меу, Նշվ. աշխ., էջ 36:
12. Թանգարան հայկական հիմ ու նոր դարերյան: Մաս Բ. Անկանոն գիրք նոր կտակարանաց: Վննետիկ, 1898, էջ 92:
13. Ծամալուրք, Փնտրվադի Ը, Կ. Պոլիս, 1730 ք.:
14. Նույն տեղում: Ներսես Ենոքիայի Թուրք Ընդհանրական, էջ 66:
15. Որդան կարմիրի մասին տես' Հ. Տաճատ Երարոցման, Որդան կարմիր «Գրքեզ» կամ հայկական կարմիր ներկ. Նիքոսի հայ գորգարտեստի պատմություն: «Տազմալիպ», No 33, Վննետիկ, 1991:
16. Աստուածաշունչ, ԵՄԱՅԻԱՅԻ ՄԱՐԳԱՐԵՈՒԹԻՒՆԸ, ԳԼ Ա, 18:
17. Աստուածաշունչ, ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ԶԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԳԼ ԺԸ, 12:
18. Աստուածաշունչ, ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ԶԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԳԼ ԺԸ, 16:
19. Մովսես Խորենացի, Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսեսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Վննետիկ, 1865, Վննետիկ, 1865, էջ 611:
20. Ա. Արքահայկան, Անանիա Երրակացու Մատենագրութիւնք: Երևան, 1944, էջ 351:
21. Դազար Փարպեցոյ Պատմութիւն Խայոց եւ թաղք առ Վախան Մամիկոնեան: Աշխատութեամբ Գ. Տըր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեանց: Տիֆլիս, 1904, էջ 10:
22. Ներսես Ենոքիայի Բանք Չափաւ, Երևան, Մատենադարան, ձև. • 9071:
23. Ներսես Ենոքիայի, ՏՃ. Ներսեսի Ենոքիայոյ Հայոց կարողիկոսի Բանք Չափաւ, Վննետիկ, ՌՄՀԹ [1830], էջ 121:
24. Н. А. Караулов, *Сведения арабских географов IX—X веков по Р. Хр. — о Кавказе, Армении и Азербайджане*. В кн.: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа: вып. XXXI, Тифлис, 1902, с. 39.
25. Там же, вып. XXVIII, Тифлис, 1908, с. 36.
26. Masoudi, *Les Prairies d'or*. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard. T. IV, Paris, 1871, p. 102:
27. Արարական աղբյուրների Հայաստանի և Խարևան երկրների մասին: Կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյանը: Երևան, 1965, էջ 129, 97: Արարակի մատենագիրների Հայաստանի մասին: Հավաքեց և քարգմանեց Բ. Խաչարյանը: Վիեննա, 1919, էջ 26:
28. *Vine regnorum. Descriptio dittonis mostemicae auctore*. 1967. Abu Ishak al-Parisi al-Istakhrī. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1870 (BGA. I), p. 188.

29. Իրն Հատկապես Երկնագնդի Մատյան, Բիւրոս, 1978, էջ 294. (արտ.):
30. Я. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей с древних времен (V в. до н. эры - XV в. нашей эры). Ер, 1954, с. 229-230.
31. Տես՝ Հ. Տանաոտ Եւրոպոսեան՝ Նշվ. աշխ., էջ 22-31:
32. «Բազմալիւր», 1890, էջ 276-277:
33. Ղ. Ալիշան, Այրարատ: Վեճնոցն, 1895, էջ 284: Որդան կարմիր ներկի մասին հարուստ տեղեկութեանն է հաղորդում հայագետ Հ. Ջյուրոյանը՝ Էջեղով անգամ միա քիմիական կառուցվածքի յափանդէլները՝ $C_{27}H_{26}O_{11}$ տես՝ Հ. Ջյուրոյան, Որոսն (կարմիր) կամ Kirmiz. «Բազմալիւր», 1932, No 2, էջ 62-68, No 4, էջ 156-163:
34. Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 284
35. Երևան, Մատենադարան, ձեռ. No 6247, Նոյն տեղում, ձեռ. No 9029, Իսահակ Ծաղկարար, Երաստը ծաղկարարութեամբ: Երևան-Եջմիածին, 1815-1840; Նոյն տեղում, ձեռ. No 6248. Գաղափար օրինակը մամուրանկայոց Սահակի ծաղկարարի: 1819-1837 թթ.: Սահակ Ծաղկարարի մասին տես նաև Ա. Փաշայան, XIX դարի քիմիան հայ քննադետների աշխատություններում: Երևան, 1990, էջ 54-59:
36. Տ. Ղազանչյան, Սահակ Ծաղկարար. - «Մանրեր Մատենադարանի», Եր., 1956, No 3, էջ 131-139:
37. Երևան, Մատենադարան, ձեռ. No 6247, էջ 16:
38. Центральный Государственный Исторический Архив Грузии, ф. 2а, инв. хр. 2571 - "О размножении Армянской кошенили и о добывании из нее краски": Սահակ Տեղ-Գրիգորյանի գրառումներից կազմված այս գրքին կցված է տեքստային բարձրամուրյունը և Հովհաննես կաթողիկոսի կնդակը ուղղված բարոն Գ. Ռոզենին: Փաստաթղթերի մեջ ներգրավված է նաև Մ. Վոսկրայնիկոսի ընդարձակ ռառամնասիրությունը որդան կարմիրի վերաբերյալ:
39. Գրքից երեք փաստաթուղթ (այդ բովան մաս Սահակ ծաղկարարի մամուլը հասցեագրված բարոն Գ. Ռոզենին), երաստարկել է Լ. Մելիքան-Բեկը. տես՝ Լ. Մելիքան-Բեկ, Հայաստանում կարմիր որդան մեղրի արտադրության պատմությունը: ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», Երևան, 1946, NoNo 2-3, էջ 17-26:
40. Центральный Государственный Исторический Архив РФ (ЦГИА РФ), ф. 18, оп. 2, д. 827, 1833-1836 гг. Գրքի վերնագրված է "Дело по рапорту коллежского советника Калиновского об искусственном разведении и использовании для окраски тканей обнаруженной в Армении". (Վավերագրի վերաբերյալ առաջին էջշատակումները կատարում է արվեստարան Չ. Քառայանը. տես՝ Յ. Կարան, Набойка в Армении, Ереван, 1978, с. 31-32): Վավերագրում հետաքրքրական է նաև որդան կարմիրին մտացության մատնելու յորօրինակ փաստակը «Դժբախտ քաղաքական իրադարձությունները, որոնց ենթարկվել է Հայաստանը բազում դարերի ընթացքում, որդան կարմիրի գործածությունից հետամալու հիմնական պատճառներից մեկն է: Վավերագրից պարզվում է նաև, որ որդան կարմիրով առաջին հետաքրքրվողներից է եղել մահ լեզվագետ,

քննախոյզ-արեւելագետ Էրիցըիս Պարրոտը, տես՝ Parrot Friedrich, Reise zum Ararat, T. I, Berlin, 1834, p. 106-107 և նույն զրքի երկրորդ հրատարակությունը, Leipzig, 1985, p. 80-82: Որդան կարմիր մերկին վերաբերվող Ֆ. Պարրոտի գրառման բարձրագույնը տես՝ Խ. Արուսյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Հ. VII, Երևան, 1956, էջ 267-268:

41. Über cochenille am Ararat und über wzur zalcochenille im Allgemeinen von J. Hamel. — "Memoires de L'Academie imperiale des sciences de St. Petersburg, VIme serie. Sciences Mathematiques, Physiques et Naturelles" T. III, Leipzig, 1835, p. 9-65. Ուսումնասիրությանը կցված են մակ վիմագրական գծանկարներ երեզմի ու որդի ձվերի, ինչպես նաև որդի պատկերագրություններով: Նույն աշխատանքում տեղադրված է նաև ակադեմիկոսներ Ի. Համելի և Փ. Բրանտոյտի կողմից 1833 թ. սեպտեմբերի 13-ին Ռուսաստանի զննությունների ակադեմիայի միտին մերկաբացված համառեղ զննուցման տեքստը որը վերաբերվում էր հայկական և մեքսիկական որդան կարմիր մերկերի համեմատությանը (նույն տեղում, էջ, 65-68): Ի. Համելի զննուցման տեքստի համառոտագիրը հրատարակվել է նաև ռուսերեն. "Об Араратской кашенили. Извлечение из сочинения академика Гамеля, напечатанного в записках Императорской Академии Наук" — "Журнал министерства внутренних дел", Ч. XVII, М., 1835, июль, с. 192-217, ինչպես նաև. "Об Араратской кашенили. Донесение Императорской Академии Наук от г-на академика Гамеля" — "Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа". Ч. 2, Москва, 1838, с. 391-433.
42. Автобиография И. Гамеля. Ленинград, Гос. публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, отдел рукописей, ф. 129, уд. хр. 1059, с. 5.
43. [Н. Гр.] Наблюдения в отечестве. Выставка 1833 года. [Пись. — в Департ.] — "Северная пчела", СПб., 1833, 23 мая, с. 447.
44. Указатель произведений отечественной промышленности, находящихся на выставке 1835 года в Москве. М., 1835, с. 3. Отделение 1. Первообразные и полуобработанные материалы, No 382.
45. Երևան, Սևտեմադարան, մեռ. No 6247
46. Միջայել Նաչապետյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Հ. 5, Երևան, 1984, էջ 271:
47. Դ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 484:
48. 1930-ական թթ կատարած հետազոտությունների մասին տես. А. С. Аветян, К вопросу о кошенили в Армении. — "Известия" Армянского филиала АН СССР, 1940, No 4-5, с. 231-237; Լ. Բեկ-Հովսեփյան, Արարատյան Որդան կարմիրը և նրա արդյունաբերական օգտագործման հնարավորությունները, Երևան, 1932:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Քայրորդյան Վահան	
XX դարի 20–30–ական թվականների ըրդական ապստամբությունները և թուրք–իրանական հարաբերությունները.....	5
Քաղղասարյան Մուրին	
Բանակի դերը 1960–90–ական թվականներին Թուրքիայի նորազնամ գաղմընրացում.....	28
Կարապետյան Ռուբին	
Պայքարի նոր փուլ Պաղեստինի հանդեպ.....	40
Համբարյան Ազատ	
Սուլթանական կառավարության ազգային քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանի մանենդական քնակչության նկատմամբ (1898–1908 թթ.).....	50
Հովհաննիսյան Անուշ	
Օսմանյան կայսրության լրատվության պատմությունից (XIX դ.).....	62
Հովհաննիսյան Հ. Արտուկ	
Երեսարդենի կարգավիճակի հարցը ՄԱԿ–ում.....	69
Հովհաննիսյան Նիկոլայ	
Օսմանյան կայսրությունում Հայկական հարցի լուծման փրամանյան մոդելը.....	80
Ղազանջյան Ռևի	
Խրեհրդա–քեմալական հարաբերությունները 1920 թ. և Հայաստանի խնդրը մոսկովյան արխիվների գաղտնի փաստաթղթերի լրյսի ներքո.....	98
Մեռի Եսքրո	
Միջըրդական հակամարտությունների պատմաանների հարցի շուրջ.....	124
Սամվելյան Կարինն	
ՄԱԿ–ի տանկչխանները Իրաքի նկատմամբ.....	137
Սաֆրաստյան Ռուբին	
Հայ–թուրքական հարաբերությունների ուսումնասիրության նշանակչությունը միջազգային հարաբերությունների ժամանակակից տեսության համար. Ռոսխանական դիտարկչաններ.....	147
Ստամբուլյան Անուշ	
Իրանի նկատմամբ Միացյալ Նահանգների քաղաքականությունը Մեռիի Բազարգանի կառավարման շրջանում.....	156

Բողոքյան Ազատ	
Պետության և կաթոլիկոսարանի փոխանարարներությունները Կիլիկյան Հայաստանում (մախամոմողրական շրջան)	169
Գրեկյան Երվանդ	
Ուսուցիչ ճակատանայաղ (պատմա-համեմատական վերլուծություն)	180
Կաստիկյան Քրիստինե	
Կաթոլիկ քարոզչությունը Իրանում և իայ իրականությունը	200
Հարությունյան Նիկողայ	
Նոր ընթերցումներ և մեկնարանություններ Այաննիսի ներառյալ ուրարտական սեպագրում	219
Մաքսույան Արթուր	
Քրիստոսաբանություն ու փրկագործական իշխանը ըստ «Ս. Գրեգորի վարդապետության» և Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կույումն ընծայության» երկի	233
Մովսիսյան Արտակ	
Օտարների կողմից մախամոմողրյան Հայաստանում թողնված գրավոր հուշարձանները և դրանց պատմական մշանակությունը	242
Մուրադյան Մամվել	
Հակոբ քանանա Կեսարացու «Հիշատակարանն» իբրև աղբյուր	262
Չաբանյան Պավել	
Հայ-վրացական հարաբերությունները XVIII դարի II կեսին և իայ քաղաքական միտքը	277
Քոսյան Աբամ	
Իստվայի կրոնական կենտրոնները խեթական դարաշրջանում	315

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Ավետյան Կարինե	
Տրդատ եպիսկոպոս Պալյան (1850-1923. կենսագործունեության համառոտ ակնարկ)	332
Խամոյան Մաքսիմ	
Լեզվի կառուցվածքի ձևավորման գործընթացի մոդելավորման հարցի շուրջ	354
Խաչիկյան Մարգարիտա	
Խուռիերին հողի ծագման և զարգացման շուրջ	364
Մկրտչյան Ներսես	
Հայերենի արեալային հոգնակներտ ձևույթները	369
Չալանյան Կառլին	
Հայ քրդագիտության պատմությունից (քրդագիտական առաջին կոնֆերանսը)	378
Ստեփանյան Աշոտ	
Որդան կարմիր	387

СОДЕРЖАНИЕ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

Байбурджян Ваган	
Курдские восстания и ирано-турецкие отношения в 20–30-х гг. XX века	5
Багдасарян Сурен	
Роль Армении в процессе модернизации Турции в 1960–1990-х годах	28
Карапетиан Рубен	
Новый этап борьбы за Палестину	40
Амбарян Азат	
Национальная политика султанского правительства по отношению к мусульманскому населению Западной Армении (1898–1908 гг.)....	50
Оганесян Ануш	
Из истории просвещения в Османской империи (XIX в.).....	62
Оганесян Артак О.	
Вопрос о статусе Иерусалима в ООН	69
Оганесян Николай	
Ливанская модель решения Армянского вопроса в Османской империи	80
Казанджян Рем	
Советско-кемалистские отношения в 1920 г. и вопрос Армении в свете секретных документов московских архивов	98
Мгом Шахро	
К вопросу о причинах и характере межкурдских конфликтов	124
Самвелян Карине	
Санкции ООН в отношении Ирака	137
Сафрастян Рубен	
Значение изучения армяно-турецких отношений для современной теории международных отношений: предварительные замечания	147
Стамболиян Ануш	
Политика США по отношению к Ирану в период правления Мехди Базаргана	156

Бозоян Азат	
Взаимоотношения государства и католикосата в Киликийской Армении (домонгольский период).....	169
Грекиан Ерванд	
Битва Увуша (историко—сравнительный анализ).....	180
Костикян Кристиане	
Католическая пропаганда в Иране и армянская действительность.....	200
Арутюнян Николай	
Новые чтения и интерпретации в нововыявленной урартской надписи Айаниса.....	219
Матевосян Артур	
Христология и сотериологический идеал согласно "Учению св. Григора" и "Огласительным поучениям" св. Кирилла Иерусалимского.....	233
Мовсисян Артак	
Письменные памятники в домаштопской Армении, оставленные иноземцами и их историческое значение.....	242
Мурадян Самвел	
"Памятная записка" священника Ацопа Кесараца как источник.....	262
Чобанян Павел	
Армяно—грузинские взаимоотношения во второй половине XVIII века и армянская политическая мысль.....	277
Косян Арам	
Религиозные центры Исувы в хеттский период.....	315

ФИЛОЛОГИЯ И КУЛЬТУРА

Аветян Карине	
Епископ Трдат Пальян (1850—1923: краткий очерк биографии и деятельности).....	332
Хамоян Максим	
К проблеме моделирования процесса становления языковой структуры.....	354
Хачикян Маргарита	
О возникновении и развитии хурритского артикля.....	364
Мкртчян Нерсес	
Армянские ареальные показатели множественности.....	369
Чачатян Карлен	
Из истории армянской курдологии (первая курдологическая конференция).....	378
Степанян Ашот	
Вордан Кармир.....	387

CONTENTS

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

Bayburdyan Vahan	
The Kurdish Uprisings of 20 th Century 20-30-ies And the Turkish-Iranian Relations.....	5
Baghdasaryan Suren	
The Role of Army in Turkey's Modernization in 1960-1990S	28
Karapetyan Rouben	
A New Stage of Struggle for Palestine	40
Hambaryan Azat	
The National Politics of Sultan Government Toward Muslim Population of Western Armenia (1898-1908)	50
Hovhannisyan Anush	
From the History of Enlightenment in the Ottoman Empire (19 th century).....	62
Hovhannisyan Artak H.	
The Status of the Jerusalem in the UNO.....	69
Hovhannisyan Nikolay	
The Lebanese Model of Solution of Armenian Question in the Ottoman Empire.....	80
Ghazandjyan Rem	
The Soviet-Kemalist Relations in 1920 and the Question of Armenia under the Light of Secret Documents in Moscow Archives	98
Mhoi Shakro	
On the causes and nature of the conflicts between the Kurds.....	124
Samvelyan Karine	
The Sanctions of United Nations Against Iraq	137
Safrastyan Rouben	
The Importance of the Study of Armenian-Turkish Relations for the Theory of the International Relations. Preliminary Remarks	147
Stambolcuyan Anush	
The Policy of the USA Towards Iran During Mehdi Bazargan.....	156

ANCIENT AND MIDDLE AGES

Bozoyan Azat	
Les Relations Entre l'État et le Catholicosat in Arménie Cilicienne (Période pré-mongol)	169
Grekyan Yervand	
The Battle of Uaush (A Historic-Comparative Analysis)	180
Kostikyan Kristine	
Catholic Propagation in Iran and the Armenian Realty.....	200
Harouthiounyan Nicolay	
New Readings and Interpretations in the Urartian Ayanis Inscription.....	219
Matevosyan Arthur	
The Christology and Soteriological Ideal according to "St. Gregory's Doctrine" and "The Baptismal Catechism by St. Cyril of Jerusalem"	233
Movsisyan Artak	
Inscriptions Made by Foreigners of Pre-Mashtotsian Armenia and Their Historical Estimation	242
Muradyan Samvel	
The Synodicon by Priest Hacob the Caesarian as a Source	262
Chobanyan Pavel	
Armenian-Georgian Relations in the Second Half of the XVIII Century and the Armenian Political Idea	277
Kossyan Aram	
The Religious Centers of Isuwa in the Hittite Period	315

PHILOLOGY AND CULTURE

Avetyan Karine	
Trdat Pivxque Palean (1850-1923)	332
Khamoyan Maxim	
On the Problem of Modelling the Process of the Linguistic Structure.....	354
Khachikyan Margarit	
Towards the Origine and Evolution of the Hurrian Article	364
Mkrtchyan Nerses	
Armenian Areal markers of Plurality	369
Chachani Karlen	
From the History of the Armenian Kurdish Studies (The First Kurdological Conference)	378
Stepanyan Ashot	
Vordan Karmir (Red Worm)	387

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԵՐԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

XXI

Գեղ. խմբակի՝ Ա. Ա. Քաղաքաբյան
Դասակարգ. ճակատի՝ Ա. Գ. Կարաբյուրյան

Տպագրությանը՝ օխտի՝ 60x84/16:
Ծախսը՝ 25.5 ժամ., 21.41 էրան. ժամ., 23.72. ճամ.:
Տպագրությանը՝ 300 Գրե՛լ՝ արձանագրում

Տնօրինակ՝ «Ունեվակ-97» հաստատությունից տարանում,
375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8, հեռ. 54-89-32, 54-05-17,
էլ. փոստ՝ zangak@arminfo.com:

Տպագրված է «Ունեցակ-97» հրատարակչության տպարանում,
375010, Երևան, Վարդանանց փամբուղի 8, հեռ. 54-89-32, 54-05-17,
էլ. փոստ՝ zangak@arminfo.com: